

67

દિવાળી : ૨૦૧૧

આમિ નવરંગ

શ્રવણલાલ મોદવે • સંપાદક : જયન્ત પરમાર

જયન્ત

Best quality
SUN-BRAND
TEA

CHAI OWK Kibondo
 KENYA

UGANDA TEA ESTATES LTD

(KAWOLO) UGANDA

UGANDA Sugar Factory LTD.

PIONEER
 SUGAR MANUFACTURERS AND
 DISTILERY OWNERS

UGANDA TEA ESTATES LTD.

TEA PLANTERS & MANUFACTURERS

Telegramms SUCCESS

P O Box 1

REGD OFFICE LUGAZI (UGANDA)

Telephone

JINJA 343

LUGAZI 3

RAILWAYSTATION KAWOLO

Associated Firms

NANJI KALIDAS MEHTA

P O Box 1 LUGAZI Uganda

HOIMA COTTON CO LTD

P O Box 47 JINJA Uganda

MEHTA SONS (Africa) LTD

P O Box 1 LUGAZI Uganda

SERVICE STORES LTD

UGANDA

P O Box 153 KAMPALA

Pandya Business Group of East Africa

MOMBASA :

Hardware & Ironmongery Ltd.
Box 253
Karachiwalla Ltd. Box 148
Coast Properties Ltd. Box 168
Pandya & Co. Ltd. Box 135

KAMPALA :

Hardware & Ironmongery
(Uganda) Ltd. Box 430
Kikagati Stores Ltd. Box 347
Elys (Uganda) Ltd. Box 166
Electrical & Radio Works Ltd.
Box 480

NAIROBI :

Hardware Stores Ltd. Box 266
Karachiwalla (Nairobi) Ltd.
Box 916
Elys Ltd. Box 411
Nairobi Steel Wares Ltd.
Box 1733
Building & Hardware Ltd.
Box 3911

DAR-ES-SALAAM :

Hardware & Ironmongery
(Tanganyika) Ltd. Box 255
Elys (T) Ltd.

TANGA :

Hardware Stores (Tanga) Ltd.
Box 209

LONDON OFFICE :

East Africa Traders Corpora-
tion (London) Ltd. 232/238
Bishopsgate.

JINJA :

Uganda Hardwar

29066

OPA PHARMACY

Partners ..

R C. Patel, B Pharm (London) Ph C, A R I C M P S,

C L Patel, V. C Patel

Dispensing Chemist, Druggist & Photographic
Dealers; also all type of optical work
undertaken.

Associated Firm :

OPA LABORATORIES LTD.

P O Box 84 . Phone 304

JINJA

(Uganda)

નૂતન વર્ષાભિનંદન

હવે મળે છે

તાતાનો હાથીદાંતના રંગનો નવો
નહાવાનો સાબુ

અર્થને પરચરે ઓટલી કિંમતે

આ નવા હાથીદાંતના - ના સાબુનું મનપસંદ એક મુશ્કેલ કામ
કામને સફળ મોકલે તો નવા હાથીદાંતની સાબુ - જુઓ પણ આપને જાણે જલ્દી પડશે
જય નહાવાનો સાબુ તમારો મનપસંદ છે. આ એક સાબુ તરીકે તમારું
નહાવા માટેની કામગીરી એક સાલ પછી પડશે કિંમતે અત્યંત પડશે
મોડે ના સાબુને અત્યંત મોડે જાણે જલ્દી અત્યંત અનુભવી
સાબુ જુઓ નહાવાનો સાબુ
આ નવી મુશ્કેલી મનપસંદ એક મુશ્કેલ કામ માટે તમારું મનપસંદ આવે છે

ધી તાતા ઑઈલ મીલ્સ કં.લી.

ટોમ્કો એલ્સ ડિપાર્ટમેન્ટ

સાલ દરવાજા,

અમદાવાદ.

The Kampala Estates Ltd.

P. O. Box 586, KAMPALA

DIRECTORS

D. A. Patel, BAR-AT-LAW

N C. Patel C T. Patel

T D Patel S S Patel

ASSOCIATED FIRM:

The Victoria Steel Wares Ltd.
KAMPALA

The Kampala Trading Stores Ltd.
KAMPALA

The Reliance Motor Spares Ltd.
KAMPALA

Jinja Auto Spares Ltd
JINJA

Swastik Flour & Oil Mills Ltd
KAMPALA

The Colonial Hand Wares Ltd
MAJAKA

ન હાવા ના

સંપૂર્ણ સાળુ

ઉપર

જેટલો રાખી શકાય તેટલો

બધો આધાર

માયસોર સુખડના સાળુ

ઉપર તમે રાખી શકશો

અમે અમારી ખાત્રી આપીએ છીએ !

દરેક જગ્યાએ મળે છે

ગવર્નમેન્ટ સોપ ફેક્ટરી

બેંગલોર

Member, I. S. T. M. A.

Swastik Flour & Oil Mills Ltd.

DEALERS IN
OIL MAIZE MAIZE FLOUR SOAP & SALT ETC.

DIRECTORS

DAHYABHAI A. PATEL, BAR-AT-LAW

SOMABHAI S PATEL

SHIVABHAI S PATEL

MANIBHAI J PATEL

ASSOCIATED CONCERNS
EVER READY STORES

Telegrams : "EVEREST"

Telephone : } Office : 1313
 } Rest . 4499

P. O. Box 724,

KAMPALA

(Uganda)

પાણી પહેલાં પોળ બાંધવી

તેમાં જ શાણપણ

જિંદગી સિવાયના હરેક
પ્રકારના વીમાના
કામકાજ માટે

ઈન્ડિયન ટ્રેડ એન્ડ જનરલ

ઈન્સ્યુ. કું. લિમિટેડ

જહાંગીર બિલ્ડિંગ, મહાત્મા ગાંધી રોડ, મુંબઈ.

ભારત, પાકીસ્તાન, મલાયા, પશ્ચિમ આફ્રિકા,
એડન, આફ્રિકાના વિવિધ તથામ દેશોમાં
શાખાઓ અને એજન્ટીઓ છે.

કોઈ પણ પ્રકારના વીમા માટે અમારી સલાહ લેજો.....

આપને જરૂર લાભ થશે

ધી સ્ટરલીંગ જનરલ ઇન્સ્યોરન્સ કું. લિમિટેડ

બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકાના ચીફ એજન્ટસ

પ્યાર અલી કે પી રાણી

પોસ્ટ બોક્સ ૧૧૯૬. (ઇંગ્લેન્ડ જનરલ એજન્ટસીઝ) ગ્વાડિન { ઝાકિસ ૨૪૮૮
રહેઠાણ ૪૯૩૧

કુપર મોન કેપિટલિંગની માથે, કમ્પાસ

કલેઈમની જાડગી પતાવટ માટે અને ખડે પગે અપાની સેવા માટે 'સ્ટરલીંગ
જનરલ' નું નામ ચારે બાજુ ગાજી રહ્યું છે, પૂરેપૂરું રક્ષણ મેળવવા તમારા
અને તમારા કુટુંબના તેમજ મિત્રોના હરેક પ્રકારના વીમા સ્ટરલીંગમાં જ
રાખવા તમારે ખાસ આગ્રહ રાખવો.

*

જીવન, ગ્વાલે, સરોગી, લીરા, શુભ, મરાઠા, બારાણ, કબાલે, ફાટ પાટંગ,
અન્ગા, જુકોબા, કીમુમુ, નકુરુ, નાઈરોબી, મોગબાયા, હારેસલામ
વગેરે સ્થળોએ રાખાઓ અને એજન્ટોએ છે.

Vallabhdas Vithaldas & Sons Ltd.

IMPORT, EXPORT, COTTON GINNERS & PLANTERS

Cotton Ginnery at Mbulamuti Flour and Jaggery Mill at
Mwanga Platation at Mwanga

Under Cultivation of Sugar Cane

Telephone No. 3402

P. O. Box No. 163

Telegrams & Cables 'VALVITSONS'

J I N J A
(Uganda)

ધી સ્ટર્લીંગ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું લિમિટેડ.

હેડ ઓફિસ : ન્યૂ દિલ્હી
સર્વશ્રેષ્ઠમાંની એક

ઠરેક પ્રકારના વીમાનું કામ સ્વીકારે છે

પ્રાંતીક તથા
એનન્સીઓ સારાયે હિંદમાં નથી
પરદેશમાં છે

આર. એમ. શાહ
ડીવીઝનલ મેનેજર

૧૦ વીરનરીમાન સ્ટ્રીટ
મુંબઈ-૧.

ફોન : ૩૧૭૨૯

નૂતન વર્ષના
પ્રભાતથી જ
'ચારક'ના
પ્રયોગ શરૂ
કરો,

કાયાકલ્પ માટેનું
સ્વાદિષ્ટ
ચાટણ
'ચરક' ના

નૂતન
વર્ષ
પ્રા
ભિ
નં
દ
ન

કેસરી સુવર્ણ કલ્પ

હરેક વર્ષના કુટુંબો ખરીદી
શકે તે માટે ભાવ વ્યાજખી
રાખ્યા છે

: કિંમત :

૧૦	તોલાની બાટલીના રા.	૪-૮-૦
૨૦ રા.	૮-૦-૦
૪૦ રા.	૧૫-૦-૦
૮૦ રા.	૨૭-૦-૦
૨૦૦	અરણીના રા.	૬૨-૮-૦

- * શિયાળાની ઋતુમાં સેવન કરે તો, પ્રત્યેક વિરૂતિ દૂર થઈ દેહ-સંપૂર્ણ નિરોગી, તેજસ્વી અને દૈદીપ્યમાન થાય છે. અને આખું વરસ શરીરમાં જોશ જોર અને જોમ ટકી રહે છે.
- * ગમે તે ઋતુમાં માંદગી પડીતી સર્વે પ્રકારની અશક્તિ દૂર કરી ઝડપી શક્તિ મેળવી આપી સર્વ ધાતુઓ પુનર્જીવન પામી શરીર નવપલ્લવિત થાય છે.
- * પાચનયંત્રોને જોર આપી, સતેજ કરી ઝડપી કામ કરતાં બનાવે છે જેથી વૃષ્ણાવસ્થા નાબૂદ થઈ, નવું લોહી વધી આગ્રસ પ્રગટી સુવાની પ્રાપ્ત થાય છે.
- * બાળકની કિંમર વધવા સાથે શરીરવિકાસ સાધનામાં અજોડ પુરવાર થયું છે.
- * રોજ સવારે એકેક ચમચી લેવું ઉપર દૂધ પીવું જરૂરી છે.

સચિત્ર
સૂચિપત્ર
મફત
મંગાવો

ચરક ભંડાર

મુ'અઈ, ૭.

HERSHIDAS M. MEHTA & Co. LTD.

**SISAL AND ALL FOOD
CROPS PLANTERS**

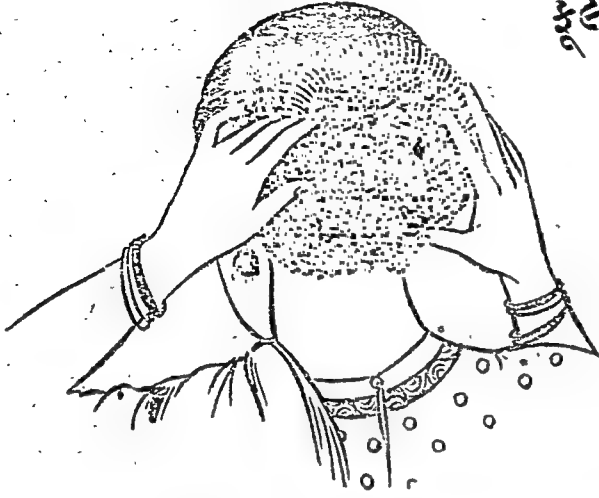
**Importers, Exporters & General
Merchants**

Phone No. 109 ARUSHA P O. Box 300

Residence Phone No 109

Tele Address—SUCCESS —

મારી વેણીમાં ચાર ચાર,
ફૂલ..

પણ વેણી સોહુ છે પ્રભાવશીલ
અંબોડાથી અને એવા અંબોડા
માટે કાળા ઘટ વાળ જરૂરી છે.
રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલના
નિયમિત સેવનથી વાળ કાળા
અને ભરાવદાર બને છે એટલું જ
નહિ પણ શરીરના જ્ઞાનતંતુઓ
અને ક્રિયાતંતુઓ બળવત્તર
બને છે.

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ સ્પે. નં. ૧ (૨૭૨૮૬)

મોટી બાટલી રૂ. ૩૦ : નાની બાટલી રૂ. ૨
ટપાલથી મંગાવનારે પોસ્ટેજ પેકીંગ ખર્ચ સાથેના મોટી
બાટલીના રૂ. ૫-૧૩, નાની બાટલીના રૂ. ૩-૧૩
મ. ઓ. ચીં મોકલવા. વી. પી. ટી મોકલોશું નહીં.

રામતીર્થ યોગાશ્રમ, દાદર મુંબઈ-૧૪

ટે. નં. ૬૨૮૬૨ ટેલીગ્રામ: 'PRANAYAM' BOMBAY-DADAR

COTY : SRY 2

યોગાસનો

ના અભ્યાસથી

નિરોગી

અને સશક્ત બનેા

★ ★ ★ ★

શોગરહિત સશક્ત તેમજ હૃદયેશાં
તંદુરસ્ત રહેવા માટે સારા આટ
ગ્લેસ પેપર ઉપર છપાયેલ
ઘેર સહેલાઈથી કરી શકાય
તેવાં અનેક આસનોના યોગાસન
આટ તુરત મંગાવો.

ડીમત રૂ. ૧-૧૨-૦ (પોસ્ટેજ
સાથે) મનીઓર્ડરથી મોકલો.
વી. પી. કરતા નથી.

★ ★ ★ ★

તા. ક. દરરોજ (રવિવારે અંધ)
સવારના ૭ થી ૮ અને સાંજના
૬ થી ૭ શારીરિક અને માનસિક
આરોગ્ય તથા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને
માટે યોગના વર્ગો ચાલુ છે. રવિવારે
સવારના ૧૦ વાગે વ્યાખ્યાન
હોય છે.

★ ★ ★ ★

શ્રી

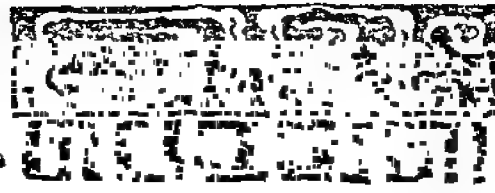
રામતીર્થ યોગાશ્રમ

દાદર (સેન્ટ્રલ રેલ્વે)

મુંબઈ-૧૪

COTY : YOG

સમાજમાં સંસ્કાર
અને સાહિત્ય પ્રેરતું
સામયિક
સંપાદન આદિ -
૩૦૮ - ૩૦૯

‘ભર્મિ’ : વર્ષ ૨૬
‘નવરચના’ : વર્ષ ૨૦
અંક ૮-૯ [સંયુક્ત]
નવે. - ડિસે. ૧૫૫

અનુક્રમ : દિવાળી-૨૦૧૧

હદારમા હદાર કોણ ?	ધૂમકેતુ	૧૭	કમળી કાણઈ	ધુનસુખલાલ કૃ. મહેતા	૬૨
નૂતન વર્ણસિનંદન	ત્રી-સંપાદક	૧૮	એક સોજ	પ્રો. શશીશિવમ	૬૬
મધુ સ્પર્શ	સુન્દરમ	૧૮	મારા હમસફર સાથીઓ -		
સમયનાં શીર-નીર	રાજહંસ	૧૯		શેખાદમ આબુવાલા	૧૦૦
નાની દુનિયા : મોઢા દિલ	ડૉ. સર્વપ્રકાશ		એ કેરી દુનિયા છે	શેખાદમ આબુવાલા	૧૦૬
	રાધાકૃષ્ણન	૨૨	એડિયાં બાળકો	ડૉ. શિવુભાઈ ત્રિવેદી	૧૦૭
દિ મત	પત્રાજ્ઞાલ પટેલ	૨૪	સૂર	બાપુ પંડ્યા	૧૧૦
વાંઠા	જયન્ત પરમાર	૨૭	લીલા	પ્રો. ગોવિંદભાઈ પટેલ	૧૧૦
ત્યાં	નેહાલાલ ત્રિવેદી	૨૭	પૃથ્વીનું અક્ય તરુ	છાંદુભાઈ સુથાર	૧૧૧
ગોવર્ધનરામનો મુગસંદેશ	પ્રો. અનંતરાય		અલગ નેતા	પ્રો. ઉશનસુ	૧૧૫
	મ. રાવળ	૨૮	૩૫રાત્રી મુમતાઝને	વિજયશંકર કામદાર	૧૧૫
આત્મા-પરમાત્મા	પંડિત સુખલાલજી	૩૨	સિકા	-નિશાકર	૧૧૫
ક્ષમાપના	[સાદ્યાર્થ]	૩૨	સંધે રસ્તે	લાલમોન દી. પારપુરે	૧૧૬
‘કવિતામાં પશુ પૈસા છે’ ગુલાબદાસ બ્રોકર		૩૭	અમે રે એકબી	સરોદ	૧૨૦
રંબલથી મસ્ત કવિ	ઈશ્વરલાલ મો. દવે	૩૫	રંદિલના ખીતો	રમીશ પાઠક	૧૨૧
પુરુષનો વહેમ	જયન્તિકા પરમાર	૩૮	ફથા અને ડાકણ	શુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૧૨૬
વનજીવન	પ્રવાત	૪૦	કોણ	મમ્મોધ	૧૪૨
હે પ્રજા !	ઈશ્વર પેટલીકર	૪૧	ખરોડનું પ ખી	પા. શાય	૧૪૩
નૈતિક આયોજનના મંડાણ			નેતરક્ષાની ફળવણીની અગત્ય		
	દિલ્લપુશ બ. દીવાનજી	૪૪		ડૉ. ગોવિંદભાઈ પટેલ	૧૪૪
ચાલુક્ય બાગે છે !	ધૂમકેતુ	૪૬	વહેવાર	લાભશંકર વ. રાવળ	૧૪૭
એક અદ્ભુત આશ્ચર્યજનક સંલેગ			ખીજી બાળક	અમરિંદ ગોખસે	૧૪૮
	ડૉ. સુમન્ત મહેતા	૪૬	જીવહી	દી. પી. સુથક	૧૪૪
વેપારીનું સ્વાન	રવિશંકર મ. રાવળ	૫૧	અકચર્યાના	બલદેવ મહેતા	૧૪૬
મીનસ્વચ્ચ	હર્ષિદા પંડિત	૫૪	ભાચાર	‘ચંદ્ર’ પરમાર	૧૪૬
સ્મશાનવૈરાગ્ય	રંભામેન ગાધી	૫૮	મજાનું ગીત	હિમાંશુ વહોરા	૧૪૬
ફેરથું મૂકતાં બચું	કવિ દુલાભાઈ કાગ	૬૧	સત્તરમું વરસ	બળવંત નાયક	૧૪૭
આપણે વાલાવરણ	ડૉ. નરસિંહ મૂં. શાહ	૬૨	જિંદગીનું રતોત્ર	બાપુશંકર ઓ. વ્યાસ	૧૫૩
મર્મ સમજી નહોં છું !	પ્રો. હસિત બુચ	૬૪	અ રણની મોરચી	મુર્દેશ ગાધી	૧૫૪
પીડિય	દાહ્યાભાઈ પટેલ	૬૪	અલખીડા જવાં		
વિનો મામા વિચારખિંદુ[ટ]નાચાલાલ દત્તાત્રી		૬૬		લાલચંદ અમૃતલાલ ગગલાણી	૧૫૬
મૈત્રી	નાનુભાઈ દવે	૭૩	દીરાસળીની પેટી	ભગવતીકુમાર હ. શર્મા	૧૬૫
નાયતાન	પદ્મકાન્ત ર. શાહ	૮૧	અ પ્રિકા-રંગન	મહારામ	૧૬૫
સંપ્રતિ ! ઉત્થાન અને પતન	વસુખધુ	૮૪	અલપની અનલપતા	પદ્મા ફડિયા	૧૬૬

દેસાડી અને તેની હવાઈ હુમ્મન સામે રક્ષણ
કરવાની કળા પ્રધાન કંચન. ૧૪ દેસાડ ૧૭૦
કથારોદોષની જન્મકથા શશી ૧૭૨
બૂરી ચોકડી ઈશ્વરભાઈ પટેલ ૧૭૫
સહારા ત્રિણ 'ચંદ્ર' પરમાર ૧૭૬
શીખી ગદ્ય લેહાલાલ ત્રિવેદી ૧૭૬
વિશ્વશાન્તિનો મહાન પ્રયાગ

સોમાભાઈ ઈ. પટેલ ૧૮૮

સાક્ષાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર — ૧૭૬
અવસર નટવરલાલ પટેલ ૧૮૬
અધીરાઈ રસજીવી ૧૮૮
સાચું બોલે ને કહી... ઓ. બકુલ ત્રિપાઠી ૧૮૯
સંઘર્ષ અને સંસ્કાર શશી શહાણે ૧૯૨
મેનેજંગ એજન્સીની પ્રથા મોહનલાલ વ્યાસ ૧૯૩
સર્જનના રાહ રાહજી ૧૯૫

*

ચિત્ર સામગ્રી

પૂંડા ઉપરનું ત્રિરંગી ચિત્ર
ચિત્રકાર : શ્રી ચંદ્ર ત્રિવેદી

*

૧૭ મા પાના સામેનું ત્રિરંગી મુખચિત્ર
દાનવ-સંહાર
ચિત્રકાર : શ્રી દંતુ દેસાઈ

*

૧૨૯ મા પાના સામેની તસ્વીર
મંગલ-પ્રભાત
તસ્વીરકાર : શ્રી દંતુ રાવત

નવેંબર-ડિસેંબરનો આ સંયુક્ત
અંક ખાસ દિવાળી અંક તરીકે
પ્રગટ થતો હોઈને હવે પછીનો
અંક ૧ લી જાન્યુઆરીએ પ્રગટ
થશે તેની ગ્રાહકો ખાસ નોંધ લે
એવી વિનંતિ.

સૂચનાઓ.

- * લવાજમ વરસતું : સાડાસાત રૂપિયા
વિદેશમાં દશ રૂપિયા (શિ. ૧૫)
- * આ અંકની છટક કિંમત અઢી રૂપિયા
- * દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ
થાય છે.
- * વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઑક્ટોબર
અને જાન્યુઆરી એ ચાર માસમાંથી
કોઈપણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે.
- * વી. પી. ચી લવાજમ વસુલ કરવામાં
જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ ગ્રાહકે
જ ભોગવવાનો હોય છે એટલે,
લવાજમ પૂરું થયાની નોટિસ મળે
ત્યારે આ નં. અને પૂરા સરનામા સાથે
કૃપા કરીને મનીઓર્ડરથી જ લવાજમ
મોકલવી આપવું.
- * નમૂનાનો અંક મંગાવતી વખતે ખાર
આનાની ટિકિટો ખીડવી જરૂરી છે.
મફત અંક કોઈને મોકલાતો નથી.
- * દરેક જાતના પત્રવ્યવહારમાં આ નં.
લખવો ખાસ જરૂરી છે.
- * અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા
જરૂરી ટિકિટો ચોટાડેલું ને સરનામું
કરેલું પરખોડિયું ખીડવું જરૂરી છે.
એ સિવાયનાં અસ્વીકૃત લખાણો પંદર
દિવસ પછી રદ કરાય છે.
- * જાહેરખબરના દર, લવાજમ મોકલ-
વાનું, લખાણો મોકલવાનું અને ખીજ
દરેક જાતના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :-

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફોન-૫૩૩ બોજ : ગાંધીરાડ

પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ, ૧

A Visit to Our Studio will Satisfy you

RAPID STUDIO

★
PORTRAIT PHOTOGRAPHERS

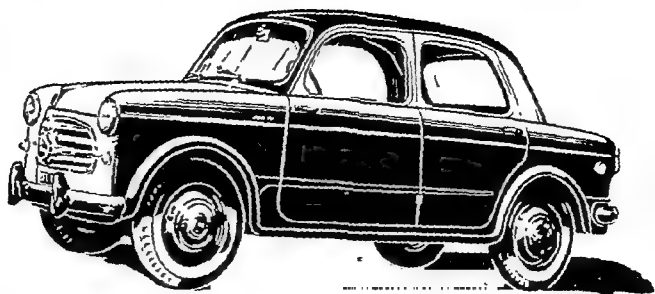
★
QUICK SERVICE IN
Developing, Printing & Enlarging

★
POST-BOX 1024

KAMPALA

(UGANDA)

१६]
विभि-नपर्यन्ता : द्विवाणी, नवे'०-डिसे ० '५५

FIAT "1100" TV (Fast Tourer)

Sales & Service

Sazen Petrol Station

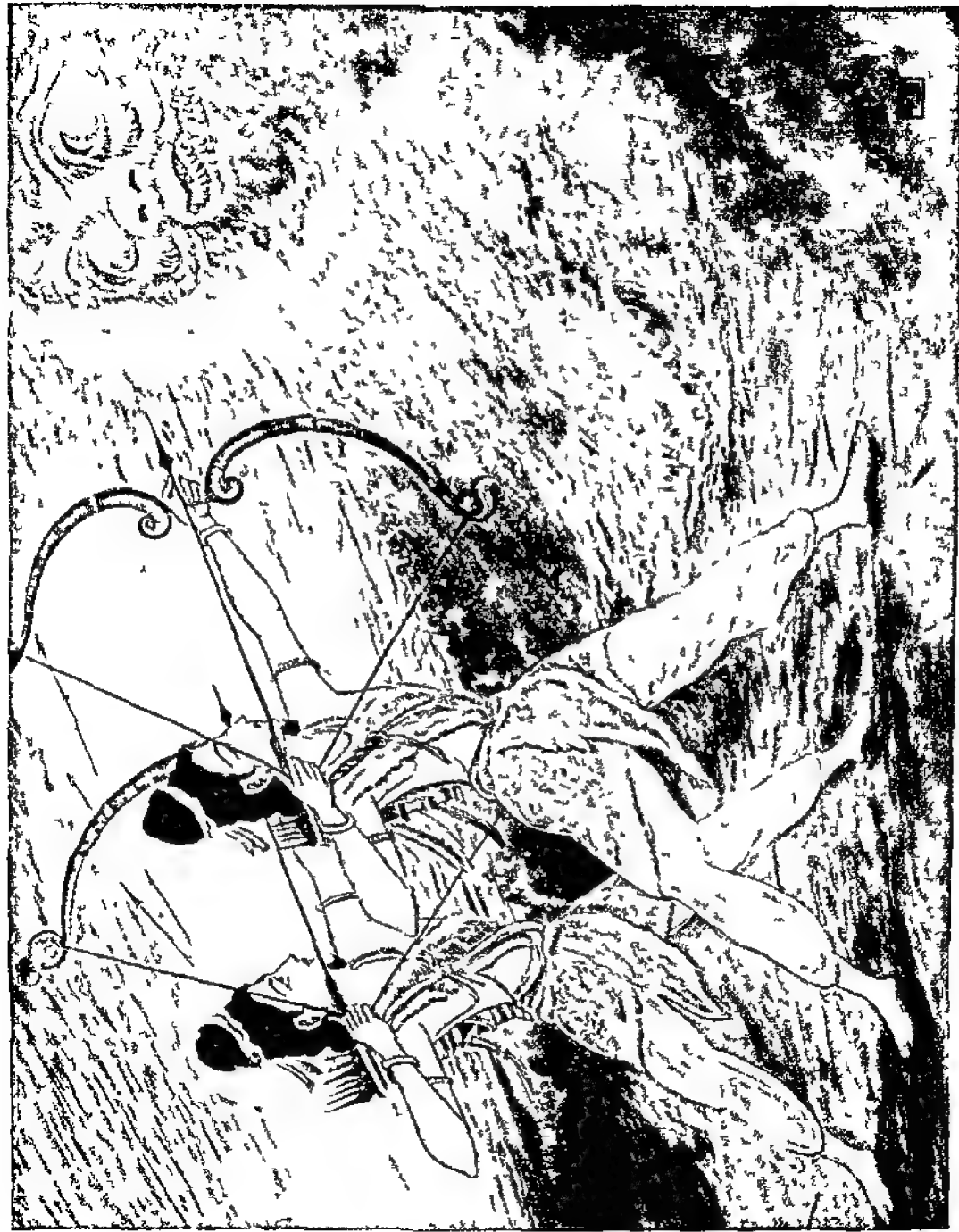
Post Box III

KAMPALA (Uganda) Phone : 3840 &

Uganda Distributors :

PYARALLI ABDULLA

Post Box III : KAMPALA

જાજ્ઞા નલલલલની

ધ્રુમકેતુ

ઉદારમાં ઉદાર કોણ ?

લાજો રૂપિયાનું દાન 'કરનારો' પણ શું આપે છે? રૂપિયા. પણ એ સાચી ઉદારતા નથી. સાચી ઉદારતા જુદી જ વસ્તુ છે. રૂપિયાનો વરસાદ વરસાવનારો પણ ખરી રીતે પોતાનું ગણ્યાય એવું શું આપે છે ? કાંઈ જ નહિ.

પણ જે માણસ પોતાને પડેલાં દુઃખ, શોક અને અન્યાય એ બધાંને ઘોળી જઈને, દુનિયા માટે હમેશાં આશાની, આનંદની, પ્રેમની, એકતાની વાતો આપે છે તે માણસ ખરેખરો ઉદાર છે. એણે પોતાના અંતર-તમ પ્રદેશની ખાણમાંથી આ રત્નો આપ્યાં છે.

આ માણસ ખરો ઉદાર છે. એને કટુતા પીતાં આવડી છે. એણે જીવનસૌન્દર્યની ગાંખી ધરી છે. ઉદાર તે છે. પૈસા આપનારો તો સંગ્રહ ઓછો કરે છે એટલું જ.

29066

તંત્રી: ઇશ્વરલાલ મોદવે. સંપાદક: જયન્ત પરમાર

નૂતન વર્ષાભિનંદન

વૃત્તન છેડીને જ્યારે પ્રવાસે નીકળ્યો ત્યારે મારાં
હતું કે મારા પ્રવાસનાં સંસ્મરણો ભિમિના વાયકોને
આપી શકીશ પણ એ બની શક્યું નહિ

આ પ્રવાસમા એકાદ, છલુડી, દીરદના, એડીસ-અમાના
આસમારા અને સુઘનમાં એમદુરમાન, પોટું સુઘન,
કસાસા, વદમદની ગદારક, અથ-કોમ્પેડ વગેરે રથજો
જવાનું બન્યું ત્યારી આર્ટુમ થઈને કંપાલા આવેલ.
એ પછી ટાંગાનિકાના ગ્રાન્ડા, ટોરારા, હારેસવામ
અને ઝાંઝીયાગ, ટાંગા વગેરે.

આ કેમચક બિમિ ઉપર દુ ક્યો છું નેનો પરિચય
ભિમિના વાયકોને બન્યુઆરી અંકથી આપીરા.
આજે તો જે જે લાઈઓએ મને સાથ, મદકાર
અને માર્ગદર્શન આપેલ છે તે સૌના ખૂબ આભારી
છું, આ એસના વર્ષે એ સૌને નમન કરીને સંસ્થા
વતી દાર્શિક અભિનંદન પાઠવું છું.

નૈરોબી. ૧૭-૧૧-'૫૫.

દુશ્વરલાઈની વિદેશ-સુદરનાં છેલ્લાં વચ્ચે વર્ષે દરમિયાન
ભિમિને પોતાનું ગજીને હમેશાં મને ભિમગકામપો
સકકાર આપીને મને માર્ગદર્શક બનેલા ભિમિના
સમુદ્ધ લેખક મંડળનો આભાર માનવાની આ તક
મને મળે છે એ મારું સુભાગ્ય સમજું છું.

જે ભિમગકામી ભિમિ માટે લેખનમામત્રા મોકલ્યા આપી
છે—દિવાળી અઠો માટે તો આમ—તે મધ્ય લેખકોની
આત્મીયતાની કિંમત મારે મન મદામૂરી છે એ બધા
લેખકો અને ભિમિના આલુર અને અમંગલ વાયકો,
એનાં સદા જગન રહેના આદરો, શુભેચ્છકો, જાહેરખપર
આપનારાઓ અને છેક છેલ્લો પડીએ કરેલા ફેરફારો
પણ નાખડોમ નમાવી લઈને સદર કાળજી રાખનાર
દીપક પ્રિન્ટરી અને મંગળા મુદ્રણાલયના કુશળ
કામગારો—એ બધાનો આભાર માનીને ભિમિ વતી
નવા વર્ષનાં મારાં દાર્શિક અભિનંદન પાઠવું છું.

અમદાવાદ, પનનેરસ, ૨૦૧૧.

★

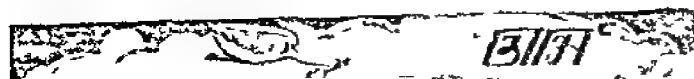
સુન્દરમ

મધુ રપર્શ

અહો એવું છે કે મધુ કચડિંક, એકયાંક નિજના
મહા નીટેથી હાં અવગરિન થાઈ, મનુજના
હરે નેત્ર-પ્રાન્તે, અધર પર વા કયાક ચિયુકે,
હરે વા હસ્તોની મુદ્દલ ત્વચ પે, વા પદ તળે
નખે. હા જ્યાં જ્યાં એ નિજ પરમ દેત્યાં અમૃતની
ભગી જાડે આભા જગન પર એથી અવરની
રહે ના વાંછા કે મધુરતરની—એ મધુનમ

બની રૂઢે સુદિમાં રસનિલય કેા કામ્યતમ હા
અને એનો જાદુ પરમ જમ થતો અદશ ત્યા
અહો એનું એ સૌ રસમય જગત્ થાય વિરસ
સુનેરી મૌદ્ય કુચુમ મદતું ભકળ જલ
જતું ભણે જાડી : નયન ભગનાં શાય વિફલ.
અરે ભાદુવંતા િળગ રમન આવી જ રમવી ?
અધુરી થાળી આ નિત જગનમીને જ જમવી ?

★

દિવાળી : નવે.-ડિસેં ૧૫૫ ૧૮

વિદ્યગ દૃષ્ટિએ જોનાં શીખેલું દર્શો તો પ્રાંત પ્રાંતના સોમાજ કોર્મો દર્શો તે પશુ દિવાસો ખનવાને અદ્વે સંસ્કૃતિની દેડાઓ અને જરો ને ત્યાં વિચારકોના પરિશ્રમશુ યનાં કૃષપરાગના અજબ સમિશ્રણે નવું સામય્ય પશુ પ્રગટશે.

જે ધર્મદારા આપણે નથી ખીસવી શક્યા એ હવે પરદેશોની નજરમાં ભારતની પ્રતિષ્ઠા કરાવવા મેળવી શકોશું—સારિય, એકતા, નિષ્ઠા અને પારકાનું દિન. નવી જવાબદારીના જ્ઞાનમાંથી એ અદા કરવાના પ્રયામોમાંથી આ સહુશુભો વધે તે પ્રજાનું અદોભાગ્ય છે.

સાહિત્યનો અભ્યાસયુગ

ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદને સજીવન કરવામાં જોવાનું નરામ શતાબ્દિનો ઉત્સવ નિમિત્ત બન્યો. એ દહીકનમાં થોડો કલ્પના ઉમેરવી હોય તો ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસયુગ હવે શરૂ થયો એમ માનવાનું ધમ્માને ગમશે.

ગુજરાતના જીવનમાં જે રસ વહેતો દર્શો તે એના સાહિત્યમાં આવશે—જેવી સરળતા કે જાંઝાણુ, જેવી વિચિત્રતા કે ફૂંકારો. એમ છતાં, જાણના અજ્ઞાસોં એનું કામ તો એકધારું ચિંતનથી ને મદનતથી ચાલવું જોઈએ. ગુજરાતીના અજ્ઞાપકોને જાણના અભ્યાસની ઘેનછા જાગે એવું આપણે ઇચ્છીશું.

પરિષદ સજીવન થયા પછીયે લેખકમિલનને વિલાન થાતી જરૂર નથી, તેમ સાહિત્ય પરિષદમાં પોતાના શિસાય બીજા ના હોય એવો આમદ લેખકોએ ગમવાની જરૂર પશુ નથી. લેખકો સિવાયના જે ભાઈઓ જાણા ઉપર પ્રેમ ગમવા હોય ને જાણા તેમજ લેખકોને સમાજમાં માનવ્યુ રચાવ અથવા હોય તેમની અગણ્યતા કેમ થઈ શકે ?

લેખકોની મીમાઓ

રાજકીય ગુજરાતના સોમાજ નક્કો થવાને દાણે આપણે યાદ ગમ્યાએ કે જાણકીય ગુજરાત એનો બદાર વિસ્તરેલુ છે અને એવો વિસ્તાર વધારાનો

પશુ છે જ્યાં ગુજરાતી વખેલા હોય ત્યાં આપણા જાણાનું સાહિત્ય પહોંચશે ને એ રીતે આપણી જાવનાઓ ને જાણજીકનાઓ જીવંત રહેશે, સંસ્કાર પામશે.

અને આપણાં પુસ્તકો જાળ પ્રાંતનાં જાણામણે જીતરશે ને એ રીતે તેઓ ગુજરાતને સમજવા યત્ન કરશે.

એવો બહોળો ફલક સામે રાખાને ગુજરાતી લેખક સાહિત્ય આલેખશે તો અદોના કોલકો ઉત્સાદ વધ રશે ને બદાર આપણો સારો પરિચય કરાવી માન મેળવી આપશે. એજો ગુજરાતનો ખાસીયતો માન શોધવાનો નથી, એમાંથી પસંદગી પશુ કરાવી છે, ને એના સ્વરૂપને વિશુદ્ધ કરી લખ્ય ગમ જનાવી પ્રગળે એનું જ્ઞાન કરાવવાની છે.

લેખકોનો પરિચય કરાવતાં ને એનું સન્માન કરતા આપણે એને રૂટવો નથી છુદ્ધિનું તેજ રિધર થાય અને એ પ્રકાશ સહેલાઈથી જીલાવા માંડે તે પહેલાં લેખકને મિરદાવો. તે એને ગુમાવ્યા જેવું થાય. જોછા લેખકોવાળા ગુજરાતને એવું કેમ રાવે ?

નવગુજરાતના લેખકમડાને બહુ જાણતાં આપણે પોપણનું—પ્રતિજિત કરવાનું છે.

જેતીના નવા અછતો

જેતીના ધધામાં જાળએને પ્રવેશ પથી કરમાવ્યા પછી ખેડૂતના હીકરાઓને જાળ ધધા નહિ ખોળા પડે એવું માની ના શકાય. આગવો ચોકો જમાવે તેને જાળ કેમ સંધરશે ? જેતીની બદાર રહેવાઓ જેતી નહિ કરી શકે એવું નિયમશુ વહેડ ગેરકાયદેસર કરવાનું.

જો એમ નક્કો હોય કે ખેડૂતોની જમીન સોંપી દીધાથી એમનો સવાલ ઉકલી જાય છે તો જુદી વાત. તે પછીયે ખેડૂતો અને જમીનના વિચિત્ર સવાલ તો ગહેના. એમને સંરક્ષણ અને સમરકો આપાય એ એક વાત છે અને એમનો કિલ્લો અક્ષમ રચનામાં આવે એ જુદી ને ચિતાની વાત છે.

વધારેમાં વધારે સંજગતના ખેડૂતોને જંગીન મળે એવું
મૂલદાન-કાર્યકરો અને સરકાર અને ઈચ્છે છે. એમની
ધારણા પૂરી થયા પછી ખેતીનો ધંધો પગલાર કેમ
ચર્ચા શકે તે જોવાનું આવશે ત્યારે આજની ઉતાવળ
એળે ગયેલી દેખાશે. હમણાં કામ ચલાઉ પગલું
લેવાનો કયાંય ઈશારો નથી, એટલે એને ફરવી
ના ખવાનું કામ ત્યારે વધારે મુશ્કેલ નહિ અને જાય ?
કાયમી ઈશારો લેવાનું પગલું આપણે કેમ નથી ભરતા ?

કાર્યકરોના ગેરવાજબી ઉપવાસ

પાસણપુરના કોઈ દાકતરના અંગત હવનને સુધાર-
વાને નિમિત્તે સંતઆલે ઉપવાસ કર્યો એ ચોકાવનારી
ખિના છે. પોતે જાણીતા જાહેર કાર્યકર હોવાથી
એમની આકરી પદ્ધતિનું ખીન્ને અનુકરણ થશે એમ
તેમણે જાણ્યું જોઈએ, અને ઉપવાસ કરવાની
પદ્ધતિને મરખામુ વેદા જેવી કરી મૂકામાં મોડું
જોખમ રહેલું છે એ ઉમાડો વાત છે.

દાકતરને ખરેખર દોષિત દેશવા પુરતાં કારણો હોય
કે નહિ હોય એ વાત જાણુ ઉપર મૂકી આપણે એ
જોવાનું રહ્યું કે એકાદ વ્યક્તિની વ્યવહારશક્તિ માટે
કાર્યકરો ઉપવાસ ઉપર જીનરે એ શું વાજબી છે ?
મોટી વયે સ્વ. પાદક સાહેબે લગ્ન કરેલું તે વાત
મળ્યાને ટુચી ન હતી પણ ભલભલાએ પાછળથી
પોતાના અભિપ્રાય અદલા દતા. અને લગ્નને ગોચ્ય
દેશવ્યું હતું. આમ વ્યક્તિઓના કિસ્સા મુજબવા એ
કામ સહેલું નથી. વિરોધ કરવો હોય તો એના
ખીજા માર્ગ ખુલાસા છે. પત્રિકાઓ ને સમાચારો
તેજો દાકતરનું ને સમાજનું ખ્યાન ખેંચી શકત.
કોઈક ખાસ સંગેશોમાં સેવામંડળની સહાય લઈ
શાંત પિકેટીંગ પણ કરી શકત.

સમાજમાં આવી રહેલાં કેટલાંક દુષણોને મોટાવવા
કાર્યકરોને ઉતાવળ હોય એ સમજી શકાય પણ
ઉત્સાહમાં આવી જઈ ખીજાને માથે ખૂન ચલાવવા
યોગી ના જવાય. ફકીરો પેસો લેવા ખજાનમાં લોહી
ખાંટવાની વાત કરી કમકમાટી ઉપજાવે છે એવું

દયાળુ નિરવાર્ગ કામ માટે પણ કાર્યકરો કેમ
લાયક શકે !

કોણ જાણે કેમ, ઉપવાસની વાત ગુજરાતમાં વહેલી
જાગે છે અને જાણીતી થાય છે. એવો આપણો
સ્વભાવ ચર્ચા ગયો છે. જેને ઘરમાં ખોટું લાગે તે
રોપમાં જામે નહિ ને ખીજા મનાવે તેમ જાહેરમાં કોઈ
દિલ્લુ નામ લઈ ભૂખ્યું રહે એટલે આપણે એના
તરફ ઢગી જઈએ છીએ. આનું ઠીકાપણું વધારવા
જેવું નથી. ભૂખે ટળાવળા તો આમ મળ્યાયે હોય
છે, એમના તરફ કોણ જુલે છે ? પણ જુખની જાહે
રાત ચર્ચા એટલે એની પાયરી ઊંચે લઈ જવામાં
સાર નથી. ને તેમાં જ અંગત ગણી શકાય એવા
દોષોના નિવારણ માટે જાહેર કાર્યકરો જુખમરા ઉપર
જીનરે ત્યારે તેઓ ઉપવાસને અને પોતાને હારમાપદ
ખનાવો મૂકે છે.

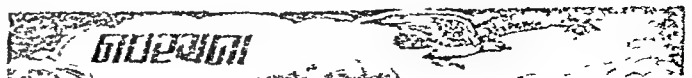
વિભૂતિઓનું સન્માન

જે. આજ્ઞાઈ સ્વામીજી જેના વિચારક અને વિશ્વ-
સેવકો મિટન તરફથી માનચાંદ આપનામાં આવ્યાં
તે પ્રસંગે વિચાર આવે છે કે જારતે પણ આવું કેં
કરવું જોઈતું હતું.

આપણે દેશના કલાકારો નિષ્ણાનો વિદ્વાનો સેવકો
વગેરેનું જાહુમાન કરવાની પ્રથા સ્વીકારી છે. હવે
આપણે દેશના જ નહિ પરંતુ દુનિયાની વિરલ વ્યક્તિ-
ઓનું જાહુમાન કરીએ અને એમ કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય
સ્તરનામાં જેમની મહત્વની સેવાઓ હોય તેમને
વિશ્વવિખ્યાતિ નરીકે જોળાવીએ અને જોળાવાનીએ.

ભારતનું પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ છે જે વડે એ જગતના
વિકાસનાં પગથિયાં ખાંધનારાઓને મૂલવી શકે, પુરુષાર્થ
વડે અજોડ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરનારના હેતુઓ આકર્ષી
શકે ને પૃથ્વી ઉપર ધ્વિરનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં
મહત્વનો ફાળો આપનારાઓનો આદર કરી શકે.

આવા સન્માનમાં પહેલો કોણ આવે એ સવાલ ના
જ હોય, ભૂતકાળમાં સરી ગયેલાઓમાંથી કોઈને

વિદગ દષ્ટિએ જોના ગીમેયું દર્શે તો પ્રાંત પ્રાંતના સમાજ યૌવ દર્શે તે પણ દિનાસો બનવાને નહ્યે સરકુનિનો દેગોઓ બનો જશે ને ત્યાં વિચારકોના પરિશ્રમનું થતા કૃતપરાગના અજબ સમિશ્રણે નવું સામર્થ્ય પણ પ્રગટશે

જે ધર્મદારા આપણે નથી ખીસવા શક્યા એ દુર્વે પરદેશોની નજરમા ભારતની પ્રતિષ્ઠા કરાવવા મેળવી શકોશું—ચારિત્ર્ય, એકતા, નિષ્ઠા અને પારકાનું દિવ નવી જવાનદારીના જ્ઞાનમાથી એ અદા કરવાના પ્રમાણમાથી આ સદ્યુગો વધે તે પ્રજાનું અદોભાગ છે

સાહિત્યનો અભ્યાસયુગ

ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદને સજીવન કરવામા ગોવિંદ-નરાયણ શાનાબહેનો ઉત્સાહ નિમિત્ત બન્યો એ હકોક્તમાં થઈ કલ્પના ઉમેરી હોય તો ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસયુગ દો શરૂ થશે એમ માનવાનું બળવાન મમશે

ગુજરાતના જીવનમા જે રસ વહેતો દર્શે તે એના સાહિત્યમા આપશે—એવી સરળતા કે હિમ્મત, એવી વિવિધતા કે ફોકાશ એમ છતાં, જાણના અભ્યાસી એના કામ તો એકધારું ચિત્તનથી ને મહેનતથી નાનનું જોઈએ ગુજરાતીના અભ્યાસકોને જાણના અભ્યાસની મેતજા જાગે એવું આપણે ઇચ્છીશું

પરિષદ સજીવન થયા પછીયે સેખકમિયનને વિનાન થયી જરૂર નથી, તેમ સાહિત્ય પરિષદમાં પોતાના સિવાય બીજા ના હોય એવો આગ્રહ સેખકએ રાખવાની જરૂર પણ નથી સેખકો સિવાયના જે ભાઈઓ જાણા ઉપર પ્રેમ ગાળના હોય ને ભાણ તેમજ સેખકોને સમાજમાં માન્યું ધ્યાન અપાતા હોય તેમના અવગણના કેમ થઈ શકે ?

સેખકોની સીમાઓ

રાજકીય ગુજરાતના મોનાગ નક્કો મરાને દાણે આપણે માદ રાખીએ કે જાણકીય ગુજરાત એનો બદાર વિસ્તરેયું છે અને એનો વિસ્તાર વધારાનો

પણ છે જ્યાં ગુજરાતી રમૈના હોય ત્યાં આપણી જાણના સાહિત્ય પદોચશે ને એ રીતે આપણી જાણનાઓ ને વાદાભિમતાઓ જીવત મુદ્દે સરકાર પામશે

અને આપણા પુસ્તકો બોજા પ્રાંતના જાણનાઓ જીતરશે ને એ રીતે તેઓ ગુજરાતને સમજવા યત્ન કરશે

એનો બહુજાણી ફક્ત સામે રાખીને ગુજરાતી વેખ સાહિત્ય આલેખશે તો અદાના લેખનો ઉત્સાહ વધ રશે ને બદાર આપણો સારો પરિચય કરાશે માં મેળવી આપશે એજો ગુજરાતનો ખાસોયતો માન શોધવાનો નથી, એમાથી પસંદગી પણ કરાશે છે, ને એના સ્વરૂપને વિશુદ્ધ કરી દેખાઈ ગયાની પ્રજાને એવું જ્ઞાન કરાવવાનો છે

વેખકોનો પરિચય કરાવતા ને એવું સન્માન કરા આપણે એનો ફટાવો નથી જુદીનું તેજ સ્થિર થાય અને એ પ્રકાર સહેલાઈથી જાણના માટે તે પદના નેખકને મિરમળ્યો તે એને ગુમાવ્યા જેવું થાય આજા વેખકોનાજા ગુજરાતને એવું કેમ કાવે ?

નવગુજરાતના સેખકમગને બદલવાની આપણ પોતાનું—મનિષ્ઠિ કરવાનું છે

જેતીના નવા અજ્ઞો

જેતીના મધમા માંજાએને પ્રવેશવધી ફરમાવ્યા પછી જેડૂના દીકરાઓને માંજા મધમા નહિ જોવા પડે એવું માની ના શકાય આગવો એકો જમાવે તેને બીજા કેમ સમજશે ? જેતીની નદાર મુદ્દાઓ જેતી નહિ કરી શકે એવું વિનય વહેડું ગરકાપડેસર ધરાવું

જો એમ નક્કો હોય કે જેડૂનો જી જીની સાંપા દીકાથી એમનો સનાવ ઉકતો જાય છે તો બૂદી વાત તે પછીયે જેડૂનો અને જીનીના વિવિધ સવાસ તો રહેતાના એમને સરકુનું અને સગરો અપાય એ એક વાત છે અને એમનો કિત્તો અવગ રચનામાં આવે એ જુદી ને ચિતાની વાત છે

વધારેમાં વધારે સંખ્યાના જોડતોને જાગીત મળે એવું બુદ્ધાન-કાર્યકરો અને સરકાર બંને ઇચ્છે છે. એમની ધારણા પ્રેરિ થયા પછી ખેતીનો ધંધો પગભર કેમ થઈ શકે તે જોવાનું આવશે ત્યારે આજની ઉતાવળ એળે ગયેલી દેખાશે. હમણાં કામ ચલાઉ પગલું લેવાનો કયાંય ઈશારો નથી, એટલે એને ફેરવી નાખવાનું કામ ત્યારે વધારે મુશ્કેલ નહિ બની જાય? કાયમી ઈલાજ લેવાનું પગલું આપણે કેમ નથી લેતા?

કાર્યકરોના ગેરવાજબી ઉપવાસ

પાલણપુરના ઠોઠ દાકતરના અંગત જીવનને સુધારવાને નિમિત્તે સંતબાલે ઉપવાસ કર્યા એ ચોક્કાવનારી ખિના છે. પોતે જાણીતા જાહેર કાર્યકર હોવાથી એમની આકરી પદ્ધતિનું ખીજે અનુકરણ થશે એમ તેમણે જાણ્યું જોઈએ. અને ઉપવાસ કરવાની પદ્ધતિને ધરમ્યું વેદા જેવી કરી મૂકામાં મોડું જોખમ રહેલું છે એ ઉઘાડી વાત છે.

દાકતરને ખરેખર દોષિત ઠરાવવા પુરતાં કારણો હોય કે નહિ હોય એ વાત બાબુ ઉપર મૂકી આપણે એ જોવાનું રહ્યું કે એકાદ વ્યક્તિની વ્યવહારશુદ્ધિ માટે કાર્યકરો ઉપવાસ ઉપર ઊતરે એ શું વાજબી છે? મોટી વયે સ્વ. પાદક સાહેબે લગ્ન કરેલું તે વાત જાણીને દુઝી ન હતી પણ લલલલાએ પાછળથી પોતાના અભિપ્રાય બદલ્યા હતા. અને લગ્નને ચોખ્ખું ઠરાવ્યું હતું. આમ વ્યક્તિઓના કિસ્સાં મૂલવવા એ કામ સહેલું નથી. વિરોધ કરવો હોય તો એના ખોળ માર્ગ ખુદસા છે. પત્રિકાઓ ને સમાચારો દ્વારા તેજા દાકતરનું ને સમાજનું ધ્યાન ખેંચી શકત. કોઈક ખાસ સંજોગોમાં સેવામંડળની સહાય લઈ શાંત પિકેટીંગ પણ કરી શકત.

સમાજમાં ચાલી રહેલાં કેટલાંક દુષણોને મીટાવવા કાર્યકરોને ઉતાવળ હોય એ સમજી શકાય પણ ઉત્સાહમાં આવી જઈ ખીજને માથે ખૂન ચઢાવવા ખેસી ના જવાય. ફકીરો પેસો લેવા ખજારમાં લોહી ખાંટવાની વાત કરી કમકમાટી ઉપજાવે છે એવું

દયાણુ નિઃસ્વાર્થ કામ માટે પણ કાર્યકરો કેમ લાવી શકે?

કોણ જાણે કેમ, ઉપવાસની વાત શુજરાતમાં વહેલી જાગે છે અને જાણીતી થાય છે. એવો આપણો સ્વભાવ થઈ ગયો છે. જેને ઘરમાં ખોદું લાગે તે રોપમાં જામે નહિ ને ખોળ મનાવે તેમ જાહેરમાં કોઈ હિંદુનું નામ લઈ બૂખ્યું રહે એટલે આપણે એના તરફ ઢગી જઈએ છીએ. આનું ઠીકાપણું વધારવા જવું નથી. બૂખે ટળવળતા તો આમ જગ્યાએ હોય છે, એમના તરફ કોણ જુરે છે? પણ બૂખની જાહેરાત થઈ એટલે એની પાયરી ઊંચે લઈ જવામાં સાર નથી. ને તેમણે અંગત ગણી શકાય એવા દોષોના નિવારણ માટે જાહેર કાર્યકરો બૂખમરા ઊપર જીતરે ત્યારે તેઓ ઉપવાસને અને પોતાને હારમાન્ય બનાવી મૂકે છે.

વિભૂતિઓનું સન્માન

ડૉ. આલ્બર્ટ શ્વાર્ઝબર્ગ જેવા વિચારક અને વિશ્વ-સેવકને મિટન તરફથી માનચાંદ આપવામાં આવ્યાં તે પ્રસંગે વિચાર આવે છે કે ભારતે પણ આનું કેંક કરવું જોઈતું હતું.

આપણે દેશના કલાકારો નિષ્ણાનો વિદ્વાનો સેવકો વગેરેનું જહુમાન કરવાની પ્રથા સ્વીકારી છે. દુવે આપણે દેશના જ નહિ પરંતુ દુનિયાની વિદ્વજ વ્યક્તિઓનું જહુમાન કરીએ અને એમ કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય વિસ્તારમાં જેમની મદતવતી સેવાઓ હોય તેમને વિશ્વવિભૂતિ તરીકે જાણખીએ અને જાણખાનાંએ.

ભારતનું પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ છે જે વડે એ જગતના વિકાસનાં પગથિયાં ખાંધનારાઓને મૂલવી શકે, પુરુષાર્થ વડે અજોડ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરનારના હેતુઓ આંકી શકે ને પૃથ્વી ઉપર ધૃધિરનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનાં મહત્વનો ફાળો આપનારાઓનો આદર કરી શકે.

આવા સન્માનમાં પહેલો કોણ આવે એ સવાલ ના જ હોય, ભૂતકાળમાં સરી ગયેલાઓમાંથી કોઈને

૬૦ સર્વમહત્તી રાધાકૃષ્ણન

નાની દુનિયા : મોટાં દિલ

યુદ્ધી ધર્મગ્રંથમાં એક પ્રસિદ્ધ વચન છે કે, 'જેસણેમમાં શિક્ષાનું સન્માન થતું નહોતું. માટે જેસણેમનું પતન થયું.' આ વાક્યમાં ધણું તથ્ય છે. ત્યારે શિક્ષણ તરફ આદર ન જતાવવામાં આવે, તે જે શીખવાડે તે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળવામાં ન આવે ત્યારે સમજવું કે દુરે દેશનો વિનાશ નજીક આવી રહ્યો છે ચુરુજનો જે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી સાન્માનની અપેક્ષા રાખતા હોય તો તેમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે નિકટનો સંબંધ રચાવવો જોઈએ. શિષ્યોની સાથે તેમણે મૈત્રીનો સંબંધ બાંધવો જોઈએ. એનેક વિદ્યાર્થીઓના સમૂહ આગળ કેળવણી આપવાનું આપણી તુરુ અને શિષ્ય વચ્ચે આવે ત્રેમનો કે મિત્રતાનો સંબંધ નિર્માણ થતો નથી. એટલા માટે

સજ્જાન કરાવી જાંખના પચુ ના હોય. વર્તમાનમાં એક જગે કે એકવાસ તેરા મવાંસ પચુ ના હોય.

કલાચુરુ ધરઆંગણે

અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં ચિત્રો અને બીજી કૃતિઓ પ્રચલનપૂર્વક અહીંથી તહીંથી એકઠી કરી તેનું પ્રદર્શન મુખ્યાર્થમાં લગાયું ત્યારે ત્યાં જનારાઓને યાત્રાએ જતા હોય તેના બાવનો અનુભવ થતો હતો. જંગાળમાં રહીને માત્ર ચિત્રપ્રદર્શિતાદ્વારા દેશની મનોભાવના ફેરવવાનું સામર્થ્ય મેળવતા આ કલાચુરુએ કેવી સાધના કરી હતી ? ખાલી રંગ પ્રમાણે વિષય ભાવ એ બધામાં જાંઝા બીનરી એમણે દેશને પોતાની ચિત્રપ્રદર્શિતા આપી, એમણે શિષ્યોમાં શક્તિ રેડી. ભારતીય પદ્ધતિનાં પ્રણાલી દૃઢ કરી આપી ને લેખો પુસ્તકોદ્ધાર એનો મર્મ સર્વશુદ્ધ પચુ કરી આપ્યો.

આ પ્રદર્શનમાં એમનું પ્રખ્યાત 'શાદજદાનું' પત્રુ વિચીન થતા જીવનમથિ વહેતી ત્રેમની સરિતા જેવું

વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો — સમાજના આ બે મહત્ત્વના ઘોડા રથનો ગચ્ચાય. એના પર તો રાંદનો આધાર છે એમની વિદ્વતા માટે સારીધે દુનિયા ખુસ્તાક છે એના આપણા ઉપરાધપતિના આ વિચારો છે.....

તો ચુરુશિષ્યોએ એક બીજાના મધ્યા નિકટ સંજમમાં આવવું જોઈએ.

ચુરુ અને શિષ્ય વચ્ચે કેરા પ્રકારનો સંજમ હોવો જોઈએ એ એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે, કેટલાક વિચારકો એવો મત પ્રતિપાદિત કરે છે કે વિદ્યાર્થીઓને પોતાને જ પોતાનો વિકાસ સાધવાની તક આપવી જોઈએ વિદ્યાર્થીઓએ પોતા જ પોતાનું વ્યક્તિત્વ નિર્માણ કરી શકે એવા સંજોગો જમા કરવા જોઈએ. પરંતુ બીજા કેટલાક વિચારકો આનાથી તદ્દન જલદ પ્રકારનો મત પ્રદર્શિત કરે છે. તેમના અભિપ્રાય અનુસાર વિદ્યાર્થીઓનો માનસિક વિકાસ, સમર્થિવાદી પદ્ધતિથી કરવો જોઈએ. એકાદ માટીના ગોળામાંથી

ચિત્ર રચુ થયું હતું હજારો વર્ષ સુધી આ દેશના નપી રહેના સંસ્કારોને ખૂર્ત કરતું 'ભારતી' ચિત્ર પચુ ત્યાં હતું. પોતાનાં નાટકોમાં રહેલો બુદ્ધિગમ્યોને મિરંજીજીનાવર્તી રવીન્દ્રનાથનાં ચિત્રો પચુ હતાં. કૃષ્ણસંકિર્તાનાં અનોખી ચિત્રાવલિ હતી. અને બીજા પચુ હતું.

અફસોસ કરવો નકામો છે કે એમનો કલાસંમદ અહીં તંદોં ચાલ્યો ગયો. જે છે તેનો પરિચય લોકોને દબુચે થતો નથી એની જ શરમ છે. આપુ પ્રદર્શન લગાય તે પહેલાં માહિતીપૂર્ણ પુરિતકો ગુજરાતીમાં પ્રગટ થઈ શકી હોત તો લોકોને ધણે રસ પડત. ત્યાર છ માસ અગાઉથી આવાં પ્રદર્શનો કે સમારકો વિષે સામયિકોમાં માહિતી મળવી જોઈએ જેથી જિજ્ઞાસા બીધે ને રસારવાદ સર્જી શકાય. આ નેધિ લખાય છે તેમ પ્રસંગ વીત્યે કરેલી સમીક્ષાઓથી એ વસ્તુ ચુમાવ્યાનો કે એનો ખૂરા રવાદ ના લઈ શકવાનો અસંતોષ ઉપજે છે.

છાંડો

કુશારે દાવે તેવો આકાર બનાવી શકે છે તે પ્રમાણે વ્યક્તિત્વ મન પણ શિક્ષણની મદદથી જોવા જોઈએ તેવું ઘડી શકાય છે. અને તે રીતે એ બાબત જોઈએ. આ સમજિવાદી વિચારસરણી સરમુખ્યચારસાદીવાળાં સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત છે.

પરંતુ આપણા દેશની વિચારપરંપરા આનાથી જુદી છે. આપણે મનુષ્યના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને આદરભરી નજરે જોઈએ છીએ, વ્યક્તિને પોતાનું સ્વતંત્ર અને આગવું અસ્તિત્વ હોય છે, એ આપણે માનીએ છીએ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આખુંય ગીતાજ્ઞાન અર્જુનને આપ્યા પછી અંતે તો એમ જ કહે છે કે 'યથેચ્છસિ તથા કુરુ.' (હવે તને યોગ્ય લાગે તેમ તું કર.) ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ પોતાના વિચારો અર્જુન ઉપર લાદવાનો ક્યારેય પ્રયત્ન નથી કરતા. તે કહે છે કે, 'મને જે પ્રમાણે સસ લાંબું તે મેં તારી આગળ રજૂ કર્યું. પરંતુ મારું દૃષ્ટિબિંદુ તારા ઉપર ભળજી જાય છે. હવે તું તારા અંતરાત્માની મદદથી જાતે જ સત્ય શું છે તે શોધી કાઢ. તારે માટે કયો માર્ગ યોગ્ય છે તે તારે તારી પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અને ન્યાયબુદ્ધિથી નક્કી કરવાનું છે.' આપણા દેશમાં વ્યક્તિના વિચાર-સંસ્કારની આ જ પ્રથા અનુસરિત રીતે સાચી ચાલી છે. એકાદ વિષય ઉપર તમે જે સાંગોપાંગ વિચાર કર્યો હોય તે તમે એક વ્યક્તિ આગળ રજૂ કરો અને તેના નિર્ણય કરવાનું કામ પણ તેને જ સોંપો. આપણે ત્યાં તો આ દૃષ્ટિબિંદુથી જ બધું કામ થતું હતું. શુર અને શિષ્ય વચ્ચેનો વ્યવહાર પણ આ પદ્ધતિએ ચાલતો જોઈએ. પોતાના બધા વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પોતાના વિચાર તેમના કનમાં દબોડા ઠોકી દાખલ કરવા જોઈએ એ વિચાર શિક્ષકોએ ક્યારેય ન કરવો જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓનો આત્મા એકાદ પ્રાણીની કામલ કલિકા માંકક પ્રદૃશિત થવાનો પ્રયત્ન કરવો હોય છે. એ કળા પદાધાર વિકસે તે માટે આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શિક્ષકોએ પોતાના મનમાં દબોડા આ રીતે

જ વિચાર કરવો જોઈએ. પાશ્ચાત્ય દેશો 'કરનાં ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિ' ધ્યેય ખૂબ જ જુદું છે. વિદ્યાર્થીનો આત્મા સ્વતંત્ર થવો જોઈએ, વિમુક્ત થવો જોઈએ એ આપણું ધ્યેય છે : સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે.

શિક્ષણની મદદથી મનુષ્યમાં તપું બળ ઉત્પન્ન થવું જોઈએ, તેનો પુનર્જન્મ થવો જોઈએ.

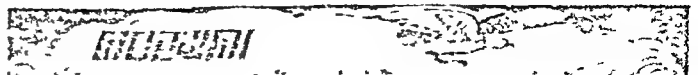
તદ્ દ્વિતાય જન્મ ભાતા માત્રિવા, પિત્રા બાનાર્થઃ મનુષ્ય ત્રણ તરવોનો બનેલો છે. શરીર, મન અને આત્મા. આ ત્રણેય તરવોનો જે સર્વોચ્ચ વિકાસ કરી શકે છે તેને જ આપણે સાચું શિક્ષણ ગણીએ છીએ. વિદ્યાર્થીને પરમશાંતિ મળતી જોઈએ, તેને અમૃત લાંબું જોઈએ. આ અમૃત એટલે શું ?

પ્રાણાનામ આરામ. માનવ. અનંદઃ શાંતિઃ સમૃદ્ધિ.

પ્રાણને (શરીરને) વિશ્રાંતિ, મનને આનંદ અને આત્માને શાંતિ—પરમશાંતિ મળ્યાં કે અમૃત લાંબું એમ કહી શકાય આ અમૃત મેળવવું એ જ શિક્ષણનું ધ્યેય છે.

માત્ર પાઠ્યપુસ્તકો વાંચવાથી કે પદવી સંપાદત્ત કરી ઉપજીવિકા મેળવવા માટે અધિકારી બનવું તેને સાચું શિક્ષણ કદા શકાય નહિ. પોતાની વિદ્યાના વંદે માણસ પોતાનું પેટ ભરે તેમાં કંઈ જોઈતું નથી, કારણ કે આપણાં શાસ્ત્રોમાં 'અર્થકારી વિદ્યા' એમ કહેતું જ છે. પણ શિક્ષણનું આ ધ્યેય નથી. શિક્ષણથી માર્ગસના મનનો વિકાસ થાય નહીં. તે કિંદામ બને નહિ તો તેનું ભણતર એળે ગયું છે એમ આપણે કહેવું જોઈએ.

કેવળ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી તે વિષયમાં પ્રીતિના મેળવવાથી શિક્ષણનું કાર્ય પૂરું થતું નથી આજના વલગતમાં ફોજો અને તેના ઉપર આવી પડેલાં સંકેતો દૂર કરવા હોય તો આપણે માત્ર વિજ્ઞાનનો આધાર લઈએ તો રહોશુ તે નહીં પાડે. સાદિત્ય કદા અને આધ્યાત્મ એ સર્વમાં પણ આપણે આપણી ઉન્નતિ કરી લેવી પડશે. આધ્યાત્મિક

હિંમત

માણસ—સાચ વહી ગયેલા માણસ પામેથી પણ ચોતની કચ્છ જલિયારે પથે જવાનું આપણે જ્યારે સંભળીએ છીએ ત્યારે માનવતા મરી નથી પડવારી એવું લાગે છે. આપણા કુશળ વાર્તાકારે અહીં એક એવું પત્ર ૧૪ મુદ્રા ઉપર છે જે અનેક અમાનવને માનવ બનાવી દે... ..

આજકાલ કરતાં ચારેક વર્ષથી હિંમત મારી પાછળ પડ્યો હતો : ' મને એમ કરીનેય તમારી વારતામાં એક ફરા તો મને ઉતારો ને ફેર ઉતારો પનાભાઈ. ને તેય એવો ચગાવો એવો ચગાવો કે આવ્યે બનજો પતંગ ચગાવ્યો. '

' અરે જાણ માણસ આ કંઈ નાટક કે ભવાઈઓછી છે કે હું તને કંઈ એનમાં ઉતારું, કે નથી તું મારો ચગાવ્યો ચગે એવો પતંગેય. '

' ના એમ ઉઠાવો એ નહીં આવે. ' મળેલા છુપા 'માં જેમ કાનજીને ઉતાર્યો એમ ત્રાંખી વાને ન ઉતારો તો કંઈ નહીં પણ કોક નાની વાતમાંય મને ' તકતકતો ' કમી જ દો. '

' પણ એમ તો—હેતે ગમે ને વારુનામાં હિંમત નામી રાખી લઈ પછી તો ખસ ને. '

' ના. મારા નામે નામ તો બધા ધણાવનાં દરો પણ એમ નહીં આ તો જેમ કંઈજમાં મુદ્દા દેખાય એમ વારનામાંય અનપત દુઝ દેખાઈ. વાટનો જનાયેય આશાને બોલો છો કે આ તો પેલો જ હિંમત,

રતનજી રોકોડનું હિંમતની જ આ વાર્તા તો તો ખસ નકર પછી એનું નામ કંઈ નહીં. '

મને તો એનો આ વારતામાં જીતરવાનો તીવ્ર અનુભવ મળેલો ને સાચે જ નવાઈ લાગવા માંડી ' અરે પણ તને—નહિ નાટકમાં કે નહિ કાંઈ ગરબા-ગાણામાં ને ખસ એક વારતામાં જ જીતરવાનું મન થયું કંઈથી. '

' કેમ ન થાય પનાભાઈ જુઓને આ પેલો 'મળેલા છુપા'નો કાનજી અમર જ થઈ ગયો ને. '...

અને આમ એનો પામેથી વાન કલાવતાં સમજાયું કે એણે, અમદાવાદ નોકરી કરતો હતો એ શહેર ત્યાં એમના યુવાન દીકરા પાસેથી 'મળેલા છુપા'ના આખીય ગોપડી સાંભળેલી. એટલું જ નહિ એનો હિંમત પણ જોતા પામેલો ને એમ એના જ શબ્દોમાં કહીએ તો,

' ને મેં જ્યારે જાણ્યું કે આ તો આપણા જ પનાભાઈનો છુપેનો છે. ત્યારે તો ખમ એનો લગની લાગી છે કે જીતે કે મુએ ખસ એક ફરા તો હું પનાભાઈને દાથે વારતામાં ખસ જીતરું જ જીતરું. '

વિચારો કદે છે કે માણસે માણસે—છપને છપને વાગતા છે ને હોઈ પણ શકે. પગતું દહિયા એવડી વિશા

દષ્ટિ જે વિકાસ પામી નહિ હોય તો વિજ્ઞાને અસ્તિત્વમાં આણેલી યોધા માણસને ઉપદ્રવકારક નિવરણ સિવાય રહેવાની નથી. આમાં વિજ્ઞાનનો હોય નથી. પણ વિજ્ઞાનનો દુરુપયોગ કરનારો છે અશિની મદ્દથી આપણે અન્ન પણ પકડી રાખીએ તેમ પાકીશીનું ઘર પણ ચગાવી રાખીએ છીએ અશિનો ઉપયોગ કેરો કરવો એ માણસની પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે.

માણસ આજે અણુશક્તિની શોધ પાછળ પેલો બન્યો છે. આ શોધનો આપણે શો ઉપયોગ કરવાના

છીએ ? આનો ઉપયોગ આપણે જગતમાં સૌ કંઈ અને સમૃદ્ધિ વધારવા માટે કરવાના છીએ, કે જગતનો સર્વનાશ કરવા માટે કરવાના છીએ ? નવી નવી શોધોને કારણે જુદા જુદા દેશો વચ્ચેનું અંતર ઘટતું જાય છે જગત પણ નાનું થતું જાય છે. પણ જેમ જેમ નાનું થતું જાય છે તેમ તેમ આપણા હૃદય આપણે વિશાળ કરવાં જોઈએ તો જ આપણે હૃદય છે. વિદ્યાર્થીઓના વિચારોમાં પ્રગમતા આપણી, તેમનાં હૃદય વિશાળ કરવા એ જ ભારતની દષ્ટિએ તો શિક્ષણનું સાચું ક્ષેત્ર છે.

જતા ને વિચારોમાં એટલી બધી વિવિધતા હોય એને માટે ને ? એ તો જે વ્યક્તિ મટીને સમષ્ટિરૂપ થયો હોય એનું કામ.

ને છતાંય હું હિંમત ઉપર વારતા લખવા મનમાં મનમાં મથી રહ્યો !—

આમ તો એ સ-રસ ને રંગીલો જુવાન હતો. ગીતનો પણ શોખીન હતો ને એમાંય હજી હાકતી વખતે જો લહેરમાં હોય તો દુહાય એવા લલકારતો કે સાંભળનાર માટે બીતર બહાર વાતાવરણ જ બધું રંગ બેરંગી કરી નાખતો.

પણ બીજી બાજુ આ એનો રંગીલો સ્વભાવ જ જાણે લંપટતાને પંથે એને દોરી લઈ જતો હતો. ને એટલે જ પત્નીથીયે હરહંમેશ કંકાસ ઝડપી કરતો હતો.

પછી આવા માણસ ઉપર સર્જકઅંતરનો અનુરાગ પણ કેટલી હદે ઊડી શકે ! અને અનુરાગ જો પૂર-આરમાં ન ઊઠે તો વારતાય, ફીરસી જ બની રહે ને ! એમાં પછી ન તો હિંમત ખુશ થાય કે ન હું હિંમત સરખો રંગીલો જુવાન આવેખ્યાનો કોઈ આનંદ અનુભવી શકું.

આ બધું એણે હોય છે તેમ હિંમતનેય પાછું વારતામાં તો કાનજની જેમ ગ્રેમી હતો તરીકે જ ઊતરવું હતું. અને હું એનામાં રહેલા આ વિરોધાભાસ ઉપર મૂંઝાવા લાગ્યો. તો બીજી બાજુ એય મારો હવે તો હતો ખાવા લાગ્યો : ‘બસને પનાભાઈ ! આમ તો તમે દોસદોસ કરો છો ને અમારી આટઆટલી આજીવન કાન ઉપર નથી લેતા ! ..આમ કો’ છો આજકાલ નવરાશ નથી ને આમ ત્યારે લખી લખીને દન દનનાં કાગળિયાં ભરે જ જાય છે !’ અને આમ એ કોઈ વાર રીસાઈ પણ જતો હતો.

ને એક દિવસ મેં એને મારી મૂંઝવણના અનુરૂપ દૃષ્ટિ કહ્યું : ‘જો, એક વખત અકબર બાદશાહને તારી પેઠે મન થયું કે હુંય મારા ઉપર પાંડવોના જેવું એક મહાભારત લખાવું. ને આ માટે ખીરબલને

એમણે હુકમ પણ આપી દીધો : ‘દેખો ખીરબલ, હિંદુ ધર્મમાં જેસા મહાભારત છે એસા મહાભારત અપના બી લીખ લાઓ !’

‘ને ખીરબલેય, જી હજુર કહીને બાદશાહનો હુકમ માથે ચઢાવ્યો...પછી તો બાદશાહ રોજ એને પૂછવા લાગ્યા : ‘કહો ખીરબલ, કહાંતક બાત લીખી ?’

‘ખીરબલેય કહ્યા કર્યું’, ‘શર કરી છે, પા ભાગની લખાઈ છે, અડધે આવ્યો છું.’...

‘ને એક દિવસ સાચેસાચ ખીરબલ આ નવા મહા-ભારતના મોટા મોટા સાત ભાગનું એક પોટલું મગૂર પાસે ઉપડાવી મહેલમાં દાખલ થયો. બાદશાહને અજાણી કરી કે બેગમસ હેબને જો એક જરીક વાત પૂછવા મળે તો અહીં બેઠે બેઠે જ ખાલી ખાનાં પૂરી દઉં એટલે મહાભારતના આ સાતેય ભાગનું કામ પૂરું થઈ જાય.

‘ને બાદશાહે એ જ ધડીએ બેગમની મુલાકાતનો પ્રયત્ન કરી દીધો. ખીરબલ પણ પેલું પોટલું લઈ ને પડદા પાછળ બેઠેલાં બેગમ સામે હાજર થઈ ગયો. ને મહાભારત રચવાના બાદશાહી હુકમની વાત કરતાં સવાલ મૂક્યો : ‘મગર બેગમ સાહબાન ! એક બાત આપસે પૂછનેકી હૈ કિ જેસે પાંડવોકી બેગમ ટ્રીપટીકે પારિયાં ખાવીંદેકે અલગ અલગ નામ થે એસે આપકે પાંચ ખાવીંદેકે નામ બતાનેકી મહરબાની કરે’ તો નામેકી ખાનાપૂર્તિ કરેકે ઇસી વક્ત યહ બાદશાહી મહાભારતકા કામ મેં ખતમ કર દું.’

‘ને આ સાંભળી બેગમ એવી તો ગુસ્સે થઈ કે દાસીને હુકમ કરીને પેલું મહાભારતનું પોટકું ફૂવામાં જ સીધું પધરાવી દીધું.’

‘આપડા ખીરબલની આટલા દનની મગૂરી તો ભારે પાણીમાં જ પડી ને ?’ હિંમત બોલી ઊઠ્યો.

‘અરે શાની મગૂરી લલા માણસ. એ તો ખાલી કોરા કાગળનાં જ થોયાં હતાં. કારણ કે ખીરબલ જાણતો હતો કે આમ કરીશ તો એ થોયાં લખેલાં કે કોરાં પણ દેવતા કે પાણી બેગાં જ થવાનાં છે.’

કહી મેં મૂળ વાત ઉપાડી, 'હવે તું તારી વારતા લખવા માટે મને બતાવ કે તારે કોનાથી જીવ મલ્યો છે. કોણ તારી હતુ છે?' પણ મેં જોયું તો મારો આ સવાલ સંભળી દિંમતનું મોં સાવ પડી ગયું. એક ભારે શ્વાસ લેતાં એ દ્યો, 'એમ એવું જો મારે કોઈ હતુ હોત તો તો પછી વાત લખાવાનું કામ જ શું હતું પનાભાઈ?'

અને અહીં મારી અડધી આંખ ઝીઝી ગઈ. 'હારતો આ ભત્રા જીવને કોઈથી પ્રેમ નથી એટલે કે એને કોઈ પ્રેયસી નથી માટે જ તો એનો જીવ આ કાળથી પેલી કાળ ભટકવા કરે છે ને! એટલે જ તો આવા હેનની કોઈ વાત જોગવીને જ સંતોષ મેળવવા મથે છે ને?'

એટલું જ નહિ આ પછી તો હું વારતા લખવી ભૂવીને એનામાં જ રસ લેતો, 'ઊંડા જીતરી એના જીવનનું પૃથક્કરણ કરતો થઈ ગયો...

અને મેં જોયું તો દિંમતની પત્નીય મને તો પ્રેમ-ભૂખી જ લાગવા માડી. એટલે જ તો ઇધર ઉધર નજર નાખ્યા કરતા દિંમતને ને એને નોતું બનતું ને?

એક દિવસ મેં દિંમતને પૂછ્યું: 'જીવ મેળવવા એટલે શું?'

'શું તે—ખોળિયાં જીવા પણ જીવ એક.'

'બસ ત્યારે. તો તું નારો જીવ તારી વહુમાં જ કેમ નથી પરીવતો?'

'અરે પણ એ એને લાયક હોય તો ને? આ તો હાળી કાંક મીઠી વાત કરવા જઈએ કે કૂતરીની પેટે 'હાલિસ' કરતીકને જમી માય. ને એટલે આપણો જીવ ખારો થઈ જાય પનાભાઈ.'

'અરે ગાંડભાઈ, એ ખાટા જીવને મીઠો કરવો એનીય કોઈ અનેરી મજા છે હોં કે. તું એક કરા મીઠો કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ તો કર!'

'કરે પ્રયત્ન. પણ'—

'ના એ પણ બધું કંઈ નહિ એમ શંકા રાખે ન

વળે. ને આ તો જીવ જીતવા ગાંડભાઈ! આપણા ઉપર કોઈને ગાંડું કરી નાખતું એ કંઈ બચ્ચાંના ખેલ નથી હોં કે, એ તો કેટરેટ્ટી ધીરજ રાખો ને કેટરેટ્ટવા કડવા ઘૂંટણ મળો ત્યારે જ કાંક. ને તેય પાછી તમારામાં સમ્યાઈ હોય તો જ.'

દિંમતના અંતરમાં મારી વાત જીતરી હોય તેમ માયું—

હલારતાં સ્વગનની જેમ બચ્ચાં: 'ખરી વાત છે. એ તો જીવ જીતવા!'

'અને એક માણસનો જીવ જીતવો એ જીવનનું કંઈ નાનું સું કામ નથી...પણ એ કેમ જીતવો એ તું જાણે છે?'

'કેમ જીતવો?'

'કેમ તે પેલાં તો આપણે એનાથી જીનાઈ જવું! કારણ હારતાં આપડે એને જ જીતતાંય આપડે ભાઈ.. ન સમજ્યો? એના પેલા દુર્ગુણોનેય જાણે એ બાળક હોય એ રીતે જોતા ને માફ કરતા થઈ જવું પડે. અને તે કેવી રીતે બને જાણે છે? તારો એના ઉપર અંતરનો પ્રેમ હોય તો જ.—'

દિંમત હસવાને પ્રયત્ન કરતાં વળી બચ્ચાં: 'કાહું કામ છે ભાઈ.'

'પણ સાટે મળે તેય કાહું જ મળવાનું છે એ કેમ જીવે છે દિંમત?' ફાણેક થંભી ઉમેયું: 'અલબત્ત દિંમત કરવી પડે ને ધરવીય પડે.'

ગમે તેમ પણ દિંમતે આ પ્રશ્નપથે વિચરવાનો જાણે નિર્ણય કરી લીધો.

અને જાણે એનો એ નિર્ણય સમ્યાઈભર્યો ન હોય તેમ બોલ્યો તેય દિલની પેલા પ્રેમપંથની અસલ ઊકલતભયું: 'તો ત્યારે અહીં તહીં જીવ દોગવતાંતાં એવો આજથી હવે એ એકની આલુગાલુ જ દોગવ્યા કરીએ.'

'ને તો તો—શ્રદ્ધા રાખજો કે જરૂર તારું તપ ફળશે ને એ લખનારને જીવન તારું—અરે તમારા બેઉનુંય

રસભરી ને શ્રવતી ભંગતી એક વારના સંરખું જ
ખની રહેશે.

*

પણ હિંમતને આ નૂતન પંથે પળ્યાને માંડ એકદમ
મદિનો થયો હશે ત્યાં તો એક બનમતી રાતે સાંભળ્યું
કે હિંમતે એની વલુને ધણીય મારી છે.

અવગત હિંમતના સંસારમાં આવા સમાચાર નવાઈના
ન હતા. પણ પ્રેમથી પ્રેમ શ્રવતી કૃનનિશ્ચયી અનેકા
હિંમતને યાદ કરતાં હું અરેખર નિરાશ બની ગયો.
એટલું જ નહિ પ્રકૃતિ સુધારવા વિધેની મારી શ્રદાય
ડગમગી જાડી. ‘અરે એમ તે કંઈ સ્વભાવ છૂટતા
હશે? ને પ્રયત્ન કરવાથી, વળી પ્રેમ ભીમટતા હશે?’

પણ ત્યાં તો વહેલી સવારે સાંભળ્યું કે હિંમતે,
ઘોડાએ ઘોડાએ ધીમી નાખેલી પત્નીને વાગમાં ખાટલા
ઉપર નાખીને એ-ત્રણ બેડાં ગરમ પાણીનો શેક કર્યો
છે ને લોક સાંભળે એમ એની માફીય ધરનું બધું
કામ કરતાં માગ્યા કરે છે : ‘મારી ભૂલ થઈ ગઈ.
કાળ મારો ઝાલ્યો ન રહ્યો પણ હવેથી—અરે ગમે
તેવી તું ગાળો ભાંડીશ તોય તારા ઉપર જે હાથ
ઉગામું તો—’

ને ડેર હડતાં તો ખીલુ કૌતુક પણ—ખૂદ હિંમતને
મેંએથી જ સાંભળવા મળ્યું : ‘અરે પનાભાઈ! આ
વખત તો મીં એને વધારે મારીંતી પણ પેલાં તો
એક તમાચો મારતામાં જ ત્રણ દન લગી ખાટલો
ઠાળીને પડી રેંતી તો પણ આજ તો ઘોડાના

આટખાટલો માર પડ્યો છે તોય હજી એક વેળા
તો વહીય નથી ને જાડીકને રોટલા કરવા બેસી
ગઈ છે!’

મને કહેવાનું મન થઈ આવ્યું, ‘પણ તુંય ત્યારે
કયે દિવસ એને ધીમીને આવી હેતભરી આકરી
કરતો તો?’ એક વખત બેઝણાના ધાને લીધે એનો
હાથ બળી ગયો હતો તોય—દવા કરવાની તો મા
મરી ગઈ પણ ઉપરથી તું તો જાડો, ‘ટોંગ કરે છે
રાંડ’ આમ જ કહ્યા કરતો ‘તો એ ભૂલી ગયો!’

પણ ત્યાં તો એ જ માથું હલાવતાં સ્વગતની જેમ
બમડવા લાગ્યો : ‘ભારે ભૂલ કરી દાં! અત્યાર
લગી મને તમારી વાતમાં કંઈ બદલ શકા નોંતી
બેડી પણ આજ તો આ નજરે જોઈને—ખરી વાત
છે ધર સંસારમાં તો હારવામાં જ શ્રવતીની કૂચી
છે હાં ભાઈ! માટે હવે તો પનાભાઈ—’

અને હું અમંગળમાંથી મંગળનું આ સર્જન થતું
જોઈ વળી પાછો શ્રદાવાન બની રહ્યો. સાથે હિંમ-
તમાં શ્રદાનું જળ—

*

પણ મેં જોયું તો દિવસે દિવસે હિંમતવાન બનતો
જતો ખૂદ હિંમત જ મારી પેલી માન્યના ઉપર
શ્રદાનું બલકે અનુભૂતિનું જળ મીચી રહ્યો હતો :
‘હારવામાં જ શ્રવતીની આવી છે હો પનાભાઈ...
તમે કે’તા ‘તા એ ખરી જ વાત છે : શ્રવ આપો તો
જ તમને શ્રવ મળે—ભારે હિંમતનું કામ! ને
ધીરજેય ધરવી જ પડે ને? એ તો શ્રવ શ્રવતી!’

★

જયન્ત પરમાર

વાંછા

એક અમુલ્ય સિદ્ધિ આઠે નડતર એકેયે ના દે,
શ્રવન-મૃત્યુને આરેથી મૃત્યુ ખ્યાલો તું ના દે.

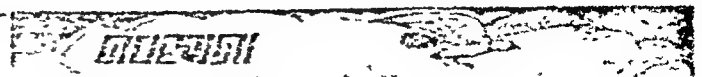
★

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

ત્યાં

ઢોડી ગયો રૂપ પ્રિયાનું જોવા,
વેચાઈ મારાં દગ ત્યાં ગયાં એ.

★

ગોવર્ધનરામનો યુગસંદેશ

આ દશેરાએ જે સાક્ષરની જન્મસાત્ત્વિક ઉત્ખલાઈ તેમના વિશેનો આ અભ્યાસુ લેખ હાથે હોઈને જે હપને આપવા ગિયાર્થો છે તેનો આ પ્રથમ હપતો છે. આપણા વિદ્વાન વિવેચકો હમેંદો છે....

સાહિત્યકારનું સામર્થ્ય શાથી મપાય? કલા-નિવૃત્ત રચનાથી જ? ના, એના કરતાં વિશેષ તો એના દર્શનથી, એના મનની reachથી કે ઊંડા પોતાના સમયનું પ્રતિબિંબ ઝીંકનાર સમયમૂર્તિ સાહિત્યકાર તો ઘણા હોય, પણ સમકાલીન જીવનનું ચિત્ર આલેખીને જ એસી ન રહેતાં જમાનાના મહા પ્રશ્નો પારખી, તેનું વિચારસંવેદન અનુભવી, લોકો માટે પોતે વિચારી તેના ઉકેલ પરત્વે માર્ગદર્શન પણ આપે એવા યુગદ્રષ્ટા અને યુગચરુ તો વિરલ. ગોવર્ધનરામ એ વિરલમાંના હતા. એમનું ચિરંજીવ સર્જન તે 'સરસ્વતીચંદ્ર'. એમાં વાર્તાગોષ્ઠ્ય અને કલાવિધાનની છન એના યુગગામીઓ તેમ જ સમ-કાલીનો કરતાં એ ઘણી વધારે બનાવે છે, પણ એ કૃતિમાં એમણે કરેલું યુગદર્શન અને આપેલો યુગ-લક્ષી સંદેશ એના કરતાંય વિશેષ મહત્ત્વના છે. આ લેખમાં એનો કેંઈક પરિચય કરવો છે.

ગોવર્ધનરામ પંડિત હતા, રસિક પંડિત હતા, સ્વદેહવત્સલ પંડિત હતા; ઉત્તમ ઠાઠિના મૂલગામી ચિન્તક અને જીવનસમીક્ષક હતા. વિદ્યાના ઉપાસકો અને સંસ્કારસેવકોએ આ 'યુગમાં અન્નપૂર્ણો'નો પ્રસાદ મેળવી લીધા બાદ ભગવતી શારદાના મધૂર કે એની વીણા બની, પ્રળના સારસ્વત પ્રસાદના કે જીવનપ્રવાહના તટસ્થ દષ્ટા અને પર્યોક્ત્યક બની, વાચન-ગનનથી આત્મવિકાસ સાધના જઈ, પ્રળના લાભાર્થે લેખન દ્વારા એનું પ્રતિક્ષણ કરી, આત્મ-કથ્થાર્થ સાથે લોકકલ્યાણની યુગપ્રત્ સંવાદી સાધના કરતી જોઈએ એવી એમની એમને વિશેની ભાવના હતી. 'સાક્ષ:જીવન'માં વીગતે સ્ફુટ કરેલી એમની એ સાક્ષ:ભાવના એમણે વિકસાવી પાછળથી, પણ એમની મનોભૂમિમાં એ ઊગેલી બહુ વહેલાં. એનાથી પ્રેરણાને જ તો એમણે પ્રવૃત્તિસંન્યાસનો અને

નિવૃત્તિનિવાસનો સંકલ્પ કર્યો હતો. 'સ્નેહમુદ્રા'માંની 'બુદ્ધિઅશ્રુ તમ મનમાં ગાળે તો તેને વરસાવો ને' એ પંક્તિ પણ એ જ ભાવનાએ લખાવેલી. 'સર-સ્વતીચંદ્ર' પણ એ જ ભાવનાથી પ્રેરાયેલ છે. સમાજજીવનના પોતાના અનુભવ અને નિરીક્ષણે જે સંવેદન અને ચિંતનનો પ્રત્યાધાન જન્માવ્યો તેને પ્રજા સમક્ષ સીધું ધરી દેવાનો મૂળ વિચાર હોડીને એ જ હેતુની સિદ્ધિ વાચકોની અભિમુખતા મેળવીને સાધવા સારું પોતે એ નયનકથા લખી છે એમ ગોવર્ધનરામ પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તે નહિ કહ્યું હોત તો આપણે એમ કહેત.

ગોવર્ધનરામ એ કથામાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંસ્કૃતિ-પ્રવાહોના સંગમને લીધે જન્મ લઈ રહેલા કાળ-વિવર્તના દૃષ્ટા, આવેષક અને આલોચક બન્યા છે. વિદાય લેતી જૂની પેઢીની મનોદશા અને જીવનપ્રણાલી, નવી કેળવણી અને સરળતા નરી પરિસ્થિતિ ઊભા કરતી હતી તે પ્રશ્નો અને એ વચ્ચે આકાર લઈ રહેલ નવી પેઢીનું વાસ્તવદર્શી તેમ જ આદર્શરંગ્યુ આલેખન પોતાના હેતુને લક્ષ્યમાં રાખી એમણે તેમાં ક્યું છે. લક્ષ્મીનંદન, બુદ્ધિધન, સદાચ, વિદ્યાચતુર અને ચંદ્રકાન્તના ગુરુસસાર, સુવર્ણપુર અને રત્ન નગરીનાં રત્નવાર્માના કારભાર, અને સુંદરગિરિ અને સુમદ્રાના ખેડનાં વિરકત સાધુ સાખીઓની જીવનચર્ચા ધથેષ્ટ લંભાણથી નિરૂપી તેની પશ્ચાદ્ભૂતા પટ ઉપર સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદની મધુર-કુશળ કથાનો પ્રવાહ એમણે વહેતો કર્યો છે તે પણ આ દૃષ્ટિથી. યુગચિંતના આલેખનમાં ગોવર્ધનરામની નજર ચરકના જેવી કે નાની ટાંકણીતેય ઊંચકી લેનારી હાથીની સૂંઢની જેવી છે; એની એનો ઊંડો અભ્યાસ કરનારને તરત પ્રતીતિ થશે.

જીવન સમરતના વિશાળ ફલક પર ફરી વળતી એ

વેધક નગરને બળે ગોવર્ધનરામે સમકાલીન જીવનને જમાનાની ભીતરમાં જોઈ તેના મહત્ત્વના કાયદા પર આંખળી મૂકી છે. એખોવે કહ્યું છે કે પ્રજાની રજૂઆત એ જ કલાકારનો ધર્મ, ઉકેલ આપવો એ નહિ. પણ ગોવર્ધનરામે પોતાની સાક્ષર ભાવનાને અનુસરી એના ઉકેલની દિશા ભણીય આંખળી ચીંધી છે. એ ઉકેલ માટે એમણે બંને બાજુ જોઈ, ભારતની તેમ પશ્ચિમની. સમકાલીન ભારતીય સંસ્કાર તે તો ભૂતકાળના ભારતીય સંસ્કારની વિકૃતિ, માટે તેને વખોડનાં પહેલાં તેની પાછળની મૂલ દૃષ્ટિ કે ભાવના સમજવા પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ પર પણ એમણે પર્યાયોચક દૃષ્ટિ નાખી. એમ કરતાં હંસદૃતિથી નીરક્ષીર તારવી તેમણે ઉભય પક્ષના ક્ષીરનો સ્વીકાર, સમન્વય, પ્રમોધ્યો. એમણે પૂર્વપશ્ચિમનો આ મહા-સમન્વય કેવી રીતે પ્રમોધ્યો તે જોઈએ.

ગૃહસંસાર અને સમાજજીવનમાં નવો યુગ માગે છે તે રીતે સુખી અને પ્રગતિશીલ બનવું હોય તો એનું મધ્યમિંદુ જે સ્ત્રી તેને વિદ્યાસંપન્ન, ભાવનાસંપન્ન, અને દૃષ્ટિસંપન્ન બનાવવી જોઈએ એમ ગોવર્ધનરામ માને છે. સ્ત્રી એ પુરુષનું અર્ધું અંગ. એ ભણેલી ન હોય તો પુરુષનું, સમાજશરીરનું, અર્ધું અંગ પક્ષઘાતવાળું બને. ગોવર્ધનરામના માનસ-પુત્ર સરસ્વતીચંદ્ર ને ચંદ્રકાંત જેવા ભણેલા ભાવના-શાળી જુવાનોના ધરમાં ચંદ્રાવલીઓ, ગુણસુંદરીઓ ને મધુરીમેધાઓ ફરતી જોવી છે. આને માટે પહેલી જરૂરની વસ્તુ સ્ત્રીકેળવણી. ગોવર્ધનરામે ગુણસુંદરીને એના પતિ પાસે ભણાવીને, કુમુદને એથી વધુ ભણાવીને અને કુસુમને તો મિસ ફોર્સારા જેવી આંગ્રજ યુવતી પાસે એનાથીયે વિશેષ ભણાવીને સ્ત્રી-કેળવણીને સંદેશો આપ્યો છે. ‘સ્નેહમુદ્રા’ અને ‘લીલાવતી જીવનકલા’ દ્વારા પણ એનું સૂચન એમણે કર્યું છે.

સ્ત્રીકેળવણી એક મોટો પ્રશ્ન જાણે કરે તે લગ્નનો. ભણેલી સંસ્કારી યુવતીને તેની ભાવના અને સંસ્કારને અનુરૂપ પતિ ન મળે તો તો પેલી ‘સ્નેહમુદ્રા’ની

વિધવાની પેઠે જ એને સનિધાસ બોલવાવારો આવે ને—‘કંઈ હતા મુજ ઉરે વિદાસો, કંઈ પતિની હતી ઉર સૃષ્ટિ.’ એ જ કૃતિમાં ગોવર્ધનરામે કહી નાખ્યું કે ‘રસઐક્ય વણુ નહિ મિત્રતા’ ‘સ્ત્રી-પુરુષ કેરું લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છે, અને એવા અનુગુણ દંપતી ‘તે અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પૂરે.’ જૂની પદ્ધતિનાં લગ્નમાં બુદ્ધિધન, સૌભાગ્યદેવી અને વિદ્યાચતુર-ગુણસુંદરી જેવાં મધુર જોડાં ક્યારેક બંધાઈ જતાં પણ એમાં તો chance જ લેવાનો ને? એટલે ગોવર્ધનરામ સ્નેહલગ્ન પર ભાર મૂકે છે. રૂઢિલગ્ન મુજબ તો સંસ્કારી લલિતાએને અને કુમુદોને મૂર્ખ અને અસંસ્કારી નંદનકુમારો તથા પ્રમાદધનો સાથે પનારું પડે ને એમનું લગ્નજીવન ધૂળધાણી થઈ જાય. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદની પ્રણયકથા દ્વારા ગોવર્ધનરામે સ્નેહલગ્નની સ્પષ્ટ તરફદારી કરી છે. ગોવર્ધનરામે એક સ્થળે કહ્યું છે કે પશ્ચિમમાં સ્નેહ લગ્નથી પૂરો થાય, આપણે ત્યાં લગ્નથી શરૂ થાય. બુદ્ધિધન-સૌભાગ્યદેવી અને વિદ્યાચતુર-ગુણસુંદરીનાં યુગલોમાં એ ભારતીય લગ્ન-સ્નેહનું સુંદર દર્શન કરાવી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત થતા જતા લગ્નસ્નેહના પક્ષમાં પોતાનો મત આપે છે, એ સાથે જ પશ્ચિમના સ્નેહલગ્ન અને તે પહેલાંના સંવનનની ઈષ્ટતા પણ દર્શાવે છે. સંવનન દ્વારા સ્નેહવિકાસ સાધી લગ્ન કરાય અને તે પછી તરત વિચ્છેદની ભૂમિકા ન બંધાય પણ વિશુદ્ધ પ્રેમભયુ દાંપત્યજીવન ‘જીવ્યું મીઠું લાગે’ એવું જીવાય એ આદર્શ રજૂ કરી ગોવર્ધનરામ ભારતીય તેમ પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિનો સમન્વય આ બાબતમાં પણ સાધે છે એમ કહેવાય. કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્ર વચ્ચે પત્રવહેરવાર ને મિલનથી સ્નેહ જગાડી ને વધારી પછી તેમને છૂટાં પાડી સ્નેહલગ્ન ન થયું તો કુમુદને સંસ્કારના કેવા કળેડાનો ભોગ બનવું પડ્યું, તેને અને સરસ્વતીચંદ્રને કેવું હૃદયદર્દ સહેવું પડ્યું અને એ બંને લગ્નથી જોડાયાં હોત તો ઉભયની સહયોગી સેવાનો દેશના પુરુષ તેમ જ નારી સમાજને જે લાભ મળત તેનો સંભવ કેવો શન્યવત્ થઈ દેશને એટલું નુકસાન

થયું, એ બતાવીને ગોવર્ધનરામ સ્નેહલગ્નની જ જરૂર સ્થાપે છે. પેલી સાધ્વીઓ કુમુદને નવીનચંદ્ર જ એનો સાથો પતિ, પ્રભાદધન તો એનો જીવ પતિ એમ સમજાવે છે ત્યારે, તેમજ પેલા સંગત સ્વપ્નમાં કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રનો સહયોગ દેખાડી સૌભાગ્ય દેવીના મોખાથી એમને વર-વધૂ તરીકે આશિષ મળતા વર્ણવાય છે. ત્યારે ગોવર્ધનરામ લગ્ન માટે બે સંવાદી હૃદયની પ્રીતિને કેવું મહત્ત્વ આપતા માગે છે એ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

વિધવા લગ્નના મુદ્દાને ય ગોવર્ધનરામ કુમુદની કથાને અનુષંગે સ્પર્શી લે છે. વિધવાની કેરી રિયતિ હિંદુ સંસારમાં હોય છે એ સુંદરના પાત્ર દ્વારા ગોવર્ધનરામે બતાવ્યું છે. કુમુદને વિધવા થતી આવેખી, તેના સરસ્વતીચંદ્ર સાથેના પુનર્લગ્નમાં કથું જ અધમ્ નથી એ જુમિકા સુધી સાધ્વીઓના આગ્રહ તેમજ એ બંનેના હૃદયની ય પ્રતીતિથી પહોંચી, વિદ્યાચતુરનું તે અંગે મંથન અને તેને બંને રૂઢિગત ફરજિયાત વૈધવ્યમાંથી પુત્રીને મુક્ત કરી તેને સરસ્વતીચંદ્ર બોડે પરણી સુખી થવામાં પ્રધાનપદને ભોગે પણ સંમત થવાનો તેનો નિર્ણય નિરૂપી ગોવર્ધનરામે પોતાનો નિર્ણય સ્પષ્ટ આપી દીધો છે. કુમુદ-સરસ્વતીચંદ્રને આખરે લગ્નથી ન સાંધવા પાછળ તો લોકસેવાની ભાવના હતી, ગોવર્ધનરામની કોઈ કાયરતા નહિ જ.

કેળવાની ભય તેમ સ્ત્રીના મનમાં ગૃહકાર્ય પ્રત્યે એક પ્રકારનો કંટાળો કે એ કામ તો હલકું એવો પૂર્વ-મહ જન્મવાનો સંભવ ગોવર્ધનરામે બોલ્યો છે. સ્ત્રીના મનમાં એ ન જન્મે તો તેનો પક્ષ પોતાની મેળે લઈ બેસનાર ભણેલા સુધારકો એ જન્માવશે એમ પણ એમને લાગ્યું. એમનું એ દર્શન કેટલું સાચું હતું તે અત્યારે ભણેલી સ્ત્રીઓના મનમાં ગૃહકાર્ય વિશે ઊઠતી દ્વિધા બતાવી આપે છે. ગોવર્ધનરામે આ પ્રશ્ન પણ વિચારણામાં લીધો છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના ખીજા ભાગમાં વિદ્યાચતુર અને શુશ્રુષુંદરીની વચ્ચે પ્રથમ વિનોદમાં પણ પછી ગંભીરતાથી આ વિશે

ચર્ચા તેમણે કરાવી છે. સ્ત્રીપુરુષનાં શારીરિક બંધારણ પ્રકૃતિ તેમજ કાર્યક્ષેત્ર પોતપોતાની રીતે વિશિષ્ટ છે. સ્ત્રીનું કાર્ય પુરુષ કરતાં કોઈ રીતે જીન-રતું નથી, એના વિના સમાજ ટકે નહિ, એ દર્શાવી એનું ય ધટ્ટું ગૌરવ ગૃહસંસાર અને સમાજજીવનના લાભાર્થે ગોવર્ધનરામે ત્યાં કથું છે, અને ભણેલી સ્ત્રીઓના સંભવિત અસતોપને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

પણ એના કરતાં વધુ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે આપણી સંયુક્ત કુટુંબની પ્રજાસિક્ષણનો. ગોવર્ધનરામના ચિત્રને નાનપણથી રોકનાર આ પ્રશ્નને 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું છે. શુશ્રુષુંદરીના કુટુંબજનનું ક્યાનિરૂપિત અને ચંદ્રકાન્તના ગૃહસંસારનું પત્રસૂચિત ચિત્ર જાતે જ ઘણું ક્ષી નાખે છે. બંને ચિત્રમાં સંયુક્ત કુટુંબપ્રથાના દોષો ઠીક ઉપસાવાયા છે. પ્રતિદોષ તેમજ નાના મોટા સ્વાર્થોને લીધે જન્મતા નિત્યનૈમિત્તિક સંઘર્ષ-કલેશ, સમજીને ફરજ બળવનાર પર જ આવી પડતો અધો ભાર અને તબક્કાન્ય નિત્યનો તનમનનધનનો ધસારો, કમાનારને તથા તેની પત્નીને સમજુ હોય તો સ્વેચ્છાએ નહિતર કચવાતે અંતરે પોતાના અંગન સુખ અને વિકાસનો કરવો પડતો હોમ આ સર્વ ગોવર્ધનરામે તેમાં ખુદશા કર્યો છે. આમ છતાં, સુંદર, માનચતુર, તરંગચંકર અને ઉદ્ધતવાક્ષના સંયુક્ત કુટુંબપ્રથા સામેના બખાળ છતાં, વિલક્ષિત કુટુંબનો પક્ષવાદ થતો લાગે એવા કોઈ કોઈ પાત્રોના ઉદ્ગાર છતાં, ગોવર્ધનરામે કથું છે શું? શુશ્રુષુંદરી કે ચંદ્રકાન્ત પાસે બંડ કરાવી જુદાં ઘર મંડવ્યાં નથી, પોતાની ધર્મશુદ્ધિથી તેમજ હૃદયની ઉદારતાથી ને મીઠાશથી સંયુક્ત કુટુંબના એને ભગવાન નીલકંઠના વારસવી માફક પી જઈ પોતાની સારપની જ વર્ગ તેના પર કરતાં આવેખ્યા છે. પશ્ચિમની પરદશ પછી પતિપત્ની જુદું ઘર શર કરે એ વિમક્ત કુટુંબવ્યવસ્થામાં હુતા-હુતીનું સુખ ખરું પણ તેનાં સ્વાર્થી નિજસુખપરા-ચણતા જ છે, જ્યારે આપણે ત્યાંની સંયુક્ત કુટુંબ-

વ્યવસ્થામાં ભોગ પ્રધાન નહિ પણ ત્યાગ પ્રધાન છે, એમાં કુટુંબીજનોનાં સુખસગવડ સારુ સ્વમુખનો ત્યાગ ને થોડું સહનતપન છે પણ એમાં હિંદવિદ્યાસ વધુ છે, વળી એમાં માનચતુર કહે છે તેમ ધરડાં ને વિધવાઓનો વગર ઉતરાવ્યો વીધો હોય છે, એ ગોવર્ધનરામને ખતાવવું હતું. એટલે એમણે આ પ્રશ્ન પરત્વે પૂર્વપશ્ચિમના સમન્વયનું વલણ અખત્યાર કયું છે. એને માટે માનચતુરને સચિન્ત યાનાવી, એ ગુણસુદરીને જે રીતે કુટુંબલારથી મોકળા કરે છે તે દ્વારા વડીલોને માથે આ પ્રશ્નના સુખદ ઉકેલનો ભાર ગોવર્ધનરામે નાખ્યો છે. કેટલુંક નવું એમને ગમે છે, જૂનાના દોષો એમને મનમાં પૂરા વસે છે, છતાં જૂનાનાં શુભ તરફો એ જતા કરવા તૈયાર નથી. આ વલણ અન્ય સામાજિક અશ્રોની વિચારણા વેળા પણ એ દાખવે છે. જેમ સંયુક્ત કુટુંબની પ્રણાલિકા તેમ બાળલગ્ન અને જ્ઞાતિકુટુંબાંની અનેકતા એમને પલટાયેલા દેશકાળમાં સુધારા માગી લેતાં અનિષ્ટ લાગે છે. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ તેમના સ્વનિર્દર્શનમાં જે રાક્ષા જુએ છે એ રાક્ષા રુદ્રિઓના અને મૂળ શુદ્ધ પ્રણાલિકાઓ પર ચડી ગયેલા વિકૃતિની ધૂળના થરના છે. એને તોડવાની જરૂર ગોવર્ધનરામ સૂચવે છે. વસ્તુતઃ પશ્ચિમી સંસ્કારના પવનને જ એ રાક્ષાને પોલા કરવામાં તથા તોડવામાં

લાગી ગયેલો તે ખતાવે છે. પણ આમ જૂની રુદ્રિઓ તોડતા પહેલાં તેનું રહસ્ય અને તેની પાછળનો મૂલ આશય સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો ઘટે એમ પણ તે સૂચવે છે. સનાતન ધર્મને ખ્યાલમાં રાખી દેશકાળની ખાસ જરૂરત સંતોષવા કેટલાક વિશેષધર્મો જોવા થતા હોય છે. નવા યુગમાં જૂની પ્રણાલિકા જે વિશેષધર્મો સજેડી તે નવા વિશેષધર્મો જોવા થતાં ભલે બદલાય, કાળજ એ બદલાશે, એ બદલાય એમાં કશું ખોટું નથી; જોતું એ ઈષ્ટ તેમ જરૂરી છે, માત્ર તેમ કરનાં પેલા સનાતન ધર્મને ન ઉવેખાય એ જોતું જોઈએ, એ ગોવર્ધનરામે સૂક્ષ્મ વિવેકપૂર્વક એ સ્વનિર્દર્શન દ્વારા ખતાવ્યું છે. અશ્વત્થામાને (અ-વિચારી બ્રાહ્મણવર્ગને) પ્રતાપે આ દેશમાં અશ્વત્થ પેડે વધી રહેલા ‘વર્ણાચારના વિશેષનું’ ખીજ હવે નષ્ટ કરી દેવામાં આવશે,’ ‘હવે મનુષ્ય માત્ર ચાતુર્વર્ણ્ય પાળશે’ આવા વિચારો ધરાવનાર ગોવર્ધનરામ પુરાણપૂજક જ ન હતા, પણ નવા જમાનાની જરૂરત પિછાણનાર પ્રગતિશીલ વિચારક હતા, એ સિદ્ધ કરી આપે છે. માત્ર, રાક્ષા તોડનાં તળેનાં દોષો દોષો રત્ન તૂટી જાય નહિ એ જોવાની દાખલ રાખવાની સૂચના એ આખા વિના રહેતા નથી.

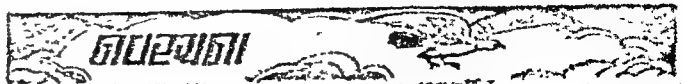
[વધુ આવડે અંકે]

★

— ‘ઊર્મિ’ના ગ્રાહકોને—

‘ઊર્મિ-નવરચના’નો આ અંક નવેંબર-ડિસેંબરનો જોડિયો અંક હોવાથી હવે પછીનો અંક જન્યુઆરીની ૧લી તારીખે દરેક ગ્રાહકને રવાના થશે. જે ગ્રાહકોનું લવાજમ ડિસેંબર આખરે પૂરું થાય છે તેમને જણાવેલું છે જ. ૨૫મી ડિસેંબર સુધીમાં તેમનું લવાજમ નહિ આવે તો જન્યુઆરી માસનો અંક વી પી, થી રવાના થશે તેની નોંધ લેવા વિનંતિ છે.

—વ્યવસ્થાપક : ‘ઊર્મિ-નવરચના’

આત્મા-પરમાત્મા અંગેની મારી વિચાર-સરણી ભારતીય પરંપરા પૂરતી છે. આત્મા અને પરમાત્માનો વિચાર આપણે કરીએ અને તે અજ્ઞાનતાથી માનીએ કે પૂર્વના સંસ્કારથી, પણ આ અંગેની સાધના ન થાય ત્યાં સુધી માત્ર તે કદપતા જ રહે ન તો આપણે મૃત્યુ પાસે જઈએ છીએ, ન તો મૃત્યુ આપણી પાસે આવે છે જીવન એ તો એક અખંડ પ્રવાહ છે. આર્થિક અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રોમાં હુએલે માનવી પણ બજાર અને કીર્તન દ્વારા કેઈ ગૂઢ શક્તિની હુકમ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો હોય છે અને પરમાત્માનો વિચાર એ બહુ જ જૂનો આપણો વારસો છે. આ અંગેના આપણા સંસ્કારો જૂના અને જાડા છે. ગમે ત્યાં જશે પણ આ અર્થમાં રસ લેનારા મગી આવશે. વહેમ ગણીને આપણે આ વિષયને અવગણીએ તો તેમાં ઘણું ગુમાવવાપણું છે.

પુનર્જન્મ એ આત્મા પરમાત્મા વિષયનો પાયો છે, જો આપણે પુનર્જન્મમાં ન માનીએ તો

આપણી પાસે આધ્યાત્મિકતા જેવું નથી રહેતું. પુનર્જન્મ એ આધ્યાત્મિકતાનો પાયો છે. હજારો વરસ પહેલાં પનજલિએ કહ્યું છે કે પુનર્જન્મમાં માને તો આસ્તિક અને ન માને તો નાસ્તિક.

દર દરના દેશમાં કે અખણ એવા પ્રદેશના માનવીઓ પર આકૃત આવે, હુ અ આવે ત્યારે આપણા દિલમાં પણ સંવેદના નામે છે. એ કયા કારણે? આ સહાનુભૂતિ કયું તત્ત્વ છે? કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર કે કેઈ પ્રદેશના લોકો અંગે વેદના થય છે તેનું કારણ શું? એનું કારણ એ હોઈ શકે કે બધાને અનુસંધાન કરતું કેઈ તત્ત્વ હોયું. જોઈએ જે એકબીજામાં સંવેદન જગાડે છે. આપણે ત્યાં આત્મવાદી પરંપરાઓ છે પણ આત્મવાદ વિશે કેઈ એકમત નથી ઘણા મતભેદો છે. આત્મવાદી પરંપરામાં મતભેદ હોય પણ તે તત્ત્વનો મતભેદ નથી, ભાષાનો છે. તત્ત્વ વિશે તો મને એકમત છે.

★

સિદ્ધાંત

ક્ષમાપના

ક્યારેક પણ અભિનંદનો
જો આપવા,
તો આજે પણ આવી છતાં બહુ ખરા?

ક્ષમાપના આજે જ ને?

તારી કને?

હા, તું જ છે મોટી ક્ષમાની દેવેડા
મરી સદાની,
અભિનંદનો સ્વીકારતા ક્ષમાપના કર્યો જરૂર :
અપરાધ મારા સર્વની

★

‘કવિતામાં પણ પૈસા છે’

વિલાયત જતી સ્ટીમરમાં, પચ્ચાસેક વર્ષના ભાગતા, બેઠી દીના, માથે તાલ પડી ગયેલા, અને ભૂરી આંખોવાળા એક માણસે પોતાનો દડિયા જેવો પહોળો હાથ મારી સામે લાંબાઓ ને પોતાનો પરિચય આપ્યો :

‘અદરીપ્રસાદ જયપુરિયા મારું નામ છે. તમારું નામ શું છે? રૈશમી કાપડનો મારો વેપાર છે. તમે શેનો વેપાર કરો છો?’

મેં લોચા વાળ્યા કે મારા ધંધામાં કંઈ કસ નહોતો. જમી લીધા બાદ જ્યારે કોફી પીરસવામાં આવી ત્યારે સ્ટીમરના કેપ્ટન અને પર્સરે મને નમસ્કાર કર્યો, અને અમારા ટેબલ પાસે આવી થોડી વાર મારી જોડે બેઠા. મેં મારા સાથીદારની તેમની જોડે ઝાળ-ખાણ કરાવી. આવા મોભાદાર માણસો મારી જોડે મેત્રાભાવથી વર્તતા હતા તે જોઈ એના ઉપર વટ પડી ગયો લાગ્યો, ને તેણે ફરી વાર પૂછ્યું :

‘શું કહ્યું તમે? શેનો વેપાર છો તમારો?’

મારો ઉત્તર તદ્દન ઉઘાડે જેવો હતો. મૂંઝાઈને અદરીપ્રસાદ મારી સામે સાશંકાવે જોઈ રહ્યો.

કલાક પછી અદરીપ્રસાદે આવી દોસ્તીદાવે મારો ખભો હલાવ્યો.

‘જુઓ, મેં શોધી કાઢ્યું છે તમે કોણ છો એ. આ બધા કહે છે કે તમે લેખક છો. તમે જ મને કહ્યું કેમ નહીં, ચાર? એમાં શરમાવા જેવું કશું જ નથી. મારા પોતાના કુટુંબમાં પણ એવું તો બન્યું છે. વારુ ત્યારે, અય જય.’

ખીજે દિવસે અદરીપ્રસાદે એના જીવનની કથા મને સંભળાવવાનું નક્કી કરી દીધું હતું. એને નિરાશ કરવાને બદલે મેં એમ કરવાને એને ઉત્તેજન આપ્યું.

પૈસાને જ સર્વસ્વ ગણતા આપણે જીવનમાં સાહિત્ય, ‘આનંદ એ બધું દૂર જ રાખીએ છીએ. પણ આ વાર્તા તો એક નવી જ રજૂઆત કરે છે, જે કદાચ પૈસાને જ પરમેશ્વર માનતા આપણે ન સ્વીકારીએ.....

એ પતાવી દેવું જ વધારે સારું હતું. જ્યારે કોઈ પણ માણસ તમને પોતાની જીવનકથા કહેવા માગતું હોય ત્યારે એમાંથી છટકી શકાય એવું હોતું જ નથી. જેમ તમે એને વધારે રાહ જોવડાવો એમ એની વાત વધારે આલંકારિક બનવાની...ને વધારે ખોટી ને કલ્પના-રહિત મનુષ્યોએ થોણ કહેલા રોમાન્સ જેવી કંટાળો આપનારી ખીજ કોઈ વસ્તુ-હોતી નથી.

જમી કારવીને હું તુતક ઉપર ગયો, તેની બાજુમાં એક ખુરશી ઉપર ગોઠવાયો, ને કહ્યું :

‘તમે મને કંઈક કહેવા માગતા હતા ને? તો કહો જોઈ, અદરીપ્રસાદ, તમારી વાત સંભળાવો.’

અદરીપ્રસાદે થોડી વાર હં...હાં...ક્યું. પછી કહે : ‘ટૂંકમાં કહેવું હોય તો વાત આમ છે. હું તમને બહુ જ ટૂંકાણુમાં કહીશ, પણ કહીશ તો પગથી તે માથા સુધીની અધીય વાત.

વાત શરૂ તો આમ થાય છે. દુર્ગાપ્રસાદ રામપુરિયા નામનો એક માણસ છે. મારો જૂનો મિત્ર છે. એ પણ રૈશમના જ વેપારમાં છે. હું વેપાર કરવા દેશ-માંથી મુંઝાઈ આવ્યો લગભગ ત્યારે જ, એ પણ આવેલો, વીસેક વર્ષ પહેલાં અમે બન્ને એક જ જાતનો ધંધો કરતા. કોઈ કોઈ વાર અમારા બન્ને વચ્ચે થોડી ધણી હરીફાઈ પણ થતી. કોઈ કોઈ વાર હાથ મિલાવીને પણ અમે કામ કરતા. કોઈ કોઈ વાર અમારી વચ્ચે એવી તકરારો થઈ જતી, નાનાં એવાં મનદુઃખ, નાના એવા ઝઘડા; પણ જ્યારે મને લાગ્યું કે હવે તો અમારો નાતો કાયમ માટે તૂટી ગયો છે ત્યારે દુર્ગાપ્રસાદે વિલેપાર્લેમાં થોડી જમીન ખરીદીને કહ્યું કે એની જમીનની બાજુમાં ખીજે જમીનનો ટુકડો પણ વેચાઈ છે. તેની કિંમત પણ પોતાના ટુકડા જેટલી જ છે. ને મારે એ ખરીદી લેવો જોઈએ.

આપણે બન્નેએ સરખી જ જનનાં ઘર લાંબાં બાંધવાં, જેથી એ વધુ સરતું પડે, ઇજનેરના એ બધા ખરચા, ને આપણે ફરી પાછા લાંબા વખત સુધી દોસ્તીદાવે રહી શકીએ. એની પાસે હોય એ એનું રહેવાનું, મારી પાસે હોય એ મારું, ને બન્ને કુટુંબો વચ્ચે દોસ્તી રહેવાની ને બધું સમે સત્યું ગોઠવાઈ જવાનું. જ્યારે સમય પાડે છે ને રેશમનો ધધો તેજ ચાલતો હોય છે ત્યારે દુર્ગાપ્રસાદનો સૌથી મોટો દીકરો નિશાળનું બજાર પૂરું કરતાંવેત એના આપના ધધામાં જોડાઈ જાય છે. છોકરો હેશિયાર છે, દરેક આખતમાં એ વન. પાડોશની કાઈ છોકરી જોડે એ પ્રેમમાં પડે છે એની સાથે પરણી જાય છે, વાંદરામાં રહેવા જાય છે, ધધો ધધો સરસ ચલાવે છે. દુર્ગાપ્રસાદનો એ મોટો છોકરો તો રજેરજ એના બાપની જ આદતિ જોઈ લ્યો. એના બાપે વીસ વરસની ઉંમરે જ ક્યું હતું એ જ એ પણ વીસ વરસની ઉંમરે કરે છે. એના બાપે ચામીસ વરસની ઉંમરે જ ક્યું છે એ એ પણ ચામીસની ઉંમરે કરવાનો. નિયમિત પણ પહેલા નંબરનો. માણસને જેવો દીકરો જોઈએ એવો છે એ દીકરો, કાઈ અજણ્યો, અજણ્યો લાગે એવો નહીં.

પણ એનો બીજો છોકરો રાધુ—એનામાં એવી મજા નથી. બન્યું 'તું એવું કે જ્યારે રાધુ બાર કે તેર વર્ષનો હતો ને હજી નિશાળમાં બજીનો હતો ત્યારે એની નિશાળના ચોપાનિયામાં રાધુએ લખેલી એક કવિતા નિશાળનાળાઓએ જાપી હતી. એનું નામ હતું 'દિંદતી હતા' ને દુર્ગાપ્રસાદ તો એથી કુત્રાગે માતો નથી ને બધાને એ કવિતા બતાવતો ફરે છે ને કહે છે કે પોતાનો દીકરો તો કવિ છે, ને એ કવિતાને એ મઠાવે છે ને પોતાની ઓફિસમાં ટીંગાડે છે. પાંચ મિનિટ પણ પૂરી તમે દુર્ગાપ્રસાદ સાથે વાત ન કરી હોય તો ત્યાં એ તમને એના દીકરાની મઠાવેલી ને દિવાલ ઉપર ટીંગાડેલી કવિતા બતાવવાનો જ. હું તો વેપારની વાત કરવા ગયેલો. એણે મને રાધુની કવિતાનું એ ચિત્ર બતાવ્યું. ને એથી

એનો મોટો છોકરો છોકરો. 'મેં કવિતા નથી લખી તેથી શું થઈ ગયું? એથી કંઈ હું ઓડો સારો દીકરો છું એવું થાયું જ છે?'

બાર તેર વર્ષનો ઉપરનો છોકરો હોય, ને પાછો પરગામથી આવતો હોય ને જાપમાં જાપાય એવી કવિતાઓ લખતો હોય, એ બધી કંઈ જેથી તેની વાત નથી. આખો પાડોશ એને અંજો ગૌર લે છે. આટલી ઉંમરમાં તો એ પ્રખ્યાત માણસ બની જાય છે. પણ પછી એ છોકરો નિશાળનું બજાર પૂરું કરી રહે છે, ને બાપને થાય છે કે હવે એણે ધધામાં જોડાઈ જવું જોઈએ, ત્યારે રાધુ તો એ વાતને કાને ધરવાની જ ના પાડે છે ત્યારે એ વાત કંઈ બરાબર ન ગણાય, એને તો કવિ થવું છે.

વારુ, એકાદ વર્ષ સુધી તો અપને એ વાતની કંઈ ખબર પડી નહીં, ને દુર્ગાપ્રસાદને એથી કેટલી ચિંતા રહેતી હતી ને તેના કુટુંબમાં એથી કેટલા અજાણ્યો હતા એ પણ કંઈ અમને જણાયું નહીં. દુર્ગાપ્રસાદ જરા અભિમાની માણસ છે, પોતે જ પૈસો રજોસો છે, ને એના કુટુંબમાં બહુ શેષે એનો વાત ન હોય એ ખાનગી રાખી શકે એવો છે. પણ છોકરો જ્યારે અઘર ઓગળીસ વર્ષનો થયો, ને છતાં કવિતા લખના સિવાય બીજો કાંઈ ધધો કરવા ન લાગ્યો, ત્યારે મારે એ વાતની નોંધ લેતાં પડી; કેમકે હ મેથ રાતે મારે ઘેર આની એ મારી દીકરી સરલાને પોતાની કવિતા સંભળાવી જતો તો. એટલે એકવાર મેં એને કહ્યું :

'અલ્યા રાધુ, આ બધાનો અંત કયાં આવવાનો? ધધો કરવાની શરૂઆત તું ક્યારે કરીશ? રામપુરિ-શસ્ત્ર કુંડાથી મારે કવિતા કવિતા કંઈ કામની નથી. તારે તારા કુટુંબનો પણ નિચાર કરવો જોઈએ'

એમાં રાધુ તો મારી સામે એવી રીતે જોઈ રહે છે કે જણે હું એના બાપને ગાળો ન લાંબો દોઉ, ને ખસા તો એવી રીતે ઉછળે કે જણે હું કંઈ ન

[અનુસંધાન મારે ૧૯૦૭ પાનું જુઓ]

રંગભર્યો મસ્ત કવિ

‘પૂર્વ’ આફ્રિકાના યુગાન્ડા પ્રાંતમાં કંપાલા નામે એક નગરી છે—
ગુજરાતીઓની મોટી વસ્તી ધરાવતી. એ નગરીના બહીષીતા બેરિસ્ટર-
કવિને આ આફ્રિકાના તંત્રીએ આપેલા આ પરિચય સહવાસ પછી
અપાયો છે એની પ્રતીતિ તો યાચ છે જ.....

કંપાલા નગરીમાં એક સાહિત્યરસિક યુવાન જોયો.
એના હૈયામાં પ્રત્યેક ક્ષણે નવું કાવ્ય ગૂંજે છે. એના
કંઠની માધુરી અરબલિત ઝરણુની માફક પ્રત્યેક ક્ષણે
પૃથ્વીપટ રેલાય છે. તે યુવાનના પરિચયમાં આવતાં
હું મગ્ધ બની ગયો કે આવો અર્ધવિકસિત સાહિ-
ત્યનો યોગી આવા યુગાન્ડા જેવા આફ્રિકા ખંડના
ભીતરમાં આવેલા પ્રદેશમાં હોઈ શકે! એ યુવાન
ખીન્ને કોઈ નહિ પરંતુ
‘શાંલિની’, ‘છેલ્લો અભિ-
નય’, ‘પદ્માવતી’, ‘કલાવતી’
વગેરે વાર્તાસંગ્રહો, ‘આમ્ર-
મંજરી’, ‘વનની વાટે’,
‘ઊર્જિતા’ વગેરે નવલ-
કથાઓ, ‘પ્રસ્પંદ’, ‘પ્રણય-
સંવેદન’ વગેરે કાવ્યસંગ્રહો
અને ‘આહુતિ’, ‘પ્રશસ્તિ’
વગેરે નાટકોના સર્જક ગણા-
ભાઈ પટેલ.

એમની ઝળુતા, મૃદુતા,
સૌજન્ય રનેહ જાણુ હૈયામાં
નીપજેલાં મોતી. એમના
અંતરમાંથી સદાનુભૂતિ અને
સહૃદયતા અરબલિત રેલાતાં જ
હોય. કદપના અને ઊર્મિની
પાંખે ઊડતા આ યુવાન સાહિત્યકારે ખરેખર
મને મુગ્ધ બનાવી દીધો. કવિતાની વાત કરતાં એ
ગરવા સ્વભાવના મસ્તાન બની જાય. ધડીમાં કંપાલા
નગરીની ટેકરીઓ સાથે રાસડે રમતી વાદળીઓ
જ્યારે એમનાં નર્તનોથી લીલી હરિયાળી ધરતીને
હસાવે ત્યારે ઊંચરી ઊઠે કવિ કુલચુર કાવિદાસને
સંભારી—

સંતસાનાં ત્વમસિ ઝરણં તત્પયોદ! પ્રિયાયા

× × ×

જાત વંશે મુવનવિદિતે પુષ્કરાવર્તકાનાં

જાનામિ ત્વાં પ્રકૃતિપુરુષં કામરુપમ્બોનઃ ।

× × ×

એ ‘પૂરુ’ એલે નહિ ત્યાં તો એમનો ખારો જર્મન
કવિ હાઈને (Heinrich Heine) એનાં સંવે-

દનભર્યાં ગીત ગાતો સ્મરણુ-
પટે હાજર થઈ જાય. તરત
જ એની કવિતા બોલવા એ
લાગી જાય :

The Sea bath
its pearls,
The heaven hath
its stars;
But my heart,
my heart,
My heart hath
its love.

Thou little,
youthful maiden,
Come unto my
great heart;

My heart, and the sea, and the
heaven,

Are melting away with love!
એ ‘પૂરુ’ ના કહે ત્યાં તો એમના યુવક કંઠથી પ્રણ-
યસંવેદનની કરણુ રસ ઉત્પન્ન કરતી અનેક કવિતા-
ઓમાંની એકાદ કવિતા નીસરી પડે. એમની કવિતા
‘શાને’માં જે રુદન, જે કરણુ ભરી છે એવાં કરણુ-

શ્રી હાલાભાઈ પટેલ, બેરિસ્ટર

દર્દ બહુ ઝોજાં જોવા મળે. કાનહુથી પ્રેમીનાં
હૈયાનો બાવ વ્યક્ત કરતી એ કવિના મારા હૈયામાં
આજે ય યુગ જોડે છે :

કોઈ મને કહો કે કોયલ રહે છે શાને ?
શાને રહેન લાયું છે આ દિલરંગના ગાને ?
તારયો મરુમિ રો. દિનરાત જ'ખતો'તો
પૂરેવીના ખપડ ખપડે તુજને પુઝારો,
મુજ ઝોજાં સે'જ બીના કરી ગે કહે તું શાને ?
પાવા પીવા મુધાને પાછી ફરી ન શાને ?
આ સૌ સમીરસદરી નાખી રહી નિસાસા,
સિન્ધુ સરો સરિતા કે' છે કે લાગી ખ્યાસા;
ધરતી અરે સુકાઈ શોભા રહી ન શાને ?
આનંદ ના હીરો, ના સુખમા સુખ શાને ?
મેં અધે થઈ તને જો ચાહી ન આટલી હા,
કે હોત જો હીધું ના ધાયલ બની નિગર આઠ
ધર ધર, નગર નગરમાં જિરિગલવરો કે રાને,
ધાયલ બની સનમ હે તો હું કે'હોત શાને ?

આતી કવિનાઓ ગાતાં ગાતાં કલાકોના કલાકો આશ્વા
ભય. ધરીમાં મદા કવિ શેકસપિયરને સંભારી એ
કહેશે :

For thy sweet love remembered
such wealth brings;
Then that I scorn to change my
state with kings.

એ પૂરું ના કરે ત્યાં તો એમની એવા જ બાવ
વ્યક્ત કરતી કવિતા એ ગાવાના.

ખીલી 'તી શી દુનકિસલયે વસંતીયે વસન્ત !
મેકા 'તી શી કુસુમકલિયે સુગમિ મૂર્તિમન્ત. !
શોભાં ભદ્ર ! તુજ હર અને અંગની પૂરબારે,
ખીલી બીડી સુર સુવતી શી જિંદગીની વસન્તે ' !
તારી સ્મૃતિ સુખક છે પ્રિય એટલી કે
ના સ્વર્ગના સુખ તણી રહી લેશ છાંછા;
તારી પ્રીતિ છવનવેલવથી ભરે કે
એકધર્મ અન્ય તણી ના રહી રો'જ વાંછા.

હાહીજ, એમરખ્યામ કે હીનદોસીને જૂડે એ ગાહા
ભાઈ નહિ. એમની મરતી, કેદપના અને દર્દભરી

ગઝલો સાંભળવાની તો ઔર મઝા આવે. એમની એ
દિલદારની ઝાંખી સૃષ્ટિના અણુઅણુમાં યતાં યુવદ
કંઠે ગાયઃ—

ચમનનાં શુભ શુભાખ્યા દિલે-દિલદારને દીડી,
અપકાંતો ગુલમમાં હુન્ને-જમાલે-વાગ્ને દીડી,
ફેંક્યો મિથ્યા અથે દિલખરતને મન્દિર-મસ્જિદમા.
બની સાકી હતી આતી રાશબિજમમાં દીડી.
હરો એ દૂર પર્વતયે : હરો મહેબૂબ મહેતાબે,
વિચારે' ત્યાં ગુલેગુલ પર તને પેગે-નજર દીડી.
દીડી દહાડે ગુલિસ્તામાં વસે દિવમાં બની ખૂંજો,
અને રાતે મને ચૂમતી સનમને ખ્યામમાં દીડી.
જગતના રાહથી મારો અલગ છે શાઃ આશકનો,
જુદી એ રાહગીરીમાં સનમને સાયમા દીડી,

જગતની રાહદારીથી જુદી રાહદારીવાળા એ યુવાન !
તું તારાં ગીતોનાં પ્રસ્પદો જગાવે જ એ કરજી
નિષ્કળ પ્રણય વ્યક્ત કરતું ગીત—

જ્યારે રસડે મોગરો ધાયો;
ત્યારે પ્રેમ ના રો'તે' બતાવ્યો ?
જ્યારે પ્રેમ કટોરો એ લાવ્યો,
દોળ્યો તે ના પીયો-પિવડાવ્યો.
જ્યારે મત પ્રકુંદલ વસન્ત, હતી,
જ્યારે કોકિલાઓ ટડુકા કરતી,
મીકું અમૃત હર હરમા ઝરતી,
સારા વિશ્વે હતી રસ રેલવતી;
ત્યારે સ્નેહ કુધાબર આવ્યો,
તે' ના તારો ગણી અપનાવ્યો.

અને નિષ્કુર પ્રેવસીને સંખ્યાટાણે પોકાર કરતા પ્રેમીને
કેવી કલ્પના અને કાવ્યભરી રીતે કવિએ મૂક્યો છે !

જ્યારે સન્ધ્યાના સ્નેહમાં સૂર્ય હતો,
એના બાવ કપોયે હતો ચૂમતો;
ખીલ્યો પશ્ચિમમાં ઉગ્રાન હતો,
વાટ જોતો પ્રિયાઓનો પ્રાણ હતો.
હું છું તારો એ દારે પુકાર્યો,
દાર બધ ક્યા ના સ્તીકાર્યો.

કહિનહુથી પ્રેવસીની કઠોરતાના પરિણામે મૃત્યુ પામતો
નાયક અને ત્યાર પછીનું પ્રેવસીનું રુદન જાણે કવિ

છેલ્લી લીટીઓમાં જગતની કઠોરતાને સંજોષી ના કહેતા હોય !

હાવાં શેયાં ક્યેં કે' શું વળશે ?
એની ભસ્મ હુંદરે તને શું મળશે ?
તારું જીવન દંદથી રે બળશે
હાય શાન્તિ હવે તને ક્યાં મળશે ? !

ન્યારે પ્રીતમ દૂર સિધાન્યો

ત્યારે પ્રેમ તેં ફેકટ બતાવ્યો.

આ કવિતા સાંસળનાં મને મહાન અમેરિકન સાહિત્યકાર એડગર એલન પો (Edgar Allen Poe) યાદ આવ્યા. જુદા ભાવનું છતાં આવા જ કરુણ ભાવ વ્યક્ત કરતું એમનું અમર કાવ્ય 'રેવન' (Raven) યાદ આવ્યું. પો જન્મથી જ શુદ્ધ કવિ હતા. પરંતુ કવિતા કોણ નાંચશે એ ભાવે તેણે વાર્તાઓ લખવી શરૂ કરી. પરિણામે તેણે અગ્રેજી ભાષામાં પહેલાં કદીય નહિ લખાયેલી એવી વાર્તાઓ આપી સૌનું માન અને પ્રીતિ સંપાદન કર્યો. એવું જ ગાલાભાઈનું બન્યું છે. એ જન્મથી જ કવિ છે. પરંતુ કવિતા તરફ સેવાતી બેદરકારીએ એમને વાર્તાકાર-નવલકથાકાર બનાવ્યા. પરંતુ એમણે કેવી વિવિધતાભરી, રસભરી, નવી જ લાન પાડી વાર્તાઓ-નવલકથાઓ આપી ગુજરાતને આશ્ચર્યચકિત કર્યું !

એમની વાર્તાઓમાં જે રંગ અને વિવિધતા આવે છે, તે ધણા ઓછા વાર્તાકારોમાં આવતી હશે. એમની વાર્તાઓ મુખ્યત્વે તો રોમાન્ટિક છે એમની 'લાખુ' વાંચો કે 'શાલિની' વાંચો, એમની વાર્તા 'પ્રેમી' વાંચો કે 'શર્મિષ્ઠા' વાંચો, એમાં જે કૌતુકપ્રિયતા છે તે ખરેખર વાચકને સ્પર્શિત અને આનંદિત બનાવી દે છે.

વાર્તાનું ફલક એટલું વિસ્તરેલું અને વૈવિધ્યવંતું છે કે એ વાંચતાં કોઈ અદીક ભૂમિનું આપણે દર્શન કરતા હોઈએ એવી પ્રતીતિ થાય છે. 'વીનસનું આલિગન', 'એડેલ્ફીસ', 'ગતશ્રદ્ધા', 'જનમો-જનમનાં પ્રેમી' જેવી વાર્તાઓ ખરેખર અમરતિ-ભરી છે. વિશ્વના જુદા જુદા દેશોનું પર્યટન કરવાનું

લેખકને મળ્યું છે. એમનો અનુભવ અને વાર્તાન ધણું જ વિશાળ છે. જીવનને અતોખી દૃષ્ટિથી અવલોકવાની એમનામાં સૂઝ છે. અને એ દૃષ્ટિને પરિણામે એમની સર્જક પ્રતિભા ખીલી ઊઠી છે. એમના વાર્તાસર્જનમાં કલ્પના, કથા કહેવાની કલા અને કાવ્યાત્મકતા છે.

એમનું વાંચન પણ એટલું જ વિશાળ. જગતની પ્રથમ નવલકથાનાં લેખક લેડી મુરાસાકીનો વાત કરતાં તેઓ હજાર વરસ પહેલાંના જાપાનમાં લઈ જાય. ત્યાંના દરબાર અને સંસારનો વિષય લઈ લખાયેલી લેડી મુરાસાકીની વિશ્વવિખ્યાત નવલકથા 'ગેન્જી કથા' (Tale of Genji) ની રસમય વાન કરે. વળી એ બોલી જાઉં કે ઈશ્વરભાઈ ! જગતમાં નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ ઘણી લખાય છે અને લખાશે, પણ 'વોર અને પીસ' (War and Peace) ફરીથી ક્યારે લખાશે ? કદીક જગતમાં ટોલ્સ્ટોય જન્મશે તો એવી નવલકથા સહી શકાય એવા વિષય નહિ હોય અને વિષય હશે તો ટોલ્સ્ટોય નહિ હોય. પેકેટ વિશ્વવિખ્યાત અગ્રેજ લેખક સમરસેટ મોમ (W. Somerset Maugham) તો એમ કહે છે કે આવી શ્રેષ્ઠ અને મહાન નવલકથા ફરીથી જગતમાં લખાશે નહિ. ફ્રેન્ચ નવલકથાકારો સ્ટેન્ડલ (Stendhal), બાલ્ઝાક (Balzac), ફ્લોબર્ટ (Flaubert), ડુમા (Dumas) કે ઝોલા (Zola) અને તેમની કૃતિઓનાં વળું અને વિવેચન કરતાં થાકે જ નહિ. અને સાહિત્યના પરિશીલન સાથે વ્યવહારદક્ષતા પણ એટલી જ તેમના જીવનમાં વણાયેલી છે.

લોકોના એ આદરણીય યુવાન છે. કમ્પાલાની જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રી ગાલાભાઈનો ફાળો તો હોય જ.

સ્વપુરુષાર્થ અને ખંતથી તેઓ સાહિત્યક્ષેત્રે તેમજ આર્થિકક્ષેત્રે આગળ વધ્યા છે. બાહોશ ધારાશાસ્ત્રી હોવા ઉપરાંત જાણીતી સાતેક વેપારી પેઢીઓના એ ડાયરેક્ટર છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ પછીયે એમના જીવનનું પ્રેરક બળ તો સાહિત્યની આરાધના જ રહ્યું છે. અહીં સાહિત્યક્ષેત્રની શ્રદ્ધાનામાં તેઓ સાહિત્યની

પુરુષનો વહેમ

વહેમ માણસમાં બ્યારે ધર કરી એને ત્યારે એ શ્રી કે પુરુષ કોઈને પણ કોઈ વગર રહેતો જ નથી. તેમાંય ચોતાનાં સ્વજન માટેનો વહેમ તો ... અહીં રજૂ થયેલો સચ્ચસંગવિગેષ એવી જ એક કડુણ છાત્રની કહી શકાય છે.

નાનાલાલને ચાર બાળકો હતાં. રવાનુલને તેમની એની માન્યતા હતી કે છેકરઆને ખૂમ મોટી ન થયા દેવાં. તેમની આંખે તોળાયેલી ઉંમર લગ્ન માટે તેમણે નક્કી કરી હતી. હા, પણ તેમાં નવા જમાનાની છૂટને તેઓ બિલકુલ ભૂલ્યા નહોતા. તે પોતે પણ નવા જમાનામાં ક્યાં નહોતા ! પસંદગી પોતે કરે પણ પરણનાર વ્યક્તિઓની અરસપરસ પસંદગી કેવી જાતે છે તે ખાસ ખ્યાનમાં રાખતા.

રંજન નાનાલાલની સૌથી મોટી દીકરી. શરીરે રુદ્ધ પણ જરા અટકી, રંગે ગૌરવર્ણી, નમણા ચહેરાવાળી. રંજન ખૂમ દેખાવડી લાગતી હતી. અવ્યાસમાં તે ખટું મગન નહોતી થઈ શકતી. માંડ માંડ તે મેટ્રિકને પગથિયે ચડી હતી. તેને શોખ હતા શણગારનો, અને સાચે જ જે કંઈ તે પહેરતી તે તેને એવું તો દીપી જાતું કે સામાની નગરમાં તે આવી જાય. અને બનતું પણ એવું કે સારે પ્રસંગે તે પહેરી આદીને અદાર નીકળે ત્યારે એ દિવસે, રાત પડે, ક્યાં તો બીજા દિવસની સવારે જોઈએ તો તે પથારીમાં જ પડી પડી તાવમાં ધેરાઈ ગઈ હોય.

જ્યોત જગતી રાખવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. યુગાન્ડાની હરિયાળી ધરતી ઉપર બંધી જ વૈભવસામગ્રી છે : કુદરતસર્જિત તેમજ માનવસર્જિત. પરંતુ સાહિત્યનો રસ પ્રમાણમાં ઓછો છે. એવા પ્રદેશમાં શ્રી ગણાભાઈનો પરિચય થતાં મારા અંતરમાં એક નવા આશાનો જન્મ થયો કે અહીં સાહિત્યસાધકોની એક નવી પેઢી જન્મી રહી છે. અહીં કેટલાક અનન્ય લેખકો છે અને જે એમને પ્રોત્સાહન મળે તો

સાધારણ રીતે માથાપને ચોતાનું પહેલું-છેલ્લું બાળક વધુ વફાવું હોય છે. રંજન પણ એટલે જ ખૂબ લાડથી ઉછરી હતી. તેનો પડવો બોલ ઝીલાતો. એ માગે એ વસ્તુ તરત તેની નજર સમક્ષ ખડી કરી દેવામાં આવતી અને એ રીતે રંજન પણ તેનો શોખ પૂરો કરતી.

રંજન હવે સત્તરેક વરસની થઈ હતી. પિતાની માન્યતા મુજબ તે ગોઠવાઈ જવી જોઈએ એટલે તેમણે એક મુરતીયો પસંદ કર્યો અને પછી બનને અરસપરસ મેળવ્યાં. મુક્તમને બિલકુલ ગભરાયા વગર રંજનનો અભિપ્રાય તેમણે માગ્યો. સત્તર વર્ષની મહાર બાળા ગમે તેટલું સમજતી હોય તો પણ કલાક એ કલાકના પરિચયમાં વ્યક્તિને કેવી રીતે ઓળખી શકે ! અને બીજું એ કે એની પામે કોઈ ખાસ બીજું કંઈ નહોતું કે તે રીતે તે તેને ચકાસી શકે માથાપ જે કરે છે તે યોગ્ય જ હોય અને ચોતાના લક્ષા માટે કરે છે એ તો ખરું જ. ચોતાનું બાળક સુખી કેમ થાય તે જ દરેક માથાપની ઇચ્છા હોય છે. પ્રયત્નો હમેશાં સારા હોય છે અને આમાં તો નાનાલાલની નગર કંઈ ઓછી તીવ્ર નહોતી. સાત ગરણે પાણી પી પીને રીડા થઈ ગયા હતા.

એ પણ ચમકી જાડે એમ છે. આ લખતાં શ્રી ઉમાકાન્ત મને યાદ આવે છે. તેમનાં નવસોમાં એક નવીન જ્ઞેશ અને પ્રેરક બળ લયું છે. પરંતુ એમનો પરિચય તો બીજાગર કરાવવાની ઇચ્છા છે.

શ્રી ગણાભાઈ તેમજ પૂર્વ આફ્રિકામાં વસના બન્યું-લેખકોની સાહિત્યસાધના અવિરત ચાલુ રહે, અને પ્રગતિને પથે તેઓ પ્રયાણ કરના રહેશે એવી મારી મનોવાંચના છે.

અત્યાર-સુધીની ઉંમરમાં સારા નરસા અનુભવોથી કોઈથી મહાત થયા ન હતા.

કમલ શ્રીમંત માતાપિતાને એકનો એક પુત્ર હતો. નહિ બહેન, નહિ ભાઈ; એટલે તેનો ઉછેર વળી જુદો જ પડતો હતો. ધરમાં માનીતો ખરો પણ પુત્ર એટલે એને ફાવે તેમ વર્તવાની છૂટ. કોઈ જાતની રોકડોક નહિ. મોજશોખ અને તેમાં રમતનો ભારે રસિયો. તેમના લત્તાની કલ્પનામાં તેને હંમેશ જવાનું. ગંછપતા, કેરમ, બેડમિંટન, ક્રિકેટ વગેરે અને એ જ મિત્રો સાથે ફરવાનું. ધરમાં ખીજી કંપની નહિ એટલે ખાસ રોકાતો જ નહિ. અખ્યાસમાં મેટ્રિક સુધી તે સારી રીતે પહોંચ્યો પણ તેમાંથી પહેલે વર્ષે પસાર ન થઈ શક્યો. અને પેઢી દર પેઢી ચાલુ ધંધામાં પિતાની સાથે તેને જોડાવું પડ્યું.

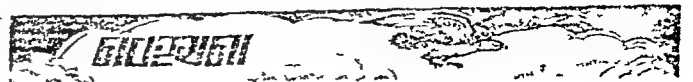
રંજન અને કમલ અવારનવાર મળતાં. ક્યારેક સિનેમા જોવા જતાં કે ફરવા જતાં. પણ શરૂઆતથી જ બંને વચ્ચે મેળ જામતો નહિ. કમલને રંજન ખૂબ ગમતી હતી. એટલી બધી કે તેને તે કોઈપણ સંજોગમાં છોડવા તૈયાર નહોતો. પણ તેનું વહેમી માનસ તેને કોઈની પણ સાથે વાત કરતી સાંખી શકતું નહિ. એને ખીક હતી તેની, ગોરી ચામડીની. રખેને, એની પાસેથી કોઈ એને છીનવી લે. અને એ એક જ કારણે તે રંજન પ્રત્યે કડક વર્તન રાખતો. જેથી એના ડરથી તે કંઈપણ પગલું ભરી શકે નહિ. જ્યારે જ્યારે તેઓ બંને મળતાં ત્યારે સહેજ તો કડવાશ ઊભી થતી જ. વિચારી રંજન મનને એમ મનાવતી કે આ બધું—આવું કાર્યમ કંઈ ઓછું રહેવાનું છે; લગ્ન પછી આપોઆપ બધું મટી જશે. પણ એ લગ્ન સુધીનાં એ વર્ષ તો તેને ભારે પડી ગયાં. મનને મનાવતી રંજન કોઈની આગળ દિલ ખોલી શકી નહિ. માખાપ તો પોતાની જાતને આવો સરસ છોકરો જમાઈરૂપે મળવાથી ધન્ય માનતા હતા. ઉપરથી સર્વગુણસંપન્ન દેખાતો કમલ ‘મહી’ના ગુણ મહાદેવ બન્યું’ જેવો હશે તેવી

કલ્પનાએ ક્યાંથી વસે!

રંજન શરીરે નખખાં બનતી ગઈ. ક્યારેક તાવ તો ક્યારેક મરડા જેવું થઈ જતું. હદ એટલી થઈ ગઈ હતી કે એવે વખતે કમલ ખાસ એની ખબર કાઢવા આવતો. બંને એકાંતમાં મળતાં, પણ કમલ તેની જાત ઉપર ગયા વગર ન રહેતો. રંજન મનમાં ને મનમાં સમસમી જતી. તેની સામે એક અક્ષર પણ બોલવાની તાકાત તેનામાં હતી જ નહિ અને રંજન તો ક્યારેક ક્યારેક બેસાન પણ થઈ જતી. મન અને શરીર બંને નખખાં પડતાં સહેજ પણ લા, અને તે પણ હૃદયનો તે છરડી શકતી નહિ. અને છતાં નવાઈની વાત તો એ છે કે એની કોઈ સખી કે તેનાં વડાવડાં મા-બાપ સમક્ષ એણે એક હરફ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ.

કમલ રંજનની માંદગીનું કારણ સમજતો હતો. પણ તે તો તેને ઢોંગ જ માનતો હતો. લગ્ન પહેલાં પણ પોતાનો સંપૂર્ણ અધિકાર તેની ઉપર જમાવતો. એક દિવસ શરીરે નખખાં રંજન બારી પાસે ઊભી હતી. તે એટલી જ હતી અને કંટાળી પણ ખૂબ હતી. વિચારમાં ને વિચારમાં તે ભાન ગુમાવી બેઠી અને નીચે ગમડી પડી. સારું હતું કે ખૂન ઊંચેથી તે નહોતી પડી. છતાં પચ્ચ બેઠો માર સારા પ્રમાણમાં વાગેલો. સંપૂર્ણ પચારીવશ થયેલી રંજન દોઢ મહિના પછી આ માંદગીમાંથી પણ બેઠી થઈ.

આ માંદગી દરમિયાન સમાજને પણ જાણે નવું કૌતુક મળ્યું. રંજનની માંદગીએ શંકાનું ઘેરું વાદળ ફેલાવી દીધું. અને ઘેર ઘેર વાત ચર્ચાવા લાગી કે આ વિવાહ તૂટવાનો છે. રંજનના ધરમાં કે શ્વસુર-પક્ષે કોઈને આની ગંધ સુધ્ધાં નહોતી આવી. તેનાં સાસુ-સસરા તો અવારનવાર પોતાની દીકરીની માફક ખબર લઈ જતાં. કમલ પણ એ જ રીતે આવતો જતો ચાલુ જ હતો. છતાં એક દિવસ નાનાલાલથી ન રહેવાયું. તેમણે કમલને બેસાડી નિરાંતે ગામમાં ચર્ચાની વાતનો ખુલાસો માગ્યો. અને તેણે કહ્યું પણ

ખરું કે એ તો ખોટી વાત છે. એવું હોય તો હું અહીં આવું જ શું કામ !' એના ખુનાસાથી તેઓને શાંતિ થઈ.

ખીજે વર્ષે કમલ-રંજન ખૂબ ધામધૂમથી પરવ્યાં. લગ્ન પછી રંજનની માન્યતા નિષ્ફળ ગઈ. શાંતિને બદલે એક કદમ આગળ વધ્યું. કમલ હવે તો રંજન તરફ પૂરેપૂરો અધિકાર જમાવતો થયો. થોડો આરંધ પછુ જલે તેને મારે પડી જતો. તેને તરત તેનું પુરાણું યાદ આવી જતું. એટલી દદ થઈ ગઈ કે રસ્તે મતાં બંને સાથે હોય અને રંજન તરફ કોઈ જોતું હોય તો તરત પૂછે કે એ કોણ હતું? શા માટે એ તારી સામે જોતો હતો? અને કદાચ કેઈ જોળખીનું મળી ગયું અને 'આ તને સુંદર લાગે છે' એવું કંઈક તેણે સાંભળ્યું હોય તો તો તો!! આર થાગી જાય. રંજન તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરતી પણ નિષ્ફળ, ધીમે ધીમે કમલનું વર્તન ધરમાં પ્રકાશ માંડ્યું. તેની બાએ તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ નિરર્થક. રંજન ધીરે ધીરે નિરાશ થવા લાગી. હવે તો તેને પિયર પણ તેને કહ્યા વગર છૂટકો જ ન રહ્યો. કમલની નફરતથી એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે તેના પિયરના દાગીના, સારાં કપડાં વગેરે ગુપ્તસ્થાનમાં ને ગુપ્તસ્થાનમાં છોડી દેવામાં આવ્યાં. તે તેના રૂમમાં આવે ત્યારે તે ચોપડી વાંચતી હોય તો તે પણ ખૂંટવી લઈને મેહાલ કરી મૂકતો. આ બધી વસ્તુઓ જવાબ

આપના માટે પણ તેણે તેના મા-આપને ના દટ્ટે કહેવું પડ્યું.

પોતાની માનીતી રંજનને આ જાનનો ત્રાસ સાંભળી તેઓ બંને ખૂબ દુઃખી થયાં. તેમની પાસે ખીજે ઉપાય નહોતો. ધીમે ધીમે રંજનને પિયર આવવાનું અને લાંબી વસ્તુઓ વાપરવાનું ખૂબ જ ઓછું કરી નાખ્યું. છતાંપણ એક દિવસ કમલની લંબેરણીથી તેનાં સાસુ-સસરા સુદાંએ તેના આચરણને કલંકિત કરાવ્યું. સારે નસીબે તેમણે અંદરોઅંદર તેના પિતાને ઘેર બોલાવ્યા. વિગતે વાત કરી. નાનાકાલે આ વખતે ખૂબ જ કુનેહથી કામ લીધું અને સમજાવટ કરતાં પણ ખરી દડકીત શું છે તે તેમણે વર્તનથી કરી બતાવ્યું. અને મૂળ વાત ક્યાંથી અને કેવી રીતે પ્રસરી હતી તેનું નિદાન પણ થઈ ગયું.

અને પછી તો પહેલાંની માફક જ તેના સાસુ-સસરાના રંજન ઉપર ચારે હાથ ફરવા લાગ્યા. કમલ પણ કંઈક અંશે બોડો પડી થયો હતો. પોતાનાં ફૂલો માટે થોડો ઘણો પરતાયો પણ ખરો.

આ દરમિયાનમાં રંજનને ગર્ભ રહ્યો. સુવાવડ પણ પિયરમાં જ કરી અને આજાને લઈને ઘેર ગઈ. પછી તો દરેક જાનના ત્રાસમાંથી છૂટી ગઈ, કમલનું પુરુષ-સદજ વહેમી માનસ એકદમ દૂર તો નથી થયું પણ રંજન હવે ત્રાસ તો નથી જ પામતી.

★

પ્રવાત

નવજીવન

તમે ગગન સુખતાં અગવ્ય આલયો મહાલતા, કશે હરહમેરા વાત સો બસ રહી મહાલતુ. અહીં મનુજકો રહ્યાં સકળ કારમા સુદથી, સદા જીવન સાથ સુદ્ધ મરણનું કરી જીવતા. ત્યહીં દકવવા વળી દયુકી નિજ કાયને, હમેશ બનતા વિમજન લારપેટ રોટી તણી. તતારા કરવા ઘણી વખત ભોગ જાતે બની,

કહાંક બનતા અહીં ગગન આંખતા મહેલતા ખરા ધરણુખલ કો મનુ હમારતો ટેકવી. ખરાઈ નિજ કાયને અપવતા અચકાય ના, બની જડ સમા લાલે, સતત ચેતના ફેકતા. કરી ગહન કાલકા ખુરા બની પહોરે ઘણા, લલા પરુષતા લહેલા રસજીવનહલાદમાં લલી લસમમાં તવી અમર નિંદગી પેખતા!

★

હાન

દિવાળી : નવેં-૦-૧૯૬૦ ૪૫ : ૪૦

હે પ્રભુ !

જેની નિયત સારી હોય તેને ભગવાન આપી જ રહે છે એની શ્રદ્ધાભરી દષ્ટિ માનવમાત્રમાં હોય તો ? અહીં આપણા સર્વપ્રિય વાર્તાકાર એની જ એક માનવતાના સદૃશવાળી વાર્તા રજૂ કરે છે કે જે પૂરી કરીને આપણે પણ વાર્તાકારની સાથે સાથે હૃદયારી બેસીએ છીએ : ‘હે પ્રભુ !’.....

સાંજના પાંચ વાગ્યા હતા. આખા દહાડામાં ગાડી અને મોટરની મુસાફરી ઉપરાંત પગે ચાલીને મેં પાંચસાત માઈલની દરમ્યાન રસ્તાની મજલ દાખી હતી, એટલે આજુબ જવા નડિયાદના મોટર-રેશને આવ્યો ત્યારે થાકી ગયો ન કહું તો ય હું ખરડાઈ ગયો હતો તો પૂરેપૂરા.

કંઈસંજે મોટર ઊપડવાની તૈયારીમાં હતી, પરંતુ જગ્યાના અભાવે ટિકિટ ન મળી, એટલે ‘હાથ’ કરતો બાંકડા ઉપર હું લોચો થઈને બેઠો. આંખો આંખોઆંખ નીચે ઢળીને મીઠાઈ ગઈ.

ધૂર્રૂ કરતી મોટર ઊપડી ગઈ બીજી મોટર આવનાં થોડી વાર થવાની માની મેં બાંકડાની પાછળ ટેકા દેવાની ઉપલી પાટલી ઉપર માથું મૂક્યું. આંખ તો ઊઘડવા માગતી જ ન હતી.

પરંતુ એટલી શાંતિય આંખ વખત ન ટકી. મને ઊઘડ્યાં કપડાં પહેરેલો જોઈ મારી શાંતિનો ભંગ કરતી બૂમ પડી : ‘સાહેબ ! ચંપલને પોલિશ બનાવી દેઉં ?’

‘જા ને જાઈ હવે.’ આંખ ઉઘાડ્યા વગર જ મેંને બહેલે મન કટાણું કરી હું બોલ્યો.

નીચે પડેલાં ચંપલ પણ એના સાચું તાકી રહી મૂંગી લાપામાં કહી રહ્યાં હશે : ‘બૂઝા ! જરા અમારા દેહાર જોઈને તો વાત કર ! ચાર મહિના ઉપર મોચીને ઘેર તૈયાર થયા ત્યારે એણે પોલિશનું છેલ્લું પોતું માથું હાલું એ જ ગતીમત.’

પણ મારું કે ચંપલનું કહેવું એણે કાન ઉપર ધર્યું જ ન હોય તેમ એ બોલ્યો ‘સાહેબ ! સરસ બનાવી દેશિ. એમાં તમારે કહેવું જ નહિ પડે.’

આ વખતના શબ્દો કાનને મધુર અને કામળ લાગ્યા.

ચંપલ પોલિશ કરાવવા નહિ, પણ એ મધુરતા અને કામળતાને જોવા સ્વાભાવિક રીતે આંખ ઊધરી.

મારી સામે મજબૂત બાંધાનો, ગૌરવણી અને ફાટેલાં પણ એના ગળ પ્રમાણે સ્વચ્છ ખમીસ-ચડીવાળો દસેક વર્ષનો છોકરો બિભો હતો.

હજી હું એને પેટ ભરીને જોઈ રહું તે પહેલાં એ ફરી બોલ્યો : ‘સાહેબ ! સરસ બનાવી આપીશ.’

આ વખતની એની મોહકતાએ હું અચો છોઉં તેમ બોલ્યો : ‘શું લઈશ ?’

‘એક આતો.’

‘ચાર ચંપલનો શાનો એક આતો ? મેં પૈસા આપીશ.’

‘ના સાહેબ ! પોલિશ ચોપડીશ, રંગ લગાડવાનો નથી.’

બાળકના મોં ઉપરના લાવ, એની મોહક આકૃતિ, બોલવાની મીઠાશ, કામ મેળવવાની તત્પરતા—મારા મગજમાં અણધારી ભરતી આવી ચડે તેમ વિચારો ચડી આવ્યા.

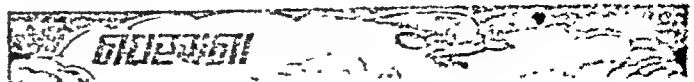
મોંજેથી બોલ્યા વિના મેં આંખથી ઇશારત કરી ચંપલને પોલિશ કરવાની મંજૂરી આપી.

ચંપલ લઈને એ બાંકડાની પાછલી બાજુએ બેઠો. ચંપલ સાત માઈલ જેટલું દરમ્યાન અથડાયાં હતાં એટલે એના ઉપલા પડ ઉપર ચોંટી ગયેલી માટીના ગેટ ઉપસી આવ્યા હતા.

છોકરે પોલિશની ડી બોલી, તેના ઉપલા ઢાંકણની ધાર વતી પ્રથમ એક ચંપલને ચોટેલી માટી ઉખાડી નાખી.

અને કંઈક શોધતો હોય તેમ એની નાની કોથળીમાં બે વખત એણે હાથ ધાલી જોયો. છેવટ એણે પાછળ મોહું ફેરવી બૂન પાડી : ‘મગના ! બો મગના !’

ત્યાંથી થોડેક દૂરે બેઠે આકાશમાં જોઈ રહેલો નાનો

‘અરુ’ કે એ તો ખોટી વાત છે. એવું હોય તો હું અહીં આવું જ શું કામ!’ એના ખુશાસાથી તેઓને શાંતિ થઈ

ખીજે વર્ષે કમલ-રંજન ખૂબ ધામધૂમથી પરવ્યા. લગ્ન પછી રંજનની માન્યતા નિષ્ફળ ગઈ. શાંતિને બદલે એક કદમ આગળ વધ્યું કમલ હવે તો રંજન તરફ પૂરેપૂરો અધિકાર જમાવતો થયો. થોડો આરાંદ પછુ જતો તેને ભારે પડી જતો તેને તરત તેનું પુરાણું યાદ આવી જતું. એટલી રૂદ્ધ થઈ ગઈ કે રસ્તે જતાં બંને સાથે હોય અને રંજન તરફ કોઈ જોતું હોય તો તરત પૂછે કે એ કોણ હતું? શા માટે એ તારી સાથે જોતો હતો? અને કંઠક કેઈ ઓળખીનું મળી ગયું અને ‘આ તને સુદર લાગે છે’ એવું કંઈક તેણે સાંભળ્યું હોય તો તો તો. આર વાગી જાય રંજન તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરતી પણ નિષ્ફળ, ધીમે ધીમે કમલનું વનન ધરમાં પ્રકાશા મીડ્યું. તેની બાએ તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ નિરર્થક રંજન ધીરે ધીરે નિરાશ થવા લાગી. હવે તો તેને પિયર પણ તેને કહ્યા વગર છૂટકો જ ન રહ્યો. કમલની નફારાઈ એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે તેના પિયરના મગીના, સારાં કપડો વગેરે ચુસ્તમાં ને ચુસ્તમાં તોડી ફેડી નાખતો. તે તેના રૂમમાં આવે ત્યારે તે ચોપડી વાંચતો હોય તો તે પણ ખૂંટી લઈને મેદાસ કરી મૂકતો. આ બધી વસ્તુઓ જવાબ

આપણા માટે પણ તેણે તેના મા-બાપને ના ફરક કહેવું પડતું.

પોતાની માનીતી રંજનને આ જાનનો ત્રાસ સાંભળી તેઓ બંને ખૂબ દુઃખી થયાં. તેમની પાસે ખીજો હિપાય નહોતો. ધીમે ધીમે રંજનને પિયર આવવાનું અને લાંબી વસ્તુઓ વાપરવાનું ખૂબ જ ઓછું કરી નાખ્યું. છતાંપણ એક દિવસ કમલની લાંબેરણીયો તેનાં સાસુ-સસરા સુદાએ તેના ચારિત્ર્યને કલંકિત કરાવ્યું. સારે નસીબે તેમણે અંદરોઅંદર તેના પિતાને ઘેર બોલાવ્યા. વિગતે વાત કરી. નાનાકાએ આ વખતે ખૂબ જ કુતેહથી કામ લીધું અને સમજાવટ કરતાં પણ ખરી દલીલત શું છે તે તેમણે વતનથી કરી બતાવ્યું. અને મૂળ વાત ક્યાંથી અને કેવા રીતે પ્રસરી હતી તેનું નિદાન પણ થઈ ગયું.

અને પછી તો પહેલાંની માફક જ તેના સાસુ-સસરાના રંજન ઉપર ચારે હાથ ફરવા લાગ્યા. કમલ પણ કંઈક અંશે ભોઠો પડી ગયો હતો. પોતાનાં કુત્યો માટે થોડો બજો પરતાયો પણ ખરો.

આ દરમિયાનમાં રંજનને મળી રહ્યો. સુરાવડ પણ પિયરમાં જ કરી અને આજાને લઈને ઘેર ગઈ. પછી તો દરેક જાનના ત્રાસમાંથી છૂટી ગઈ, કમલનું પુરુષ-સદજ વહેમી માનસ એકદમ દૂર તો નથી થયું પણ રંજન હવે ત્રાસ તો નથી જ પામતી

★

પ્રવાત

નવજીવન

તમે ગગન ચુંબતાં અગત્ય આલયો મહાલતાં. કશે હરહમેશ વાત કો બસ રહી મહાલયુ. અહીં મતુલકો રહ્યાં સકળ કમરમાં ચુદ્ધી, સદા જીવન સાથે ચુદ્ધ મરણનું કરી જીવતા. ત્યહીં ટકવવા વળી દયુકરી નિજ કાયને, હમેશ જાનતા વિમગ્ન ભરપેટ ફેડી તણી. તજાસ કરવા ઘણી વખત લોગ જાતે બની,

કહીક જાનતા અહીં ગગન આંખતા મહેલના ખરા ધરણુઅંલ કો મતુ ધમારતો ટેકરી. પરાઈ નિજ કાયને ખપવતા અચકાય ના, બની જડ સમા ભલે, સતત ચેતના ફેંકતા. કરી ગહન કાદકા ખુશ બની વહોરે ધણા, ભણા પરુષતા ભરેલા રસજીવનાહતાદમાં ભલી ભક્તમાં નવી અમર નિંદગી જેવતા!

★

કામ

દિવાળી : નવેં-ડિસેં ૧૫૫ : ૪૦

હે પ્રભુ !

જેની નિયત સારી હોય તેને ભગવાન આપી જ રહે છે એવી શ્રદ્ધાભરી દષ્ટિ માનવમાત્રમાં હોય તો ? અહીં આપણા સર્વપ્રિય વાર્તાકાર એવી જ એક માનવતાના સદૃશવાળી વાર્તા રજૂ કરે છે કે જે પૂરી કરીને આપણે પણ વાર્તાકારની સાથે સાથે ઉચ્ચારી બેસીએ છીએ : ‘હે પ્રભુ !’.....

સાંજના પાંચ વાગ્યા હતા. આખા દહાડામાં ગાડી અને મોટરની મુસાફરી ઉપરાંત પગે ચાલીને મેં પાંચસાત માઈલની દસબર્ષી રસ્તાની મજલ કાપી હતી, એટલે આણુંદ જવા નડિયાદના મોટર-રેશને આવ્યો ત્યારે થાકી ગયો ન કહું તો ય હું ખરડાઈ ગયો હતો તો પૂરેપૂરા.

કંઈસંજે મોટર ઊપડવાની તૈયારીમાં હતી, પરંતુ જગ્યાના અલાવે ટિકિટ ન મળી, એટલે ‘હાથ’ કરતો બાંકડા ઉપર હું લોચો થઈને બેઠો. આંખો આપોઆપ નીચે ઢળીને મીઝાઈ ગઈ.

ધરૂર કરતી મોટર ઊપડી ગઈ. બીજી મોટર આવતાં થોડી વાર થવાની માની મેં બાંકડાની પાછળ ટેકા દેવાની ઉપલી પાટલી ઉપર માથું મૂક્યું. આંખ તો ઊઘડવા માગતી જ ન હતી.

પરંતુ એટલી શાંતિય ઝાઝી વખત ન ટકી. મને ઊઝળાં કપડાં પહેરેલો જેઈ મારી શાંતિનો ભંગ કરતી ખૂમ પડી : ‘સાહેબ ! ચંપલને પોલિશ બનાવી દેઉં ?’

‘જ ને જાઈ હવે.’ આંખ ઉઘાડ્યા વગર જ મેંને બદલે મન કટાણું કરી હું બોલ્યો.

નીચે પડેલાં ચંપલ પણ એના સાથું તાકી રહી મૂંગી લાપાળાં કહી રહ્યાં હશે : ‘ભૂંડા ! જરા અમારા દેહાર જેઈને તો વાત કર ! ચાર મહિના ઉપર મોચીને ઘેર તૈયાર થયાં ત્યારે એણે પોલિશતું હેલ્ડું પોતું માથું હતું એ જ ગતીમત.’

પણ મારું કે ચંપલનું કહેવું એણે કાન ઉપર ધર્યું જ ન હોય તેમ એ બોલ્યો ‘સાહેબ ! સરસ બનાવી દેશિ. એમાં તમારે કહેવું જ નહિ પડે.’

આ વખતના શબ્દો કાનને મધુર અને કામળ લાગ્યા.

ચંપલ પોલિશ કરાવવા નહિ, પણ એ મધુરતા અને કામળતાને જેવા સ્વાભાવિક રીતે આંખ ઊધરી.

મારી સામે મજબૂત બાંધાતો, ગૌરવણું અને ફાટેલાં પણ એના ગભ પ્રમાણે સ્વચ્છ ખમીસ-ચડીવાળો દસેક વર્ષનો છોકરો બેઠો હતો.

હજી હું એને પેટ ભરીને જેઈ રહું તે પહેલાં એ ફરી બોલ્યો : ‘સાહેબ ! સરસ બનાવી આપીશ.’

આ વખતની એની મોહકતાએ હું ચલ્યો હોઉં તેમ બોલ્યો : ‘શું લઈશ ?’

‘એક આનો.’

‘ચાર ચંપલનો શાનો એક આનો ? બે પૈસા આપીશ.’

‘ના સાહેબ ! પોલિશ ચોપડીશ, રંગ લગાડવાનો નથી.’

બાળકના મોં ઉપરના લાવ, એની મોહક આકૃતિ, બોલવાની મીઠાશ, કામ મેળવવાની તત્પરતા—મારા મગજમાં અણધારી ભરતી આવી ચડે તેમ વિચારે ચડી આવ્યા.

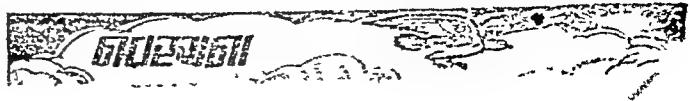
મોઝેથી બોલ્યા વિના મેં આંખથી ધીસારન કરી ચંપલને પોલિશ કરવાની મંજૂરી આપી.

ચંપલ લઈને એ બાંકડાની પાછલી બાજુએ બેઠો. ચંપલ સાત માઈલ જેટલું દુર્ગા અથડાયાં હતાં એટલે એના ઉપલા પડ ઉપર ચોટી ગયેલી માટીના ખેટ ઉપસી આવ્યા હતા.

છોકરે પોલિશની ડબી જોલી, તેના ઉપલા ઢાંકણની ધાર વતી પ્રથમ એક ચંપલને ચોટીલી માટી ઉખાડી નાખી.

અને કંઈક શોધતો હોય તેમ એની નાની કોથળીમાં બે વખત એણે હાથ ધાલી બેઠો. છેવટ એણે પાછળ મોઢું ફેરવી ખૂન પાડી : ‘મગના ! બો મગના !’

ત્યાંથી થોડેક દુરે બેઠે આકાશમાં જેઈ રહેલો નાનો

છોકરો જૂમ સમાણો દોડ્યો આવ્યો. અને કંઈ બોલતા પહેલાં હાથમાંના ઘસ વતી ચંપણને સાફ કરવા લાગી ગયો.

નાના છોકરે ને જોતા જ મને મારો સાત વર્ષનો રમેશ થાદ આવ્યો. બંને લગભગ સરખા લાગ્યા— દેખાવમાં પણ મારો જ છોકરો આમ કે'કનાં ચંપણ સાફ કરતો હોય તો? મારા કાળજે કાંઈ મુકાયો. 'થયું કે એ બાળકોના હાથમાંથી ચંપણ લઈ લઉં! જાણે એકને બદલે બે આના આપું, પણ એ કુમળા બાળકો મારા ચંપણને યોગ્ય કરે એ તો મેં એક મુતો કયો જ કહેવાય.

પણ તેમ કરતાં મારો જીવ ન ચાલ્યો. મારી જેમ બે અર્ધા જ કરે તો કમાય શું! અને લોકોની દયા ઉપર જીવ ખામીને જીવે તે કરતાં આંતર કાંઈ કરે તે શું ખોટું?

મારા એક ચંપણને સાફ કરી બીજું હાથમાં લેતાં નાનો છોકરો બોલ્યો : 'ભઈ! ચેચ જખરા લાગ્યા છે કાળા મથાવાઓ પતંગ જો કપાય ને આપણ હાથમાં આવે...'

મરી નજર જાયે ગઈ જાયે જાયે એ પતંગોના ચેચ આવતા હતા. મને રમેશની જૂમ સંજ્ઞાઈ.

'માપુશ! મને આવી નાની પતંગ નહિ, મોટી, કિનાર મધિયા ને દોરતું મોટું પિંચુ'!

રોજ તો હું એના એ કામળ શખે ઉપર દસતો જ. જવાબ પણ આપતો કે : 'તું પતંગ ઉડાડે એવડો તો થા. અત્યારે તો તારે પતંગ ચગાવવા નહિ પણ ફાડવા જોઈએ. અને ફાડવા માટે નાની પતંગ સારી.' પણ રમેશને મારા કરતાં સાત મહું જ લાગતું હતું. એનાથી પતંગ ચગતી ન હતી, તેમાં એ પોતે નાનો છે, પોતામાં એટલી આવડત નથી, એમ એને લાગતું ન હતું એણે જે જે પતંગો ચગતા બોલા હતા તે બધા મોટા હતા.

એટલે મારા જવાબનો સ્વીકાર ન કરતાં એ કહેતો : 'તમે તાની પતંગ લાવી આપો પછી શો રીતે ચગે ?'

હું આગળ ફરી જ ન કરતો. એની માગણીનો સ્વીકાર કરતો : 'સારું, મોટો પતંગ લાવી આપીશ, થયું!'

'દોરતું મોટું પિંચુ' પણ

હું દસીને કહેતો : 'સારું'

હું એ સમીપથી જાણ્યો ત્યારે મોટો ભાઈ મારા એક ચંપણને એની પટ્ટીઓ અને તળિયાની ધારોને ત્રીજીવટથી યોગ્ય કરાડતો હતો. અને નાના મગને મારુ બીજું ચંપણ સાફ કરી નીચે મૂકતાં કહ્યું : 'ભઈ! બાએ કહ્યું છે, તુ ઘેર જતાં મને પતંગ લેઈ આપીશ ને!'

દસેક વર્ષના મોટા ભાઈના મોં ઉપર ગંભીરતા છાંઈ. એણે કંઈ જવાબ આપ્યા વગર યોગ્ય કરવામાં જ બ્યાન આપ્યું

એને જાણખી ગયેયો મગન બોલ્યો : 'જો ભઈ! આજ તો હું રહીશ તારી પાસેથી આનો લેવાનો. બાએ કાચેવ પતંગ લેવાનું કહ્યું તું, પણ તે ના લેઈ આપી.'

મોટો ભાઈ બોલ્યો : 'તું બાને પચ્ચે છે એટલે બા તો કહે રતો! પણ બાને તાવ આવે છે, નોકરી તૂટી ગઈ છે. આ કે' છે કે લોક એને જ્યાં જશે ત્યાં જાપીને નોકરી નહિ કરવા દે માને, મગના! આપણી ફક્ત છે, ત્યારે તું મૂઆ પતંગો અને દોરામાં પૈસા બગડાની દડ કરે છે એક આનો એવો મગાડ્યા કરતાં બા સરુ મોસખી લેઈ ગયા હોઈ એ તો?'

જાણે બંને ભાઈઓ એમની સ્ટિટમાં લીન થઈ ગયા હોય તેમ સંકેતરહિત વાત કરી રહ્યા હતા. મને આ કુટુંબનો ઇનિદાસ જાણવાનું મન થઈ આવ્યું, પણ પ્રશ્ન પૂછી બલેલ કરતો છઉં. ન હતી.

મગન કહેતો હતો. 'તે ભઈ! તું પાવીસ કરે છે, પછી બાને નોકરી શું કરવા કરવી પડે?'

મોટો ભાઈ : 'પણ પાવીસથી આપણું બધાનું ખાવાનું પૂરું થાય ને તેમાં તું પાડો બીજાના વાદ કરી

પતંગ માગ્યા કરે !

‘ભઈ! એક વાર લાવી આપ જા, પછી નહિ માગું.’
મગનનું આજીવન પતંગની મોહિની મૂકે શી રીતે?
મોટો ભાઈ બેઠો : ‘મગના ! તેં જાની કને ધ્રુવની
અને પ્રહલાદની વાત સાંભળી છે. એ આપણા
જેવડા નાના છોકરા હતા પણ કેટલું દુઃખ મોગવું?
પાંચ વરસનો ધ્રુવ વનમાં તપ કરવા ગયો તો. ને
પ્રહલાદે લોકોને થાંભલે આથ બીડીતી ! તું પતંગ
મૂકતો નથી તો એટલું દુઃખ પડે તો ..’

મોટો ભાઈ હજુ એ વાત પૂરી કરે તે પહેલાં જ એ
પેંચ લડતા પતંગ સામે નજર રાખી રહેલો મગન
હાથમાંનું ચંપક નીચે નાખતો નાઠો : ‘એ કાળા
મથાવાળો પતંગ કપાયો ..’

સ્થિતપ્રજ્ઞની માફક મોટો ભાઈ એને રોકવા વગર
એક ચંપક મૂકી બીજું ચંપક પોલિશ કરવા લાગ્યો.
મારી આંખમાં પાણી આવી ગયું, અને ગળે ડચ્છરો
ભરાયો હોય તેમ બોલી તો શકાયું જ નહિ.

મારું મસ્તક કોઈ ઝૂંપડીમાં તાને ફડકડતી એ આતા
ચરણે મૂકી પડ્યું !

એ કાળા મથાવાળો પતંગ તો છાપરે ઝંડા લઈ
ઊભેલા મહારથીઓમાંના એકના પંજમાં તરત સપ-
ડાઈ ગયો, અને મગન વીસે મોઢે પછો આવ્યો.

મોટો ભાઈ પોલિશ કરી રહી ડખી બંધ કરવા ઢાંકણું
શોધતો હતો, ત્યાં મગનની નજર ડખી ઉપર પડી.
પતંગ ભૂલીને એનું આજીવન બીજે રોકાઈ ગયું :
‘ભાઈ ! ડખી ઓટલી બધી ઊણી થઈ ગઈ !’

મોટો ભાઈ આંખ ખેંચીને બોલ્યો : ‘આનો કંઈ
મફતનો થાય છે કે પાલીસ બરાબર કર્યા વગર
કોઈ આવે ?’

મગન : ‘હેમતો કંઈ ઓટલી બધી પાલીસ વાપરતો નથી.’

મોટો ભાઈ : ‘પણ બા શું કે ? કામમાં હરામી
ન કરાય.’

અને મોટો ભાઈ એ મારા તરફ નજર કરી ત્યારે મેં,

જાણે એ તરફ મારું ધ્યાન જ ન હોય તેમ આંખો
બંધ કરી નજર નીચે ઢાળી દીધી.

આંતર દષ્ટિમાં શું દેખાયું તે તો શી રીતે કહું ?

‘સાહેબ !’ મારા પગ આગળ ચંપક મૂકતાં મોટો
ભાઈ એ મને જગાડ્યો, ‘જોઈ લો, આનાનું કામ
કયું છે કે નહિ ?’

હૃદયના દાંતે આજીવનની બધી બધી બધી અને આપણે
જેવો સીમકારો બોલાવીએ તેવો સીમકારો મારા
અંતરે ભર્યો !

હું હજુ ખિરસામાંથી પૈસા કાઢું તે પહેલાં પે લિશની
કોથળી લઈ મગન પણ એની પાસે આવીને ઊભો રહ્યો.
મેં પાવલી કાઢી મોટો ભાઈના હાથમાં મૂકી. આકીના
પૈસા પાછા આપવા એણે ખિરસું ફેંકવા માંડ્યું
એ લે મેં કહ્યું : ‘તું તારે લઈ જા બધા. પાછા
નથી જોઈતા.’

બંને છોકરા કાઠી આંખે મારી સામે એક પળ જોઈ
રહ્યા. મોટો ભાઈ સ્વસ્થ થતાં, ખિરસામાંથી ત્રણ
આનીઓ કાઢી મને આપતાં બોલ્યો : ‘ના, સાહેબ !
વધારે ન લેવાય.’

જાણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ મારો
હાથ ટ્રેચ ગયો. ત્રણ આનીઓ સરસ કરતી નીચે
પડી ગઈ.

મોટાએ ત્રણેય આનીઓ નીચે નખીને લીધી, અને
મને આપવા હાથ લાંબો કર્યો.

મેં આનાકાની કરતાં કહ્યું : ‘આમાંથી નાના ભાઈને
પતંગ અને દોર લાવી આપજો.’

મોટો ભાઈ હું એમની વાત સાંભળી ગયો હતો તે
જાણનાં હસીને બોલ્યો : ‘એ તો સાહેબ ! એ વનાય
હું લેઈ આપવાનો છું’ અને ખિરસામાં પ્રેરેલું પર-
ચુરણ કાઢીને મને ખતાવના બોલ્યો : ‘રોજ કરનાં
આજ વધારે પૈસા મળ્યા છે. બા કે ? છે કે કોઈનું
હરામનું લેવાની દાન ન રાખીએ તો ભગવાન
આલે જ.’

નૈતિક આયોજનનાં મંડાણ

દિવ્ય હિંદમાં વિમલાબેન ભૂમિદાન પગલાત્રા કરી રહ્યા છે ત્યાંના કેટલાક પાવક પ્રસંગોનું વર્ણન કરતાં લખે છે :-

એક હરિજન ભાઈ પાસે ચાર એકર જમીન છે. તેમાંથી એક એકર જમીન ભૂમિદાનમાં આપી દીધી. વિમલાબેને તેમને જણાવ્યું :

‘અર્થો એકર જ આપોને.’

હરિજન : ‘ના, તમારું લાખણ સાંભળીને એક એકર જ આપવાનું કરાવ્યું. ધરે ગયો હતો. સ્ત્રી બાળકોની સંમતિ મેળવીને આ દાન કરું છું, કૃપા કરી સ્વીકાર કરો.—હું કંઈ આમાં બહુ મોટો ત્યાગ નથી કરતો. મારો મોટો પુત્ર કમાય છે. નાતો પુત્ર ખેતીમાં મને મદદ કરે છે.—આ કંઈ મારે માટે ઓછું છે ! ખીજા પામે તો જમીનનો ટુકડો પણ નથી. હું ભલે એક એકર તમને આપી દઉં—ત્યાર પછી પણ ત્રણ એકર તો રહે જ છે ને ? ભગવાનની દયા હશે તો ૩ એકરમાંથી ૪ એકર એટલો પાક મળી પણ રહેશે.’

વળી ખીજા ગામમાં તો વધુ પ્રેરક પાવક પ્રસંગ બન્યો.—ભૂદાન સજ્ઞા પૂરી થઈ રાતે બધા ધઈ ગયા. ૧૧૧ વાગ્યાનો સમય હતો.

એક ગરીબ હરિજન ભાઈ વિમલાબેનના સાથી ભાઈ

અને મારા પૈસાથી પતંગ લેવાનું નોના ભાઈના મનમાં પાણી ન આવી જાય તેની ગણતરી કરતો મોટો ભાઈ મગન તરફ જોઈ કહેવા લાગ્યો : ‘એને જ પૂછી જુઓ સાહેબ ! ઘેરથી નીકળ્યા ત્યારે જ કલું છે ને કે સાંજે પતંગ લેઈ આવીશ ? એ તો ઘડીએ ઘડીએ ના માગે એટલે એવું કહેવાનું !’

આખા વિક્રમમાં આજે જે વાતની નવાઈ છે એ મિત્ર-દાન-પ્રવૃત્તિના પ્રવૃત્તિ વિનોબાજીને માટે દેશ વિદેશ ગર્વ છે. એ પ્રવૃત્તિના થોડા પ્રસંગો અને એ વિષે કંઈ વિશેષ આપણા એક પીટકાર્થકર અહીં કહે છે.....

કચ્છનની પથારી પાસે ગયા. કચ્છનભાઈ ઊંઘના હતા. ‘બાબા, જાગોને ! મારે કામ છે !’

કચ્છનભાઈ જાગ્યા. પેલા હરિજન ભાઈ બોલ્યા : ‘નારાજ ન થતા—ભૂમિદાન માટે ઇચ્છા થઈ આરો આથી તમને આટલી તરડી આપું છું. હું ગરીબ છું, મારી પાસે વધુ જમીન તો નથી. હા એકર જમીન છે. મારી એક એકર ભૂમિદાનમાં લેશો ને ?’

કેવું હૃદયને હલાવી નાખનાર દરશ ! કલિયુગમાં બધે જ સ્વાર્થ, લોભ, ખેંચનાણુ અને ટુકડા જમીન માટે કોરટ કળ્યા આસી રહ્યા છે.—અને સંત વિનોબાએ આ થું ચમત્કાર કર્યો !

વિમલાબેને વર્ણવેલાં આ કંઈ એક બે દરશ છે ! જ્યાં જ્યાં સંત વિનોબાજીનાં અથવા એમના સાથી-ઓનાં પગલાં પડે છે ત્યાં ભારતભૂમિમાં પડેલી સનાતન ત્યાગભાવના એકએક પ્રગટી ઊઠે છે. સૈકાઓના ઘર ભારતીય સંસ્કૃતિ પર બાઝી ગયા છે. કાઈક સંત પુરુષની તપશ્ચર્યાના પુનિત પ્રકાશમાં પેલા ઘરની જડના ઓગળી જાય છે.

ગાંધીજીએ પણ હિંદમાં આવા કેટલાય પ્રયામ કરેલા. એમને પણ આવા જ અવનવા અનુભવો મળતા. એમના લગ્ન જીવનની લગ્નતપ કથાને પાતે પાતે આ ગરીબ, પનિન દક્ષિત, અગ્નિચેત્રી પ્રજાના

મારા હાથમાં એ ત્રણ આનીઓ પાછી મૂકી, મારી લાગણી બદલ આભાર માનતો હોય તેમ સવામ કરી મોટા ભાઈએ વિદાય લીધી નાતો ભાઈ પણ એની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. ચોમેરથી હનાશ ઘઈ ગયેલો માનવી સત્તમ્ન થઈ જાય તેમ હું સાવ વિવશ બની ગયો

ફક્ત મોંમાંથી એક જ ઉદ્ગાર નીકળ્યો : ‘હે પ્રભુ !’

હૃદયમાંથી એકાએક જગી ઊઠેલા પવિત્ર ત્યાગ સંસ્કારોના પુનિત પ્રસંગો અંકિત થયા છે. આવું કેમ બને છે ! કઈ રીતે સૂતેલી પ્રજાનો પ્રાણ જગી ઊઠે છે—ગાંધીજીએ એવું તે શું કર્યું કે પ્રજાના પ્રાણને ઢાંઢોળવાની સંજીવિની એમને મળી ગઈ— અને આજે પૂ. વિનોબાજી એક સંજીવિનીમાં રહેલી શક્તિના કેટલા કેટલા પાવન દર્શન કરાવતા રહ્યા છે ! ભૂમિદાનનો એમનો—સંદેશો માનવમાં રહેલી ત્યાગદાન અને સેવા શક્તિને તો જગાડે જ છે— પરંતુ સામુદાયિક પરસ્પર સહકારની શક્તિ હજારો વર્ષોથી ગ્રામપ્રજામાં સુપુત્ર રહેલી તે પણ સળવળવા લાગી છે. વ્યક્તિત્વવાર્થના અનર્થોમાં ધસગાતી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના શોષણ કૃસોના આંચકામાંથી માકસં સમાજવાદ અને સામ્યવાદના આદર્શો પ્રતિ જગતનું ધ્યાન ખેંચ્યું. વ્યક્તિત્વવાર્થના સ્થાપિતહિતના સિંહાસન એટલા દૃઢ થઈ ચૂક્યાં હતાં કે આખરે હિંસક ક્રાંતિને માર્ગે રશિયા અને ચીને તેના પાયા હચમચાવી મૂક્યા. ‘સ્વને માટે નહિ પરંતુ પરને માટે જીવો’ એ આદર્શ તો ધણો ઉચ્ચ ગણાય પરંતુ આજે તો એના પ્રચારમાં રાજ્યદંડનો ભય પ્રવર્તે છે. પરસ્પર સહકારમાં જે પ્રેમ ભાવના વાત્સલ્ય છે તે આજના સમાજવાદી રશિયામાં કે ચીનમાં નથી. ત્યાં સામુદાયિક જીવનનાં યોદ્ધાંઓ રાજ્ય તરફથી ગોઠવાય છે. પરંતુ પૂ. વિનોબાજીએ તો આમાં પણ પ્રેમ અને કરુણાના અમીઠાટણા છાંટી કોરાપુટ નિહલાના આદિવાસી ગામોમાં ગ્રામ સંગઠન અને પરસ્પર સહકારની સૂતેલી શક્તિને જગાડી મૂકી છે. આંધ્રપ્રદેશમાં એમણે પ્રવેશ કર્યો ત્યાં સુધીમાં ૩૨૦ ગ્રામદાનો એમને મળી ચૂક્યાં. આ ગ્રામદાન એટલે શું ? આદિવાસી પ્રજા તો ગરીબ છે. અજ્ઞાન છે. એમનામાં કશી જાગૃતિની ચળવળ પહેલાં થઈ ન હતી. અને છતાં એમના ગામોમાં ભટકી રહેલા સંત વિનોબાનો પ્રેમની વાણી અને સમર્પણની ટહેલે એ અણુધ પ્રજામાં સામુદાયિક

સંપ અને સંઘટનની અતેરી શક્તિને એકાએક જાગૃત કરી દીધી. આખું ગામ એક થઈને ત્યાગ કરવા નીકળી પડે એ કેટલું બધું પાવનકારી દૃશ્ય. ગામની પ્રજામાં આટલો સુમેળ, આટલો સહકાર, આટલો સંપ ક્યાંથી પ્રગટી ઊઠ્યો ? ત્યાગ અને સમર્પણની ઉદાત્ત ભાવનાનો એ અવૌદિક મહિમા છે ! કોઈકે સ્વાર્થ માટે કે બહારના કોઈકે હિંસક આક્રમણનો સામનો કરવા માટે સંગઠિત થયેલાં ગામોના દૃષ્ટાંતો છે.—પરંતુ એ સંગઠન પ્રાસંગિક હોય છે. ગામદાનનું સંગઠન તો રક્ષણ માટે નહિ પણ આપણા માટે હોય છે. ભારતની સૈકાજૂની સંસ્કૃતિના તેજ આમાં પ્રગટી ઊઠે છે. ઉપનિષદના ઋષિઓના આદર્શોના આમાં અવાજ સંભળાય છે. આપુ સ્વરાજ્ય આપી ગયા—જગતને ચક્રિત કરે એ રીતે એમણે અંગ્રેજોના લોહીને રેડીને નહિ પણ એમને મિત્ર બનાવીને સ્વરાજ્ય મેળવ્યું. અહિં—સાની તપસ્યા હતી—પરંતુ સ્વરાજ્યમાંથી સર્વોદયનો વિકાસ કરવાના કાર્યનો તો હજી આરંભ થવાનો હતો. એટલામાં રાજઘાટ પર આપુ પોલી ગયા— વિનોબાજીએ એમનું કાર્ય ઉપાડી લીધું. એ જ ત્યાગ, એ જ પ્રેમ અને એ જ તપસ્યા—પર્યવર્તીય યોજનાઓ તો ધણશે પ્રજાહિતનાં કેટલાંક કામો તો એમાં પણ યશે. પરંતુ પ્રજાનો ભીતરમાં પડેલી નૈતિક શક્તિના આયોજન તો ભૂમિદાન, સંપત્તિદાન ગ્રામદાન અને જીવનદાનમાં પડેલાં છે. એ જ આખરે અહિંસાને માર્ગે મળેલા સ્વરાજ્યના અહિં—સાના પાયા દૃઢ કરશે. સત્યમેવ જયતેનો રાજ્ય મંત્રનો પ્રાણ તો એ જ જગાડી શકે છે. શાંતિની સ્થાપના જગતમાં થતી જાય એનું વાતાવરણ પડિત જવાહરલાલ તૈયાર કરે છે. એનું આયોજન તો વિનોબાજી ભૂમિદાન, સંપત્તિદાન અને ગ્રામદાન દ્વારા કરી રહ્યા છે. કોરાપુટની અણુધ આદિવાસી પ્રજા જગતને સમર્પણનો સહકારનો અને શાંતિનો પ્રેમ—સંદેશો આપી રહી છે.

ચાણુક્ય ભાગે છે !

આપણા ઇતિહાસનો મુવલ્યુથ કહેવાય તેવા યુવત્યુગમાંથી લીધેલી વસ્તુ હોય અને જે કવચ માટે ગુરુત ગર્વશાળી છે એ ધૂમકેતુની કલમ હોય. ૧૭૧ એ વાચક તો ગમે જ, પણ એ ગમે! બીજાને ગમ્યાડવા આપણે આપણી જતને ન રોકી શકીએ.....

રાક્ષસ મંત્રીશ્વરે જ્યારે વિષકન્યાને જોઈ ત્યારે જ એ શકટાક્ષ મંત્રીશ્વરની લલકર ચોળનાને પામી ગયો હતો. તેણે નંદરાજના નાશને આવતો જોયો. એને શકટાક્ષની મહાન સુવર્ણ કાશની વાત એક બાજુ સમી લાગી. તેણે તકાલ નિશ્ચય કરી લીધો. શકટાક્ષને પોતાને જ એની પોતાની જાળમાં ફસાવવાની આ ખરેખર તક હતી. તેણે તરત જ કુશળ ક્ષા કારી-ગરોની તપાસ આદરી. વિદ્વદ્સજ્ઞાની નંદરાજે કરેલી ધોષણાને લીધે દેશ વિદેશના અનેક વિદ્વાનો અત્યારે પાટલીપુત્રમાં હતા. કુશળ ક્ષાકારીઓ પણ આવ્યા હતા. એક ક્ષાકારીગરીવાળોએ એને અદ્ભુત નિદા બતાવી. એણે મીણનો સિંહ બનાવ્યો. પણ માણસો એને જોઈને હેંટથી જ ધ્રુજી ઊઠ્યા હતા. એ ક્ષાકારીગરીવાળો સિંહચ્છદીપતી આવ્યો હતો. રાક્ષસે તેની પાસે બે યુવતી તૈયાર કરાવરાવ્યાં. એક નંદરાજનું હતું. બીજું પેલી વિષકન્યાનું હતું. નિત્ય પરિચયમાં રહેનારને પણ એની સજ્જતા અદ્ભુત લાગે એવાં એ આભેહુબ હતી.

જે સમય શકટાક્ષ મંત્રીશ્વરે આપ્યો હતો, તે સમયે રાજનૌકા બરાબર આવી, અંધ નાવિક પણ આવ્યો. નંદરાજ એમાં બેઠો. વિષકન્યા પણ બેઠી. આજી ઝાંખા વહેલી પ્રભાતના ઉજ્જસમાં આ વાત એકદમ કરી શકાય તેવી ન હતી. ઘણા સમય પછી જ માણસ સમજી શકે કે આ બંને નિર્જીવ છે એવી એ આભેહુમ પ્રતિભાઓ હતી.

શકટાક્ષને છેક હિરણ્યગુહા પાસે એ વાત સમજાણી. એ હતાશ થઈ ગયો. તે તરત સમજી ગયો કે આ કામ રાક્ષસ મંત્રીશ્વરનું !

પણ ત્યારપછી એનું શું થયું એ કોઈને ખબર પડી નહિ.

અંધ નૌકાપતિ નિયમ પ્રમાણે ગુહામાંથી મોડી સાંજે બહાર આવ્યો હતો. એને બાજુ કોઈ વાતની ખબર પડી ન હતી. એણે જે અવાજ સાંભળ્યો તેની વાત માત્ર રાક્ષસ મંત્રીને કહી-હતી રાક્ષસ શાંત રહ્યો. એને પોતાનું અનુમાન સાચું પડતું લાગ્યું. એણે શકટાક્ષ મંત્રીશ્વર સામે વિષ તપાસ કરવાનું અત્યારે માડી વાળ્યું. ગુહામાં હજી એ પોતાની નૌકામાં સુવર્ણ જોતો બેઠો હોય તો લાગે બેઠો બીજો ક્યાંય એ નીકળી શકે નમ ન હતો. રાક્ષસે આવતી કાલના પ્રસંગ ઉપર ધ્યાન આપ્યું.

આવની કાંચે આચાર્ય ચાણુકચનો વિદ્યાપતિ તરીકેનો અભિષેક હતો. મગધ મહારાજની વિદ્વદ્સજ્ઞાનો એ મહાન વિદ્યાપતિ બનવાનો હતો. રાજપુરોહિત પણ એ જ થાય, એવી મહાદેવીની આશા હતી.

બીજા દિવસ માટે મહાદેવીની આશા આવી ગઈ હતી. વિદ્વદ્સજ્ઞાની ધોષણા ચર્ચાગઈ હતી. પ્રભાતમાં જ ચાણુકચના દ્વારે ઉપસેનાપતિ પુષ્પશુભ પોતે સોનેરી શિખિકા લઈને આવી ગયો હતો. એ આવ્યો ત્યારે આચાર્ય તૈયાર જ હતા.

એમણે બંનેએ કાંચે હિરણ્ય ગુહામાં શકટાક્ષ મંત્રીશ્વરને જતો જોયો હતો. સાથે નંદરાજ હતા. એક કોઈ લાવણ્યવતી સ્ત્રી પણ હતી. એ કોણ હતી એ આચાર્ય જાણતા હતા. પુષ્પશુભને હજી એ વાત અજ્ઞાત હતી આચાર્યે એને એક નિશાની કરી. પુષ્પશુભ તેની પાસે આવ્યો.

‘મંત્રીશ્વર બહાર આવી ગયા છે ?’

‘હા, કેમ ?’ પુષ્પશુભ નવાઈ પામ્યો. મંત્રીશ્વર જોડું રથગ બતાવશે એટલી જ વાત થઈ હતી. એથી વિશેષ પુષ્પશુભ જાણતો ન હતો.

‘તમે જોયા ?’

‘ગેં વૃદ્ધ નીકાપતિને જોયો. એટલે એનો અર્થ એ જ ના ?’

‘મહારાજ ક્યાં છે ? એમને તમે જોયા ?’

‘મહારાજ ?’ પુષ્પગુપ્તને લાગ્યું કે આચાર્યની પાસે કાંઈક વધુ વાત છે. ‘મહારાજ ? મહારાજને મેં જોયા નથી. પણ આ વિદ્વદ્સભાનો અભિષેક તો મહાદેવીની આજ્ઞાથી રાજકુમાર સુકલ્પ કરવાના છે. મહારાજ પણ ત્યાં આવી જશે. આપણે જે મુહૂર્ત નળવત્રાનું છે તેની આડે માંડ હવે થોડી જ પળ છે. શિબિકા વાહકો દોડશે ત્યારે પહોંચાશે !’

આણકચ સમજ્યો કે નંદરાજ ગુદામાં જ રહ્યા લાગે છે. એને મંત્રીશ્વરનો વિજય થતો લાગ્યો.

‘રાક્ષસ મંત્રીશ્વર ક્યાં છે ?’

‘એ કાંઈક વ્યગ્ર છે. મારી બહેન—જેના વિષે તમને મંત્રીશ્વરે ન કહ્યું ?—તેણે જ મને ખબર આપ્યા કે કાલે સાંજથી જ શસ્ત્રધારી યવનીઓને વધુ સાવચેત રહેવાની આજ્ઞા એણે આપી છે. એ કાંઈક વ્યગ્ર દેખાય છે, પણ આપણે હવે પળ ન ગુમાવીએ !’

‘આપણે મંત્રીશ્વર શકટાલને મળીશું ?’

‘અત્યારે ? ના રે ભન્ટે આચાર્ય ! હવે આપણે મોડા થઈ જઈએ, મુહૂર્ત જશે, તો પછી દિનાંત થઈ જશે. અને ખીનું પણ આપણે બહુ મળીએ નહિ, એ જ સારું છે. વાન આપણે સમજી લીધી છે. શૂંગારે મને કહ્યું હતું, તમારા તરફ પણ રાક્ષસ મંત્રીશ્વરને શંકા છે !’

‘શાન્તી ?’

‘એ જ તો. આપણી વાત !’

‘તો હું તમને ઉપસેનાપતિજી ? એક વગરમાગી શિખામણ આપું ? રાક્ષસને શંકા પડે, પછી તેના પડછાયામાં ઊભા રહેવું એ મૃત્યુ છે. તો આપણે આંદોળી નાસી છૂટવું. તક્ષશિલાને આપણે કેન્દ્ર બનાવીશું !’

‘અરે ! ભન્ટે આચાર્ય ! તમે જુઓ તો ખરા. આજે તમે રાજપુરોહિતપદે આવો છો. આવતી કાલે હું સૈન્ય રચું છું. થોડા વખતમાં હું નીકળું છું.’

‘તમારી બહેન સાં રાજમહાલયમાં જ રહે છે ?’

‘હા.’

‘રાત દી ?’

‘હા, એ તો શસ્ત્રીયવનીઓની નાયિકા છે. રાજમહાલયના રક્ષણનો ભાર એના ઉપર છે. મહારાજની શરીરરક્ષા એના ઉપર છે. એ કહેતી હતી કે હમાણું રાક્ષસ મંત્રીશ્વર બહુ જ સાવધ રહે છે.

‘એક મહાલયમાં સશસ્ત્ર યવનાઓ રાખે છે. જ્યારે મહારાજ તો ત્યાં હોતા જ નથી. ખીજે મહાલય જ્યાં જ્યાં થતો દીપકાની શોભા બતાવે છે. પરંતુ મહારાજ તો સાં મણુ હોતા નથી. કાલે રાતે એ ક્યા મહાલયમાં હતા તેનો યવનીઓને પોતાને પણ પત્તો લાગ્યો નથી !’

આણકચને લાગ્યું કે તો તો નંદરાજ ગુદામાં તળ રહ્યો લાગે છે, કાંઈને કાંઈ ખબર ન પડે માટે જ રાક્ષસે આ ઉત્સવ ચાલવા દીધો હોય.

‘ત્યારે ભણે ઉપસેનાપતિ ! હું તમને એક વાત કહું !’

‘શી ? પણ હવે ઉતાવળે કહી દો હો. આપણે જવું જોઈએ. નહિતર વિધિ સાંજ પહેલાં નહિ ચાય.’

‘ઉતાવળે જ કહું છું, નદરાજ પોતે ક્યાં છે તે તમે જાણો છો ?’

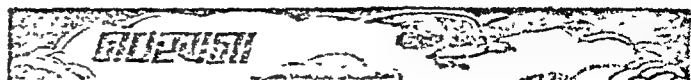
‘ના. ક્યાં ?’

આણકચ આંગળી ઊંચી કરીને આકાશ બતાવ્યું. ‘ત્યાં !’

‘હું ?’

‘ચાલો હવે.....’ આણકચ બોલ્યો : ‘પેલી અનિ રૂપવતી સ્ત્રી તેની સાથે હતી. એ તમે જોઈ હતી ?’

‘હા, એવું કાંઈક લાગતું હતું ખરું !’

‘સારે હું તમને કહું. એ વિપક્ષના હતી.’

‘અરે ! લાન્તે આચાર્ય ! હોય નહિ !’

‘હોય નહિ. પણ હતી. પરંતુ હવે તમે પણ એતમે, રાક્ષસ મંત્રીશ્વર પામે એ અમેાધ શસ્ત્ર આવ્યું છે !’

પુષ્પગુપ્ત અચાક્ર થઈ ગયો. પોતે આ કાંઈ જાણતો ન હતા તેવું તેને આશ્ચર્ય થયું તે થોડીવાર વિચાર કરી રહ્યો. ‘હ’ ત્યારે શુંગારદેવી કહેલી હતી કે કાંઈક અદ્ભુત રૂપવતી નારી, એણે એક વખત જોઈ હતી. એ જ આ હોવી જોઈએ. પણ ચાલો હવે...’ આચાર્ય અને ઉપસેનાપતિ તરત ઊપડ્યા. આચાર્યના શિક્ષિકાવાદોએ સમય જળવવા દોટ મૂકી. તે વખતસર આવી પહોંચ્યા. આચાર્યે મંડપમાં પગ દીધા કે તરત જ શંખગોષ થયો. ચારે તરફ વિદ્વાનો ભેરી ગયા. અભિષેક સામગ્રી લઈને બાહ્યે જાણ રહી ગયા. હુંકુમ્ભિ અને મંગલવાદોના સ્વરોથી આકાશ માથું ઊડ્યું. વેદના મંત્રોચ્ચાર થવા લાગ્યા.

મંડપમાં ચારે તરફ વિદ્વાનો આવી ગયા હતા. ગંધ માલા પુષ્પ ધૂન દીપથી વાતાવરણ આદરદાયક લાગતું હતું.

ચાણક્યે ત્યાં મહામંત્રીશ્વરને ન જોયો. પણ આમાત્ય રાક્ષસ ત્યાં ખેડો હતો. મહાદેવી આવી ગયા હતાં. સુકદેવના આવવાની શરૂ જોવાતી હતી. ચારે તરફ આવી રહેલા સંગીતના મધુર સ્વરો આવી રહ્યા હતા.

આ મહાન હિતસર્વને પ્રજા પણ ઘેડી બનાવીને વધાવવા માટે તૈયાર હોય તેમ રાજમહાલયના વિશાળ મેદાનની ચારે તરફ લોકોના ઝૂંડો ઝૂંડ જોવા હતાં. નંદરાજના દરબારમાં બાહ્યે માન પામતા હતા. એ મહાન આશ્ચર્ય હતું. એ આશ્ચર્ય જોવા સૌ જાણ રહી ગયા હતા. તક્ષશિલાના વિદ્વાન બાહ્યે આ હવા પ્રગટાવી હતી એમ લોકમાં વાન ચાલતી હતી.

રાજપુરોહિતના અભિષેક વિષે લેશ પણ ટકંડશતા કથાય જણાતી ન હતી. આચાર્ય મનમાં આનંદ

પામી રહ્યા હતા. પણ એ વખતે કાંઈ યવની આવની દેખાઈ. એણે આવીને અમાત્ય રાક્ષસને નમન કયું. તેણે તેના કાનમાં કાંઈ કહ્યું. તે તરત વિદાય થઈ ગઈ. રાક્ષસે એ ચારે તરફ એક દષ્ટિ ફેરવી. ચાણક્ય એની ઝીણામાં ઝીણી ક્રિયાને જોઈ રહ્યો હતો. અચાનક એને લાગ્યું કે રાક્ષસની આંખમાં એક ભયંકર ઉપદાસ આવી રહ્યો છે. એની દષ્ટિ ચારે તરફ ફરતી હતી. તેમાં પણ આ ઉપદાસ હતો. અને વળી જાણે બધું બરાબર છે કે નહિ એ જાણવા જોવાની જિજ્ઞાસા હતી. તેણે મહાદેવી તરફ જોયું. મહાદેવી સિંહાસન ઉપરથી ઊભાં થયાં. તેના હાથમાં રાજપુરોહિતની અભિષેક માળા હતી. તે આચાર્ય ચાણક્ય તરફ આગળ વધ્યાં. છેક તેની પાસે આયાં. તેની ડોડમાં અભિષેકની કુસુમમાળા પહેરાવી. તેને બે હાથ જોડીને તે નમી રહ્યાં. તેને રાજસિંહાસન પાસેના આસન તરફ લઈ જવા માટે તે બે હાથ જોડીને આગળ વધ્યાં.

આચાર્ય ધીમે પગે તેની પ્રાછળ ચાલ્યા. તેની દષ્ટિમાં હજી પણ રાક્ષસની ઉપદાસઅરેલી. અજો આવી જતી હતી. એણે એના ઉપદાસનો અર્થ સમજતો ન હતો. તે આગળ વધ્યા.

બરાબર રાજસિંહાસન પાસે તે આવ્યા. પોતાના રાજપુરોહિતના રથાન ઉપર તે બેસવા ગયા પણ બરાબર એ જ વખતે તેમણે પાછળના દ્વારમાંથી પોતાની સામે આવી રહેલાં મહાપદ્મને દોરો.

આચાર્ય આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. એમની મજાતરી પ્રમાણે તો નંદરાજ હિરણ્ય શુદાગાં હતા. પણ એને બદલે એ તો સામેથી આવી રહ્યો હતો. તેને લાગ્યું કે વખતે કાંઈક બીધું વેતરાયું છે. તે એકદમ સાવધ થઈ ગયા. નંદરાજના ચહેરા ઉપર એણે આવી રહેલા શેપનાં ચિહ્ન જોયાં. તે ઉતાવળમાં, વ્યગ્ર, આવેગ અને આવેશભર્યો આવી પહોંચ્યો. તેણે અચાનક પ્રવેશ કર્યો. સજ્જા આખી તરત જાળી થઈ ગઈ.

[અનુસંધાન માટે ૧૮૭૫ પાનું જુઓ]

એક અદ્ભુત આશ્ચર્યજનક સંભોગ

‘સંભોગોનો માનવી ગુલામ છે’ એ કહેવત વિશે ક્યારેય વિચાર કર્યો છે? એવો જ એક અદ્ભુત સંભોગ અહીં વિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી આપણા ગુજરાતના પીઠ અનુભવી રજૂ કરે છે

અ. પણા જીવનમાં ફવચિત ફવચિત એવા પ્રસંગો અને છે કે જે કેવી રીતે બનતા હશે તેનું કારણ આપણે સમજી શકતા નથી. ભોળા શ્રદ્ધાળુ લોકો એવા પ્રસંગોની પાછળ કોઈ દૈવી અથવા અલૌકિક શક્તિનો હાથ કલ્પે છે, અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિવાળા મનુષ્યો આવા પ્રસંગોને આશ્ચર્યજનક સંભોગો (કે-ઇન્સાઇડ) કહીને સંતોષ માની લે છે. સાચી હકીકત તો એ છે કે આવું બનવાનું કારણ આપણે સમજતા નથી.

આવા એક નાના આશ્ચર્યજનક સંભોગનો અનુભવ મને થોડા જ વિવેક પહેલાં થયો હતો અને તે જે રીતે બન્યો તેની વિગતો વાચકવર્ગની સમક્ષ રજૂ કરું છું.

હમણાં હમણાં ગુજરાતમાં આપણે ગુજરાતી તથા અન્ય પ્રખ્યાત અગર માનીતા મહાપુરુષોની જયંતિઓ ઉજવવામાં ઠીક ઉદાર મનના થયા છીએ. અને તેની જ રીતે વિદ્યમાન સ્ત્રીપુરુષોના અમુક પ્રસંગોની સમયિક જયંતિઓ; પચીસ વર્ષની રૌપ્ય, પચાસ વર્ષની સુવર્ણ કે સાઠ વર્ષની હીરક જયંતિઓ;—અથવા તેવા સ્ત્રી-પુરુષના વનપ્રવેશના ષષ્ટિપૂર્તિના વગેરે એવા એવા ઉત્સવો ઉજવવાની ઝગસ રાખતા થયા છીએ. આ પ્રયોગો ઉત્સવો આપણામાં કદરદાની અગર કદરણુજ વધી જવાના પરિણામે જ છે કે કેમ તેની ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત છે.

સમાજના જીવનમાં બે પ્રકારનાં પરિવર્તનો વારાફરતી આવ્યા કરે છે. શાંતિથી ધીરે ધીરે વધી જતા સમાજમાં જ્યારે કોઈ અનિષ્ટ તત્ત્વ વધી જાય છે ત્યારે તે અનિષ્ટ તત્ત્વને ઉમેડી નાખવાને માટે સમાજની અમુક વ્યક્તિઓ પ્રવૃત્તિશીલ બને છે, સાહસિક બને છે તથા અનેક જાતનાં દુઃખો સહન કરીને પણ

સમાજની બધી દૂર કરવાના અને સમાજને સુમાર્ગે ચઢાવવાના પુરુષાર્થ કરે છે. આ પ્રવૃત્તિઓને લીધે શાંત સમાજમાં ભારે ખળભળાટ તથા કિચકપાચક થઈ જાય છે. આનાં પરિવર્તન સામાજિક હોય, રાજકીય હોય કે અન્ય પ્રકારના પણ હોય. આવા વીરકાળમાં કોઈને જયંતિઓ ઉજવવાની કે ઇતિહાસ લખવાની અગર આત્મકથા લખવાની ઇચ્છા થતી નથી, તેમ કરવાની કુરસદ પણ હોતી નથી. જે વીરકાળમાં જયંતિઓ ઉજવાતી હશે તે તે કેવળ લોકસમાજને ઉત્સાહિત બનાવવાના પ્રચાર માટે જ હોય છે. આવો જુરસાનો સમય પૂરો થાય છે ત્યાર પછી સમાજ, પોતે જે પરિવર્તન કર્યું હોય છે અથવા જે મેળવ્યું હોય છે તેને વાગોળવામાં, પચાવવામાં અથવા સમાજશાહીનો આંધો સુધારવામાં રોકાઈ જાય છે. પહેલા અતિઉત્સાહના કાળમાં જે કોઈ અનર્થ કે અનિષ્ટ પેસી ગયાં હોય તો તેને ટાળવાનો આ ખીન્ને કાળ હવે આવે છે. પહેલાંને આપણે વીરકાળ કહ્યો, ખીજાને આપણે સ્થિરકાળ અથવા સંગઠનકાળ કહી શકીએ, અને આવા કાળમાં જ્યારે પુરુષાર્થ મંદ પડી ગયો છે, ત્યારે ઉત્સવો અને જયંતિઓ ઉજવાય છે.

જે અદ્ભુત અથવા વિચિત્ર સંયોગ વિશે આ લેખમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આવી રીતે બન્યો. એક દિવસ એક સ્મારક અથવા પ્રશસ્તિ અંક મારા હાથમાં આવી પડ્યો. આ પુસ્તકમાં જે વ્યક્તિ વિશે લખાણો લખાયાં હતાં તેમને હું ઓળખતો હતો, ઘણાખરા લેખકો પણ મને પરિચિત હતા. જે વ્યક્તિના જીવનકાર્ય વિશે લખાયું હતું તે મને ઠીક યોગ્ય લાગતું હતું. ઘણા રસથી હું એ ટૂંકા લેખો વાંચતો ગયો. કલાકેક પછી મારા જીવને ખેંચેની થવા માંડી અને જેમ જેમ હું વધુ વાંચતો ગયો

તેમ તે એવેની વધતી ગઈ મારી પાસે એક મિત્ર
એમ હતા તેમને મેં કહ્યું કે મને આ પુસ્તકના
લેખો ગમે છે અને તે છતાં મારા મનમાં ભારે દુઃખ
અને અજબો, થયાં કરે છે તેમ થયાનું કારણ મને
જરાય સમજાતું નથી અડધા કલાક પછી મેં એ
પુસ્તક બંધ કર્યું અને એક નિસાસા સાથે કહ્યું કે
મારા મનમાં ભારે ગાનિ પ્રમરી રહો છે, હું ચાકી
ગયો છું અને મારું શરીર નરમ પડી ગયું છે
આમ થયાના કારણ વિશે અમે થોડી ચર્ચા કરી,
મેં મોં પર હડા પાણીની છાલકો મારી અને પછી
અમે અહાર ફરવા ચાલ્યા ગયાં અહર અદ્યથી મારું
મન પૂછ્યા કરતું હતું કે પુસ્તક વાચનાથી આવું
અણધાર્યું પરિણામ શા માટે આવ્યું ? મને તેનો
ઉત્તર ન જ મળ્યો, તે ન જ મળ્યો, જરા કંઈ
પછી અમે સૂઈ ગયાં અને મને આ બાબતનું પૂરું
વિસ્મરણ થઈ ગયું

બીજે દિવસે સવારે મારી ટપાનમાં 'ભિમ'
માસિકના થોડા અંકો આવી પહેલ્યા ચારેક વર્ષથી
આ સાથે માસિક મારા જોવામાં આવ્યું હોય એવું
મને સાબરતું નથી એ માસિકના સપાઠક
ભાઈએ મિત્રભાવે એ અંગે મોઝવાવી આપ્યા
હતા આ અણધાર્યા આલેખ અંકોમાંથી એક મેં
ઉપાડ્યો અને જે પાનું ઊઘાડ્યું તેમાં શ્રી 'ધૂમ્રેતુ'ની
'મહાપાપી' નામના વાતાના ત્રીજા પેગ પર
મારી નજર પડી

[કાજી મહારાણી અદલ્લામાઈ નર્મદા નદીની પાસે
મોટું મંદિર બંધાવી રહ્યા છે પોતે જુવાનીમાં પતિ
ગુમાવ્યો હતો, જુવાન પુત્ર ખોયો હતો એકની એક
પુત્રીએ પોતાનો પુત્ર ગુમવ્યો અને પછી પતિ
મરણ પામતા સતી થઈને બળી મરી તે છતાં
સસારમાં અને રાજ્ય ચલાવવામાં એ સત્કર્મો ધીર
નથી કંઈ જતી હતી એણે પોતાનું જીવન ઈશ્વરને,
જનસમાજના હિતાર્થે, અર્પણ કરી દીધું હતું

ત્રીજા પેરામાં મેં જે વાંચ્યું તે નવે પ્રમાણે હતું -

'એ વખતે આપણ આપણમાં કોઈ સરદાર મંદિરના
અદલ્લત દેખાવની પ્રશ્ન સા કરી રહ્યો હતો, તો બીજો
બાવત્તયદ્ર દિવાકરો રહી જનારો નામનાને
વખાણી રહ્યો હતો સાખી મહારાણી બધી વાનો
સાંભળી રહી હતી, પણ એના દિલમાં તો મહાશો
કનો સાગર વહી રહ્યો હતો એના દિવમાં સ્વજનોનો
શોક હતો અને પોતાની સાચી વાતને ટાળી નાખ
નારી આ અતિ પ્રશ્ન સાનો પણ શોક ઊભો થઈ
રહ્યો હતો '

આ શબ્દો વાંચીને મારી આંખનાં પાણ ખૂલી ગયાં
ગઈ કાને અનુભવેના પ્રિચિત્ત દુઃખના કારણ પર
પ્રકાશનાં કિરણો પડતા લાગ્યાં હું વાતાઓ નહીં
વાંચનારો આ વાન પૂરી વાંચી ગયો

[અદલ્લામાઈ પોતાના સ્વજનોનો શોક, અને લેકરી
અતિપ્રશ્ન સાનો ભય કર પાપશોક એ બનેનો
વિચાર કરતા શાત ઊમાં રહ્યા નર્મદાના પાણી પર
તેમની નજર ફરી એમાંથી એમને કઈક આશ્વસન
મળ્યું આ નગીને કિનારે અનેક નગરો ઊઝ્યા, કૂચ્યા
અને આથમ્યા એમ જ આ મંદિર આથમી જશે
પોતાનું નામ પણ બૂનાઈ જશે છેડે તે ઈશ્વરનો
મહિમા (સત્કર્મો) જ ટકી રહેશે]

' એટલામાં એમણે એક વિખ્યાત શાસ્ત્રીને પોતાની
તરફ આનતા જોયો, એમના હાથમાં એક પોથી
હતી અદલ્લામાઈ એને મેં હાથ જોડીને નમ્યા ..
શાસ્ત્રીએ પોથી ઉઘાડી તેમાંથી ગીતાંશુ (સરકૃત)
ભાષામાં લખેલા મનોકો બોલવા લાગ્યા એક તો
ગીતાંશુ ભાષા, શાસ્ત્રીના અલ્પત શુદ્ધ મુદ્ર ઉચ્ચાર,
મનોકમદ કાવ્યના મધુર સ્વરો, અને નર્મદાનો
કિનારો '

' ... પ્રશ્ન સા પૂરી થઈ, તેમાં અદલ્લામાઈને દેવી
તુલ્ય ગણ્યાં હતાં

' મહારાણી અદલ્લામાઈ આ બ્રાહ્મણને નવાજ દેશે
એવાં આનદહરી આશા સા પ્રગી હતી

' મહારાણી અદલ્લામાઈએ ફરીથી નમસ્કાર કર્યો અને

વેપારીનું સ્વપ્ન

કોઈનાં સ્વપ્નનાં કોઈને કળે એવું તો ધણુંય આપણી લોકવાર્તામાં આપણે જોઈએ છીએ. અહીં એવી જ એક અંગ્રેજી લોકવાર્તાને ગુજરાતના કલાગુરુ આપણી જ ભોમકાની વાર્તા જેવી દેખાય તેવી રીતે ગુજરાતીમાં રૂપાંતર કરીને મૂકે છે ત્યારે આપણે કેવા હોંશે હોંશે વાંચીએ છીએ.....

અમદાવાદથી આઘે ચાર દીને રસ્તે એક ગામડામાં વરજદાસ નામનો વેપારી રહેતો હતો. ઘરમાં તેની વહુ અને ત્રણ છોકરાં હતાં પણ રોજગાર ખરોખર ચાલતો નહોતો એટલે કુટુંબ ગરીબીમાં દિવસો કાઢતું હતું. વરજદાસમાં દુનિયાનો મેલો પવન જરાય નહોતો. ખજૂરમાં કે મેળામાં એની પાસે ચીજ વસ્તુ ખરીદવા ગામડાનાં ગરીબ લોકો આવે પણ કોઈને છેતરીને વધારે કમાણી કરવાની તે જરાય દાનત રાખતો નહિ. રોજ જીડીને કાચળામાં, સોયદોરા બદન કાપડ એવું એવું લઈ ગામડે ગામડે ફરતો અને તેનો હસતો ભોળો ચહેરો જોઈ લોકો રાજીથી તેનો માત્ર લેતા.

એક વરસે વરસાદ એટલો પડ્યો કે ગામડે જવાના રસ્તા પાણીના પૂરથી ઢંકાઈ ગયા. મહાપરાણે ઘરમાં આવવાનું પૂરું થતું અને માંડમાંડ શરીર ઢંકાતાં. છોકરાને ફેડીયું કે જોડાં નહોતાં. દીકરીઓ માટે સારી ચૂંદડી કે કપડાં નહોતાં.

‘કેમ કરીને હવે દિવસો કાઢશું!’ તેની સ્ત્રીએ વરજદાસ પાસે કકળાટ કર્યો ‘હવે મને કંઈ સૂઝતું નથી.

પછી ધીમે શાંત દૃઢ અવાજે કહ્યું: ‘માણસની રતુને માણસ કરે ત્યારે પાપ બિલુ થાય છે. શસ્ત્રીજી આ ગ્રંથ મને આપો.’

[મહારાણીએ એ ગ્રંથને નર્મદા નદીમાં ફેંકાવી દીધો.]

‘પછી બે હાથ જોડીને શાસ્ત્રીજીને વિનંતિ કરી: ‘કાઈ ઈશ્વરી મહિમાનો ગ્રંથ લખીને લાવો, માણસનો મહિમા માણસ ગાય એમાંથી તો છેવટે એક વધુ પાપ દુનિયામાં આવે!

ખેતરોમાં મજૂરી કરવા જઈએ. વેપારમાં કંઈ કસ રહ્યો નથી.’

‘વરસાદના પાણી ભર્યાં હોય ત્યાં મજૂરીએ કાણ આપશે!’ વાણીયે કહ્યું: ‘વરસાદ રહી જાય તો હું અમદાવાદમાં કંઈ નોકરી શોધવા જાઉં.’

‘અમદાવાદ શહેરમાં?’ સ્ત્રી બોલી, ‘આપ રે, તમે ત્યાં શું ઉકાળવાના હતા? મોટા લખપતિ થઈ જવાના ખરું?’ અરે શહેરના કપટી લોક તમારાં લૂગડાંય ઊનારી લેશે. ત્યાં જવાનું તમને મન કેમ થયું?’

‘કેમ થયું પૂછે છે તો કહું’ વરજદાસે કહ્યું, ‘કાલ રાતે વરસાદ વરસી રહ્યો હતો અને કામ ધંધાની ફીકર અને કકળાટથી સારી નીંદર આવી નહીં. આમ તેમ તરફડીયાં માર્યાં ત્યારે છેવટ આંખ મળી ગઈ અને મને સ્વપ્ન આપ્યું, સમજ!’

‘હા સમજ. સપનામાં તમારા ઘરમાં લૂગડાનાં પોટલાં ને ધાનના ઢગલા જોયા હશે અને આંખ બિધડી ત્યારે છાપરામાં ચકલીનો માળો જોયો હશે.’

‘ના ભાઈ ના! એવું નહોતું. મેં સ્વપ્નમાં એક સાદ સાંભળ્યો. એ સાદ હતો મોઢો મધુરો. કચાંથી

‘માણસનો મહિમા ગાનારો પાપી છે, પણ એ મહિમાને બચ્ચી જોઈને પોતાના જમાનામાં ફેલાવા દેનારો મહાપાપી છે.’

‘અહલ્યાબાઈની વાણી સાંભળીને સૌનાં માથાં નીચે નમી ગયાં.’

..... ‘ઈશ્વર માણસને શોક એટલા માટે આપે છે કે એના દ્વારા એ વધુ સુંદર, વધુ પવિત્ર બને. માણસ જનને આનંદ કરતાં વધુ મોટી ભેટ શોકની મળી છે.’

આવ્યો તે હું સમજી શક્યો નહિ પણ તેના બોલ હતા કે, વરજદાસ તું અમદાવાદ જા અને પૂવને છેડે ઊભો રહે ત્યાં તને અજબ જેવી વાત જાણવાની મળશે '

'કેવી વાત ?' અંબે પૂછ્યું

એ તો કંઈ સંભળી નહિ, કારણ કે એ જ વખતે હું જાગી ગયો પણ એ સાદ એવો હતો કે તેના બોલ પ્રમાણે થશે એમ લાગ્યું '

'ટાહુ ખાધાનું વાણ થયું અને રાતમાં સપનું આવ્યું એના ભરોસે તમે અમદાવાદ સુધી જશો ? કેવા કહ્યું ?'

'તારી રસોઈથી એવા સ્વપ્ના આવે છે એવું કોઈ ન માને ?'

'ન માને તો રહ્યું મારે વળી મોટાં તપણા કરવાના ખર્ચાને ? અમદાવાદ જઈને નદીના પૂલ આગળ તમે થું જાણનાતા હતા ? તમારા બાપદાદાને કોઈ દેને આપના આવનાનું નથી ને ?'

'કહેવાય નહિ એના જેવું કંઈ બને પણ મારા બાપ પાસે આપવા જેવું શું હતું એ તો તને ખબર છે અનજી બોલી તો ભણે મારે એ વાત હવે કરવી નથી '

પણ વાણિયાને તે રાતે પણ એન પડ્યું નહિ પછીની, રાત પણ એવી મઈ, જેણે રાત્રે એનો એ સાદ સંભળાય—'વરજદાસ તું અમદાવાદ જઈને નદીના પૂલ આગળ ઊભો રહે, તને અજબ જેવી વાત જાણવા મળશે '

'આ સાદ કોઈ દેવ દેરીનો હશે કે સાક્ષાત્ ભગવાનનો હશે કદાચ મારા દુખ પર દયા લાવાને અને કંઈ લાભ આપવાનો હશે ' આવો મિયાર તેને થયો

એ મિયારો સાવ ભરો ભોળો હતો અને એક વાત માની લીધી એટલે તેના મનમાંથી ખસે નહિ બાપડીને ગમે તેમ સમજાવી અમદાવાદ જવાની સમતિ લીધી એ મિયારીએ ખૂબ લાગણીથી કહ્યું

'મારે તો તમે સારા નરવા પાછા આવશો તો બધું સુખ છે '

ધરમાંથી જે સારો ડગલો ધાખળો જડ્યો તે અને બચાવેલા થોડા પૈસા અને લાખરી બાંધી આપી નાનાં છોકરાઓને મળી બેગી વાણિયો અમદાવાદને પથે ચાલી નીકળ્યો સાથે કંઈ ભાર નહોતો પહેર્યો લૂગડા અને હાથમાં પોટલો ને લાકડી જ હતી

ચાર દિવસે તે અમદાવાદ પહોંચ્યો તેના નસીબે વરસાદ રહી ગયો હતો નદીનો પૂલ અટ્ટ શોધી કાઢ્યો આસપાસ બહુ લોકો નહોતા એકાદ મંદિર અને પાસે થોડી દુકાનો હતી એ છોડીને એ તો પૂવને નાકે જઈ ઊભો રહ્યો બહારગામના ગાડાં શહેરની ગાડીઓ ગામરી લોકો ઉઠ જનનરો ખૂબ આવજા કરતા હતા પણ એની સામે કોઈએ નજર કરી નહિ તેમ કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહિ રાત પડી એટલે મંદિરના ઓટલે જઈ સૂઈ રહ્યો બીજે દિવસે પૂવને નાકે જઈને ઊભે રહ્યો પણ પહેલા દિવસની જેમ કોઈએ તેના તરફ જોયું પણ નહિ જૂખ લાગી ત્યારે એક લાખરી પોટલીમાંથી કાઢી નદીમાં જઈ પાણી પી આવ્યો એમ ને એમ દિવસો વીતી ગયા પાસેના પૈસા ખૂટવા આવ્યા

'થપુ, મારા નસીબનો છેડો આવ્યો ' તેણે મનમાં વિચાર્યું, 'પૈસા વપરાઈ ગયા અને તેનો કશો બદલો મળ્યો નહિ કોઈ મારી સાથે બોલ્યું નહે સાદી કે અજબ વાત કે બોન મે સાંભળ્યો નહિ હવે તો ધરભેગો થઈ જાઉં, નહિ તો બીખ માગવી પડશે ફક્ત ચાર આના પાસે વળ્યા છે '

એમ વિચારી નહી તરફ છેડતી નજર નાખી ધર તરફ પગ ઉપાડ્યા એવામાં નજીકની દુકાનોમાંથી એક જણ ચ નાને તેની પાસે આવ્યો ને બોલ્યો

'ભના માણસ તું છો કોણ ? અને તારે શું જોઈએ છે ? હું તને કેટલાય દિવસથી પૂન ઉપર ઊભેનો જ જોઉં છું તારી પાસે વેચાનાં માન નથી, તેમ તું

બીખારી પણ નથી. તે કોઈ માણસ ઓરત કે બચ્ચા સાથે વાતચીત પણ કરી નથી. મને નવાઈ લાગી કે અહીં ઊભો રહીને શું કરે છે તે જરાક પૂછું.’

વરજદાસ જરા ખમચાયો. અમદાવાદની નદીના પૂલ આગળ આટલા દિવસ ઊભો રહ્યો તેની વાત અનુભવેને કેમ કહેવાય. પણ તે મનનો નિષ્કપટી હતો. જૂઠું બોલવાનું કે છેતરવાનું તે જાણતો ન હતો. એટલે છેવટ ખુલાસો કર્યો.

‘ભાઈ સાહેબ, સાચું કહું? હું ગામડાનો ગરીબ આદમી છું. ત્રણવાર મને સ્વપ્ન આવ્યું કે આ પૂલ આગળ હું ઊભો રહું તો કંઈ અગમ્ય વાત સાંભળવાની મળશે. પણ આવી કોઈ વાત મેં કંઈ સાંભળી નથી. પૈસા ખૂટ્યા છે એટલે પાછો જઈ છું.’

પેલો દુકાનવાળો તો તેની સામે તાકી જ રહ્યો અને પછી હસવા લાગ્યો. એટલું હસ્યો કે તેની આંખમાં પાણી આવી ગયાં અને વાણીયાને લાગ્યું કે તેની નસો તૂટી જશે

‘વાહ ભાઈ વાહ, ખરો મૂરખ’ માંડ માંડ દુકાન દારથી બોલાયું, ‘એક ખાલી સ્વપ્ન’ જોયું એટલે ચાલી ચાલીને તું અમદાવાદ સુધી આવ્યો. તારા જેવો ઉલ્લુ મેં આ શહેરમાં કદી જોયો ન હતો. તારી વાત કોઈને કહી હોય તો હસના જ માંડે. મારી બૈરી વાએ ખાટલામાં પડી છે તેનું દરદ બૂલાવી દે એવી તારી વાત છે.’

વળી પાછો તે ખડખડાટ હસ્યો ને બોલ્યો:

‘ગામડાના ભાઈબંધ, હું તને હવે મારી વાત કહું. પરમ દિવસે મને પણ સ્વપ્ન આવ્યું હતું. સ્વપ્ન સાવ ખરેખરું અને આખાદ હતું. પણ હું સ્વપ્ન પાછળ ચાલવા માંડું તો તારા જેવો ગધેડો બનું. મને પણ તારી જેમ સ્વપ્નમાં એક સાદ સંભળાયો. એણે કહ્યું કે અમદાવાદથી ચાર દિવસના માર્ગે મોરપર ગામડું છે. બસ એ જ નામ દીધું—પણ મેં કંઈ પહેલાં એ નામ સાંભળ્યું પણ નહોતું. હવે હું

જો એ ગામે જઈ અને ત્યાં એક વાણીયાના ઘર પાછળ પીપળો છે તેના થડમાં ખોદું તો મોટો ખજાનો મને મળી જાય એમ છે. આવું સપનું મને આવ્યું સમજ્યો ભાઈ! પણ એવા સ્વપ્ન આવે એટલે ચાલવા માંડું એવી અવળી બુદ્ધિ મારી નથી, અરે આ ધરતી પર મોરપર ગામ છે કે નહિ તેનીયે મને ખબર નથી.’

વરજદાસની મજ કરતાં તેનું હસવું રોડાયું નહિ. તે પહેલાં તો વાણીયાએ ‘જે લગવાન’ કહી પીઠ ફેરવી અને ઘર ભૂં મેલ્યાં વહેતાં.

આમ ઉતાવળે તેને ચાલતો થયો જોઈને દુકાનદારને નવાઈ લાગી. કોઈ અડખંગ છે કે મગજનો ખસેલો હશે વિચારી તેણે નેનો વધુ ખ્યાલ ન કર્યો.

વરજદાસ તો દુકાનવાળાના બોલ મનમાં ગણગણતો પૂરી ઝડપે પગ ઉપાડતો ઘર ભણી ઉપડ્યો એટલા ગાઉનો પંથ કરતાં કરતાં તેનો વિચાર એ જ હતો કે તેના પોતાના જ ખોરડાની પાછળના વાડમાં પીપળો હતો. એ પીપળો કેમ ન ઓળખે? પોતે નાનો હતો ત્યારે એની ઉપર ચડતો. તેનાં છોકરાં પણ પેપડા ખાવા ચડી જાય છે.

જેમ તેમ કરતાં થાક્યો પાક્યો ધરના અગિયારમાં પહોંચ્યો ત્યારે તેની સ્ત્રી ઘણી રાજ થઈ ગઈ અને ઘરમાં જઈ તેના માટે ભાણું કરવા લાગી. એ ખરો ભૂખ્યો થયો હતો પણ ખાવા બેસી ગયો નહિ ને બોલ્યો:

‘ઝટ કર, આપણી બોદવાની કોદાળી લાવ.’

‘કોદાળી મેં વેચી ખાધી નથી, આ પડી. તેનું શું કામ છે? ખાવાનું કહું છું ત્યાં કોદાળી માગી.’

પણ હવે વાણીયો સાંભળે શાનો? વાડમાં જઈ પીપળાની આસપાસ ખોદવા જ મંડ્યો. અરેરે તેની સ્ત્રી અને છોકરાં તેની પાછળ આવીને ચડીને થઈ જોવા લાગ્યાં. અરેરે અમદાવાદના લોકે એની અચ્છત પણ લૂંટી લીધી લાગે છે. એમાંની શો લાડવો લેવાના

માનવસ્વભાવ

'માનવસ્વભાવ' શબ્દ સાંભળનારે ત મનમાં અનેક ભાવના પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે ધડીઝર એમ થાય છે કે માનવસ્વભાવ શું છે? આપણને કુદરત તરફથી મળેલી બક્ષિસ છે કે જન્મ પછી પ્રયત્નપૂર્વક મેળવેલ સિદ્ધિ છે? સ્વભાવ આનુવંશિક છે કે સંજોગોને કારણે મળાયેલ છે? વ્યક્તિ વ્યક્તિના સ્વભાવમાં થોડુંક સામ્ય હોવા છતાં કાંઈક ભિન્નત્વ કેમ હશે? સ્વભાવ જેવો હોય તો જ રહે કે એમાં કાંઈ પરિવર્તન આણી શકાય ખુબ? વિશ્વના ઇતિહાસમાં જુદી જુદી રાજકીય અને સામાજિક નિયંત્રણશીલો હોવાનું શું કારણ હશે? આ જુદી જુદી રાજકીય અને સામાજિક દિલસૂઝીના પ્રણેતાઓના સ્વભાવ સ્વભાવમાં પણ કાંઈ ફેર હશે ખરો? વળી કાંઈ પ્રભુ અમુક સામાજિક વ્યવસ્થામાં સુખ અનુભવે તો બીજી પ્રભુ બીજી પ્રકારની સામાજિક વ્યવસ્થા નીચે રહેવાનું પસંદ કરે એમ કેમ બનતું હશે? બંને ભાવના પ્રભુ એક જ પ્રકારના ભિન્ન-સ્વભાવો કેમ નહિ અનુભવતી હોય?

આના અનેક પ્રશ્નોના જવાબ વિદ્વાનો શૈક્ષણિકો શોધે છે છતાંય હજી એનો સો ટકા ઉકેલ આજે માનવજાત પાસે નથી માનવસ્વભાવ એ અતિ

અજ્ઞાત અને ભાવાત્મક વસ્તુ છે એ પણ એક કારણ હોય આમ છતાં રોજિંદા વ્યવહારમાં ઘણાં માણસો એક બીજા વિષે વાત કરતી વખતે 'શ્લાઘાભાષણ' આજીવું છે ને હી કણા કોધી છે' કે પછી 'એ મહત્વાકાંક્ષી છે મળતાવળા છે, બીજા માટે ધસાઈ જૂટે એવા છે એવાં વિવિધ નિરીક્ષણો દ્વારા ત્રીજી વ્યક્તિ વિષે અભિપ્રાય ઉચ્ચારના ભેદમાં આવે છે. દેહમાં માનવસ્વભાવ નિષેધે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ન ધરાવતી વ્યક્તિઓ માનવસ્વભાવનું વિશ્લેષણ અજ્ઞાતા પણ વધક રીતે કરી ભય છે

આમજતા માનવસ્વભાવ વિષે વિચાર કરી ગયેલા વિદ્વાનોએ અમુક તારણો બાધ્યા છે. માનવસ્વભાવની ચોક્કસ વ્યાખ્યા બાધ્યા આમાંના કાંઈ વિદ્વાનો સમર્થ થયા ન હોવા છતાં માનવસ્વભાવનું વર્ણન પોતાની રીતે કરવાનો એમાં પ્રયત્ન જરૂર છે

ફિનલેન્ડીમાં માનવસ્વભાવને લગના કુલ ચાર મત પ્રચલિત છે એક વર્ગ એમ માને છે કે માનવ સ્વભાવ એટલે જન્મજાત મળેલ માનસિક મધારણ—જે પ્રેરણાગ્ર (Instinctive) હોય છે તે પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી બીજો વર્ગ એમ માને છે કે માનવસ્વભાવ એટલે માનસિક શક્તિઓ—શુદ્ધિ,

હતા! પણ એની વાત બોલી પડી વરજાસે બોદતાં બોદતાં જમીનમાં દટાયેલી એક લાકડાની પેગી ખુની કરી તેના પર માટીના થર ચોંટયા હતા, થોડી ખતારી ગઈ હતી છૂંતી પાડીને તેને ધરમાં આણીને ઢાકણુ ઊવાડ્યું પછી તો તેમાંની વસ્તુઓ જોઈ દરેક જણુ નવાઈથી ચબી ગયા અદર રૂપાના યાજી વાસણુ હતા, સોનાના સિક્કા હતા, રત્નો અને સુવર્ણના અનકારો હતા

'મારી વાત સાચી હતી ને?' વરજાસે ધીરેથી કહ્યું એ સાદ જૂઠો નહોતો સાચ પોતે પોકાર કરતું હતું હવે આ બધાનું શું કરીશું?'

ભગવાનની કૃપાથી આ બધું મળ્યું છે એમ સમજી તેણે ગામની ધર્મશાળા મધાવી, દૂધ કરાવ્યા, નિશાળ બંધી અને છેર પોતાનાં શ્રી બાળકો માટે એક સારું સુખાકારીયાળું ધર બધાવ્યું તેમાં એનું કુટુંબ સુખથી રહેવા લાગ્યું

યાદશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ, ભાવના, ભૂમિ અને પ્રેરણા આ બધી શક્તિઓ ઓછેવત્ અંશે સામાન્ય રીતે માનસિક રીતે તંદુરસ્ત (normal) માનવીમાં હોય છે. આપણે જે કંઈ જોઈએ છીએ, યાદ રાખી શકીએ છીએ, વિચારી શકીએ છીએ, ને ગમે તે વસ્તુની ઇચ્છા કરી શકીએ છીએ, તે બધાં કાર્યોની પાછળ મૂળભૂત રીતે પેદાશક્તિઓ રહેલી છે, તદુપરાંત માનવીના માનસ પર બહારની દુનિયામાં કેટલાંક બળો પણ અસર જમાવે છે.

ત્રીજો મત એવું પ્રતિપાદન કરવા મથે છે કે માનવસ્વભાવ પોતે પોકળ (empty) ને નિરાકાર હોય છે, આથી જ બાહ્ય અક્ષરો દ્વારા એને ધારીએ તે આકાર આપી શકાય. આ મતના પ્રણેતા તરીકે જહોન લૉક નામના બ્રિટિશ ફિલસૂફનું નામ પ્રખ્યાત છે. એણે એમ કહ્યું છે કે માનવીનું મન એક કોરી સ્લેટ જેવું છે અને માનવીને આપવામાં આવતું શિક્ષણ અને આસપાસની દુનિયામાંથી મળતો અનુભવ એ જ એના સ્વભાવધાતુમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. જો માનવી પૂર્વગ્રહી હોય કે બદ્ધચેતનવાળો હોય તો એમાં એનો પોતાનો વાંક નથી પણ એના સંજોગોનો છે, કારણકે સંજોગોએ એને એવા ચોક્કામાં ઢાળીને ધસ્યો છે. એથી મત એવું સૂચવે છે કે માનવસ્વભાવની વ્યાખ્યા કદીય ન આપી શકાય. એને બરાબર સમજવા માટે સ્વભાવની વિવિધ શાખાઓ—ભાષા, ધર્મ, કાયદો, રાજ્ય અને કળાનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ જરૂરી છે. માનવીની ઇચ્છાશક્તિને ધડનારાં આ સૌ ખૂબ જ શક્તિશાળી બળો છે અને માનવી આ બધાં તત્ત્વોનું સંયોજીત રૂપ છે. ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા એરિસ્ટોટલ અને જર્મન તત્ત્વજ્ઞાની હેગલે ઉપરના મતનું સમર્થન કર્યું છે.

આમ માનસશાસ્ત્રમાં આ પ્રશ્નની ચર્ચા છેગઈ તે પહેલાં ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં એનું થોડું ઘણું ખેડાણ થઈ ચૂક્યું હતું. આજે પણ માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં જો મત મુખ્ય રીતે પ્રવર્તે છે. એક મતના પ્રણેતાઓ

એવું માને છે કે સ્વભાવ એટલે મગજ ને મગજની શક્તિઓનો આવિર્ભાવ, જેને આપણા પૂર્વસંસ્કાર સાથે કશી જ લેવાદેવા નથી. માનવસ્વભાવ એ ‘પ્લાસ્ટિક’ જેવો છે, એને ધારીએ તો જડ બનાવી શકાય, રાસાયણિક પ્રયોગો દ્વારા એને સુધારી શકાય અને ચક્રચક્રિત પણ કરી શકાય. વિદ્રિભય હોકિંગે પોતાના Human Nature and its Remaking નામના પુસ્તકમાં આ મતનું સમર્થન કરવા અનેક દલીલો આપી છે. એ લખે છે : ‘નિઃશંક સ્વભાવ એ સજીવ સૃષ્ટિનો સૌથી પ્લાસ્ટિક અંશ છે આથી જ એ ખૂબ અતુર છે અને શિક્ષણ દ્વારા કેળવી શકાય એવો છે. બધાં પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય એકલું જ એવું પ્રાણી છે કે જેમાં આતુવંશિક તત્ત્વો બહુ ઓછાં હોય છે ને સલામ રચનાત્મક બળો વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. એનું બાળપણ લાંબામાં લાંબું હોય છે, એની પ્રેરણાઓ જડ નહિ પણ વિકાસશીલ હોય છે, એનું મગજ જન્મ વખતે પૂરું કસાયેલું નથી હોતું, ટેવો પાડવાની ને બદલવાની શક્તિ એને પ્રાપ્ય છે, સમાજિક અસરો એને સંવેદનશીલ બનાવે છે અને એ રપબ્દ છે કે કુદરતે એને બધી જ શક્તિઓ આપી છે. એની મૂળભૂત પ્રેરણાઓ ને વાસનાઓ એના જીવનના પ્રારંભમાં એના પર કાબૂ મેળવતી નથી જોવામાં આવતી, પણ રમતગમતમાં એનાં દર્શન થાય છે. કુદરત બીજાં પ્રાણીઓનું ધડતર મોટેભાગે સારી રીતે કરે છે, જ્યારે માનવીએ પોતાનું ધડતર પોતાની મેળે કરવાનું હોય છે.’ જે લોકો એવો દાવો કરતા હોય કે માનવસ્વભાવ કદી બદલી શકાય નહિ એના જવાબમાં હોકિંગ એમ લખે છે કે માનવસ્વભાવનું લક્ષણ જ પરિવર્તન છે.

માનવસૃષ્ટિનો ઇતિહાસ કેટલો પ્રગતિશીલ અને વિવિધતાપૂર્ણ છે? એ શું સૂચવે છે? કુદરતનાં બળોની સામે જીવનકલહ પર વિજય મેળવવા ઇચ્છતો માનવી જડતાપૂર્વક અમુક રીતરિવાજો કે ચારિત્ર્યનાં પાસાંઓને ક્યારેય વળગી નથી રહ્યો. સંજોગોનુસાર

એના વિચારો બદલાયા છે, એનું વર્તન બદલાયું છે ને દરેક પળે માનવી પણ ક્યાં નથી બદલાતો ? ખીજો એક મત આધુનિક માનસશાસ્ત્રમાં વધુ લોકપ્રિય અન્યો છે ને આ મતના સમર્થકો એમ માને છે કે માનવીમાં મન જેવું કાંઈ અગમ્ય તરંગ છે જ નહિ. એના માનસનાં લક્ષણો—માનવસ્વભાવનું અધ્યયન કે નિશ્લેષણ કરવું હોય તો માત્ર એના વર્તન પરથી જ થઈ શકે. કોઈપણ પત્રની રચના સમજવા માટે એનાં જુદાં જુદાં અંગોનું અધ્યયન જરૂરી છે. તે નિયમ પ્રમાણે માનવી પણ એક યંત્ર છે અને એના કાર્યનું નિશ્લેષણ કરવા માટે એની રચના સમજવી જરૂરી છે. યંત્રવાદી ફિલસૂફીધરાવતા વિદ્વાનોએ માનવસ્વભાવની સફળતાને માપવા માટે એક કોષ્ટક તૈયાર કર્યું છે. જે માનવી પોતાના સંજોગો (જે હમેશાં બદલાયા કરતા હોય) સાથે સારામાં સારી રીતે અનુરૂપ બની શકે એનો સ્વભાવ સારો કહેવાય. આવા વિદ્વાનો ‘જીવન એટલે સંજોગો સાથેની અનુરૂપતા’ એમ વર્ણવીને આ અનુરૂપતાની શક્યતા વિષે વિચાર કરે છે. આ લોકો એમ માને છે કે સંજોગો સાથે અનુરૂપ બનવા માટે માનવીએ સંજોગોથી વાકેફ રહેવું પડે અને એને યોગ્ય એવા પ્રતિક્રિયા કરવી પડે. આ બંને ક્રિયાઓ મગજ જ સારી રીતે કરો શકે. દા. ત. એક વ્યક્તિને બૂખ લાગે, બૂખનું ભાન થવું અને બૂખને દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવા એ બંને ક્રિયાઓ માનવીનું મગજ અસ્વસ્થ હોય તો શક્ય બને ખરી ?

આમ આ યંત્રવાદી વિચારસરણી માનવસ્વભાવનાં સંવેદનશીલ પાસાંને બિચકુચ અવગણીને બહારનાં ઉત્તેજક બળો વત્તા મગજનાં જ્ઞાનતંતુઓને એને યોગ્ય પ્રતિક્રિયાના સાંકળ ચોકઠામાં મર્યાદિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને સ્વભાવ એટલે એક જાતનું યાત્રિક બળ એમ પુરવાર કરવા મથે છે. પણ એ લોકો એક વસ્તુ સાવ ભૂલી જાય છે કે જીવન એટલે માત્ર ઉત્તેજના (Stimulus) અને પ્રતિક્રિયા

(Response) નથી, માનવી અમુક જાનનાં સંવેદનો પણ અનુભવે છે જેનો ઉદ્ભવ બહારની ભૌતિક દુનિયા કે સંજોગોને આધીન નથી, પણ એના મનના ખૂણામાં ચાલતાં મનોમંથનોને આધીન છે. એની અમુક ભાવનાઓ છે, જે સંપૂર્ણપણે આંતરિક છે અને માનવીના વર્તનમાં એનો આવિર્ભાવ થાયું ખરું નથી થતો. કારણ કે આજે માનવસ્વભાવની સામાજિકતાનો એટલો બધો વિકાસ થઈ ચૂક્યો છે કે એને સમાજે સ્વીકારેલા શિષ્ટ વર્તનના નિયમોનું પાલન કરવું પડે છે.

માનવસ્વભાવનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવો હોય તો એનાં મૂળ તપાસવાં પડે એમ છે એનું પૃથક્કરણ ભલે માનસશાસ્ત્ર, માનસચિકિત્સાશાસ્ત્ર (Psychiatry) અને ખીજાં સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં કરવામાં આવ્યું હોય, પણ હજીય એનાં મૂળ જીવવિજ્ઞાન (Biology) માં પડ્યાં છે અને માનવસ્વભાવને સમજવા માટેની સૌથી ઉત્તમ ચાવી એ આનુવંશિક લક્ષણોનો અભ્યાસ છે. જન્મથી મળેલી અમુક પ્રેરણાઓ અને અમુક ક્રિયા અમુક જ રીતે કરવાનાં ટેવનો અભ્યાસ જોઈતી જાંડી રીતે કરી શકીએ અને આ બંનેને યંત્રવાદી ચોકઠામાં દબાવવાનો પ્રયત્ન ન કરીએ તો સ્વભાવનાં વિવિધ પાસાં, એનો આવિર્ભાવ અને એનાં કારણો વિષે જરૂર સમજી શકાય.

કાર્વિનથી માંડીને વિલિયમ મેકડુગલ સુધીના વિદ્વાનોએ પ્રેરણાઓના આવિર્ભાવની વિવિધતાનું વર્ણન કર્યું છે ને એવું સાબિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે માનવ સ્વભાવ એ પણ પ્રેરણાઓના ઉપયોગમાં આવિર્ભાવનું સંયોજન રૂપ છે. માનવસ્વભાવ પોતાના બૌદ્ધિક પાસાંના મહત્વ વડે હમેશાં દરેક સારી-નરસી પ્રેરણાઓ વચ્ચે સમતોલપણું જાળવવાનો પ્રયત્ન કરતો રહ્યો છે. દા. ત. દુકાતાની પ્રેરણા દરેક વ્યક્તિમાં જન્મથી હોય છે, પણ માનવી પોતાની જીવિ વડે નક્કી કરે છે કે એનો ક્યારે ને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો. આ નક્કી કરવાની શક્તિ એટલે એના સ્વભાવનું વિવેક પાસું. એવું જ માનવીનો જીજ્ઞાસાઓનું.

કેટલીય વસ્તુઓ એવી હશે કે જે જાણવાની અમુક વ્યક્તિ જરાય પરવા નથી કરતી અને બીજી વ્યક્તિ એના વિષે વધુ આતુર જેવામાં આવે છે. આમ કઈ પ્રેરણાનો ક્યારે, કેવી રીતે ને કેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવો એ દરેકે પોતે નક્કી કરવાનું હોય છે તે જેના સ્વભાવનું ઘડનાર સારું થયું હોય એ વધારે સારી રીતે કરી શકે.

માનવસ્વભાવના ઘડનારો મુખ્ય આધાર પ્રેરણા, ઇચ્છાશક્તિ, ટેવો, ચારિત્ર્ય, વર્તન, આવેગો પરનો કાબૂ ને નૈતિકતા જેવાં અનેક ઘટકો પર રહેલો છે. કેટલાક લોકો આમાંના એકાદ પર જ વધુ ધ્યાન આપીને બીજાં બધાંને અવગણે છે એ યોગ્ય નથી. આ બધાં સંયોજિતરૂપે જ માનવસ્વભાવ ધરે છે, આમાંના એકને પણ નોખું પાડીને ચારિત્ર્ય એટલે સ્વભાવ કે ઇચ્છાશક્તિ એટલે સ્વભાવ એમ કદી ન કહી શકાય, કારણ કે સ્વભાવ પોતે એવી ભાવાત્મક વસ્તુ છે કે એને કાંઈ હાથમાં પકડીને બતાવી તો ન જ શકાય પણ એને ઘડનારાં બળોનું પૃથક્કરણ ક્યાં પછી પણ એ બધાંને એક સાથે રાખીએ એ જ વધુ ઇચ્છનીય છે.

સ્વભાવ વિષે વિચારતી વખતે ઘણા માણસોના મનમાં પ્રશ્ન ઊઠે છે કે સ્વભાવને બદલી શકાય કે નહીં ? જોહાન ડ્યુઈએ એના Human nature and Conduct નામના ગ્રંથમાં એવું સૂચન કરે છે કે માનવીના સંજોગો બદલાય છે, પણ એનો મૂળભૂત સ્વભાવ એનો એ જ રહે છે, કારણ કે આનુવંશિકતાની અસર આગળ સંજોગો હારી જાય છે. આમ છતાં આનુવંશિકતા દ્વારા મળેલી પ્રેરણા-ઓનું સંશોધન અને એના પ્રક્ટીકરણમાં ફેર પાડવાનો પ્રયત્ન માનવી જરૂર કરી શકે. અમુક દૃઢ માન્યતાઓ, આશા-આકાંક્ષાઓ, તર્કબુદ્ધિ ને ગમા-અણગમાને બદલવામાં માનવીને જરૂર મુશ્કેલી પડે છે કારણ કે એ બધાં અમુક ચોક્કસ રૂપ લઈ લે છે. પણ એનો અર્થ એમ પણ નથી થતો કે સ્વભાવને બદલી ન શકાય.

એરિસ્ટોટલે માનવસ્વભાવ વિષે વર્ણન કરતાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે 'ગુલામી આદિ માનવના મૂળમાં છે.' એના વિરોધમાં જોહાન ડ્યુઈએ જણાવે છે કે ગુલામી એ સામાજિક સ્થિતિ છે, નહીં કે માનસ-શાસ્ત્રીય આવશ્યકતા. કોઈ, હરીફાઈ, મોટાઈ અને લડાપકડવૃત્તિ માનવસ્વભાવમાં છે આથી જ લડાઈ શક્ય અને છે, પણ એનો અર્થ એમ પણ ન તારવી શકાય કે લડાઈ હંમેશા રહેવાની અને દયા કે સહાનુ-ભૂતિ જેવી આંતરિક વૃત્તિઓ પ્રત્યે માનવજાતનું ધ્યાન કદીય નહીં દોરાવાનું. સૌથી અગત્યની વસ્તુ વિચારવાની તો એ છે કે આપણામાં રહેલી આ બધી આજન્મ ને પરસ્પર વિરોધિ વૃત્તિઓ વચ્ચેની આંતરિક ક્રિયા કેવી રીતે થાય છે, સારીનરસી વૃત્તિઓમાંથી કોણુ જીતે છે અને માનવજાત કેવા હેતુઓને સર કરવાનું પોતાના જીવનનું લક્ષ્ય બનાવે છે. આથી માનવસ્વભાવમાં રહેલી ઇચ્છાશક્તિ અને હેતુલક્ષિતા પર સ્વભાવની જડતા કે ચંચળતાનો આધાર રહે છે.

ટૂંકમાં આપણો સ્વભાવ બહુરંગી છે. જુદીજુદી પરિસ્થિતિ સ્વભાવનાં વિવિધ પાસાંનો પરિચય કરાવે છે. સ્વભાવે ખૂબ આનંદી માણસ અમુક પરિસ્થિતિ જન્મતાં જીવનભર માટે સોગિયો કે ગંભીર બની જાય. કેટલાક માણસો એવી દલીલ કરે છે કે માનવસ્વભાવનો વિકાસ ક્યાં જઈને અટકવાનો ? ધર્મની હયાતિ આ વિશ્વમાં હોવાજતાં હલુય હુંટારા અને બિનસાધુ માનવો પૂરતા છે. આ દલીલ દલીલ તરીકે ભલે વ્યાજબી હોય પણ ધર્મની હયાતિને કારણે બધા નહીં તો થોડા સંતો તો આ દુનિયાને ક્યાં નથી મળ્યા ? દુનિયા આજે સંતોથી ભરપૂર નથી એનું કારણ ધર્મની અયોગ્યતા કે અસફળતા નથી, પણ આપણા સ્વભાવની નિર્જાળતાઓ છે. આપણામાં આજે પુરુષાર્થ, શ્રદ્ધા, આશા અને ઇચ્છાશક્તિનો અભાવ છે. આપણા સ્વભાવનો કેવો, ક્યાં ને ક્યારે સારે રસ્તે ઉપયોગ કરવો એનો વિચાર સુદ્ધા આપણામાંનાં કેટલાં માનવો કરે છે ? સ્વભાવ પરિવર્તનશીલ છે ને વ્યક્તિ પોતે જાગૃત હોય તો જરૂર પ્રયત્નપૂર્વક સ્વભાવને બદલી શકે ; પરંતુ ઘણા લોકો પોતાના સ્વભાવની તૃટિઓ

રંભશાનમાં સામે જ પત્નીની ચેદ બળતી હોય અને ત્યાં જ બીજી પત્ની
મટોના બેલ બોલાવા હોય એ નવી વાત નથી એ ધુરુપરવશાવને
આબેહુબ રજૂ કરતી આપણા સફળ નાટિકાકાર શ્રી રંભાએનની આ સાની
વાર્તા કેવી સચોટ બની છે.....

એ જ સુંમઈ, એનું એ જ પરું એ જ ઘર ને
એ જ પાડોશ. એ જ સવારમાં હોડધામ એ જ ધમાલ
એ જ લોકલ એ જ નોકરી ને સાંજે પાછા એ જ
લોકલમાં થાકેલાં પાકેલાં તીડનાં ટોળાં જેમ બિનરીને
એ જ ઘરે જવું. આ તે કંઈ જીવન છે? આવા
અનેક વિચારો આજે આપણા નાથક અનંતને
આવી રજા હતા, ને ઘેર જઈને પણ શું છે કંઈ
નવીનતા? ઉદ્વેગ પ્રેરે તેવું વાત વરણું? ખાઓ
પીઓ, જરાક ટોળટોપા કરો ને સૂઈ જાઓ. બસ
કેમ પૂરો થયો.

અનંતને પરવધાને આજે બે વર્ષ થઈ ગયા હતા,
પહેલી લાગણીના પૂર આજે ઓસરી ગયાં હતાં.
હવે તો પતિપત્નીનું જીવન એકધારું બની ગયું હતું.
પતિ રોજ કમાઈને લાવે ને પત્ની ઘર સાચવે ને
રસોઈ બનાવીને જમાડે. બસ આટલું જ ને? આ તે
કંઈ જીવન છે!

અનંત વિચારી રહ્યો કે આજે પણ રોજ જેમ ઘેર
જઈશ. ત્યાં છંદિરા બારીમાં મારી વાટ જોતી બીબી
હશે, મને જોઈને હસી જાશે, હું એને જોઈને જરા
હસીશ. બસ પછી એ મારો કોટ જીતારવા હોડશે.
ખાંડીએ, ટીંગાડશે. પછી હું ટાઈ કાઢીશ. લખિા
થઈને ખુરશીમાં પડીશ. એ મારા પગ પાસે બેસી
જઈને ખૂટની દોરી છોડશે. વાળમાં જરા હાથ ફેર-
વશે. બહુ માકી ગયા હો એમ પૂછશે. હું થોડી વારે
હાથ મોઢું ધોઈશ ને એ રસોઈ ગરમ કરીને બંનેની

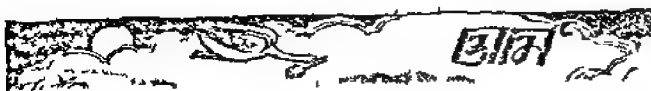
ચાળી પીરસશે, જમીશું. બસ રોજનો આ જ ક્રમ.
એમાં મન શું? તે જમવામયિ શું? એ જ પાટલા,
એ જ ચાળીઓ ને વાટકા એ જ પવાલા, એ જ
રસોડું ને એ જ હાળજાત પુરી શાક. જમીને
એ જ નેપાળી હાથ લૂગા ને એ જ સાથુ જમીને
એ જ ખુરશીમાં બેસવું એ જ પાનદાનીમાંથી એ
પાન બનાવે ને ખાવું, ને પાન આવતા પાડોશીને
તપિા રેડીઓ સાંભળવો ને લેમયિ એ જ સિનેમાનાં
ગાયનો ને જરાક બેસું ત્યાં પાડોશમાં રહેતો મનોહર
એ જ અવાજે રોજ પૂછવાનો કે કેમ અનંતભાઈ!
આવો છો ને? હું જવાબ આપુ કે છાપું સવારે
જોયું નથી તે જોઈને આવું છું હું ત્યાં જઈને
એ જ બીજાની દુકડી. એ જ કલમ, રચેઈ ને
હાટનાં કોલ. એ જ રમત પછીનું પિંછપેપણ, એ જ
ખાવન ખાવન પતાના બે હગલા. એ જ ખારના
ટકારા ને છંદિરાનું ચઢેનું મોઢું. એ જ બીજા પર
લાલુ લય લાલચ. ખારા મોતીડા સમા આંસુ રીસા
મણુ-મણુમણુ ને પછી એ જ નીરવ શાન્તિ ને ઊંઘ.
બસ આ છે નિત્યક્રમ. બે વરસથી આમાં કશોપ નોધવા
જોવો ફેર પડ્યો નથી. તદ્દન મરીન જેવું જીવન.
શું રસ આવે?.....

આ વિચારો મગજમાં ચાલતા હતા ને પગ
આદત મુજબ ધર તરફ ચાલતા હતા. ધરનાં
પગથિયાં પાસે આવનાં જ બીચે નજર કરી. બારી
સામે જોયું. પણ આજે આમ કેમ? બારીમાં છંદિરા
કેમ નથી બિની? અરે આ શું? આજે ઘરને
તાળું કેમ? બહાર ગઈ હશે? મારા આવવાને

સુધાર્યા વિના સાચી બ્યક્તિ પોતાના સ્વભાવને
વધવર્તીને ચાલે એવી અપેક્ષા રાખતા હોય છે.
આવા માનવો વધશે તો સમાજ દુઃખી થશે. દરેક

માનવી પોતાના સ્વભાવનું અપેક્ષાકેન તદ્દરચરીતે
કરીને એમાં ગોચ પરિવર્તન કરતો રહે તો સમાજ
વધુ દરેલ અને ને માનવી શાંતિપૂર્વક જીવી શકે.

★

હાલ

ટાઇમે કહીએ બહાર જતી નથી ! રાજના કમર્મા થયેલા ફેરફારે અનંતને ધક્કો લગાડ્યો. ચાવી તો હતીજ એની પાસે, ધર ખોલ્યું. પણ કોટ કોણ ઉતારે ! પ્યારથી પૂછે કોણ કે ચાકી ગયા છો ? બૂટની દોરી છોડે કોણ ? પીરસે કોણ ? પાન ખનાવે કોણ ! અનંતને ધર આજ રમશાન જેવું લાગ્યું. એક જ માણસ જતાં ધર આવું કેમ લાગે છે ? એ કંઈ સમજી ન શક્યો. બહુ એનું એ જ હતું. ફક્ત એક ઇદિરા જ ન હતી. પણ જીવ ચાલ્યો નય અને મુઠ્ઠું પડી રહે તેવું ધર લાગતું હતું. પણ ઇદિરા ગઈ ક્યાં ? આમ વિચારતાં ટેબલ નજીક ગયો ને ચિઠ્ઠી જોઈ. લખ્યું હતું કે મારી બા બહુ મોંઘા થઈ ગયાં છે તેથી એકદમ જવું પડ્યું છે. હમણાં તો ત્યાંજ રહેવું પડશે. તમારા માટે જમવાનું ઠાંક્યું છે, એ જ.

રાજ ઇદિરાને જોયા ટેવાઈ ગયેલા, તેની હાજરી છે જ તેમ માનવાને ટેવાઈ ગયેલા જીવને આજે નથી ત્યારે તેની હાજરીની કિમ્મત સમજવા લાગી. રાજના નિત્યક્રમે ચાલતી ગાડીને આજે અચાનક જોરથી ઊંચે લાગી, ન કહેલો આંચકો લાગ્યો. ને એ આંચકાએ અનંતને જ અસ્વસ્થ બનાવી મૂક્યો, અનંતને ધર સુનકાર લાગ્યું. એકલા ખાવામાં શું મળે ? પાન ખાવાનો શોખ, પણ હાથે ખનાવીને કોણ ખાય ? એણે તો ખુરશીમાં લંબાવ્યું, છાપું વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મળ ન પડી. આમ કેમ થાય છે ? રાજ તો છાપું વાંચે ત્યારે ઇદિરા ખોલાવે તોયે નહોતું ગમતું. તો આજે તો સંપૂર્ણ શાન્તિ હતી. વાંચે ને નિરાંતે અક્ષરેઅક્ષર. પણ એમાં રસ જ ન પડ્યો. પાસેના રેડિયોમાં રેકર્ડ ચડાવી. પણ એણે પણ જલ્દી વિયોગના જ સ્વર સંભળાવ્યા. અનંતને કંઈ ન ગમ્યું. ધરમાં ફરવા માંડ્યું. ઇદિરાની સાડી લટકતી હતી, એની વસ્તુઓ પડી હતી, તે જોતાં તેની યાદ સતાવવા લાગી.

રાજના કમર્મા ટેવાઈ ગયેલા ને કંઈક અંશે કંટાળેલા

અનંતે ઇદિરા વિનાના જીવનની કલ્પના જ કરી નહોતી. ઇદિરાનું અસ્તિત્વ તેના માટે હવા જેવું હતું. જ્યાં સુધી હવા લઈ શકીએ છીએ ત્યાં સુધી તેનું મૂલ્ય સમજાતું નથી. પણ જે ધડીએ લેવાતી બંધ ચાચ કે ગુંગળામણનો પાર ન રહે આવી જ રિયલિટી આજે અનંતની હતી.

અનંતે મનને મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો. હશે, થોડા દિવસની વાત છે ને ? આવી જશે. પણ મનનું સમાધાન થયું નહિ, ઇદિરા વિનાનું જીવન શૂન્ય લાગ્યું ને એકલતા સાલવા લાગી. થોડીવાર આંખ મીંચીને પડી રહ્યો. પણ આખરે ભૂખ ક્યાં સુધી વેટે ? ઊઠ્યો. ખાવા પ્રયત્ન કર્યો પણ રસ જ ન લાગ્યો. આમ તે કંઈ એકલા ખાવાનું લાવતું હશે ? રૂપ ઉતાર્યો સાસુ ઉપર. શા માટે એમને આમ અચાનક મોંઘા પડ્યું પડ્યું ?

પાન યાદ આવ્યું પણ પ્યારથી ખનાવીને આપનાર ક્યાં ? ખિરસામાંથી સીગરેટ કાઢી એ સીગરેટ પીતો તે ઇદિરાને ગમતું નહિ. આજે તો નિરાંત મોજથી પી શકે છે, કોઈ ટોકનાર ન હતું છતાંયે એ સીગરેટમાં એને મળ ન પડી, આજે તેને એમ પણ ન થયું કે લાવ ત્યારે જલ્દી ખીજ જમાવું. આજે તો કોઈ એને રોકનાર ટોકનાર ન હતું. શા માટે રમવાની તક ઝડપી ન લીધી ? આ રમત માટે તો રાજ ઝંખડો થતો. ઇદિરા કહેતી કે તમને મારી કિમ્મત જ નથી. હું નહિ હોઉં ત્યારે સમજશો એ વાતનો એ જવાબ દેતો કે તું લાંચુ જીવવાની છું. માટે ન હો તે વાત જ નથી ખનવાની ને ! ઇદિરાને ખીજની રમતે કેટલી રસાવી છે. બન્નેનાં મન દુખી કર્યાં છે. એ યાદ આવ્યું. આજે જાણે એ એના મનનું ને ભૂતકાળનું પૃથ્થકરણ કરવા લાગ્યો, એને લાગ્યું કે ઇદિરાની ગેરહાજરી તેને વિદવળ બનાવી રહી છે, તેને લાગ્યું કે ઇદિરાને તે ખરેખર ખૂબ જ યાદ છે. તે હતી ત્યારે જે પ્રેમની ખબર ન પડી તેની આટલી તીવ્રતા આજે સમજાઈ. પણ આવું

કેમ બન્યું? એક પક્ષી ગીત ગાતું હોય ત્યારે આપણે તેનું ગીત સાંભળવામાં ને આનંદ લૂંટવા એટલા બધા મુગ્ધ બની જઈએ છીએ કે પક્ષી ને ગીત બંને ભૂલીને ફક્ત આનંદ જ લૂંટીએ છીએ. પણ પક્ષી એનું ગીત પૂરું કરીને ઊડી નાંખે એના ગીતના અણકારા પણ વાતાવરણમાંથી રમી જવા માંડે ત્યારે આપણને લાન ચાય છે કે પંખીયે ગયું ને સુનકાર વ્યાપી ગયો. ફક્ત રહી તેની મધુરી યાદ ને વિયોગનું દુઃખ. ઇંદિરા માટે અનંતને આજે કંઈક આવું જ થયું.

આવું લાન થતાં જ એ મનમાં બમડ્યો. હું કેટલો કૃતબ્ધ છું. ખ્યાર વિનાનો છું. મારી ઇંદિરાની મેં કદર ન કરી. એને મૂકીને હું રોજ રમવા ગયો. એને રડાવી. એ બિચારી મારા માટે આખો દિવસ ટસરડા કરે પણ મેં એની કદર ન કરી. રાતના જરા મારી કંપની માગે તે પણ મેં કંભુસે ન આપી. બિચારી જાત જાતની વાનીઓ બનાવીને મને પીરસે પણ મેં એકવાર એમ પણ ન કહ્યું કે વાહ આજ તો સુંદર બન્યું છે.

એ વાત કરે ને મેં ટાળી નાખી. કંઈક પૂછે ને હું ચીઝાઉં. આ મેં શું કયું? મારી ઇંદિરાને મેં દુઃખી જ કરી. છતાંયે બિચારીએ હસતે મોઢે સહન કરી લીધું. ક્યાં એ ને ક્યાં હું. એ મારા માટે જીવતી ને હું મારા માટે જ જીવતો. અને એને પણ મારા માટે જ જીવવાનું છે તેમ માનતો એણે રાત-દિવસ સુખી કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારે મેં શું કયું? એને દુઃખી જ કરી. ઇંદિરા! મને માફ કર, આજે મારી આંખ ઊધડી ગઈ છે, તારી ગેરહાજરીએ મને તારી મહત્તા આજ સમજાવી દીધી છે, આજથી હું કોઈ દિવસ તને દુઃખી નહિ કરું, આજથી હું કોઈ દિવસ સીગરેટ નહિ પીકું. રમરા નહિ જાઉં. આજથી તને જ કંપની આપીશ ને તારા આનંદમાં મારો આનંદ માનીશ. આવા વિચારો કરતા અનંતની નજર ઇંદિરાના ફોટા પર પડી. કેવો સુંદર છે! હસતું મુખડું. ને ખ્યારભીની

આખો ને રમતીયાળ હાસ્ય જોતાં જ ગમી નાંખેવી. એ ઊંઘ્યા અને ફોટાને હાથમાં લીધો. લાગણીના આવેશને એના પર ડોળાવા દીધો ને જરાક ઊંચે સાંદે બોલી ઊઠ્યો : 'ઇંદી, મારી ઇંદી, આજથી તારો અનંત તારો જ બની રહેશે. આજથી તું એને જીદા રૂપમાં જ જોઈશ.'

આ શબ્દોના પડા ધરમાં પડ્યા ને સામેથી જાણે કોઈએ પૂછ્યું કે ખરેખર સાચું કાણુ છે! ને અનંતે પીક ફેરવી તો ઇંદિરાને જોઈ. શું એ ઇંદિરા જ હતી કે સ્વપ્ન?

ઇંદિરાએ પૂછ્યું : 'શું આમ જોઈ રહ્યા છો? હું ક્યાંય ગઈ નથી, પણ મારે જરા જોવું 'તું' કે મારી ગેરહાજરી સાથે છે કે નહિ! મેં બધું સામેની બારીમાંથી જોયું અનંત! આજે હું ખૂબ ખુશ છું. મારો અનંત મને ચાહે છે.'

ચાલો, ગાડીને બીજી એક લાગી. ગેરહાજરી સાથી ને હાજરી પણ સાથી! નિત્યક્રમ પ્રમાણે ગાડી શરૂ થઈ ગઈ. ધડીમરના વિચારો હવામાં ઊડી ગયા. હતું તેવું જ બધું ગૃહસ્ત્રી ગાડીનું એન્જીન પાછું આવી પહોંચ્યું. ઉપરાંત એ એન્જીને જાણી જોઈને કરેલા આવા અખતરાથી મનને બીજો ધક્કો પહોંચ્યો. તે ધક્કાએ પ્રેમના વિચારોને ધક્કો દઈને કાઢી મૂક્યા. કાણુ પહેલાંના અનંત રોજનો જ અનંત બની ગયો. એણે ન તો ઇંદિરાને રનેહ ક્યો કે ન તો મીડી મરકરીની મજા માણી. ન તે એની એકસતામાં ચપેલી લાગણીની વાત કરી કે ન પ્રેમની વાત કરી. ન તો એ હસ્યો કે ન તો ઇંદિરાને હસાવી. એ જ કઠોર મુખ, એ જ પરવા વિનાનું વલણ જાણે કે કહેતો હોય કે તું હો તોયે શું ને ન હો તોયે શું! નિત્યક્રમ મુજબ ધડિયાળમાં જોયું. અરાખર સાડાઆઠ. નિત્યક્રમ મુજબ સીગરેટ સમજાવી, ચંપત પહેવાં ને ખારણા બહાર પગ મૂક્યો બીજા રમરા માટે. ને એ જ પ્રમાણે ઇંદિરાએ આજે પણ કહ્યું કે આજે ન જાઓ તો? એ જ અનંતના મુખ પર રોપ. ને

શીઝઈને ઇંદિરા બોલી: 'ક્યારે આવશો?' એ જ
જવાબ: 'તું સ્પષ્ટ જાણે.'

અનંતે પ્યારણા બહાર પગ મૂક્યો ને ઇંદિરા એને
જતી જોઈ રહી. એણે એના દિલને ફરી ફરી સવાલ
પૂછ્યો કે શું પુરુષ કદીયે સ્ત્રીના પ્યારની કદર
નહિ જ કરે? એમનો પ્યાર શું આવો જ? પણ
છે જ ને? એક મરે ને લાજુ દુખી થઈને જ
ખીજીને ચાલી શકે છે તેવાના પ્રેમની શું કિંમત?

★

કવિ હુલાસાઈ કાગ

ફેરમું મૂકતાં જશું

બગીચામાં બે બહેનો ફરે છે. તુરતનાં ખીસેલાં ફૂલને એક
બહેન કપડે આપે છે કે તમે ખીસો કે તુરત જ તમારી
સુખંધ બીજને આપવા માંડો છો. ફૂલ જવાબ વાળે છે કે
કાલ કોણે ભાગ્યું? ખીજબીજને વિચાર આવ્યો કે આ ફૂલને
મરી જવાની બીજ લાગે છે માટે મારી પાસે એવી
સામગ્રી છે કે એને મરવા નથી દેવાં. એમ કહી ચૂટવા
માંડે છે. ચેલી બહેન પૂછે છે કે બિચારાં હમણાં ખીસ્યાં
છે તેને કેમ ચૂંટી લે છે? ત્યારે ખીજ બહેન કહે છે કે
મારી પાસે પાંચ જગ્યા એવી છે કે ફૂલ ત્યાં નહિ કરમાય.
[૧] મોટી હવેલા. [૨] કુણી તળાઈ [૩] હૈયાનો હાર
[૪] ચોટલાની વેણી અને [૫] શિવને માથે—

ફૂલડાંને મોટી મહેલાતોમાં રાખું રે ફૂલડાં

કેમ કરમાઈ જાશે.

ફૂલડાંને કુણી તળાઈએ સુવાડું રે ફૂલડાં

કેમ કરમાઈ જાશે.

ફૂલડાંને હૈયાનો હાર કરી રાખું રે ફૂલડાં

કેમ કરમાઈ જાશે.

ફૂલડાંને સુવાળા ચોટલામાં ચૂંથું રે ફૂલડાં

કેમ કરમાઈ જાશે.

ફૂલડાંને શિવજીને માથે ચડાવું રે ફૂલડાં

કેમ કરમાઈ જાશે.

સ્મશાનવૈરાગ જેવો જ પ્યાર. ગૌરહાજરીમાં જશવારે
પ્રેમનો ઉલ્લસ આવે ને હાજરીમાં શમી જાય.
સ્મશાનમાં જાય ત્યાં સુધીનો વૈરાગ. ત્યાંથી બહાર જ
એ જ રંગ રાગ. શું પુરુષનો પ્રેમ ખરેખર આવો જ
છે! ઇંદિરાતું મન આજે વટોળે ચડ્યું ને ધડિ-
યાળમાં પ્યારના ટકોરા થયા. ધડિયાળ સામે જોયું.
ધડિયાળતું લોલક આમથી તેમ ફરતું હતું. પુરુષતું
મન શું આવા લોલક જેવું નથી?—એ પૂછી રહી હતી.

પણ ફૂલને તે અમૃત તો વિષ સમાન હતું. સવારે પાંચ
કેઠાણે જુવે છે તો ફૂલ ચીમળાઈને પડી ગયાં છે. શું થયું?
ફૂલ જવાબ આપે છે:—

ફૂલડાં અમે આજે ખીસ્યાં ને

આજ મહેક્યાં રે ફૂલડાં
કાલ કોણે ભાગ્યું.

ફૂલડાં અમે આજે જન્મ્યાં ને

આજ જૂદ્યાં રે ફૂલડાં
કાલ કોણે ભાગ્યું.

ફૂલડાં અમે વગડાનાં વસનારાં રે ફૂલડાં
મેડિયુંમાં મુંઝાણાં.

ફૂલડાં અમે ખીજની પથારીમાં પોઢ્યાં રે ફૂલડાં
બગીને ઝંખવાણાં.

ફૂલડાં અમે બાળપણનાં પ્રદ્મચારી રે
અમળાતી છાતીથી અલડાણાં.

ફૂલડાં અમે આંટી ઘુંટીનાં અબળપુયાં રે ફૂલડાં
અંબોડે અટવાણાં.

ફૂલડાં અમે પ્રભુને પાચે પડનારાં રે દેવ કેરે
માથે ચડાવ્યાં ને દુખાણાં.

ફૂલડાં ભલે થોડું જીવીને મરી જશું તોય ફૂલડાં
ફેરમું મૂકતાં જશું.

★

ડૉ. નરસિંહ મૂળજીભાઈ શાહ

આપણું વાતાવરણ

પ્રકૃતિના અનંત લંકારોમાં કોણ જાણે કેટલીય સમસ્યાઓ દટાયેલી પડી છે! બ્રહ્માંડનું વર્ગન ગણી કાઢનાર વૈજ્ઞાનિક આ બધી સમસ્યાઓનો નિષ્ક્રિયાત્મક ઉકેલ કાઢવા અસમર્થ છે.

આકાશમાં પ્રભાતનો અરુણોદય, બપોરનો તપતો સૂર્ય અને રાતના અસંખ્ય તારાઓ—આ બધું જૂના કાળથી માનવીની બુદ્ધિને આકર્ષક સમસ્યારૂપ રહ્યું છે. આધુનિક સંશોધને તેમાં અનેક મહત્તાપૂર્ણ ઉમેરા કર્યા છે.

જૈન ધર્મનાં પુસ્તકોમાં પદ્મ દ્રવ્યના નિરૂપણમાં આકાશને અનન્ત કહ્યું છે અને એને ‘આકાશરય અવગાહ’ તરીકે વર્ણવ્યું છે. આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પણ આ પરિભાષા સાથે એકમત છે અને એને અવકાશ (Space) નરીકે વર્ણવીને આગળ ચાલે છે. અન્ય ગ્રહો અને નક્ષત્રોની માફક આપણી પૃથ્વી પણ અવકાશમાં આકર્ષણશક્તિના બળ ઉપર ટકેલી છે. સામાન્ય ભાષામાં કહીએ તો, એવું આકાશ હજારો માઈલના વિસ્તારમાં આવેલું છે. આકાશ એટલે પૃથ્વીનું વાતાવરણ જ્યાં સુધી વિસ્તરેલું છે ત્યાં સુધીનો પ્રદેશ. પૃથ્વીના આકાશમાં કેટલાક વાયુઓ (એક્સિજન, નાઈટ્રોજન, ઓપ વગેરે)નું અસ્તિત્વ છે. આને વાતાવરણ કહેવાય છે. આ વાતાવરણને લગતું આપણું જ્ઞાન અતિ મર્યાદિત છે. લગભગ ૨૬૦૦૦ ફૂટથી વધારે ઊંચાઈએ શું છે તેની આપણને ખબર નથી. ધ્વનિત બલૂનો (Sounding balloons) મોકલીને કરેલ પ્રયોગો બતાવે છે કે વાતાવરણ ફક્ત ૩૬ કિલોમીટર સુધી વ્યાપેલું છે. એક કિલોમીટર=૧૦૦૦ મીટર=૦.૬૨ માઈલ=૩૨૮૦ ફૂટ-૧૦ ફીટ અથવા ૧ માઈલ=૧.૬૦ કિલોમીટર) સુધીંય અને સૂર્યાસ્ત વખતે સંધ્યા (Twilight)ના આધારે

બનિનાં વિસ્તાર, તેનું ક્ષેત્ર અને તેની અમર્યાદ મર્યાદા બધું આપણે રાજ અતુલવવાનું હોય છે છતાં આપણે ક્યારેય તે વિષે વિચાર્યું છે? વિજ્ઞાનના અભ્યાસ પ્રાદેસીસાહેબ અહીં એવી જ એક રાજીંદી વાતને ખૂબ સ્પષ્ટ-સરલ રીતે સમજાવે છે

એમ અતુમાન થાય છે કે તેની ઊંચાઈ ૪૦ મીટર જેટલી છે. ખરતા તારા વાતાવરણના ધર્મણુથી ચમકે છે અને આ ચમક ૨૦૦ માઈલની ઊંચાઈની દેખાય છે. એટલે વાતાવરણની ઊંચાઈ ૨૦૦ માઈલ હોવી જોઈએ. અર્થાત્ વધારેમાં વધારે ૨૦૦ માઈલની ઊંચાઈ સુધી વાતાવરણ છે. એથી ઉપર બહુ જ અતિ પાતળું (Rarefied) વાતાવરણ હોય છે, જેને લગભગ અન્ય તરીકે લેખી શકાય.

આપણા વાતાવરણની એક વાત સૌને સુવિદિત છે કે ક્રમાનુસાર ઉપરના વાતાવરણમાં જેમ જેમ જઈએ તેમ વાયુઓનું પ્રમાણ ઓછું થતું જાય છે એટલે કે ઉપરના વાતાવરણમાં વાયુઓ એકદમ ઓછા હોય છે. ઊંચા પર્વતો પર ચઢનારાઓ એક્સિજનના સીલિન્ડર લઈ જાય છે, જેથી શ્વાસોચ્છ્વાસમાં મુશ્કેલી ન પડે. એવરેસ્ટ પર જનાર અથવા આફ પર્વતના ઊંચા સિખરે જનાર એક્સિજનનું સાધન સાથે રાખીને જ જાય છે.

એમ ત્રણતરી કરવામાં આવી છે કે વાતાવરણના વાયુઓનું અડધું પ્રમાણ ૩૩ માઈલ સુધીની ઊંચાઈમાં આવી જાય છે. એનાથી ઉપરના વાતાવરણમાં એનાથી અડધા, એટલે સાત માઈલ સુધીમાં વાયુઓનો ૩/૪ ભાગ આવી જાય છે. પછી એનાથી અડધા એમ ક્રમ ચાલે છે. આ હિસાબે વાતાવરણના વાયુઓ કોઈ પણ ઊંચાઈએ અસ્તિત્વ ધરાવે—અતિ ખૂબ ઊંચાઈએ એકદમ અતિ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં પણ મારૂમ પડવાના. પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે ૬૭ ટકા વાયુઓ ૧૮ માઈલની ઊંચાઈમાં આવી જાય છે અને પછી વાયુઓનું પ્રમાણ એકદમ ઓછું થતું જાય છે અને છેવટે તે વાયુઓ વાયુરૂપે રહેતા નથી એટલે કે એકદમ પાતળા પડી જાય છે એટલે કે (Rarefied) થઈ જાય છે.

ભામ

જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ ઉપરનું વાતાવરણ ક્રમશઃ ઓછું થતું જાય છે. એવી રીતે જિંથાઈ વધવાની સાથેસાથ ઉષ્ણતા પણ ક્રમશઃ ઓછી થતી જાય છે. ઉષ્ણતાનો આ ઘટાડો તાપક્રમ (Lapse rate) કહેવાય છે. ખૂબ જીવે બહુતો મોક્ષીને કદેલ તપાસમાં માલૂમ પડે છે કે ખૂબ જિંથાઈએ તાપક્રમ મળતો નથી, પરંતુ ત્યાં વિશેષ દશા (stratified condition) છે. જિંથાઈની સાથેસાથ ત્યાં ઉષ્ણતાના ક્રમમાં વૃદ્ધિ થાય છે. આ અસ્વાભાવિક જેવું લાગે છે. આ ફેરફારનું કારણ શું? આ પ્રશ્નની તપાસ કરતાં વૈજ્ઞાનિકોએ આશ્ચર્યકારક અવલોકનો કર્યા છે, આના આધારે તેઓએ વાતાવરણને જુદાજુદા થરોમાં વહેંચી નાખ્યું છે.

વાતાવરણનો સાવ નીચલો થર ટ્રોપોસ્ફીયર થા thermal layer કહેવાય છે. આ થરની જિંથાઈ વધતી જાય તેમ તેની ઉષ્ણતા ઓછી થતી જાય છે. એટલે તાપક્રમના અંતરને કારણે હવાની સત્તાદનિક ધરાઓ ચાલે છે. આથી આપણને વાયુઓ લાગે છે—હવા મળતી હોય એમ લાગે છે. આને (tropopause) કહેવાય છે કારણકે એથી ઉપરના વાતાવરણમાં કોઈ પણ પ્રકારનો તાપક્રમ માલૂમ પડતો નથી. આ ટ્રોપોપોઝ થા ટ્રોપોસ્ફીયરની જિંથાઈ ધ્રુવો પર પાંચ માઈલ અને બૂમખ્ય રેખા પર ૧૦૦ માઈલ છે. આ થર્મલ થર આપણી પૃથ્વી પર એક તંબુની માફક આવેલો લાગે છે. તેની સામાન્યતઃ વચ્ચેની જિંથાઈ ૧૦૦ માઈલ અને ઉપરના ભાગમાં ૫ માઈલ છે. કોઈ કોઈવાર આ ભાગની જિંથાઈમાં ત્રણ અને હવાના દબાણના ફેરફાર પ્રમાણે મોટો ફેર પડે છે. જો પૃથ્વી ઉપર હવાનું દબાણ વધારે હોય તો એની જિંથાઈ વધારે હોય છે અને દબાણ ઘટે તો થરની જિંથાઈ ઘટે છે. એક વાત ચોક્કસ છે કે આ થરમાં લેપ્સરેઈટ સર્વત્ર સરખો અથવા ૩૮૦ ફૂટ પર ૧ ડિગ્રી ફેરનહાઈટની અનુસાર રહે છે. આનું કારણ એ છે કે ટ્રોપોપોઝ થા તેના ઉપરના ભાગમાં ધ્રુવોની સીધી સપાટીમાં (પાંચ માઈલની જિંથાઈ પર)

આ તાપક્રમ અનુસાર ઉષ્ણતા ૪૦° થી માંડીને ૬૦° ફેરનહાઈટ સુધી થાય છે અને બૂમખ્ય રેખાની સીધમાં (૧૦૦ માઈલની જિંથાઈએ)—૧૧૦° એક થાય છે. એટલે પૃથ્વીની સપાટી પર બૂમખ્ય રેખા પર તાપક્રમ વધારે અને ધ્રુવો પાસે ઓછો, અને ટ્રોપોપોઝમાં ધ્રુવોમાં વધારે અને બૂમખ્ય રેખા પર ઓછો.

આ થરની ઉપર સમતાપ થર (isothermal layer) થા stratosphere નો ભાગ આવે છે. આ ભાગમાં તાપક્રમ હોતો નથી, એટલે ઉષ્ણતામાં ફેરફાર નહીં થતા હોવાથી વાયુઓનું ચક્ષન થતું નથી. આ વિભાગમાં વાયુઓ રિથર અને શાંત હોય છે. એવી કલ્પના કરી શકાય કે દબાણમાં ફેરફાર નહીં થતા હોવાથી વિભાનો આ થરમાં સારી રીતે જોડી શકે, એ પણ સંભવિત અને કે કદાચ માનવી પોતે પણ આ વિભાગમાં જોડી શકે. આ ભાગ માત્ર નવ મીટરના વિસ્તાર જેટલો જીવો છે.

આની ઉપર ૧૫-૨૫ મીટરની જિંથાઈ સુધીનો વચ્ચેનો ભાગ ઓઝોનનો થર (Ozone layer or sea layer) કહેવાય છે. આ ભાગમાં ઓઝોનનું અસ્તિત્વ હોય છે. નીચેના ભાગમાં ઓઝોનનો અંશ મળે પરંતુ એકદમ જૂઝ પ્રમાણમાં વાતાવરણનો અંશ ઓઝોન એકઠો કરીએ તો તેના થરની જિંથાઈ આપણી સપાટીના ૧ મીલીમીટર જેટલી પણ ન અને.

આ ઓઝોનમાં કુદરતની અગળ્ય લીલા રેખાવ છે. ઓઝોનમાં સૂર્યના કિરણોદ્વારા પ્રસારિત અલ્ટ્રા વાયોલેટ કિરણો શોષી લેવાની અદ્ભુત વિશેષતા છે. અનિશ્ચિત પ્રમાણમાં આ કિરણો છવન માટે આવશ્યક છે. જો તેનું પ્રમાણ વધે તો આંખ અને ચામડી બગી જાય. તંદુરસ્તી માટે એનું અધિક પ્રમાણ દાનિદારક છે. એટલું જ નહીં પણ પ્રાચુરસની ઉત્પત્તિ રોકે છે. ઓઝોનનો થર અલ્ટ્રા વાયોલેટ કિરણોનું સમતોલન સાચવે છે. છવન માટે જરૂર જેટલી જ માત્રામાં તે અલ્ટ્રા-વાયોલેટ કિરણોને પૃથ્વી પર આવરા દે છે; વધારાનાં શોષી લે છે.

રેડિયોરશ્મિયરમાં તાપક્રમ સર્વત્ર સમાન થા કયાંક કયાંક તાપક્રમનો વિલોપ થાય છે : જાંચાઈ વધતાં સાથેસાથ તાપક્રમમાં વૃદ્ધિ થાય છે. ઓઝોન થરમાં જાંચાઈની સાથે તાપક્રમમાં વૃદ્ધિ થાય છે. એના ઉપલા ભાગમાં ૨૪૦ મીટરની જાંચાઈ સુધી તાપ-ક્રમ ૧૭૦° એફ થાય છે.

આની ઉપર ૨૫-૪૦ માઈલના ભાગમાં અતિ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં વાયુઓ મળી આવે છે. એના ઉપરના ભાગમાં આ જ વાયુઓના વિદ્યુત ચાર્જવાળા પરમાણુઓ હોય છે એટલે આ ભાગને આયનોરશ્મિયર (ionosphere) કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્ય જ્યાં આયન રૂપે હોય છે તેવા પ્રદેશ.

આ વિદ્યુત ચાર્જવાળા વાયુઓના પરમાણુઓ સૂચ-વિકીરણને પૃથ્વીથી પુનરાવર્તિત લાંબા તરંગોને પૃથ્વીપર પાછા મોકલે છે. આમાં રેડિયો તરંગો હોય છે, આ વિભાગમાં વિદ્યુતચાર્જ વાળા પરમાણુઓ (ions) ન હોય તો રેડિયો તરંગો અનંતમાં પહેંચી જાય અને રેડિયોનું પ્રસરણ અસંભવિત બની જાય.

આયોનોરશ્મિયરના ત્રણ વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે. એને ડી, ઇ, અને એફ વિભાગો કહેવાય છે,

‘ડી’ વિભાગ—આ વિભાગ ૪૦-૬૦ માઈલ સુધી વિસ્તરેલ છે. અને રેડિયોના લાંબા તરંગો (૧૫૦૦-૨૦૦૦ મીટર) પાછા મોકલે છે. આ ભાગના ૫૦ માઈલના અંતર સુધી તાપક્રમ ઓછો હોય છે

(-૮૦° એફ સુધી) પણ દરીને વધે છે—૧ મીટર ઉપર ૨૧૨° એફ થાય છે.

‘ઇ’ વિભાગ—આને કેતેલી હેવીસાઈડ થર કહેવામાં આવે છે. ૬૦ માઈલથી લઈને ૯૦ માઈલ સુધી તેની જાંચાઈ છે. રેડિયોના માધ્યમિક (૧૦૦-૬૦૦ મીટર) તરંગોને પુનરાવર્તન કરે છે. આમાં તેમજ આગળના વિભાગમાં તાપક્રમ ધીમે ધીમે ઓછો થતો જાય છે. ૯૦થી લઈને ૧૦૦ માઈલ સુધી ૧૦ માઈલની એક અતિસૂક્ષ્મ પાતળા વાયુવાળી પટ્ટી આવે છે. આ અદ્યવાતક પટ્ટી કહેવાય છે.

એફ વિભાગ—આને તેના શોધકના માનમાં એપલ્ટન થર કહેવાય છે. આના એફ એફ અને એફ મે એવા પેટા વિભાગો છે. એફ ૧ ની જાંચાઈ ૧૦૦-૧૫૦ અને એફ ૨ ની જાંચાઈ ૧૫૦-૨૫૦ માઈલની છે. આ ભાગ રેડિયોના નાના તરંગો (short waves) ને પુનરાવર્તિત કરે છે.

આમ આપણી પૃથ્વીનું ઉપરનું વાતાવરણ રેડિયો-તરંગોનું પ્રસરણ કરવામાં ખૂબ ઉપયોગી છે. એના અન્વેષણ વડે આધુનિક સંસ્કૃતિની પ્રગતિમાં અનેક ઉપયોગી કરામતો થોડી શકાઈ છે. છતાં એ અભ્યાસ હજી અપૂર્ણ છે. વાયુશાસ્ત્રની પ્રગતિની સાથેસાથ વિમાની મુસાફરી વિશેષ સહીસહામત બને છે. આપણા વાતાવરણનું સંશોધન જેમ વધતું જશે તેમ રેડિયો, વિમાનવ્યવહાર ઇત્યાદિ સાધનોમાં વિશેષ પ્રગતિ થતી જશે.

ગ્રા. હસિત બૂથ

મર્મ સમજી જાઉં છું !

ફૂલ ખરતાં આ સવારે, મર્મ સમજી જાઉં છું !
કપતી ધરતી મધુરું, મર્મ સમજી જાઉં છું !
પૂર્વના આકાશમાં રેલાય ભરતી રંગની
મહેકતી વાયુલહર આ, મર્મ સમજી જાઉં છું !

તું નિકટ ત્યારે અહીં જે માણતો સમજ્યા વિના,
એ હવે તારે વિરહ હું મર્મ સમજી જાઉં છું !
આ સવારે રાતનાં સમણાં બધાં વેરાયલાં,
પણ એકમાં હું જિન્દગીનો મર્મ સમજી જાઉં છું !

આપણા યુવાનોમાંથી મહાનગી નહોતી ચાલી જ ગ હોય તેમ આજે સાવ સત્વહીન ડીઝીધારીઓ જોઈએ છીએ ત્યારે આ વાર્તાનો નાયક અકબર કેવા છાતી કાઢીને ઊભો રહે છે? આવા મહેનતુ વિદ્યાર્થીઓ-યુવાનો રાષ્ટ્રનું મહામૂલું ધન છે એ આ વાર્તાના ઝંરિટર-લેખક કેવી સચોટતાથી કહી બય છે...

અકબરને મૂકીને જ્યારે મરીયમ સદાને માટે આ દુનિયા છોડી ચાલી ગઈ ત્યારે કોન્ટ્રેક્ટર કાસમ અલીના દુઃખનો પાર ના રહ્યો. ઘેર મોટરકાર હતી, વૈભવ હતો, પૈસા હતા, આખરુ હતી—અરે બધું હતું. પણ જ્યારે જીવનસંગી—જેની સાથે આત્મા એક થયા છે,—ખે દેહમાં એક જ હૃદય વસે છે એવું સ્વજન ચાહ્યું બય ત્યારે માણસને જગત શૂન્ય ભાસે છે. એને જગત ઉપર વૈરાગ આવે છે. આવી જ દશા કાસમઅલીની થઈ. એને ગત પત્નીના સ્નેહનાં રમરણુ વારંવાર આવતાં. કેવી રીતે એ બહાર જતો ત્યારે પાણીના પ્યાલો લઈ એ ઊભી રહેતી, કેટલીક તરસી નજરે એ એની વાટ જોતી, એની ચિંતાઓમાં પોતે કેવી ચિંતાતુર બનતી, એના થાક્યા શરીરને કેવી રીતે કોઈ કોઈ વખત ના કહેવા છતાં તે માલીસ કરતી. આ બધી બાબત ધણી જ નાની છે છતાં આ બાબતો જ ‘કાસમઅલીનું’ જીવન થઈ પડી. પોતે કામમાંથી થાક્યો પાક્યો આવ્યો હોય અને અકબરને લઈ મરીયમ બારણામાં ઊભી જ હોય. ગરીબાઈ અને દુઃખના દિવસોમાં મરીયમે કદી ફરિયાદ કરી નહોતી. વૈભવ અને પૈસા થવા છતાં કદી નોકરને હાથે કાસમઅલીને આ નારતો આપવા દીધાં નહોતાં. આ બધાં રમરણુ કાસમઅલીને હલાવી નાખતાં. અકબરની ગેરહાજરીમાં એની આંખો બીની થઈ જતી.

અકબર સાત વરસનો થયો ત્યારે મરીયમે એક દીકરીને જન્મ આપ્યો. પણ આવનાર દીકરીએ મરીયમની શારીરિક સંપત્તિ હરી લીધી. કાસમઅલીની ચિંતાનો પાર ના રહ્યો. રાત દિવસ તે મરીયમની ચિંતા કરતો. એણે મુંઝવણ વિખ્યાત અને સિદ્ધ-હસ્ત ઝોકટોની સલાહ લઈ ઉપચાર કરાવ્યા પણ તૂટી તેની બૂટી નહિ એ કહેવત અનુસાર

મરીયમ સાત વરસના અકબર અને ખે માસની રોશનને મૂકી ચાલી ગઈ.

મરીયમના મૃત્યુ બાદ કાસમઅલીનો સુખી સંસાર છિન્નભિન્ન બની ગયો. નવાં નવાં મકાનોના રાખેલા કોન્ટ્રાક્ટ પૂરા કર્યા સિવાય છૂટકો નહિ. જ્યારે તે કામ ઉપર જતો ત્યારે એનું મન અકબર અને રોશનની ચિંતાને લઈ ઘેર જતું. જ્યારે એ ઘેર આવતો ત્યારે કામની ઊણપો એના મનને વિદીણું બનાવતી.

મિત્રો-સગાંઓનો આગ્રહ અને નાની રોશનની ચિંતા—આ બધાં કારણોને લઈ તેણે કચવાતે મને વીસ વરસની સુંદર અને સરકારી યુવતી સાથે ફરી લગ્ન કર્યું. તેનું નામ હતું મહેતાબ. ગરીબ ધરની છોકરી હોઈ મહેતાબ નમ્ર અને પ્રેમાળ હતી. કાસમઅલીના ધરના વૈભવ અને સુખ જોઈ એ શરૂ શરૂમાં ધણી જ આનંદથી રહેતી.

પણ ખે વરસ પછી જ્યારે એણે એક દીકરીને જન્મ આપ્યો ત્યારે એના જીવનમાં ઊણપ લાગવા માંડી. કાસમઅલી ઘેર આવી રોશનને ખોળામાં લઈ રમાડતો. અકબરને બહાર ફરવા લઈ જતો. જ્યારે મહેતાબની દીકરી ગુલશન સાથે એ પ્રમાણે પ્યાર કરતો નહિ. કારણુ એટલું જ કે ગુલશન નાની હતી. પણ મહેતાબને એમ જ લાગવા માંડ્યું કે કાસમઅલીને એની પહેલી સ્ત્રીનાં બાળકો ઉપર જ પ્યાર છે. એ મનમાં વિચારતી કે કાસમઅલી એની ઉપર કોઈ બનતો પ્યાર કરતો જ નથી. એની પહેલી પત્ની મરીયમ ઉપર જ એને સ્નેહ હતો.

આ બનતના વિચારોએ એના હૃદયમાં ધ્રોણ જન્માવી. હવે એ રોશન અને અકબરનો દોષ કાઢી વારંવાર કાસમઅલી પાસે ફરિયાદ કરતી. કાસમઅલી, ‘બાળકો છે! હોય’ એમ કદી મહેતાબની વાતને ધ્યાનથી સાંભળતો નહિ. પણ પરિણામ એ આવ્યું કે મહેતાબ

માટે અને બાળકો હવે આખની કણી સમા અળ-
ખામણા યઈ પડ્યાં. કહી કહી એ વગર વાકે પણ
રોષે ચઢનાં બને બાળકને ટીપી નાખતી. જ્યારે
કાસમઅલી ધરમાં આવતો અને રોશન ફરિયાદ
કરતી ત્યારે મહેતાજ અને કાસમઅલી વચ્ચે બોલાચાલી
થતી.

અકબર કાસમઅલીની માફક ઊંચો અને મજબૂત
શરીરવાળો હોઈ આ કંઠકા અને કંકાસના મારને
સહી શકતો. દુબળી અને રોગીસી રોશન માટે
રોગની કટુવાણી અને મારપીટ સહન ના થઈ
શકી. જે દિવસે મહેતાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો તેને
આગલે દિવસે રોશન પણ એની મા મરીયમ પાસે
સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ.

રોશનના મૃત્યુથી કાસમઅલી ઉપર મોટો ધા પડ્યો.
મહેતાજના પુત્રજન્મનો ઉત્સાહ સ્વાભાવિક જ એના
છવનમાં આવ્યો નહિ. મહેતાજ એમ જ સમજી
કે અકબર ઉપરના પ્યારને લઈને કાસમઅલી મારા
પુત્ર અને પુત્રી ઉપર પ્યાર બતાવતો નથી.
કાસમઅલી ગરીબાઈને વટાવી જે વૈભવ પ્રાપ્ત કરી
શક્યો હતો—જે પુરુષાર્થ અને સતત મહેનતથી એણે
કીર્તિ અને આખર જમાવ્યા હતાં એમાંનું કંઈ
મહેતાજને ધાદ આવતું નહીં. એની કોઈ કદર એના
મનમાં ઉદ્ભવતી નહિ. એના બધા જ કોષ અકબર
ઉપર ઊતર્યો. અકબરની ચિંતાથી અને મહેતાજના
દુશ્મના કંકાસથી કાસમઅલી એટલો કંટાળ્યો અને
ચાકી ગયો કે એનું ચિત્ત કામમાં પડેલાં નહિ.

આમ કંકાસમાં ધરતું ગાડું કેટલાક વર્ષો સુધી
ગમડ્યું. અકબર એનાં નાનાં ભાઈબેનને અત્યંત
વદાલથી રમાડવા પ્રયત્ન કરતો પણ મહેતાજ અકબર
પાસેથી તેમને ખૂંચવી લેતી. અકબરની ઉંમર લગભગ
સત્તર વરસની હતી ત્યારે કાસમઅલી એકાએક
બિમાર પડ્યો. અકબર રાત્રિદિવસ કાસમઅલીની
સેવા કરતો. અધૂરાં રહેલાં કામ પૂરાં કરવા
કાસમઅલીને ખુદાએ જગત ઉપર રહેવા દીધો નહિ.

પરિણામે કાસમઅલીની બધી મિલકત દેવામાં ચાલી
ગઈ એટલું જ નહિ, પણ ગરીબાઈ અને તંગીના
દિવસોમાં મહેતાજની રિયતિ કોફાડી થઈ પડી.

કાસમઅલીના મૃત્યુ બાદ અકબરની દશા ઘણી દયામનક
થઈ પડી. અકબર કોલેજમાં ભણવા ગયો હતો. પોતે
સિવિલ એન્જિનિયર બની પિતાના જેવાં સરસ
મકાન બાંધશે એ એના અંતરની મુશાદ હતી. વૈભવ
ચાલ્યો ગયો હતો, પૈસા હતા નહિ, મોટો બંધવો
વેચી એમાંથી આવેલા પૈસામાંથી મહેતાજ જેમ
તેમ ધરતું ગાડું ચલાવતી.

આ ગરીબાઈના દિવસોમાં જ મહેતાજને કાસમઅલીના
પુરુષાર્થ અને મહેનતની કદર થઈ: ‘કેટલો વૈભવ
હતો! ઊકારાને કપડાં ખાવાનું હરવા ફરવાનું કંઈ
કમીના નહોતી, પણ મેં જ મૂંઝાં એમને છતાં
ગળે ધાન ઊતરવા ના દીધું.’ આમ વિચાર કરી
મહેતાજ પસ્તાવો કરવા લાગી. છતાં અકબર ઉપર
તો એને વધારે ને વધારે ઈર્ષ્યા આવવા લાગી.

અકબર કોઈ પણ વસ્તુ કરે તો મહેતાજ એની ખોડ
કાઢે જ. ‘મોઝા સુધી વાંચી બતી બાળે છે. પૈસા
તારા બાપે મૂક્યા નથી. મારાં ઊકારાં ખાશે શું?’
એક દિવસ અકબરને રાતે બાર વાગ્યાં સુધી બતી
બાળી વાંચતો જોતાં મહેતાજે એની ધૂળ
કાઢી નાખી. ઓગણીસ વરસનો અકબર અપમાન
ભર્યા શબ્દોથી ડહાઈ ગયો. એને પિતાનો પ્યાર
અને માતાનું વાત્સલ્ય યાદ આવ્યું. એની આંખો
બીનો થઈ મૂંઝાં. મહેતાજ છતાં દૂર બની જમડતી જ રહી.

રાત્રિ દિવસ અકબર એતી ઓરડીમાં ભરાઈ રહેતો.
એના સશક્ત ઊંચા યુવાન શરીરને ઉત્તમ અને વધારે
ખોરાકની જરૂર હતી પણ એની પ્રાપ્તિ અશક્ય
હતી. મહેતાજ વધુ ધટતું ખાવાનું આપતાં પણ
કળથો કરતી. એનાં બાળકો ગુલશન અને પ્યાર-
અલી ઉપર એને અત્યંત પ્યાર હતો. એમની જરૂરી-
આતો પૂરી ના કરી શકતા બદલ તે અહુ જ શે પાતી.
અને એ ચિંતાઓનો કોષ દૂર કરવા અકબર ઉપર

વધુ ને વધુ ગુસ્સે થતી.

ખાધા પીધા વિના અકબરનું શરીર દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતું ચાલ્યું. રાત દિવસ એ ઉઝગરા કરતો. 'ખબર નહિ કાંઈ કામ નહિ ધંધો નહિ. કાંઈ કમાવું નહિ. આખો દિવસ યોગડાંમાં માર્યા મારવાં' મહેતાજ હંમેશ આ પ્રમાણે બેઠ્યે રાખતી. અકબર સામે જવાબ આપ્યા સિવાય એના કામમાં રત રહેતો.

અકબરને ઘેરથી ફોતો એક પૈસો પણ મળે તેમ નહોતું. છતાં તેણે લખવાનું ચાલુ રાખ્યું. પોતે એન્જનિયરની પદવી લે એટલે ખસ એ એના અંતરની ઉમેદ હતી. મહેતાજ એનાં ઘરેણાં વગેરે વેચી ઘરનું ગાફું જેમ તેમ ચલાવતી. પણ મહેતાજ પાસે પણ એક સોનાના હાર સિવાય બીજી કંઈ જાણસ બાકી નહોતી રહી.

યુવશન નિશાળે જતી હતી. ઘરમાં અનાજ, ચર્ધ રહેવા આવ્યું હતું. ઈદના તહેવાર આવતો હતો. યુવશનની ફી ના આપે તો શાળામાંથી કાઢી મૂકવાની ધમકી પણ મળી હતી. મહેતાજે ઘરનું રાચરચીકું વેચી ફી ભરી. એને સોનાનો હાર એટલો પ્યારો હતો કે એ વેચવા એની મરજી નહોતી. જ્યારે ત્યારે એ વેચ્યા સિવાય છૂટકો નથી એમ જાણનાં એ ઘણી જ રડી. એનો ખંધો કેંધ એણે તે દિવસે અકબર ઉપર ઉનાર્યો.

'આટલો મોટો જીવાન છોકરો ઘેર બેઠો છે પણ એને નાનાં ભાઈએનની જરા પણ પડી છે!' રડતાં રડતાં એણે અકબરની ઓરડીનાં બારણાં ઉપર પ્રહાર કર્યો. અકબર બેઝાકો બની બહાર નીકળ્યો. 'આખો દિવસ એની ઓરડીમાં ભરાઈ કોણ જાણે શાનાં થોથાં ઉથામે છે. કાંઈ બીજો હોય તો કાંઈ કામ ધંધો કરી બે પૈસા કમાય પણ આને તો કાંઈ ચિંતા જ નહિ. આ યુવશન કે પ્યારઅક્ષીને પરેરવા બે ચીંથરાં પણ નથી પણ એની ચિંતા જ ક્યાં છે!' મહેતાજે શાન્ત બિએસા અકબરને ઉઠડો લઈ

નાખ્યો. બન્ને નાનાં છોકરાં પણ અકબરના ચાળા પાડવા લાગ્યાં અકબર મ્ત્રાન વદને જોઈ રહ્યો. બન્ને છોકરાંના શરીર ઉપરનાં ગંદાં અને ફટકાં કપડાં જોઈ એની આંખોમાં વિશાદ પથરાયો. મહેતાજને જૂનો અને ધીંગડાં મારેલો સુરસલ જોઈ એ દુઃખી થઈ ગયો. હંમેશ ઘરની કંગાલિયત એ જોતો પણ આજે એના હૃદયમાં એ કંગાલિયતે અસલ દુઃખ જન્માવ્યું. એને મહેતાજ ઉપર જરા પણ કેંધ ના ઉપજ્યો. મહેતાજ અને એનાં નાનાં ભાંડુઓની દયા આવી.

ઈદના તહેવારની તૈયારીઓ ચાલતી હતી. મહેતાજનાં આળકો નવાં કપડાં પહેરી આનંદથી આમતેમ ફરતાં હતાં. સ્ત્રીઓ નવી સાડીઓ નવી સુરસલ નવાં ઘરેણાં પહેરી ઈંગાહ નજીક ફરતાં હતાં. મહેતાજ તરસી અને દુઃખી નગરે આ તમાશો જોઈ રહી. એ પરણીને જ્યારે કાસમઅક્ષીને ત્યાં પહેલ વહેલી આવી ત્યારે વૈલવ એને યાદ આવ્યો. મોટરકાર બંગલો અને વૈલવ યાદ આવ્યાં. કાસમઅક્ષીના મિત્રો યાદ આવ્યા. પ્રભાતમાં શોભી જાડતાં પર્ણ ઉપરનાં ઝાકળખિન્દુઓ ઉપર સૂર્યનાં ફિરજોનો ફર હાથ ફરતાં જેમ એ શોભા નજીક થઈ જાય છે તેમ ગરીબાઈનો ફર હાથ ફરતાં એ વૈલવ અને માયા દર થઈ ગયાં

ઈદના તહેવારને આગલે દિવસે અકબર બહુ જ મોડો આવ્યો. મહેતાજ સૂઈ ગઈ હતી. નિરાશા અને ચિંતાએ એનું શરીર નિરતેજ બની ગયું હતું.

જ્યારે અકબર આવ્યો ત્યારે ઘરમાં શાન્તિ હતી. અકબર એની સાથે એક પેટી લેતો આવ્યો હતો. ભૂખ્યો તરસ્યો એ એની ઓરડીમાં કાંઈ ગણત્રી કરતો વાંચતો રાતના ખાર વાગ્યા સુધી જાગ્યો.

બીજો દિવસે એ સતારે વહેલો જાડ્યો. બીડીને તરન જ તેણે યુવશનને ખૂમ મારી. અકબરની ખૂમ સાંભળી યુવશન દોડી આવી. 'બેન! જા, અમ્માને બોલાવો લાવ' અકબરે કહ્યું. 'શું કામ છે?' કાંઈ દિવસ અમ્માને નહિ બોલાવનાર અકબરનું ઉપરનું વાક્ય

સાંભળી ગુનશન પણ આશ્ચર્ય પામી 'તુ જ ને બોલાવી લાવ' ગુનશન હોડતી મહેતાબ પાસે ગઈ 'અમ્મા અકબરભાઈ બોલાવે છે 'એને આજે મારુ શુ કામ છે? સવારના પહોરમાં એનું મોં જોઈને મારે શુ કામ છે?' એમ કહેતી મહેતાબ ધરકામ કરવા લાગી 'અમ્મા ચાલોને અકબરભાઈ બોલાવે છે ' ગુનશને જલ્દ પકડી

શુ છે! એમ કહેતી કકંઈ અનાજ મહેતાબ ગરમ કરતી અકબરની ઓરડીમાં આવી

અમ્મા! હુ થોડાં કપડા લાગે છુ ' અકબરે પેગી બોલતાં કહ્યું

અમ્મા આ તમારા માટે રેશમી સાડી અને ગુનશન, તારે માટે આ સુરવાલ તથા બનાઉઝ અને મારા નાના ભાઈ માટે આ કોટ પાટનૂન અને આજે તહેવારમાં વાપરના આ પચીસ રૂપિયા અકબરે સ્તબ્ધ બીને જોમેની મહેતાબના હાથમાં પેગી બોલી બધી ચીજો મૂકી દીધી

મહેતાબની નજર થીગડુ મારી સંધિના અકબરના ખમીસ ઉપર પડી બધી ચીજોને બાળુએ મૂકી એ મેગ અકબર કહેતી અકબરને વળગી પડી જિંદગીમાં પહેલી વખત તેણે અકબર ઉપર વહાન અને રનેહ વરસાવ્યો એ રનેહમાં એણે આત્માનો અતરનો જીગરનો ઉદ્ગાર કાઢ્યો હતો બીજી જ ક્ષણે એની આંખોમાંથી ચોમાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં બેટા મે તને બહુ દુઃખો છે માફ કરજે એમ કહી ફરીથી એ અકબરને વળગી પડી નહિ અમ્મા, તેમાં તમારો દોષ જ નથી ગરીબાઈમાં માણસ વિહારી મની જાય છે '

ઈદના તહેવારનો ઉત્સવ મહેતાબના ઘરમાં બરાબર ઉજવાયો કૃત્રણ લાવે અકબરને મહેતાબ જોઈ રહેતી અકબરમાં રહેનો પુરુષ એને એક પીર જેવો ચેહ્લા જેવો ભાર્યો કાસમ અનીનું ઘેર અને ખત અકબરમાં દેખાયાં

એકનો અને એકની મનમાં પરતાવો કરતાં એ બોલવા લાગી 'હુ કેવી આંધળી'

જાત મહેનત કરી અકબર એન્જનિયર થયો રાતે નવા નવા મકાનના પ્લાન બનાવે લોકોનું કામ કરે એના પૈસામાંથી ભણે અને છેલ્લા બે મહિનાથી તો મિચારો જાણે પણ નથી કેટલું કામ કર્યું છે પરીક્ષા આપે છે ફીના પૈસા ભરવાના, કમાણી કરી એનાં ભાઈએન માટે જ નહિ પણ મારે મટે સાડી પણ લાગ્યો આમ મનમાં પરતાતી મહેતાબ વારવાર અકબરને નવી જ પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી જોવા લાગી

અકબરની છેલ્લી પરીક્ષાનું પરિણામ આવ્યું પાસ મહેતાબના આનંદનો પાર ના રહ્યો

પણ આ શુ પરીક્ષાના પરિણામને બીજો દિવસે અકબર તાવથી પચારીવશ થયો હતો તરત જ મહેતાબે ડોક્ટરને બોલાવ્યો અત્યંત થાક અને પૂરતા પૌષ્ટિક ખોરાકના અભાવે અકબરનાં ફેફસાંને થોડી અસર થઈ છે મહેતાબના હોશકોશ જાડી ગયા અકબર તરત જ મહેતાબની ચિંતા સમજી ગયો

'અમ્મા જરા પણ ચિંતા કરશો નહિ હુ ક્ષય તે શ પણ ત્રિદોષ થાય તો પણ તમને આમ નિરાધર અવસ્થામાં છોડીને જવાનો નથી! અકબરના આા બળપ્રેરક શબ્દો સાંભળી મહેતાબનામાં હિંમત આવી તેણે બજારમાંથી આવનટાઈન ઈર્ડા કોલનિયર આઈન વગેરે ખરીદી આપ્યાં ડોક્ટરનો સનદ પ્રમાણ અકબરની માવજત કરવા માંડી અકબરને પૌષ્ટિક ખોરાક મળતાં એનું શરીર જલદી સાજું થઈ ગયું થોડા દિવસ આરામ લઈ અકબરે ફરીથી આનંદ લખાં હૃદયે કામ શરૂ કર્યું પહેલા જ પનાનમાં તેને ત્રણસો રૂપિયા મળ્યા એ ત્રણસો રૂપિયાનો તેણે સોનાનો હાર લીધો

'અમ્મા! દો આ તમારો હાર '

મારો હાર!

હા તમારો હાર જે હારને તમે કપરી અવસ્થામાં

વિનોબાનાં વિચારબિંદુ [૮]

રૂપ ન છોડ, સિદ્ધાંત ન છોડ, ઓછામાં ઓછું મર્યાદા ન છોડ.

*

પ્રત્યાહાર ત્રિવિધ :

- (૧) ઇન્દ્રિયોને ચિંતન માટે સમેટી લઈએ.
- (૨) ભજન માટે મુક્ત કરીએ.
- (૩) જીવન માટે સંયમપૂર્વક ઉપયોગમાં લઈએ.

*

ભક્તિ ચાર પ્રકારની :

- (૧) પરા, (૨) એકા, (૩) પ્રિયા, (૪) પૂજ્યા.

*

જગતમાં બે મહિમા કાર્ય કરી રહેલ છે. સત્ય-મહિમા અને નામ-મહિમા.

*

વેર-પ્રમાણ્ય એટલે પૂર્વ પરંપરા માટે કૃતજ્ઞતા શુદ્ધિ અને નવીન પરાક્રમ માટે સ્ફૂર્તિદાયક સ્વતંત્રતા.

*

બેતરનો ઉપર-ઉપરનો પાક ખેડૂતનો, પરંતુ, જમીનની અંદરના ધન પર સત્તા સર્વની—એ જ પ્રમાણે સામાન્ય વિચારો પર એની માતૃભૂમિની સત્તા, પરંતુ અસામાન્ય વિચારો પર સારા જગતનું સ્વાર્થ ત્વ.

*

પણ વેચ્યો નહોતો અને મારી દવા માટે વેચી દીધો. મારા પૌષ્ટિક ખોરાક માટે વેચ્યો એ ફરીથી હું લાવી શકવા માટે લાગ્યવાન થયો.

અકચરના શબ્દો સાંભળી મહેતાબનું શિર ગૌરવ અને આનંદથી ઝાંચું થયું. ‘મારે ઘેર આવો દીકરો. ભલે હું મુસલમાન હોઈ પ્રવર્જનમાં ના માનતી હોઉં પણ હિંદુધર્મ પ્રમાણે પુર્વજન્મનું પુણ્ય

કૃષ્ણે ગાય બચાવી, ખુદે બકરી બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

*

ભક્તિ—નિયત સંયમ

મુક્તિ—સ્વૈર સંયમ

*

વાદ ચર : દંભવાદ, અસાનવાદ, ભાવાર્થવાદ અને યથાર્થવાદ.

*

સામાજ્યવાદ એટલે સંપત્તિ, સત્તા અને સંસ્કૃતિની આસક્તિ.

*

સદ્ગુરુ—જેનું ‘અસ્તિત્વ’ શ્રદ્ધેય છે.

ચિદ્ગુરુ—જેનું ‘જ્ઞાન’ પરમાર્થ-મંડલમાં પ્રતીત

થાય છે.

જગદ્ગુરુ—જેનું કાર્ય સર્વ પર પ્રકટ છે.

*

ઈશ્વરની પૈતૃક સત્તા સ્વીકૃત કર્યા સિવાય સંસારમાં બ્રાતૃભાવ સ્થાપિત નહિ થાય.

*

ઉપાસના ત્રણ પ્રકારની :

(૧) આત્મપરીક્ષણ વખતે ગંભીર.

(૨) હરિદર્શન વખતે આનંદમયી.

★

(૩) તત્ત્વચિન્તન વખતે શાન્ત.

*

ઋષિઓનું દર્શન
તત્ત્વવેતાઓનું જ્ઞાન
સન્તોનો અનુભવ

*

શિષ્ટતા—અનુકરણીય
વિશિષ્ટતા—ચિન્તનીય
અશિષ્ટતા—પરિહાર્ય

*

ધ્વજા, પ્રપત્ન, કૃપા, પ્રાર્થિત

*

બુદ્ધિ શ્રદ્ધાની પેઠે કુમંલ નથી.
બુદ્ધિ શ્રદ્ધા સમાન બક્ષવાન નથી

*

કૃષ્ણ પોતાની જાતને સામાન્ય ગોવાળ સમાન માનતા હતા, એટલું જ નહિ, લોકો પણ એમને એવા જ માનતા હતા અને માને છે. આ લોક-માન્યતામાં કૃષ્ણના નિરાભિમાનની વિશિષ્ટતા રહેલી છે.

*

મરતી વખતે કંમલ પર સુવાડે છે જીવનમાં જો ગરીબી ન રહી હોય તો ઓછામાં ઓછી મૃત્યુમાં તો રહેવા દો!

*

અ કુર કથારે ફૂટવા જોઈએ, એનું જ્ઞાન વાવનારના હાથ કરતાં ધઉને વધુ હોય છે. ફળની ચિંતા કરતીએ ન કરવી જોઈએ, એ કરવા માટે કર્મ સમય છે.

*

ઉત્સાહ-વૃદ્ધિ, વિકાર-શમન અને જ્ઞાન-પરિપોષ—
સ્વસ્થ નિદ્રાનાં આ ત્રણ લક્ષણ છે.

*

વેદ સ્વાવધી બોલે છે.
ગુરુ ઉપદેશાર્થે બોલે છે.
હું જપાર્થે બોલું છું.

*

અસફળતા હમેશાં હોય છે, અને એમાં આશ્ચર્ય શું! સફળતા એટલે સમાપ્તિ—એ હમેશાં કેમ હોઈ શકે! એ એક જ વાર આવનાર છે.

*

અહિંસા એટલે ન તો ઢીલી-પોચી સહનશીલતા કે ન તો અસજ્જ નિયમન.

*

અરતેય પશ્ચત્તિનું નિયમન કરે છે. અપરિગ્રહ પ્રમાણનું—ફલતઃ અને એક જ છે.

*

ઈશ્વરી યોજનામાં વિઘ્નમાન અપરિગ્રહનું આસોચ્છાસ ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે.

*

ઈશ્વરાર્થે
દ્યુતસેવા સેવા
તપ
નિયત ભોગ
ત્યાગ

*

એક વાર સ્વપ્નમાં સિંહ મારી પાછળ પડ્યો. હું ભાગવા લાગ્યો. સાધુ પણ મારી સાથે ભાગવા લાગ્યો થોડીવારમાં પ્રાર્થનાનું સ્થાન આવ્યું. સિંહ પાછળ આવી રહ્યો હતો. સાધુ પ્રાર્થના-રચણે ખેસી ગયો, ને મને કહેવા લાગ્યો, 'હવે હું આગળ નહિ જાયું, તારી વાત તું જાણે!' હું પણ કંપતા-કંપતાં જનાં મક્કમતાપૂર્વક 'એનો પાસે બેઠો. ત્યાં તો સિંહ અદશ્ય થઈ ગયો અને સ્વપ્ન પણ.

*

નિર્ગુણ—સગુણ
ઉપાસ્ય—ઉપાસક
હું—તુ
સન્નમન—દુર્જન
જડ—ચેતન

આ પાંચ બેદ લુપ્ત થાય-સંપૂર્ણ અદ્વૈત તો સિદ્ધ થાય.

*

વેદાન્ત સમાન અનુભવ નહિ.
ગણિત સમાન શાસ્ત્ર નહિ.
રસોઈ સમાન કલા નહિ.

*

દેહાસકિત, જ્ઞાનાસકિત, દયાસકિત,

*

ચિત્ત શુદ્ધિકારક સિવાય અન્ય કોઈપણ રૂપે કર્મ પ્રતિ
જોવું મને નથી ગમતું.

*

ગુરુ અવ્યક્ત-મૂર્તિ છે. આલે શબ્દ-મૂર્તિ કહી દેયો !

*

મનુષ્ય—ધર
શુણુ—દરવાજો
દોષ—દિવાલો

*

અતિ દૂર જોવું અને બિલકુલ ન જોવું—ઠોકર ખાવાના
આ બે ઉત્તમ ઉપાય છે.

*

ઈશ્વરનાં સૌન્દર્ય, સામર્થ્ય, જ્ઞાન, પાવિત્ર્ય, પ્રેમનું
નિરંતર રમરણ કરીએ !

*

- (૧) શુદ્ધિની રિચરતા
- (૨) નિષ્કામ સેવા
- (૩) ઈન્દ્રિય-નિગ્રહ
- (૪) ભક્તિની હાદિકતા
- (૫) આત્મજ્ઞાન
- (૬) દૈવી સંપત્તિનો વિશ્વાસ
- (૭) સંન્યાસ

આ સાત અંગો વડે ધર્મ પૂર્ણ બને છે.

*

જગત લિન્ન-લિન્ન રંગોનું બનેલ છે. જગતમાં
વિદ્યમાન લિન્ન-લિન્ન પદાર્થ એટલે આ લિન્ન-
લિન્ન રંગોના આછા કે ઘેરા ભેદ.

*

ભક્તિ માતા અને યોગ પિતા, એવો મેળ મળી

ગયો તો આપણાં બાળકોમાં જ્ઞાન સહજ જ જગી
નીકળવાતું. સ્ત્રી-પુરુષના શિક્ષણનું દિશા-સૂચન પણ
આ ઉપરથી મળી રહે છે.

*

અભયના પ્રકાર એ—આપણું કોઈથી ન ડરવું અને
કોઈનું આપણાથી ન ડરવું. આવા બેવડા અભયનું
દર્શન મને આકાશમાં થાય છે. એનો અર્થ એ થયો
કે મારે આકાશની પેઠે શૂન્ય જાનવું જોઈએ.

*

વસ્તુનું સ્વરૂપ કાણે-કાણે બદલાતું દૃષ્ટિએ પડે છે,
એ તો વસ્તુ મિથ્યા છે. એ અર્થ નથી. કિન્તુ વૈભ-
વશાલી છે. એવો અર્થ સમજવો જોઈએ.

*

કયો તારો જાંચો અને કયો નીચો, એમાં જો કંઈ
અર્થ હોય; તો કરો માણસ જાંચો અને કયો નીચો
એમાં કંઈ અર્થ હોય. બન્ને એક જ આકાશમાં
લિન્ન-મિત્ર રથાને છે. એટલું જ કહેવું જોઈએ.

*

વાસના નષ્ટ થતાં સૃષ્ટિ બન્ને અર્થમાં 'અમૂલ્ય'
બની જાય છે.

*

- (૧) શ્રુતિ (તત્ત્વ-સિદ્ધાંત)
- (૨) સ્મૃતિ (સામાજિક ધારા)
- (૩) પુરાણ (પૂર્વ સંતોના ચરિત્ર)
- (૪) ભક્તિ (ઉપાસના)
- (૫) નીતિ (અહિંસા-સત્યાદિ સિદ્ધપંથ)

આ સર્વ ધર્મનું પંચાંગ છે.

*

વૈરાગ્યમાં દ્વેષરહિતતા આવી જ જાય છે.

*

વ્યુત્પત્તિ—વ્યાકરણનો વિષય છે,
નિરક્તિ—આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર છે.

*

પ્રાપ્તોની સેવા, સન્તોની સેવા, દુઃખિતોની સેવા અને
દ્રેષકતાઓની સેવા—એ સર્વોત્તમ સેવા.

*

ઈશ્વર શુભ પણ નથી અને અશુભ પણ નથી; અથવા એ શુભ પણ છે અને અશુભ પણ છે; અથવા એ કેવળ શુભ છે.

+

મંત્ર 'રામ-કૃષ્ણહરિ' રામ સત કૃષ્ણ ચિત્ત હરિ આનન્દ. મારુ' નામ મરે, રામનામ જીને મારુ' કંઈ પણ ન હો સર્વ કંઈ કૃષ્ણાર્પણ હોય મારી ઇચ્છા મીટે હરિના ઇચ્છા રહે

*

મને હિન્દુ ધર્મ કેમ પ્રિય છે?—

(૧) અસંખ્ય સત્પુરુષ—રામદેવ, બુદ્ધદેવ, શાન્તદેવ આદિ.

(૨) અનેક સામાજિક તેમજ વૈયક્તિક સંસ્થાઓ, સરકાર તથા આચાર—યજ્ઞ આશ્રમ, ગૌરક્ષણ આદિ

(૩) શાશ્વત નીતિ તત્ત્વ—અદિ સા, સત્ય આદિ.

(૪) સૂક્ષ્મ તત્ત્વવિચાર—જૂનમાત્રમાં ભગવત આદિ

(૫) આત્મ નિગ્રહનો વૈજ્ઞાનિક ઉપાય—યોગવિદ્યા.

(૬) જીવન અને ધર્મની એકરૂપતા—કર્મયોગ

(૭) અનુભવસિદ્ધ સાહિત્ય—ઉપનિષદ, ગીતા આદિ.

*

અરવાદ—વ્રતમાં પ્રગતિ કેમ પહેચાનશું?

(૧) પ્રત્યક્ષ સ્વાદ-સંશોધન.

(૨) શારીરિક સ્નાત્ય-સંશોધન.

(૩) કામ ક્રોધાદિ વિકાર-સંશોધન.

(૪) અજ્ઞાન-સંશોધન.

*

હું કામહત્ત છું, મને પૂર્ણકામ કર, નિષ્કામ કર, કે આત્મકામ કર, પૂર્ણકામ કરીશ તો તારે ચરણે મારો પ્રાણ ચઢાવીશ; આત્મકામ કરીશ તો એ કામ જ ચઢાવીશ

*

ઇતિહાસ એટલે અનાદિકાળથી આજ સુધીનું સારું

જીવન, પુરાણ એટલે અનાદિકાળથી આજ સુધી ટકેલો અનુભવનો અમર અંશ.

*

હું કયાં રહેવા ઇચ્છું છું?

પહેલો જવાબ—'ગમે ત્યાં'

બીજો જવાબ—'સત્સંગમાં'

ત્રીજો જવાબ—'આત્મામાં!'

*

વહાલ વર્ષાવનારી માતા હોય છે. એટલા માટે બાલકની કાલી-થેલી બોલી શોભા આપે છે ક્ષમા-શીલ ભગવાન છે, એટલા માટે મનુષ્યનું અજ્ઞાન શોભા દે છે.

*

પરિગ્રહની ચિંતા કરીએ તો અંતરત્માનું અપમાન થાય છે, પરિગ્રહની ચિંતા ન કરીએ તો રિષાત્માનું અપમાન થાય છે. એટલા માટે અપરિગ્રહ સુરક્ષિત.

*

અનુભવ તકનીક ન છે. શ્રદ્ધા અનુભવોના આધાર પર રહેવાવાળી પણ એનાધારે પરની વસ્તુ છે.

આત્મવિષયક અજ્ઞાન પ્રાથમિક અજ્ઞાન છે. મારામાં આ અજ્ઞાન છે એનું જ્ઞાન ન હોવું છે 'અજ્ઞાનનું અજ્ઞાન' કે ગણિતની ભાષામાં 'અજ્ઞાન વર્ગ'. હું આ અજ્ઞાન-વર્ગમાં શામિત છું એ વાતનો ધન-કાર કરવો છે 'અજ્ઞાન-ધન'. આને વિદ્યતા કહે છે.

*

સાધન, અભીપ્સા, અનુભવ અને ઉપકાર

*

જેમણે રત્નોની લખો રૂપિયા કિંમત કરાવી એઓ એની 'અમૂલ્યતા' ગુમાવી બેઠા. સંતો સાચા રત્ન-પારણ છે, કેમકે એમણે રત્નોની 'અમૂલ્યતા' જાણી લીધી.

ભગવાને આપણી આંખોનો રંગ પણ આકાશ સમાન નીલો બનાવ્યો છે. નીલકાન્તતા દર્શન જ એની પાછળનો ઉદ્દેશ્ય રહ્યો હશે.

*

[સાહુ]

★

પુરુષની દરેક વૃત્તિએને જ્યારે વહેવાની બધી તક મળે છે—પૂરતી દોલત મળે છે ત્યારે એ દિલની પણ ખરીદી કરી ચૂકે છે. પત્ની તરફથી સંતોષની આંછી રેખ પણ ન દેખાય ત્યારે એ એવી હુંફ શોધે છે કે જેથી એના દિલને ટાઢક વળે. પત્ની ન હોવા છતાં પત્ની કરતાંય વિશેષ ન્યાયાચરી કરી જાણનાર એક નારીની દિલાવરીની આ કથા છે.....

હાઈકોર્ટનાં છેલ્લાં એ ચાર પગથિયાં જ બાકી હશે પણ આનંદલાલના પગ લીલા થઈ ગયા. એમનું મોં કડવું ઝેર થઈ ગયું હતું. આંખો ઊઘડી છતાં સામેનું દેખતી ન હતી. કેમે કરીને અહીંથી છૂટવા—લાગી જવા મન બહુ આતુર હતું પણ પગ ઉપડ્યા નહિ. લાઇલાજ જેવા એ ચારે બાજુ જોતા રહ્યા. ‘કાણુ, આનંદલાલ ?’

સામેથી એક માણસ આવતો દેખાયો. એમણે જોયો પણ ઓળખાણ ના પડી એટલે કદાચ ખીજ કોઈ ને બોલાવતા હોય માની એમણે આધુપાધું જોયું. પણ પેલા ભાઈ એ તો નજદીક આવીને ખભો થાપ્યો : ‘કેમ આનંદલાલ, ઓળખાણ ના પડી ખરું ?’

ના છૂટકાનું વિવેકનું સ્મિત કરી એમણે એ વાત સ્વીકારી. ‘કાણુ તમે—?’ એમણે પૂછ્યું.

‘હું રમેશચંદ્ર—ના, ના, રામુ, અરે રામલો જ કહોને, અરે ભાઈ, કેમ ભૂલી ગયા ?’ અને પછી છાપું વેચતા હોકરાને બતાવી કહ્યું : ‘આના જેવડા હતા ત્યારે—યાદ છે એક વખત ફેરીઓ પાડવા ગયેલા અને મારે બદલે તમને માર પડેલો ને પેલી હનુમાનની દેરી આગળ—’

‘ઓહોહો, રામુભાઈ!’ આનંદલાલનાં મોં ઉપર હાસ્ય ફરકી ગયું.

‘બહુ વર્ષે કાંઈ! ક્યાં હતા તમે ?’

‘બહુ દુનિયા જોઈ આવ્યો. હજુ બે દિવસથી જ દેશમાં પાછો ફર્યો છું.’ બન્ને વાત કરતાં નીચે ઊતર્યા, આગળ વધ્યા. એમણે ફાટક ઓળખ્યો ને રસ્તા ઉપર આવ્યા. ત્યાં આનંદલાલના મોં ઉપર ફરીથી મુંઝવણ આવી.

‘મને શી રીતે ઓળખી કાઢ્યો ?’ એમણે પૂછ્યું.

‘કેમ તમે તો મોટા માણસ ખરાને. છાપામાં નામ આવે, ફેટાં આવે. ધીકતો ધધો લઈને બેઠા છો ને વળી મને પૂછો છો ? હું તો ઠીક પણ અહીંથી પેલા છેડા સુધી સાથે ચાલતા જઈએ તો સોમર્થી નેવું જણ્યું તો તમને ઓળખતા હોવાના.’

‘હું.’ કહી આનંદલાલ નીચું જોઈ ગયા. ખીજ ઓળખે બોલાવે એ એમને કદાચ ગમતું નહિ હોય. કે પછી છૂટા પડી એમને ઝટ ચાલ્યા જવું હતું ?

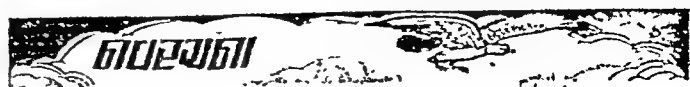
‘ટેક્સી’ એમણે પસાર થતી ગાડીને થોભાવીને દરવાજો ખોલ્યો. ‘આવો રામુભાઈ, ઘેર જઈને નિરાતે વાતો કરીશું.’ બંને ગોઠવાયા ને ગાડી ઊપડી. ઘર આગળ ઊતર્યા ને આનંદલાલે એક ખીસામર્થી ખીજમાં હાથ નાખ્યો કે ઝટ રામુભાઈએ પૈસા ચૂકવી આપ્યા. ઉપર જઈ દીવાનખાનામાં બેસાડી આનંદલાલ અંદર ગયા. તે પછી દસ મિનિટ થઈ, વીસ મિનિટ થઈ પણ પાછા ન ફર્યા. ચાકીને રામુભાઈએ નોકરને બોલાવ્યો ને એની સાથે કહેવડાવ્યું કે પોતે જાય છે.

એ અંદર ગયો ને બીજી જ મિનિટે શેઠાણી બહાર ડોકાર્યા. ‘બેસોને ભાઈ, હમણાં આવી પહોંચશે.’

‘તો શું પોતે ઘરમાં નથી—બહાર ગયા છે ? ના ના, અમે સાથે તો બહારથી પાછા આવ્યા.’

‘આવ્યા તો ખરા, પણ એમની ગેરહાજરીમાં એક ટેલિફોન આવેલો. તાકીદનો હતો એટલે તમને મળ્યા વિના ઊભા ઊભા જઈ આવું કહીને ગયા છે. હવે આવતા જ હશે.’

‘પણ મને કહ્યું હોત તો—મળવા તો હું રાત્રે કે કાલે પણ આવી શકત. તમે જ એમનાં વહુ, નહિ ? તો માફ કરજો, હું હવે જઈશ.’ રામુભાઈ ઊભા

થયા. પણ શેઠાણીએ એમને વાધો. 'એવું ના થાય, યા મૂકી છે ને.' કહી શેઠાણીએ શેતરંજી ઉપર આસન જમાવ્યું. 'મને કહેતા ગયા છે કે મારા નાનપણના ખાસ દોસ્તાર બહાર બેઠા છે તેમને જવા ના દેશો. હમણાં આવું છું.' છીંકણીની ગળલી કાઢી એમણે સામે ધરી. રામુભાઈ એમને જોઈ રહ્યો—સ્થળકાય, સ્થામ વર્ણ, હોરાના દાગીના, ચાંદીના ફૂકમાં ચાવીઓનો ખૂડો. 'અરે રામા, ચાનું પાણી મૂક્યું કે નહિ?' એમણે ભુલદંધે ચરે ધોપણા કરી. 'રહેવા દો ને, મારે નથી પીવો.'

'એમ તે કંઈ ચાલે? એ તો હમણાં અમારા માથે આફત પડી છે. નહિ તો તમે છક થઈ જાત. પણ શું કરીએ વખત એવો આવ્યો છે કે—'

'શું શું છે? ક્યારનો હું જોઈ રહ્યો છું કે આનંદ-લાલ સ્વરૂપ નથી, ધરમાં બધું એવું લાગે છે કે જાણે—'

'આલ ફાટ્યું છે બાઈ, અમારું જે હતું તે બધું છુટાઈ ગયું છે. ધંધો વેપાર મોટર ચાકર બધું પરવારીને બેઠાં બેઠાં. કોણ જાણે હવે ઊકરાનું શું થશે ને મારા દહાડા કેમ કરીને જશે.'

'પણ ચ્યું શું?'

'લાખો રૂપિયાની આબરુ હતી તે કોડીની થઈ ગઈ. ફેજદારીઓ થશે કે નાદારી થશે કે પછી—કેં ચોખ્ખી વાત જ નથી કરતા. ને જ્યારે નરીબ જીવડ્યું હતું ત્યારે એમને અવળા ધંધા મૂક્યા. નીતિને કોરાણે મૂકી, લાજશરમ નેવે મૂક્યા ને હવે આ વખત આવ્યો અમારે.'

રામુભાઈ જોઈ રહ્યા, શ્વાસ થઈ ગયો.

'રૂપિયા થયા ત્યારે મેં કહ્યું કે ચાલો જનાએ જઈએ. ત્યારે મને વિદાય કરીને એમણે અવળા ધંધા કર્યા. એ અધર્મ આડો જીતયો ને અમારાં અન્ન પાણી ટળ્યાં. તમે તો એમના લાઈમિશ છો, એ બોલ કહેજે કે હવે તો અલ છોડો, શીદને બધને મારવા બેઠા છો!'

પેતાના પરમ મિત્ર વિષે એના જ ધરમાં એની જ પત્નીને મોંએ આ બધું સાંભળતાં રામુભાઈનું મોં ઝંખવાઈ ગયું. શરમથી એ નીચું જોઈ રહ્યા.

'શું છે એ બધું?' રામુભાઈએ મુંઝાઈને પૂછ્યું. 'મને એમાંની કંઈ ખબર નથી. હું તો હજી બે દિવસ ઉપર જ આ દેશમાં આવ્યો, એટલે ક્યાંથી કશું જાણું?'

'આણું શહેર જાણે છે. એક મુસલમાન બાઈ છે. એને ત્યાં રહે પણ ખરા ને ખાય પણ ખરા. ભાઈ બંધોનેય ત્યાં બોલાવે. કોણ જાણે પેલીમાં એમણે શું જોયું છે તે આ ધર તો એમને ગમતું નથી. મને કહેશે કે જે જોઈએ તે માગો-મંગાવો-વાપરો પણ એમને કશું પૂછશો કહેશે નહિ. દ્યો—લાખા વાત. પેલીને બંગલો લઈ આપ્યો, દાગીના કરાવી આપ્યા, મોટી મોટર લઈ આપી પણ મારાથી ના રોકાયા કે ના રોકાયા. એની જોડે સહેલસપાટા કરે ને અહીં આવતાં એમનું માથું દુઃખે. શી વાત કહીએ તમને?' શેઠાણીના બોયલરમાંથી સ્ટીમ છૂટતી હતી.

સાંભળતા સાંભળતા રામુભાઈ ઊભા થઈ ગયા. 'આ આવી' એવું સાંભળ્યું પણ રોકાયા વિના દાદર જિતરી ગયા. નીચે પહોંચ્યા ત્યારે ફીફટમાં પગ મૂકવા જતા આનંદલાલને જોયા. એ ના કેખાયા હોત તો જ સારું એમ માનીને એ આગળ જતા હતા પણ ત્યાં તો રસ્તો રોકીને આનંદલાલ જોભા રહ્યા.

'એમ જવાબ? ના છૂટકે મારે જવું પડ્યું ને પાંચ મિનિટનું કામ હતું તેમાં પોણા કલાક થઈ ગયો. ચાલો ઉપર.' એમણે આગ્રહ કર્યો.

પણ રામુભાઈનું મન ખાદું થઈ ગયું હતું. એમણે ઘડિયાળ લાગી જોઈને કહ્યું, 'ના, હવે આજ નહિ. મોકું થઈ ચ્યું છે.'

'તો હસે, તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ. પણ રામુભાઈ, બહુ વાતો કરવાની છે ને ઘણું પૂછવાનું છે. નહિ મળાય તો મને—' કહેતાં કહેતાં આનંદલાલના બોલ

ગળામાં ગુચવાવા લાગ્યા. એમની લાચાર અવસ્થા તરી આવતી હતી ને સહદયી મિત્ર આગળ દિલનો ભાર હળવો કરવાની તક જતી રહેતી હતી તેનું દુઃખ પણ વરતાવું હતું. રામુભાઈ થોભ્યા.

‘તો એમ કરો. અહીં નહિ પણ મારી હોટેલ ઉપર ચાલો. ત્યાં મળીશું. કદાચ તમને પણ ઠીક પડશે.’ એમણે હાથ ખેંચી આગ્રહ પણ કર્યો.

ખીજે દિવસે બંને મળ્યા ત્યારે આનંદલાલ સ્વસ્થ લાગ્યા. વતનની નાની મોટી ધણી વાતો યાદ કરી બંને હરખાયા. ઘેલા કુંભારની ખોરડી, અંબા ગોરાણીનું આંખાવાડિયું, પૂંજ ભવાનનો કોસ, નેલકંઠ મહાદેવ પાછળની વાંડી, નદી આગળનો બંધ, એમ કરતાં કરતાં બકરીઓ ચરાવતી મોંઘી પણ યાદ આવી.

‘એ મોંઘી ધાછળ રામુ, તેં ધણું ચક્કર લગાવેલાં. યાદ છે એક વખત કવિતા પણ કરેલી.’ આનંદલાલને કહેતાં કહેતાં હસવું પણ આવ્યું.

‘બધું ફેગટલું. એની આંખ તારા ઉપર ઠરતી તે હું જાણુતો ને ખરું કહું છું’ આજેય હજુ એને જોવાને મારું દિલ થાય છે. મળે તો કર્યાં, પણ જાણે નજર આગળ આવીને ઊભી રહી છે એવું લાગે છે. નાની પણ કેવી સમજદાર ને કેવી માયાળુ !’

‘યાદ છે ને એ એકલી. એકલી ઝાડની આસપાસ ગરમા ગાતી ને જાત જાતની નકલો કરતી ને કેવું મીઠું મીઠું હસ્યાં કરતી.’ આનંદલાલને પણ આ સંભારણામાં સ્વાદ પડ્યો.

‘ગજબની હતી એ. ગામના ધણા છોકરાઓ બહાનું જોળીને એને ઊભી રાખતા, હસી લેતા, ને એ દેખાય ત્યાં સુધી પાછળ જોઈ રહેતા.’ રામુભાઈની નજર ભૂતકાળનો પડો ચીરી ધણું ચિત્રો સજીવ કરી રહી હતી.

‘બધું એ પાછી સમજતી—એમ નહિ કે ભોટ. પણ એનો સ્વભાવ જ એવો ગુલાખી કે દરેકની સાથે હસીને વાત કરતી, જ્યારે જોઈ એ ત્યારે ઉમંગી.’

આટલે આવતાં બંનેએ એક ખીજ તરફ જોયું, બંને જાણે એક ખીજને પૂછી રહ્યા હતા કે એ મોંઘીનું શું થયું હશે, કર્યાં હશે? આખરે રામુભાઈ બોલ્યા : ‘એણે જ મને જવાની આગલી રાતે કહેલું કે હવે ગામ છોડીને મોસાળમાં જવાની તે પાછી નહિ આવવાની. તને મળવા એને બહુ મન; પણ તું કર્યાંક પરગામ ઊપડી ગયેલો. પછી તો એ ગઈ ને મેં શું કર્યું કાંઈ યાદ નથી આવતું’, પણ એવામાં જ આપણે છૂટા પડી ગયા.’

સાંજ પડી ગઈ પણ રામુએ આનંદને ઘેર ન જવા દીધો. સાથે જમ્યા ને નવના સુમારે બંને સાથે બહાર નીકળ્યા ‘ચાલ, હું તને મૂકી જાઉં.’

કહી એણે ગાડી મંગાવી. પણ પછી અચાનક કાંઈ યાદ આવ્યું હોય એમ બાજુ પર લઈ જઈ એણે કહ્યું,

‘આનંદ, એક વાત કહું. મારું ના લગાડીશ.’

‘અરે હોય, રામુ !’

‘તો જો. તારા લક્ષર હોય તે હવે કાપી નાખ.’ ધડ દઈને રામુએ ચોખ્ખી વાત કરી. આનંદ સુંઝાયલો ગભરાયેલો દેખાયો પણ સ્વસ્થ થવાનો યત્ન કરતાં બોલ્યો :

‘શું કહેલું છે ! જરા સમજવાને કહેને.’

‘શું તે વળી કાંઈ બાઈ રાખી છે તે ખરી વાત ને ? એમ અનીતિ કરતો જય તો ભગવાન કેમ રીઝે ? આટલી એક ખતા ખાધી છે તો એમાંથી બોધ લઈ હવે સુધરી જા.’

‘હ’ આનંદે કહ્યું. એનું મોં ઢળી ગયું, બોલે તો શું ? રામુએ એના ખભે હાથ મૂક્યો ને એમાં મૈત્રીની નિખાલસ હાંસ હતી.

‘હું બહુ ફર્યો, બહુ જોયું ને બહુ શીખ્યો. દોસ્ત, એક વાત ગાંઠે બાંધ કે પારડી સ્ત્રી તરફ આંખ ના ઊઠાવવી. જેણે જેણે નીતિ ના પાળી તેનું તપેલું ઊંધું વળ્યું જ સમજો. એટલે તને કહું છું, જે

થઈ ગયું' તે થઈ ગયું. પણ ઉગરવું હોય તો પહેલી સરત આ.'

'પછી?' આનંદથી માંડ એટલું બોલવા ખાતર બોલાયું.

'પછી, સહુનો ભગવાન છે. નસીબ કંઈ ત્યાં ને ત્યાં જિનું નથી રહેતું. એ વળી પાછું ચમકશે શ્રદ્ધા જોઈએ. ને એ શ્રદ્ધા નીતિ વિના નહિ આવે.'

માડીવાળો પૂછવા આવ્યો, 'ક્યા જવાના છે ?'

પણ એને જવાબ ના આપતાં રામુએ આનંદનો હાથ પકડ્યો. 'છે ને કયુન, તો વચન આપ. જો પણ દરિયામાં ચંદ્ર દિલોળા લે છે એની સાક્ષીએ—'

તે આનંદે એનો હાથ પકડી લેતાં એટલું જ કહ્યું: 'તું કહીશ એમ, રામુ.'

ગાડી ઉપડી. ને જોતજોતામાં આનંદલાલના ઘર આગળ જમી રહી. ખારીમાંથી શેઠે નજર નાખી તો દીવાના પ્રકાશમાં આપું મકાન ઝળહળ ચડું હતું, માત્ર એના ફૂંટમાં અંધારું હતું. એણે ફાઇવરને કહ્યું: 'આગળ લો.'

'પણ ક્યાં?' રામુએ પૂછ્યું.

જવાબમાં આનંદલાલે ફાઇવરને વર્લી જણાવ્યું. ને પછી રામુને કહ્યું, 'ત્યાં જ તને લઈ જઈ છું, જે કહેવાનું છે તે તું જ કહી દે.'

'પણ મેં ક્યારે એમ કહ્યું કે અત્યારે જ—'

ગાડી આગળ ધપતી હતી. આનંદ ચૂપચાપ બેઠો હતો. એતું મૌન રામુને અકળાવી રહ્યું હતું. ગાડીને ચકાવે લઈ આગળ લીધી. દરિયો, મકાનો, દીપમાળાઓ—પસાર કરતાં કરતાં તેઓ વર્લી આવી પહોંચ્યા.

ઘરની સામે નાનો સરખો ખગીચો આવેજો હતો. એમાંથી ફૂલોની સુગંધ ચાંદનીમાં ઢળાને ફેલાતી હતી. દાખલ થતાં નોકરે અદ્વયથી સલામ કરી અને દીવાનખાનામાં બેસાડવા તે અંદર ઓછા ઘાઘી અખર

કહી. 'એ આવી ત્યાં સુધીમાં રામુભાઈએ સ્વચ્છ કલાત્મક સળવટ જોઈ લીધી. મેજ ઉપર સરસ ફેમમાં આનંદલાલનો ફોટો હતો તે પણ જોયો. એની પાછળ ચિત્રકામંવાળો ભરેજો રેશમી પડો હતો તે જોયો. એટલામાં એ આવી પહોંચી.

જમી ચોરી જીવાનીના પાછલા પહોરમાં જઈ ચૂકેલી એ નમણી હતી. હસીને એણે નમન કર્યું. એની મોટી આંખો ફરતી ફરતી આખા હોલને ભરી દેતી હતી એણે પંખખી લેખાશ પહેર્યો હતો. આંખાં આભુપણે સળ્યાં હતાં. ચૂંચેલા વાળને છેડે લગાડેલું ફૂમતું એની ઓઢણીની પાર નીકળી દિલોળા લેવું હતું.

'મારા બાળપણના મિત્ર છે, રમેશચંદ્ર.' આનંદલાલે પરિચય આપ્યો. 'પરદેશ હતા ત્યાંથી હમણાં જ આવ્યા છે. એમણે મને કેટલીક વાત કરી પણ હું એ કહું તેના કરતાં એ જાને જ કહે તો સારું એમ વિચારી એમને અહીં લઈ આવ્યો છું.'

એ હસીને ડાલી રહી, 'તેનું ફૂમતું નાચી રહ્યું.'

'તો બેસને નિરાતે અહીં પાસે—'આનંદલાલે અનખ્યું બોલું કરવા માંડ્યું.

એ કેંક સંકોચ અનુભવતી પણ છટાથી પાસેની ખુરશીમાં બેઠી. એણે આનંદલાલ તરફ જોયું 'મારી સાથે વાત કરવી છે તો એ પોતે મને ઓળખે છે ખરા ?'

'જાણે તો ખરા જ ને નિકટના રનેહી છે તેથી એમને. જોઈતું મારું લાગી આવે તેટલું ખીજા કોઈને લાગ્યે, જ લાગે. અને હમણાના સંજોગોમાં હું મારું પોતાનું હિત ના જોઈ શકું એટલું એ જોઈ શકે. એ બે શબ્દો કહેવાને લાયક છે, તું સાંભળ ખ્યાન દઈને.'

'ભલે, પણ એક મિનિટ થોભો—' રામુભાઈને કહી એ અંદરના બારણા આગળ ગઈ ને નોકર બાઈ સાથે વાત કરી પાછી ફરી.

‘એમનું’ નામ તો કહું નહિ’ રામુભાઈએ એના તરફ જોતાં આનંદલાલને પૂછ્યું, ‘શું કહીને બોલાવું?’

‘મને રાશનઆરા કહીને લોકો બોલાવે છે.’ એણે જ જવાબ આપ્યો. મુરલિમ નામ ને વળી પાંખળી પોપાક આમંત્રતાં એના ગુજરાતી ઉચ્ચાર શુદ્ધ ને મીઠા લાગ્યા. ‘કહો, શું કરમાવો છો?’

રમેશચંદ્ર એના તરફ વળ્યા. એક ઢાણ માથેથી તે પગ મુકી એને નિરખી રહ્યા. ને પછી પૂછ્યું, ‘આપ કેટલા સમયથી શેઠ આનંદલાલ સાથે જોગાયલાં છો?’

‘એ વાતને તો બહુ વર્ષો થઈ ગયાં. ખરું પૂછો તો હું એમને પહેલી ક્યાં મળી, શી વાત બની તે હવે કાંઈ યાદ પણ રહ્યું નથી. સંભારી કાઢવા બેસું તો કદાચ નીકળે પણ એમ કોણ દિલના પટારા ફેંદવા બેસે?’

‘તો એ બધો સમય આપને સંતોષ મળ્યો છે, એમ ને!’

‘સંતોષ? બહુ પૂછી નાખ્યું આપે. કોને સંતોષ મળ્યો છે, કોની પાસ છુટાઈ છે! મેં તો એવું કોઈ હજી જોયું નથી. બસ, સુખી છું. એમની નજરે ના પડી હોત તો આ બદનસીબનું કોણ જાણે શું થે થયું હોત. પણ આપ જેવાઓની દુવાથી અમે બંને એકબીજાને મેળવી શક્યાં, ઈશ્વરની એ ખુબી મળે. આમ તો નસીબ પાધરું છે, ખૂબ સુખી છું, પણ સાચું કહું છું—સંતોષ નથી.’

‘કેમ, શેનો અસંતોષ છે?’

જવાબ દેતાં પહેલાં એણે આનંદલાલ તરફ જોયું ને એમણે મનમાં જે હોય તે ખુદલા દિલથી કહેવા સૂચન કર્યું એટલે એ બોલી, ‘કહું? ગમે તેટલું તો મેં આનંદલાલની પાત્રી થઈ ના શકી. એમણે મને ઘણું હેત કર્યું પણ એટલું અંતર તો રહી ગયું—કેંક અધૂરું રહી ગયું!’ કહેતાં કહેતાં એનો

અવાજ ઊંડો ઊતર્યો, આંખ બીની થઈ પણ તરત જ વહી જતા મનને વારી લેતી હોય એમ એણે કહ્યું, ‘એ પણ રીક છે. જિંદગીમાં બધું જ મળી જાય તો લોક ઈશ્વરને શેના સંભારે? થોડી ઉણપ છે તો રસનો પ્યાસો અમે જળજીને પીએ છીએ. એમ કહીને એણે મોં મલકાવીને ગમગીની દુરાવી.

રમેશચંદ્રે સાવધ થવા યત્ન કર્યો. એના માથા ઉપર જાણે ઘેન ઉતરતું જણાયું. એટલામાં શરખનના પ્યાલા આપ્યા. તાસકોમાં મિઠાઈ આવી, પાનની પેટી આવી. રાશને એ બધું રીનસર ગોઠરી આપ્યું ને પોતાને હાથે શરખત આપ્યું. તોફરો વિદાય થયા ને એ પાન ખનાવવા લાગી.

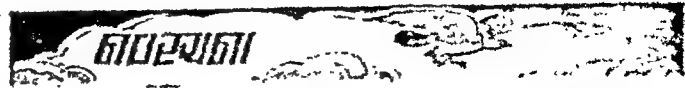
‘એ તો બંને એવું નહોતું,’ રમેશચંદ્રે જવાબ વાળ્યો ને આગળ કહેવા માંડ્યું, ‘એમને પત્ની છે. બાળકો પણ છે એ આપ જાણો છો. એ ઉપરાંત એમને સમાજ છે, મોભો છે. એમના જેવાથી એ બધું છોડીને આપની સાથે કેમ અવાય?’ મુદ્દા ઉપર જરૂરીથી પહોંચી જવા એ મથતા હતા.

‘નહિ તો નહિ. મેં ક્યારે એનો અફસોસ કર્યો છે! મેં એમનું કંઈ છોડ્યું નથી, એવી ઇચ્છા પણ નથી કરી.’ કહેતાં કહેતાં એણે ધૂપસળી ચેતાવી, ને આનંદલાલ ધીમેથી ઊડીને ઝરખા તરફ ગયા.

‘પણ તો પછી—’ રમેશચંદ્રના મુખમાં શબ્દો સુખ થઈ ગયા. આગળ કહેતાં એમની છામ ઉપડતી ન હતી. વાતને બહુ લંબાવવી ન હતી પણ કેવી રીતે મૂકવી તેની ગમ પડતી ન હતી. એમણે ઝરખામાં પીક ફેરવીને બેસેલા આનંદલાલ અને પાસે બેઠેલી રાશનઆરા તરફ જોયું, ને એ વિચારમાં પડ્યા.

‘બોસો, આપ કેમ ખામોશ છો?’

‘હું એમ કહેતો હતો....’ રમેશચંદ્ર જરા ટટાર થવા ને અવાજને ધીરો પણ મક્કમ બનાવી કર્યું: ‘નરો એમને છૂટા કરી દો. તમે જાતે જ એમને વિદાય કરી દો. તે સિવાય એવું જાન કોઈએ નથી આવડતું. આટલું કરો તો તમારો ઉપકાર.’ રામુભાઈએ હાથ

જોડ્યા. 'બાઈ, તારે પગે પકુ', પણ એને હિંગાર હતો. આ મોહનનમાં એને આગળ ક્યાં સુધી જોવી જઈશ? એ પાપમાલ થઈ જ ગયો છે, પણ તું ખસીશ તો વળી એનું પુણ્ય પાછું વળશે. ને નહિ તો એ ભાગીને લુછો થયો જ નાજુને.'

રોશનઆરા આ સાંભળી કંપી ઊડી. એ ઝોડણીના છોડાને વળ ચડવી રહી હતી તે છોડી ઈર્ષ્યભાવના સામે જોઈ રહી. એની આંખમાં તિરસ્કાર આવ્યો. પણ એક ક્ષણમાં એની દયા થઈ. સરી જતા કાજુને પાછો મેળવતાં એણે કહ્યું,

'ત્યારે આપને પૂરી ખબર નથી. બધું જ છોડવાની મારી તૈયારી હતી ને છે, મારું જે કે' છે તે તમામ એમને સોંપ્યું છે પણ શું કરું? એ મંજૂર નથી કરતા. માફ કરજો, મારો જીવ સુદ્ધા મારો નથી, એમનો છે, વિશેષ તો શું કહું?'

એમ કહીને એ અંદર ગઈ.

રામુભાઈ કેંક વાર સુધી પાછળ જોઈ રહ્યો પછી એ આનંદલાલની પાસે ગયો. એને ખબર હતી કે આનંદે બધું જ સાંભળ્યું છે. વિશેષ કહેવાની કેં જરૂર ન હતી. બંને ઊંઝા ઊંઝા બહાર દોળાતી ચાંદની તરફ જોઈ રહ્યા હતા. રસ્તો નિરવ હતો, ને સામેનો સાગર ઊછળી રહ્યો હતો.

'પૂછી લીધું, કે બીનું કેં પૂછવું છે?'

'ના.'

'કેં મને કહેવું છે?'

'ના.'

'તો મારે થોડું કહેવાનું છે, રામુ, તે જરા સાંભળી લે.' ને બંને બેઠા.

'હું આગળ વખો-ફાવ્યો તે મારે લીધે એમ તમે બધા માનો છો તે ખરું નથી. મારા જીવનમાં એ આવી તે પછી જ પાતું ફર્યું છે. એની ધગસ ને એની હિંમત મેં ઝૂકાવ્યું ને હું ફાવ્યો. જ્યારે એનું ન માન્યું ત્યારે મેં શ્રમાવ્યું.'

આનંદલાલે ખીસામાંથી એક પાકીટ કાઢ્યું: 'જો, આ એની સહીવાળાં કાગળિયાં. તમામ મિલકત એણે સોંપી દીધી છે પણ હું ક્યાં મેંએ એનો સ્વીકાર કરું? એ બધું ખરચી નાખ્યું તો યે કદાચ હું નહિ બચી શકું. હું તો ફૂંખીજ પણ સાથે એનેય કુખાડીશ. એ જે કંઈ આપે છે તે મારી ખસિસું નથી. એ એની કમાણીનું છે. ધંધામાં એનો હિસ્સો હતો. તે મને આપે છે. મેં ખીજ ખતા ખાધી તેમાં એનો વાંક કેમ કદાચ?'

ધૂપસળા બળાને એની રાખની દોરી લટકી રહી હતી તે ખરી પડી ને રોચ ઉપડો તણખો પ્રકાશી ઊડ્યો. રામુભાઈનું મગજ જોરથી કામ કરી રહ્યું હતું.

'વાંક, વાંક ક્યાં છે?' એમના હિલમાં સવાલ ઊઠતા હતા. 'ને વાંક નથી તો સળ શેની? પત્ની તો બધો દોષ દોળતી હતી પતિ ઉપર, ને આ તો જીવ સુદ્ધા સોંપીને બેઠી છે. કંટાળીને આનંદલાલ પડીકી લે તો આ જીવવાની નથી. પછી?'

માથા પાછળ બને હાથનો અંકોડો ભરાવી એ ખુરશીમાં પડ્યા ને આંખો મીંચી એમણે. સ્વગત કહેવા માંડ્યું, 'આનંદલાલ, આ તને ક્યાંથી બેટી પડી? આવો નેહ, એનો અધિકાર તેં કેમ કરીને મેળવ્યો?' એમના મનમાં આ પ્રશ્નોનો પૂર્વઘટિલાસ નાજુવા ઇન્જા થઈ આવી.

'હું કહું તને.' આનંદલાલ ધીરથી બોલતા હતા તે રમેશ આનંદથી સાંભળવા લાગ્યા. 'ઐતલું યાદ આવે છે કે શહેરમાં આવીને હું કાપડની ને વાસણની ફેરી કરતો હતો ને અવનવા લલકારથી શેરીઓ ગળવતો, કોઠ ફેરો ફાવી જતો તો વળી પખવાડિયું રાજી પડતું જો ખરું. ખિમાર હોઈ તોયે ફેરી મારતો ને જૂખ્યો હોઈ તોયે ખરી. એમાં એક દિવસ વરસાદમાં લપરચો, હાડકું ભાગ્યું ત્યારે આ મને જોવા આવતી. સાવ અળણી, જ્યાં રહેતી હશે ત્યાંથી નાસીને ચોરીછૂપીથી મળી જતી. એને સૂઝે એવું કામ કરી જતી ને મને હિત્સાદમાં લાવી મૂકતી. એક

દિવસ એણે મને કહ્યું કે ફરી છોડીને તમે દુકાન મડિા, રૂપિયા હું આપીશ.

‘કોક ગાવાવાળીના સપાટામાં એ આવી ગયેલી. ત્યાં એ શીખી તો ધણું પણ એ પાંજરામાંથી છૂટવા તલસતી. આમથી તેમથી નજર ચૂકાવીને એણે પોતાની પાસે રૂપિયા ભેગા કરેલા તેમાંથી મેં દુકાન કરી એથી હું ફાવ્યો.’

‘ને એ ચાલ્યું તે.....એક ધારુ’. જરાક પગભર થયાં એટલે એણે ભુલું ધર લીધું. હું એને રોજ મળતો ને એને વાત કરતો. એને વિશ્વાસ ખેંસી ગયેલો. તે મને નવું નવું કહેતી જ જાય ને હું તેમ કરતો જાઉં. ખૂબ દોસ્તી થઈ, એણે ધનને જાળવી જાવું ને હું ખોતો ગયો. કોઈ દિવસ એણે મારી ખોટ જણાવા દીધી નથી. બહુ તો એટલું કહે કે એવું કામ બંધ કરી દો.’

‘શું કામ?’

‘ઘોડાની રેસ, ચાહીતો બદલો ને એવું બધું પણ એની ના એ હું ના પાડી પાછો મન મુજબની ગાડી હાંપી મૂકતો. ફાવતો ત્યારે એનાથી છૂપાવતો કારણ કે એને ગમતું નહિ. પણ ગુમાવતો ત્યારે છૂપાવું તોયે એને ખબર પડી જતી, ને એ ખાડો પૂરી દેતી.’

‘ભાઈ વાહ!’

‘કોણ જાણે ક્યાંથી એનામાં સમજ આવી છે. વિવેક બચરચા સજાવટ એ બધું એને સહજ છે. વાણીમાં મિઠાશ છે. કારણકે એના દિલમાં ભાવ છે. પણ એ બધું હું ગણવા માંડીશ તો તું મને ગાંડો સમજાશ.’

‘ગાવાવાળીઓને હાથ ક્યાંથી પડેલી?’

‘તે તો એનેય યાદ નથી. નાની હતી ત્યારથી હશે કદાચ. ખરું કહું તો પાછલી વાતો કરવી એને ગમતી નથી. ને હું પૂછતો પણ નથી.’

‘તારો પોતાનો હવે શો વિચાર છે?’ રામુએ પૂછ્યું.

‘મારું છો જે થવાનું હોય તે થાય. પણ એ તો પાંદડી જેવી છે. એને માથે દુઃખ પડે તે મારાથી નહિ જોવાય? તું કહીશ તો એને છોડીને જતો રહીશ, એની નજરે નહિ ચડું. કદાચ ફરીથી જિંદગી શરૂ કરીશ. મારામાં એ હિંમત છે. પણ એનું સર્વસ્વ લઈને એને લોકોના તિરસ્કારનું પાત્ર બનાવવાનું મારાથી નહિ બને.’ આનંદે પાકીટ સામે મૂક્યું.

રામુએ એની રીત મુજબ આનંદને ખમે હાથ મૂક્યો, જરા એને હલાવ્યો. ‘મુરખ, એટલું ચે નથી સમજતો કે એનું સર્વસ્વ આ પાકીટમાં છે તે નહિ પણ તું જ છે? લાવ એ પાકીટ, આપી દે મને,’ કહી એણે એ મૂંટવી લીધું.

‘રેશનઆરા-’ એણે હાંકી મારી. આ ઘરમાં એવા મોટા અવાજની નવાઈ હતી પણ જાણે પોતે ઘરનો જ માણસ હોય એમ એ અંદર જવા ગયો. ‘ક્યાં છો આપ?’ કહી એને બહાર લઈ આવ્યો. એણે પેલું પાકીટ બતાવીને કહ્યું:

‘તમારે આ એને આપવું છે ને એને એ લેવું નથી. હવે થાય શું? હું તમારો બંનેનો મિત્ર બન્યો તો હવે એમ કરો-તમે બંને એ મને જ આપો. છ ને કશુંક.’

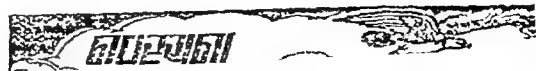
એણે નિરાતનું હસવા માંડ્યું.

‘પછી? અમારા ગળામાંથી ફાંસીનું દોરડું તમારા ગળામાં નાખી અમે ક્યાં જઈએ?’ આનંદે કહ્યું.

‘જવાનું, જવા. પહેલા જ પ્લેનમાં નીકળી પડો. હું કેમલ કરી દઉં છું.’ રમેશને મન જાણે રમત ચાલતી હતી.

‘ના ભાઈ. એમ નાસી ના જવાય. માથે પહોડ જીભો રાખીને મારાથી નહિ ખસાય.’ આનંદલાલે ધસીને ના પાડી ને રેશનઆરાએ પણ કહ્યું, ‘જ્યાં એ ત્યાં હું —પડજાયોસ્તો.’

તે પછી રામુભાઈએ બંનેને સમજાવ્યાં. પોતે બધું

ઠેકાણે પાડશે, લેણદારને એ જાતે ચૂકવશે, ધરતુ'યે જાળવશે, દેશમાં જઈ કુટુંબનો બદોબસ્ત કરી દેશે. બધું થઈ શકશે અગર જો એમાંથી કોઈ વચ્ચે ના આવે ને એને એકલાને ફાડી લેવા દે તો બસ છે. એની પાસે ધણું છે—સાધન છે, બુદ્ધિ છે, મિત્ર માટે પ્રેમ છે. પછી કોઈને ચિંતા શી ?

આગ્રહ કરી કરીને રામુભાઈએ બંનેને મિઠાઈ ખવડાવી, પોતે પણ ખાધી. એ સમજાવતો જ ગયો. રાત જામવા લાગી.

પણ આટલું બધું શાને કાળે ? આ રામુભાઈ ક્યાંથી ફરી નીકળ્યો ? એને લાગી આવે તો પાંચ પચાસની મદદ કરે. દીવાનીઓ ને ફાજદારીઓનાં જોખમ એણે શું કરવા વહોરવા ? શાથી આ બંનેને જાવા મોકલી દેવા ? છે શું ?

આનંદલાલ એને ઝરખામાં લઈ ગયો, ફરીથી પૂછ્યું. પણ એણે હસીને વાત ઉઘાવી. એક અદ્વાડિયામાં એણે જાવામાં વ્યવસ્થા કરાવીને એનો જવાબ મંગાવી લીધો. હવાઈ જહાજમાં વિદાય કરવા એ બંનેને લઇને આવ્યો. ત્યાં રોશનઆરા નવોદા કુતવધૂની માફક માથું ઢાંકીને પગે પડી.

‘મને સ્વપ્નેય ધ્યાન નહોતો કે મારી ખાસ ભુગ્રાશે. આજ અમે નવી દુનિયામાં જઈ રહ્યાં છીએ ને મારા મનનો હરખ સમાતો નથી હોં રામુભાઈ !’

એને ઊભી કરતાં રામુભાઈ ધૂણી ઊઠ્યો. આંખો સજળ થઈ.

‘રોશનઆરા—રોશન... ધણું કહેવું છે. પણ એ તો સમયે આવે ત્યારે. જા, તને જોઈવું 'તું' તે તને મળ્યું એટલે હું સુખી છું. જા, સુખી યા.’ એણે રોશનનો વાંસો પસવાયો ને એને આગળ કરી. પછી એ આનંદ તરફ ફર્યો.

આનંદલાલ ગળગળો થઈ ગયો. એણે કહ્યું, ‘લણા માણસ, કહે તો ખરો. તેં મારામાં શું જોયું કે

આમ—’

ને રામલાલે એનો હાથ પકડ્યો. ‘શું ખરેખર તું નથી જાણતો ?’

‘ના, કશું જ નહિ.’

‘તો હું તને કહું. યાદ આવે છે આપણું વતન, આપણું બાળપણ, આપણો રનેહ—’

‘કેમ બૂલાય ?’

આનંદ વિસ્મયથી જોઈ રહ્યો. વિમાનનો પંખો આતુ થયો અને એની ધરધરાટી બોલવા લાગી. આનંદે હવે જવું જોઈએ. જહાજ કંપનીવાળાએ ઉતાવળ કરવા ઈશારત કરી.

‘ને યાદ આવે છે પેલી મોઢી—મેં એને માટે ધણું દિલ કરેલું પણ એ તને જ ઓળખતી, તારે કાળે જ તલસતી. યાદ છે ને એ બધું ?’

‘હા, પણ એનું આજે શું છે ?’ આનંદલાલે એક ડગલું વિમાન ભણી આગળ ભર્યું. સમય ખલાસ થઈ ગયો હતો. વિમાનની સોડી લઈ લેવા તેના માણસો ઉતાવળા થયા હતા ત્યાં વળી રામુએ મોઢી ક્યાંથી સંભારી ?

‘આનંદ, આજે જ એનું પર્વ છે. એ મોઢી આપણા એમાંથી કોઈને નહોતી મળી, ખરું ને ? પણ આખરે એ તને મળી. પેલી ગઈ તે જ. હવે એનાથી તને કેમ વિખૂટો થવા દઉં, જા, લાઈ, એ બોલતી નથી પણ એ જ છે. મેં ઓળખી કાઢી, એ જ એ મોઢી, જા, સુખી યા.’

આનંદલાલ એક છલંગે પાછો ફર્યો. એણે રામુને પકડ્યો, હેયા સરસો દયાવ્યો ને ખીજ પળે વિમાનની નિસરણી ઉપર ફૂટકો મારી ચઢી ગયો.

ને રનેહનું વિમાન આકાશે ચઢી ગયું. એ દેખાયું ત્યાં સુધી રામુ જોઈ રહ્યો.

નાયલોન

કુદરતે માનવીને વિચારશીલ બનાવ્યો છે એટલે તેનું મન અવનવી શોધઓળખમાં પડેનથી રહે છે, તેમાંથી જ આજનો વિજ્ઞાનયુગ માનવે બનાવ્યો. વિજ્ઞાનની એવી એક વધુ શોધ એટલે નાયલોન. એ વિશે માહિતીપૂર્ણ લેખ ગુજરાતીમાં લખ્યે જ લખાયો છે. આ લેખથી આપણે વિમાનયુગ સાથે સાથે બંને ઉદ્યોગ જ છીએ.....

૨, જીન, રેશમ અને કંતાનમાંથી બનાવેલું કાપડ મનુષ્યજીવનમાં હજારો વર્ષો પૂર્વે પ્રવેશ્યું હશે. પરાપૂર્વથી ચાલતી આવતી દંતકથાઓ દ્વારા આ પ્રકારનાં વસ્ત્રો ચાલુ હોવાની વાતો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

ઓગણીસમી સદીની મધ્યમાં યુરોપમાં વૈજ્ઞાનિકોએ વનસ્પતિના રેષાઓ સાથે અખતર શરૂ કર્યા અને તેમના ઉપર રાસાયણિક ફેરફારો કરીને ઘાટ ધડી શકાય તેવાં સ્વરૂપો બનાવવામાં સફળ થયા. પરંતુ તેમાંથી વસ્ત્રો માટે 'સૂતર' બનાવી શકાય તેવા તંતુઓ ઉત્પન્ન કરવામાં તેઓ વિજયી થયા હાજ્યા ત્યારે વીસમી સદીની ઉષાના રંગો સમયના ફેરફાર પર પથરાઈ ગયા હતા. રેયોન, જેને આપણે કૃત્રિમ રેશમ કહીએ છીએ અને વેપારી વર્તુળમાં જેને 'અમક' નામથી ઓળખવામાં આવે છે તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૨માં શ્રિટનમાં થયો હતો અને લોકો તેને વપરાશમાં લેવા પ્રભાવિત થતા હતા. માનવ-સર્જિત વસ્ત્રવિજ્ઞાનનું પ્રથમ ફળ 'રેયોન' હતું. રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ વડે મૂળ તત્ત્વોમાંથી તંતુઓનું સર્જન આગળ વધતાં નવા પ્રકારના તંતુઓ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા જેમાં 'નાયલોન' અગ્રસ્થાને છે. આવા તંતુઓ વનસ્પતિ-રેષા(સેલ્યુલોઝ)માંથી, નત્રિલ પદાર્થો(પ્રોટીન)માંથી, કે ખનિજ પદાર્થોમાંથી રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ વડે પેદા કરવામાં આવે છે. દૂધ, સોયાબીન, મગફળી, કાચ વગેરેના ઉપયોગ નવા પ્રકારના તંતુઓ બનાવવામાં થાય છે અને આધુનિક વસ્ત્રવિજ્ઞાન કલાના શિખર પર ચઢી પોતાનો

ખજા ફરકાવી રહ્યું છે. સાચા રેશમ સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એવા આ તંતુઓને વિજ્ઞાને પેદા કરીને કુદરત સાથે સરસાઈ કરવા માંડી છે અને પોતાના ગૌરવની ગાથા આગળ વિસ્તારી છે.

ઉદ્યોગોમાં અત્યારે વિન્યોન, સરન, વેલોન વગેરે તંતુઓ તથા કલ્પકો(પ્લારિસ્ટીક)એ ક્રાન્તિ આણી છે અને તેજ્ય, ક્ષાર કે આલ્કલી વડે ખવાઈ જતી ચાલુ સામગ્રીઓ (ઇક્રીવીપમેન્ટસ)ને બદલે વિજ્ઞાને સિદ્ધ કરેલી અનેક નવા પ્રકારની બનાવટો રચાન લઈ રહી છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિના ક્ષિતિજ પર દૃશ્ય-માન થઈને અનેક સિદ્ધિઓ જોયે ચઢી રહી છે અને નાયલોનનો સ્પર્ધા તો હવે મધ્યાગશે તપે છે.

નાયલોન એ 'ઈ. આર્થ. દ્યુ બોં દ નેમુસ' નામની અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોમાં આવેલી કંપનીની રાસાયણિક સંશોધનની પ્રયોગશાળાનો પરિપાક છે. એના શોધક હતા ડૉ. વોલેસ કેરોલસ. પદાર્થના નાના અણુઓ એકત્રિત થઈને જુદા ગુણધર્મો ધરાવતા મોટા અણુઓમાં ફેરી રીતે રૂપાંતર પામતા હતા તે એમના સંશોધનનો વિષય હતો, આ સંશોધનને અંતે એવું ફલિત થયું કે જેમ શરીરમાં સ્નાયુઓ નાનામાંથી મોટા થાય છે અને વનસ્પતિમાં કોષો વૃદ્ધિગત થાય છે તેમ રાસાયણિક રૂપાંતરોમાં પણ નાના અણુઓ સંકલિત થઈને મોટા અણુઓમાં પરિણમે છે. સેલ્યુલોઝ એ એક આવો પદાર્થ છે. આવા અણુઓને 'પોલિમર' કહે છે. તેજ્ય અને આલ્કાહોલના રાસાયણિક સંયોગોને પરિણામે તેમાંથી 'પોલિઇસ્ટર' અને છે. આ પ્રકારના 'પોલિઇસ્ટર'માંથી ઉત્પન્ન થતા અને કંડકતા નિર્વચક વડે રિયતિર્યાપક પદાર્થ બનાવી શકાય છે અને યોગ્ય રિયતિમાં તેમાંથી તાર પણ બેગી શકાય છે. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં એડિપિક એસિડ અને હેક્ઝામે

• 'રેયોન' વિશે આ જ લેખકનો 'ભૂમિ-નવરચના'માં લેખ પ્રગટ થઇ ગયો છે. બુકો ભૂમિ-નવરચના, એપ્રિલ ૧૯૫૨, પૃ. ૪૧-૪૬.

ચિનિન ડાએમાઈન નામના એ રસાયણોના સંયોગ વડે ' પોલિમર-૬૬ ' નામનું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું, જેને નાયલોનનું જનક કહી શકાય.

નાયલોનના સર્જનમાં મૂળ ચાર તરવેનો સમાવેશ થાય છે : કાર્બન, હાઈડ્રોજન, નાઈટ્રોજન અને ઓક્સિજન. આ તરવે કોસસો, હવા અને પાણી-માંથી મેળવો લેવાય છે. રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓમાંથી પ્રથમ ધન પદાર્થ, પછી પ્રવાહી પદાર્થ, ફરી પાછો તેમાંથી ધન પદાર્થ એ ક્રમમાં બને છે. નાયલોનનું સર્જન આદિથી તે અત સુધી નીચેના ક્રમમાં દર્શાવી શકાય:-

૧. મૂળભૂ (બેઝિક) રસાયણોનું સંયોજન—જેના વડે વ્યગ્રાણનાં રસાયણો એડિપિક એસિડ તથા હેક્ઝામેથિલિન ડાએમાઈનનું સર્જન થાય છે તે પદાર્થો. (ધન સ્વરૂપ).

૨. એડિપિક એસિડ તથા હેક્ઝામેથિલિન ડાએમાઈનનો સંયોગ જેને ' નાયલોન સોલ્ટ ' અથવા હેક્ઝામેથિલિન ડાએમાઈન એડિપેટ કહે છે. (ધન સ્વરૂપ)

૩. ' નાયલોન સોલ્ટ ' ના અણુઓનું મોટા અણુઓમાં સંકલન (જે ક્રિયાને પોલિમેરાઇઝેશન કહે છે) આ પદાર્થ ઉચ્ચ સ્થિતિમાં નરમ પ્રવાહી હોય છે તથા ઠંડો પડતાં સખન બને છે.

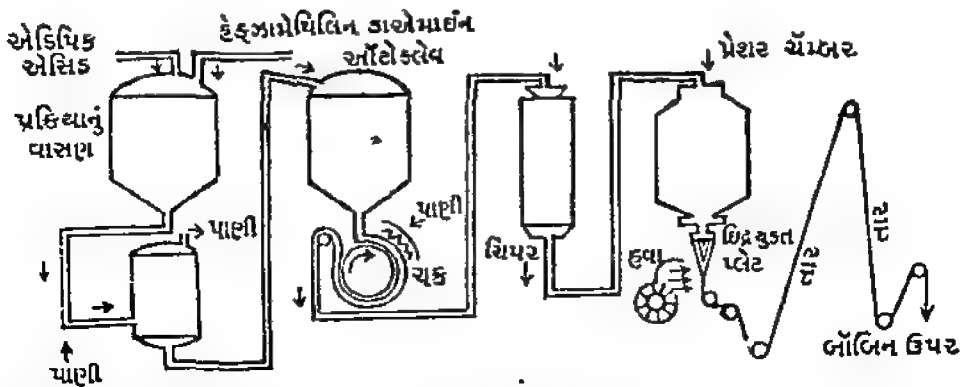
૪ ઉપરના પોલિમરને કાણુ થયા પછી પતરીઓના

રૂપમાં કાપવામાં આવે છે. (સાચુ ન બૂકા પ્રમાણે) (ધન સ્વરૂપ)

૫. પતરીઓને ઓગાળીને ચાસણી જેવો પદાર્થ બનાવવામાં આવે છે. (પ્રવાહી સ્વરૂપ)

૬. ઓગાળેલા પદાર્થમાંથી નાયલોનના તાર જેવાવામાં આવે છે. (ધન સ્વરૂપ, ઠંડા પડતાં.)

જેને ' હાઈપ્રેશર સિન્થેસિસ ' કહે છે એ પ્રકારની કલાનો ઉપયોગ કરીને એડિપિક એસિડ અને હેક્ઝામેથિલિન ડાએમાઈન નામનાં મૂળભૂત રસાયણો બનાવવામાં આવે છે નક્કી કરેલા પ્રમાણમાં એસિડ અને ડાએમાઈનના દ્રાવણો એકત્ર કરવામાં આવે છે અને તેમાંથી રાસાયણિક પ્રક્રિયા વડે નાયલોન સોલ્ટ (હેક્ઝામેથિલિન ડાએમાઈન એડિપેટ) ઉત્પન્ન થાય છે. પોલિમેરાઇઝેશન નાયલોનની બનાવટનું એક મહત્વનું પગથિયું છે આ ક્રિયાથી નાના અણુઓ સંકલિત થઈને મોટા અણુઓમાં પરિણમે છે, પોલિમેરાઇઝેશનના ગુણધર્મને લીધે જ નાયલોનનું ઉત્પાદન શક્ય થયું છે હવે નાયલોન સોલ્ટનું પાણીમાં દ્રાવણ કરવામાં આવે છે. અને ' ઇલેવેપોરેટર ' માં યોગ્ય મિશ્રણનું પ્રમાણ આવતા સુધી ગરમ કરવામાં આવે છે. પછી તેને ' ઓટોક્લેવ ' નામના બંધ વાસણમાં ઊકાળવામાં આવે છે. આની અંદર રાસાયણિક ક્રિયાઓ થવાને લીધે નાયલોન સોલ્ટના અણુઓ પરસ્પર સંકલિત થઈ વિશાળ અણુઓમાં પરિણમે છે. આ સંકલિત જુથોને ' પોલિએમાઈડ ' કહેવામાં આવે છે કારણ કે

તેમાં 'એમાઇડ' જૂથો એકત્ર થયા હોય છે. ઉષ્ણ-તામાનના નિયંત્રણ વડે આવી પ્રક્રિયા સાધ્ય બને છે. હવે જે પદાર્થ બને છે તે જડો રંગડા જેવો પ્રવાહી હોય છે અને તેજ સ્વરૂપમાં તેને ઓટોકલે-વમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે.

ઓટોકલેવની નીચે ધામેથી ફરતું એક ચક્ર હોય છે. પ્રવાહી પદાર્થ ઓટોકલેવમાંથી આ ચક્ર ઉપર પડે છે અને પાણીના કુવારા વડે તેને ચક્ર ઉપરજ ઠારી દેવામાં આવે છે. આથી તે એક સ્વેન, અર્ધ પાર-દર્શક રીબનના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. અને ચક્ર ઉપરથી રીબન જેવો બહાર આવે છે તેવી જ તેના પરથી હવાના પ્રવાહ વડે પાણી ઉરાડી મૂકવામાં આવે છે.

આ રીબનમાંથી હવે નાની નાની પટ્ટીઓ કાપી કાઢવામાં આવે છે. (સાબુની 'ચિ'સ' જેવી.) જુદા જુદા વખતે બનાવાયેલાં આવી પટ્ટીઓનું પછી મિશ્રણ કરીને તેમને એક ઓગાળવાના યંત્રમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. આમાંથી નાઇટ્રોજનના પ્રવાહ વડે ઓકિસજન કાઢી નાખવામાં આવે છે. ત્યારપછી પંપ વડે પ્રવાહી કરેલા પદાર્થને હિદ્રોમાંથી દૂધાણુ-પૂર્વક બહાર કાઢવામાં આવે છે એટલે તેમાંથી નાયલોનના તાર નીકળે છે. આ ક્રિયા કરતાં પહેલાં ફિલ્ટર વડે પદાર્થમાંથી અશુદ્ધિઓ દૂર કરવામાં આવી હોય છે. હવે આ તારોને વળ આપી ચક્રો પર ચઢાવી ચક્રોને ગતિમાન કરીને ખેંચવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે કરવાથી તારને જોઈએ તે મુજબ ખારીક કરી શકાય છે. સામાન્ય રીતે મૂળ લંબાઈની ચારગણી લંબાઈ સુધી તેમને ખેંચી શકાય છે. આ ખેંચવાની ક્રિયાને લીધે અણુઓ જે આગ અવળા વિસ્તરેલા હોય છે તે સમાન્તર ગોઠવાઈ જાય છે અને તારની મજબૂતાઈ વધે છે.

નાયલોનના સૂતરને રંગવા માટે એસિટેટ જાતના રંગરસાયણો વપરાય છે પણ એસિડ, ક્રોમ, અને ખીજ પ્રકારના રંગરસાયણો સફળતાપૂર્વક કામ આપી

શક્યા છે.

નાયલોનમાંથી બનાવેલું કાપડ ખૂબ જ મજબૂત છે. છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં નાયલોનનો પ્રથમ ઉપયોગ 'પેરે-શર્ટ' (એરોપ્લેનની છત્રી) બનાવવામાં થયો હતો. અત્યારે ખાસ કરીને તેનો ઉપયોગ હોઝિયરીમાં સવિશેષ થાય છે પણ ખીજ પ્રકારના સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના વસ્ત્રોમાં પણ તેની ખપત ઘણી છે. સોફા વગેરે ફરનીચરની ગાદીઓના ઢાંકણો બનાવવામાં અને મોટરના ટાયરોની બનાવટમાં પણ નાયલોન વપરાય છે. ઉધઈ તથા જંતુઓ નાયલોનને ઊન તથા રેશમની માફક ખાઈ જતાં નથી. વપરાશમાં નાયલોનનું કાપડ એકવાર સળ આપ્યા પછી તે કાયમ ધારણુ કરી શકે છે એટલે તેમાંથી બનાવેલાં વસ્ત્રોને વારંવાર ઇસ્ત્રી કરવાની માથાકૂટ રહેતી નથી. તેના કાપડ પરથી મેલ તથા કચરો પણ સરળતાથી નીકળી શકે છે. છતાં બેજ ચૂસવાની તેની શક્તિ બહુ ઓછી હોવાથી ગરમ હવામાનવાળા પ્રદેશમાં જ્યાં પ્રસ્વેદ વિશેષ થાય છે ત્યાં ચામડીને લાગીને પહેરેલાં વસ્ત્રો પ્રસ્વેદ શોષી શકતાં નથી. અને તેથી આવા વસ્ત્રો આપણી આબોહવામાં ચામડીને સ્પર્શાને પહેરવાથી કાવતું નથી. સાથેસાથ આ જ ગુણને લીધે પાણીમાં બોળાયા પછી આ વસ્ત્રો તરત જ સૂકાઈ જાય છે અને તેથી 'રિવિંગ સુટ' માં નાયલોનનું કાપડ સર્વથા યોગ્ય બની રહે છે.

નાયલોનનું ભવિષ્ય અત્યંત ઉજ્જવળ છે. હજુ હિંદમાં નાયલોન બનતું નથી પણ તે નજીકના ભવિષ્યમાં બનશે તે સંજોગો રજમાત્ર શંકાને સ્થાન નથી. મુશાયમતા અને આકર્ષકતા સાથે મજબૂતાઈનો સુભગ સુમેગ થવાને કારણે નૂતન વસ્ત્રવિજ્ઞાનમાં નાયલોને પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન જમાવ્યું છે. દુનિયાના લગભગ બધા દેશોમાં નાયલોન બનવા લાગ્યું છે. જાપાનમાં 'એમિજાન,' જર્મનીમાં 'પર-લોન' વગેરે નામોથી તે વિખ્યાત છે. જગત સંપર્કથી આપણે પણ અહીં આ ઉદ્યોગ તરફ વળીશું તે સમય બહુ દૂર નથી લાગતો.

સંસ્કૃતિ : ઉત્થાન અને પતન

[મારી 'સર્વોદય' કે સામ્યવાદ'ની લેખમાળા પૂરી થતાં જ ભારતીય ઇતિહાસમાં રસ લેતા અનેક વાંચકો તરફથી માગણી આવી કે મારે 'સંસ્કૃતિનું સર્વેય' એ મથાળા હેઠળ આ લેખમાળા હજી બારેક મહિના લાંબાગવી પણ મારે જે કહેવાનું હતું તે કહી નાખ્યું હોવાથી તેમજ અર્વિંતચર્ચાની ઇચ્છા ન હોવાથી મારે લાચારીથી એ રિચાર પડતો મૂકવો પડ્યો. પણ આ લેખમાળા અંગે મને પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ અને પત્રવ્યવહારદ્વારા પુછાપેછા સેકેકે પ્રશ્નોમાંથી લીધે રસ પડે એવા મહત્વના પ્રશ્નોના જવાબ આપવાની મારી ફરજ સમજું છું. જેથી આ લેખમાળા અંગે જે કંઈ ગેરસમજ થઈ હોય તે દૂર થાય — લેખક]

પ્રશ્ન ૧ : તમે એક ત્રિકાળદર્શી ત્રણિની ખાત્રીથી શી રીતે કહો છો કે હિંદુ સંસ્કૃતિ મરણોન્મુખ રિથિતિમાં છે? જે સંસ્કૃતિ હજારો વર્ષ થયાં અસંખ્ય પરદેશીઓના આક્રમણ સામે આજે પણ ટકી રહી છે. જેણે પોતાના પડોડાકાળમાં પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્માજી જેવા મહાપુરુષ પકડ્યા છે. અને જેણે અનેક અમર સર્જનો કર્યાં છે એ સંસ્કૃતિનું ભવિષ્ય મને અવશ્ય ઉજળું લાગે છે. જ્યારે આજના અણુ યુગમાં જગતના વૈજ્ઞાનિકો અને રાજપુરુષો મુંઝાશે ત્યારે એમને અવશ્ય આપણા ધર્મ અને સંસ્કૃતિ પ્રકાશ આપશે એની મને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે.

ઉત્તર :—તમે જે શ્રદ્ધા બ્યક્ત કરી છો એ લાખો ભણેલા હિંદુઓની કથા છે. પોતાની માને કોઈ ઝાકણ કહેતું નથી. દરેક પ્રજાના નેતાઓ પોતાની પ્રજાને સર્વશ્રેષ્ઠ માનતા હોય છે. દરેક પ્રજા પણ પોતાને ઈશ્વરના માનીતા વારસ તરીકે માનતી હોય છે. આમાંથી ઇતિહાસકારે માત્ર એટલું જ જોવાનું છે કે કોનું અભિમાન વાજળી અભિમાન છે અને કોનું મિથ્યાભિમાન છે. જે હકીકત સંસકૃતિ માપવાના સર્વામાન્ય ધોરણોથી સહેલાઈથી માપી શકાય છે. જેમકે એક દાકતર દર્દીને એમ કહે કે તમારી પૂરી શારીરિક તપાસ પછી મારી ખાત્રી થઈ છે કે તમે ક્ષયરોગથી પીડાઈ રહ્યા છો અને છનાંવ દર્દી જે પોતાના મિથ્યાઅભિમાનથી એમ કહે કે નાના, મને કંઈ ખાત્રી નથી. અને પોતાના દર્દ તરફ ધ્યાન

કર્મિના વાચકોના આંતરેને વશ થઈને કી 'વસુખધુ' એમની અજાણ્ય કલમ ફરી વાચકો સમક્ષ રજૂ કરે છે. શ્રી 'વસુખધુ'ની કલમે વાચકોનું જે આકર્ષણ જમાવ્યું છે તે હવે ચાલુ રહેશે.....

ન રાખે તો પછી છેવટે તો પરિણામ ઝાલું છે. એ રીતે હિંદુઓ અધોગતિમાં હોવા છતાં પોતાને ઉન્નતિના શિખર ઉપર બેઠેલી એક મહાપ્રજા માને તો તે એમની ખુશીની વાત છે.

હિંદુઓ આજ સુધી ટકી રહ્યા એ હકીકત મારે હસવું કે રડવું એ જ મને સમજતું નથી. જે પ્રજાએ આ દેશમાં ૯૫% બહુમતીમાં હોવા છતાં માત્ર ૫% મુસ્લિમ વસ્તીનો જુલમ પાંચસો વર્ષ સુધી નીચી મુઠીએ સહન કર્યો. એ પરિસ્થિતિ કદાચ ક્ષમ્ય હોય પણ ગૌરવપ્રદ તો નથી જ.

મહાત્માજીનાં સર્જન, સાધના અને સિદ્ધિ બ્રિટિશ શાંતિને આભારી હતી એ મુદ્દાની ચર્ચા હું અગાઉ બહુ જ વિગતવાર કરી ચેશે છું. જેમ તુર્કીદાસ માટે મોગલ શાંતિ જવાબદાર હતી તેમ મહાત્માજી માટે બ્રિટિશ શાંતિ જવાબદાર હતી. હવે દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી સરદાર વલ્લભભાઈના મત પ્રમાણે મહાત્માજી કરતાં પણ મોટો પુરુષ પાકશે, ત્યારે મારા જેવા સંશયાત્માઓ મિથ્યાદષ્ટિવાળા પુરવાર થશે.

જૂતકાળની બકાઈઓ પડતી મુઠીએ તો વર્તમાનકાળમાં માનવસંસ્કૃતિને આગળ ધપાવનાર કોઈ મહત્વનો કે મૌલિક ફોળો હિંદુ સંસ્કૃતિએ આપ્યો હોય એમ હું માનતો નથી. કોઈપણ તંદરથ વિવેચકને માનવાનું કારણ નથી.

ભવિષ્યમાં ડોકીયું કરતાં આપણે એમ માની લઈએ કે અણુશસ્ત્રોનો સારી રીતે વિકાસ થાય અને ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધમાં એનો છૂટથી ઉપયોગ થવાથી અમેરિકા અને રશિયાની સંસ્કૃતિઓ નામશેષ થઈ જાય તો એથી હિંદુ સંસ્કૃતિ જેવી નિર્વીર્ય થઈ ગયેલી સંસ્કૃતિને જગતની નેતાગીરી શી રીતે મળે એ હું હજીપણ સમજી શકતો નથી. આવા સંસ્કૃતિ-સંહારના મહાભારતનું પરિણામ કદાચ એ પણ આવે કે આવતી કાલે હબસીઓ કે એસ્કીમો જેવી અનામત વીર્યાવાળી પ્રજાઓ આખા જગત ઉપર રાજ કરે. ભૂતકાળમાં આવું વારંવાર બન્યું છે કે, વીર્યાવાન અને અસંસ્કારી પ્રજાઓએ સંસ્કારી અને નિર્વીર્ય પ્રજાઓને હરાવી એમની ઉપર રાજ કર્યું છે. ગ્રીસ-રોમ અને હિંદુ-મુસલમાનના દાખલા આપણી નજર સામે મોજુદ છે.

આ આખા પ્રશ્નને વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે આપણે ઇજીપ્તનો દાખલો લઈએ.

ભારતની પેઠે ઇજીપ્તની સંસ્કૃતિ એ એક અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ કહી શકાય. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે એ સંસ્કૃતિ પોતાના તેજથી જ પ્રકાશતી હતી અને જગતને સંસ્કારદાન કરતી હતી. ક્રમશઃ એનું વીર્ય ઘટ્યું અને એ ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિઓથી પ્રભાવિત થતી ચાલી. છેવટે એનો અરબોએ નાશ કર્યો. આજના ઇજીપ્તવાસીઓને મન એ પ્રાચીન પીરામીડો, મદિરા, લાપા, લીપિ, એ બધું ટ્રાઈ બીજી દુનિયાના જ અવશેષો છે. એ અવશેષો સાથે એમને કશો જ જીવંતોળગતો સંબંધ નથી. આજે એની એ દશા પ્રાચીન હિંદુ સંસ્કૃતિની થતી હું મારી નજરે જોઈ રહ્યો છું. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે આ દેશની સોએ સો ટકા પ્રજા આર્યાધર્મી અર્થાત હિંદુ, બૌદ્ધ કે જૈન હતી. એમાંથી આપણી દશા એ થઈ કે માત્ર કે પ્રજા હિંદુ રહી. પરિણામે પાકિસ્તાન ઊભું થયું અને ભારતની લગભગ ૮૦% વસ્તી ફરી પાછી હિંદુ કહેવાઈ, પણ આ કેવળ કામચલાઉ પરિણામ હતું. સ્વાતંત્ર્ય પછી ફરી પાછી વટાળ પ્રવૃત્તિએ બહુ જોર

પકડ્યું છે જે પ્રતિપ્રાંતના આકાશ જોવાથી સાફ સમજી શકાય છે. એકલા મલબારમાં જ છેલ્લા દશ વરસમાં પાંચ લાખ મોપલાઓ વટલાઈને મુસલમાન થયા છે.

દેશના ધાર્મિક અઘડા મટાડવા માટે બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્યની આત્મઘાતક નીતિ હિંદુ બહુમતીવાળી કોંગ્રેસે અપનાવી. જો આ બિનસાંપ્રદાયિકતાને સિદ્ધાંત સૌએ સ્વીકાર્યો હોત તો આપણા ધાર્મિક અઘડાઓનો અવશ્ય અંત આવ્યો હોત. આ નીતિ એકલા હિંદુ કોંગ્રેસીઓએ અપનાવી. એટલે આ દેશમાં મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓને છુટ્ટો દોર મળી ગયો. એને પરિણામે હિંદુ પ્રજાના નાશની ક્રિયાએ વધુ વેગ પકડ્યો.

આજે હવે સ્વાતંત્ર્યના સાત વર્ષો પછી આપણે જરા હિંદુ-મુસલમાન પ્રશ્નની પરિસ્થિતિ જોઈએ. પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં તો હવે હિંદુઓનું કે હિંદુ સંસ્કૃતિનું નામનિશાન રહ્યું નથી. જ્યાં આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે આશ્રમે આશ્રમે વેદમંત્રોના ઘોષ સંભળાતા હતા એવા એ હિંદુ સંસ્કૃતિના કમ્પ્રસતાનમાં આજે મુસ્લિમોની બાંગો સંભળાઈ રહી છે. બીજી બાજુ પૂર્વ પાકિસ્તાનમાંથી હિંદુઓને મારી, લૂંટી ફૂટીને લાખોની સંખ્યામાં હાંકી મૂકવામાં આવે છે. ત્રીજી બાજુ ગુજરાતમાં જે મોલેસલામ ગરાસીયાઓને મહમદ બેગડાએ તલવારના ત્રાસથી મુસલમાન બનાવ્યા હતા, તે સ્વેચ્છાએ બિચારા હિંદુ ધર્મમાં પાછા આવે છે. એને માટે શુદ્ધિ સમારંભો યોજાય છે અને પ્રાંતના કોંગ્રેસી વડેરાઓ તરફથી છુપા ફરમાનો છૂટે છે કે આવા સમારંભોમાં કોઈ કોંગ્રેસીએ લાગ લેવો નહિ, કારણ ? પાકિસ્તાન આ સમાચારોને વિકૃત રૂપ આપીને આપણને દુનિયામાં ફેળેત કરી રહ્યું છે. ચોથી બાજુ ત્રાવણકોર-કોચીનમાં જુદા જુદા પક્ષોના રાજપુરુષો વિધર્મીઓની વટાળ પ્રવૃત્તિ તરફ કેવળ આંખ આડા કાન નથી કરતા, પણ વોટ મેળવવાની લાલચે આ પ્રવૃત્તિઓને આડકતરું ઉત્તેજન આપી રહ્યા છે, અને એમાં કોંગ્રેસીઓ,

પ્રભસમાજવાદીઓ, તેમજ કામ્યુનીસ્ટો સૌ સરખા યુનેઝાર છે. પ્રાંતપ્રાંતની આ પરિસ્થિતિ જોયા પછી આપણી વર્તમાન રાજનીતિને બિનસાંપ્રદાયિકતાની નીતિ કહેવી કે હિંદુ નિર્મોલ્યતાની અવધી કહેવી એ મને સમજતું નથી. હું પોતે રાષ્ટ્રવાદી છું, અને દરેક પ્રકારના કામવાદ જ્ઞાતિવાદ અને ધર્મવાદને અંતઃકરણથી વિચ્છાડું છું. પણ આજે જે રીતે બિનસાંપ્રદાયિકતાની નીતિ ચાલી રહી છે એને હું બેવકુફ હિંદુઓએ ખોળેલું આત્મઘાતક માટેનું છેલ્લામાં છેલ્લું સાધન છે એમ અંતઃકરણપૂર્વક માની રહ્યો છું. દરેક હિંદુ જે પરધર્મમાં વટસાય છે તે સીધી કે આડકતરી રીતે દેશનો દુરુમન બને છે. આ દેશ કેવળ હિંદુઓની જ ધર્મભૂમિ અને કર્મભૂમિ છે. જ્યારે કરોડો વખતે મોટા ભાગના મુસલમાનો મસ્જીને વફાદાર રહેશે, ખ્રિસ્તીઓ રોમ, લાંડન કે ન્યૂ યૉર્કને વફાદાર રહેશે અને કામ્યુનિસ્ટો મોસ્કોને વફાદાર રહેશે

એટલે આ દેશના ધાર્મિક ઝંખડાઓનો ઉકેલ આપણે નથી સર્વધર્મસમભાવથી લાવી શક્યા કે નથી સર્વધર્મઅભાવથી લાવી શક્યા. કારણ કે સર્વધર્મસમભાવ એ કોઈ ગાંધીજીની મૌલિક શોધ નથી. એ તો એક સનાતન હિંદુ સંસ્કાર છે. હિંદુઓ રામકૃષ્ણ અને વશિષ્ઠ નિષ્કામિત્ર જેટલું જ બુદ્ધમહાવીર, ઈસામસા, અને મહમદજરથુરતને માન આપે છે. તો ઉલટપલ્ટે ખ્રિસ્તીઓ, મુસલમાનો કે કામ્યુનીસ્ટો ગમે એટલા ઉદાર હોય તો પણ પોતાના પયગમ્બરો જેટલું અન્ય પયગમ્બરોને માન, સ્થાન, કે મહત્વ આપતા નથી. જ્યારે સર્વધર્મઅભાવ એ તો એક પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અભાવાત્મક નકલ છે કારણ કે પશ્ચિમમાં જે અભાવ છે તે માત્ર જૂના ધર્મો પ્રત્યે છે. એમનો જે નવો ધર્મ રાષ્ટ્રધર્મ છે એનાથી તો આપણે હજી હજારો ગાઉનું છેડું છે.

એટલે જે દશા ઈજ્જમની સંસ્કૃતિની થઈ તે જ દશા હિંદુ સંસ્કૃતિની થતી, આપણે આપણા ઇતિહાસ ઉપરથી

સાફસાફ જોઈ શકીએ છીએ.

એક રીતે આજસુધી છેલ્લા અઢીહજાર વરસથી ભારત આપણને આખા એશિયાનો ઇતિહાસ સમજવાની આવી પૂરી પાડે છે.

આ દેશમાં જ્યારે બૌદ્ધોની ચઢતી હતી, ત્યારે આખા એશિયામાં બુદ્ધધર્મની જાહેરાતલાલી હતી. એ જ રીતે જ્યાંસુધી હિંદુ સંસ્કૃતિના ભારતમાં ચઢતા પૂર હતાં ત્યાંસુધી એશિયામાં પણ એ સંસ્કૃતિના ગુણગાન ગવાતાં. હિંદુમાં હિંદુઓ હાર્યા, અને મુસલમાનો સ્થિર થયા. એટલે એશિયામાં પણ મુસલમાનોની ચઢતી થઈ. બાકી સિવાયનાં અનેક હિંદુ સંસ્થાનો આખા ને આખા વટસાઈને મુસલમાન થઈ ગયા. એ જ રીતે આ દેશમાં મુસલમાનોની પડતી થઈ. અને અંગ્રેજોની ચઢતી થઈ. એની સાથે સાથે પશ્ચિમ યુરોપની જુદીજુદી પ્રજાઓએ એશિયામાં સંસ્થાનો જમાવ્યા. ભારતમાંથી અંગ્રેજો ગયા એની સાથેસાથે જ આખા એશિયામાંથી સંસ્થાનવાદની પડતી થઈ.

ઈ.સ. ની ચોથીથી ચોઢમી સદી સુધીના એક હજાર વર્ષમાં આ દેશમાં અનેક ભટકતી પ્રજાઓ સ્થિર થઈ, અને અહીંના સમાજમાં શોષાઈ ગઈ. એની એ કિંવા આપણને ચીનના ઇતિહાસમાં પણ જોવાની મળે છે. અને લગ્નિધિમાં જે આ દેશમાં કોંગ્રેસ નિષ્ફળ જશે અને કામ્યુનીસ્ટો ફાવશે તો આખો એશિયા એક પણ બાંદૂકના બાર વિના મોસ્કોના લાલ ઝંડા હેઠળ આવી જશે.

વાંચક એ હકીકત બરાબર લક્ષમાં રાખે કે હું ભારત અને હિંદુ સંસ્કૃતિ એ બેને એક ગણતો નથી. કારણ કે આ દેશમાં જ્યારથી હિંદુઓની પડતી થઈ, ત્યારથી એ પ્રજા ઈજ્જતની પ્રજાની પેઠે પર સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત થતી ચાલી. મુસ્લિમ યુગ દરમ્યાન હિંદુઓ-મુસલમાનોથી પ્રભાવિત થયા, અને અંગ્રેજોના જમાનામાં અંગ્રેજો અને એમના ધર્મથી તેઓ એટલી હદ સુધી પ્રભાવિત થયા કે મહાત્માજી

જેવા મહાન નેતામાં પણ હિંદુ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ
એવા પરસ્પર વણાઈ ગયા છે કે જેને છૂટા પાડવાનું
કામ લગભગ અશક્ય છે. હવે આ દેશ ઉપર દિવસે
દિવસે અમેરિકા અને રશિયા એ બન્નેનો પ્રભાવ
વધતો ચાલ્યો છે. છેવટે જે ફાવે તે ખરું! અને
એમાં છેવટે ખોટું પણ શું છે? સંસ્કૃતિની
નાગામાં નાગી બાપ્તિ કરવી હોય તો તે એ
થઈ શકે કે ‘સંસ્કૃતિ એટલે બળીયાની રહેણી
કરણી!’

એક વખત આખા યુરોપમાં નેપોલીયનની હાક
વાગતી હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે યુરોપની શિષ્ટ
ભાષા (લીંગ્વા ફ્રાન્કા) ફ્રેંચ બની. એ જ રીતે
આપણે ત્યાં જ્યારે બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ હતું, ત્યારે
સંસ્કૃત ભાષાની મોલખાલા હતી. મુસ્લિમ-અમલ
સાથે બ્રાહ્મણોની સત્તા ધટી કે સંસ્કૃતનું મહત્વ
ધટતું ચાલ્યું અને પ્રાતિક ભાષાઓનું મહત્વ વધતું
ચાલ્યું. સંસ્કૃતમાં મૌલિક સર્જનો થતાં અટક્યાં.
જ્યારે અહીં મુસલમાનો ફાવ્યા, ત્યારે આપણી
રહેણીકરણી ઉપર ન ભૂંસી શકાય એવો પ્રભાવ
તેઓ પાડી શક્યા. અને જ્યારે અંગ્રેજોએ પોતાનું
વર્ચસ્વ જમાવ્યું, ત્યારે આપણે તો ગુલામ હતા
એટલે આપણે એમની નકલ કરીએ એમાં નવાઈ
નહિ. પણ અનેક સ્વતંત્ર છતાં પછાત એવી
પ્રજાઓએ પોતાનો આત્મવિકાસ સાધવા માટે
અંગ્રેજોને આદર્શ તરીકે સ્વીકાર્યા; તેમજ પોતાના
દેશકાળ મુજબ નજીવા ફેરફારો કરી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું
અનુકરણ કર્યું અને એટલા માટે જ બ્રિટિશ
પાર્લામેન્ટ એ જગતની બધી પાર્લામેન્ટોની જનની
કહેવાય છે. અંગ્રેજ જે વિશ્વભાષા થઈ તે અંગ્રેજ
પ્રજાના પ્રયત્ન પુરુષાર્થને લઈને જ. અને એ પ્રજાની
સંસ્કૃતિની અધોગતિ થવા માંડી ત્યાં તુર્ત જ
અંગ્રેજોનો ઝંડો અમેરિકન પ્રજાએ ઉપાડી લીધો
અને અમેરિકન સંસ્કૃતિની ચડતી કળા હોવાથી
અંગ્રેજ ભાષાની પ્રગતિ પણ વગર અટકે ચાલુ રહી.
આપણે ‘આર્ય સંસ્કૃતિ’ ‘આર્ય સંસ્કૃતિ’ એમ

સમજ્યા વગર ફૂટ્યા કરીએ છીએ, પણ આર્ય
સંસ્કૃતિ એ તે વળી કઈ બક્ષા છે એ સમજવાની
આપણે લેશમાત્ર પરવાહ કરતા નથી. સંસ્કૃતિના
તોલમાપની કોઈ પણ કસોટી લો. દરેક કસોટીથી
છૂટછૂટી રીતે તેમજ સંયુક્ત રીતે આપણી
સંસ્કૃતિ તપાસો.

[૧] એકતા:—અનેક લેખકો તરફથી અસંખ્ય વાર
દલીલો થઈ છે કે આપણે ત્યાં વિવિધતામાં એકતા છે, પણ
ખરી વાત એનાથી બરાબર ઊંધી છે. આપણે ત્યાં
ખરી રીતે એકતામાં વિવિધતા છે. જે દેશ ભૌગોલિક
રીતે એક છે, તે જ દેશ સાંસ્કૃતિક રીતે ભિન્ન છે અને
એનું જ સીધું સાદું પરિણામ ભારત અને પાકિસ્તાન.
પણ કદાચ કોઈ એમ દલીલ કરે કે આપણે એક
રાષ્ટ્ર નથી, રાષ્ટ્ર સમૂહ છીએ. અંગ્રેજોમાં કહેવું
હોય તો એમ કહી શકાય કે આપણે નેશન નથી,
પણ મલ્ટીનેશનલ સ્ટેટ છીએ. જેમ કે ગુજરાત,
મહારાષ્ટ્ર, આંધ્ર વગેરે તો પછી પ્રશ્ન એ થશે કે
ગુજરાતનો મુસલમાન ગુજરાતને વધારે ચાહે છે કે
પાકિસ્તાનને? ગુજરાતનો યહૂદી ગુજરાતને વધારે
ચાહે છે કે ઈઝરાઈલને? આપણે આપણી નજર
સામે જેઈ રહ્યા છીએ કે જે યહૂદીઓને બળે હનુર
વર્ષ થયાં ભારતમાતાએ આશ્રય આપ્યો છે અને
પોષ્યા છે, તે યહૂદીઓ હવે પોતાનાં ગાંસડાં-પોટલાં
બાંધીને ‘પવિત્ર ભૂમિ’ ભણી પ્રયાણ કરી રહ્યા છે!
અ તે કઈ જાતની રાષ્ટ્રીયતા? ઈંગ્લેન્ડનો કોઈ
રોમન કેથલિક પોતે રોમન કેથલિક હોવાને કારણે
ગાંસડાં-પોટલાં બાંધીને પોપ સાહેબ પાસે રવાના
થાય છે ખરો?

ખૂબીની વાત તો એ છે કે આ દેશ એક છે એવી
દલીલ કરવામાં સાતવળેકરણ જેવા ચુસ્ત આર્યસમાજ
અને વિનોબાજી જેવા ચુસ્ત ગાંધીવાદી-બંને બિલકુલ
એકમત છે. સાતવળેકરણ સંસ્કૃત સ્લોકો ટાંકીને
અને ચાર ધામ વગેરેના દાખલા આપીને દેશની
સાંસ્કૃતિક એકતા સિદ્ધ કરે છે, જ્યારે વિનોબાજી
કહે છે કે જુઓને, તમે ભારતમાં ગમે ત્યાં જાઓ,

તો ગમે તે નદીનેય યોડા ગગા કહે છે આ છે આપણી સંસ્કૃતિક એકતા પણ કોઈ એ વિચાર કરતું નથી કે ભારત અને પાકિસ્તાનના દસ કરોડ મુસલમાનોમાંથી આ દેશની કોઈપણ નદીમાં નાહવાથી પવિત્ર થવાય એવું કેટલા મુસલમાનો માને છે ?

હા અનમત, એ વાન સાચી છે કે ભારત કે પાકિસ્તાનનો મુસલમાન દુનિયાના કોઈપણ દેશના મુસલમાન કરતાં તરત જુદો પડી આવે છે સેકડો વર્ષોના ઇતિહાસે પોતાના ન બૂસી થકાય એવી છાપ એનો ઉપર મૂકી જ છે છતાંય હિંદુ કે હિદી સમાજમાં એ ભગો નય એ વાતને હજી લાખો ગાઉનું ઊંડુ છે

[૨] ઐતિહાસિક સાતત્ય—ઐતિહાસિક સાતત્ય એ સંસ્કૃતિને સ્થિર રાખવાનું બહુ જ મહત્વનું સાધન પણ આ દેશમાં શ્રમણ ક્રાંતિ ઉપર હિંદુ પ્રતિક્રાંતિએ જેવો દિગ્વિજય મેળવ્યો તેવો દિગ્વિજય ઇસ્લામી ક્રાંતિ સામે મેળવવામાં હિંદુ પ્રજા નિષ્ફળ નીવડી છે આ દેશનો એક મુસ્લિમ પ્રજાગત આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ મગીને ગાંધીય વ્યક્તિ થયો નથી

હિંદુઓની ખાનદાની વસિલ, વિશ્વામિત્ર અને રામ કૃષ્ણથી શરૂ થાય છે જ્યારે મુસલમાનોની ખાનદાની મહમદ પયગમરથી શરૂ થાય છે પરિણામ એ આવ્યું છે કે જે શ્રીકૃષ્ણના યાદન વશને વનાઈને મુસલમાન થયા છે, તેઓ પોતાને કૃષ્ણના વિતરાઈ કહેવડાવવાને બદલે મહમદ પયગમરના પિતરાઈ કહેવડાવે છે ! પોતાની જાતને તેઓ સૈયદ કે પગણ તરીકે ઓળખાવવામાં અસિમાન ને છે એટલે આ દેશના સામાન્ય મુસલમાનના માનસના મૂળ મહમદ પયગમરથી શરૂ થાય છે કોકને વગી વિશેષ મૂળ કુ? તો ને મૂળ વેલ ઉપનિષદની દિશામાં જતાં નથી, પણ રમશામની દિશામાં જાય છે રાજકીય રીતે ભગ્ન એવા મોટા ભાગના મુસલમાનો વિધિ તરીકે ઉર્દૂ જ પસંદ કરશે પણ જો ઉર્દૂ આવે એમ જ ન

હોય તો તેઓ દેવનાગરીને બદલે રોમન લિપિની હિમાયત કરશે અને પોતે પ્રગનિશીન છે એવી આત્મ-વચના સેવશે

[૩] રાષ્ટ્રીયતા—પશ્ચિમના દેશોમાં રાષ્ટ્રીયતા જે કસોટીથી મપાય છે, તે કસોટી જો આપણે લાગુ પાડી હોય, તો કેટલીક કસોટીઓ જડશે જ નહિ અને જે જડશે એમાં એકનામાં વિવિધતા માલુમ પડશે

રાષ્ટ્ર તો જે ભારત અને પાકિસ્તાન રાષ્ટ્રબજાર તો જે ભારતના અને પાકિસ્તાનના ભાષા તો જે હિન્દી અને ઉર્દૂ લિપિ તો જે દેવનાગરી અને ઉર્દૂ રાષ્ટ્રીય કૂન તો જે કમળ અને ગુનામ રજ્જુશ તો જે વડ અને તાડ રાષ્ટ્રીય બોજન અને પીણાની ખમર નથી અને છતાંય જો રાષ્ટ્રીય પીણું કહેવું હોય તો હુગાયનું દૂધ એ કહું, પણ ગૌવધના અધનાએ, વધની વસતિએ અને મિનસાંપ્રદાયજ્ઞાની નીતિએ હું પણ મિનાસણમાં પડી ગયો છું કે એને રાષ્ટ્રીય પીણું કહેવું કે ન કહેવું ?

કોઈ ઉદાર મતવાદી ભાઈ એમ કહેશે કે છોડો ને આ બધી મગજમારી, આજે જ્યારે એક વિશ્વ સંસ્કૃતિ થવા બેવી છે, ત્યાં આવી સંકુચિત વાતો તમારા મગજમાંથી કપાઈ નીકળે છે ? તો એને જવાબ એ છે કે કેવળ આપણે જ ભાઈચારો વધારીને વિશ્વસંસ્કૃતિ ઇચ્છીએ છીએ, એમ નથી દુનિયાનાં દરેક પ્રજા એ જ ઇચ્છી રહી છે તો પછી આ અધકા બધા શાના છે ? એનો જવાબ એ છે કે અધકા તો આ બધા મોટાઈ-નાનાઈના છે બધા મહે છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય એકતા ભંગી કરો અને વિષ શાન્તિ રથાપો ઇંગ્લેન્ડ કહે છે કે અમે આજ સુધી બધી લડાઈઓ ‘ક્રિશ્ચિય સાંતિ’ના બચાવ મારે જ લખ્યા છીએ આ ‘ક્રિશ્ચિય સાંતિ’ એ ‘રોમન સાંતિ’ની મોટી આગતિ છે એનો અર્થ એટલો જ કે આપણે બધા ભાઈ ભાઈ, એમા મોટા ભાઈ હું ! અમેરિકા એવું એ કહે છે કે અમને જરાય સાંપ્રાજ્ય

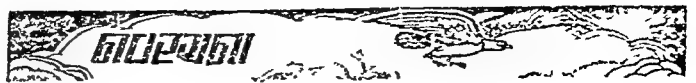
લાલસા નથી. દુનિયામાં બધે અને લાઈચારો ફેલાવી
સૌ અમારા જેવા સ્વતંત્ર થાય એમ ઇચ્છીએ છીએ.
માત્ર મોટાભાઈ અને છીએ એટલું કબૂલ કરી લે.
દુનિયાની રાજધાની ન્યૂ યૉર્કને બનાવી નાખે એટલે
બધા ઝઘડા પતી જશે. યુનોનો પ્રયત્ન એ જ દિશામાં
છે. રશિયા એનું એ જ કહે છે. હમણાં હવામાં એક
નવું સૂત્ર વહેતું થયું છે કે 'હિંદી-ચીની લાઈલાઈ'
પણ એમાં મોટો ભાઈ કયો એનો એ સૂત્રમાં ભૂલથી
ઉલ્લેખ કરવાનો રહી ગયો લાગે છે !

જે આંતરરાષ્ટ્રીયતાનાં મૂળ રાષ્ટ્રીયતામાં ન હોય, તે
આંતરરાષ્ટ્રીયતા પ્રળને ઉચ્ચ સ્થાને બેસાડવાને બદલે
તે પ્રળને નામશેષ કરી નાખે છે.

આ દેશમાં ભુદ્ધ ધર્મને પ્રળએ ઉત્સાહપૂર્વક અપનાવ્યો,
પણ જ્યારે એ જ ધર્મના અનુયાયીઓ પોતાનો
અને પારકાનો ભેદ ભૂલી જઈને આ દેશ ઉપર
પરદેશી બૌદ્ધોનું આક્રમણ લાવતા થયા ત્યારથી તેઓ
અળખામણા અન્યા અને એ દેશદ્રોહની શિક્ષા તરીકે
એ ધર્મ ઓછેવત્તે અંશે દેશનિકાલ થઈ ગયો. એની
એ સ્થિતિ ઇસ્લામની થઈ અને ખ્રિસ્તીઓની યશે.
કોમ્યુનિસ્ટો તરફ આજ સુધી લોકોનો જે અભાવ
હતો તે મુખ્યત્વે એ વાદના દર્શન સામે કે આર્થિક-
વ્યવસ્થા સામે નહોતો; પણ એમની પરદેશીઓ
પ્રત્યેની વફાદારીને અંગે હતો. એટલે મૂળ પ્રશ્ન
કોઈપણ ધર્મ કે ધાર્મિક માન્યતાનો નથી, પણ
સંસ્કૃતિક વફાદારીનો છે જે દિવસે આ દેશમાં
પ્રળ રાષ્ટ્રધર્મ એ એક જ ધર્મ સ્વીકારશે, તે
દિવસે આખા દેશની એક સંસ્કૃતિનું નિર્માણ થશે.

[૪] સંસ્કૃતિનાં વિવિધ અંગો: - સંસ્કૃતિના
વિસ્તાર માટે સૌથી પહેલાં તો ધરતી જોઈએ,
જીવનક્ષેત્ર જોઈએ. એક વખત જે સંસ્કૃતિનાં
મોજાં અમેરિકાથી યુરોપ સુધી લહેરાતાં હતાં, તે
સંસ્કૃતિ આજે ભારતમાં પણ સર્વોપર રહી નથી.
ભૂતકાળના એના સંસ્થાનો સાથેના સંબંધો સદંતર
કપાઈ ગયા છે, એટલું જ નહિ, પણ ભારતમાંથી

પણ પાકિસ્તાનનો મોટો ભૂખંડ એને મુસ્લિમ
સંસ્કૃતિને ખંડણી લેખે આપી દેવો પડે છે. એક
વખતનું મહાભારત હવે લઘુભારત થઈ ગયું છે અને
એમાંય સંસ્કૃતિઓનો શંકુમેળો જામ્યો છે. જૂનાં
ભારતીય અને બ્રિટિશ સંસ્થાનો જેવાં કે લંકા,
બ્રહ્મદેશ, મલાયા, આફ્રિકા વગેરેમાંથી હિંદુઓને
જાકારો મળી રહ્યા છે અને એમનું જીવનક્ષેત્ર ભારત
સિવાય હવે જગનમાં કયાંય રહ્યું નથી. ભારતની
વર્તમાન સરહદો કાયમી છે એવું માનવાની મૂખાઈ
રાજકીય રીતે બંધતો માણસ જ કરી શકે. ઉત્તરમાંથી
પાકિસ્તાનનો રાહુ અને દક્ષિણમાંથી ખ્રિસ્તીસ્તાનનો
શનિશ્વર પોતાનો અદૃશ્ય પ્રભાવ ફેલાવી રહ્યા છે.
તેઓને સંપૂર્ણ રીતે સફળ થવામાં કેવળ સમય
સિવાય બીજું કોઈ નડતર છે જ નહિ. ક્રમશઃ એક
બંધતી પ્રળને જાગતી પ્રળઓ ગળી રહી છે. આ
રીતે એક બાજુ હિન્દુપ્રળનું જીવનક્ષેત્ર સંકોચાઈ
રહ્યું છે, તો બીજી બાજુ ધર્મમાં શંકરયુગ પછી
ખાસ કશું નવું થયું નથી. તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગીતા પછી
પૂર્ણવિરામ આવી ગયો છે. શિલ્પ-સ્થાપત્યમાં
વિજયનગરના નાશ પછી હવે તો પુરાણાં ગાણાં
ગાવાં જ બાકી છે. આપણી તમામ રહેણીકરણી
ઉપર પશ્ચિમની અસર એટલી બધી પ્રબળ થતી જાય
છે કે ક્રિકેટ, ફૂટબોલ અને બેઝબોલ જેવી રમતો
ગામડાંઓ સુધી પહોંચી ગઈ છે. ગામડાંના મકાનોમાંય
પશ્ચિમનું સ્થાપત્ય પેહું છે. કોટપાટણન સામે કોઈને
સૂગ જ નથી અને હવે એ ભણેલા વર્ગનો રાષ્ટ્રીય
પેશાક બનતો ચાલ્યો છે. ભોજનમાંય ઠેક ગામડાં
સુધી પાટલાપદ્ધતિને રખસદ આપીને ટેબલ-ચુરસીનો
સ્વીકાર થવા માંડ્યો છે. જમણમાંય પરદેશી વાનીઓ
પેસી રહી છે. અંગ્રેજીનો ગમે એટલો વિરોધ કરવા
છતાં એનો મોહ કોઈને ધટ્યો હોય એમ દેખાતું
નથી. અરે ! પહેરવાના પેશાકમાં માત્ર સાડીની જ
વાત કરીએ તો ભારતીય સાડીની અનેક યુરોપીયન
કલાવિવેચકો અને જુગ જેવા માનસશાસ્ત્રીઓએ
મુક્તકંઠે પ્રસંશા કરી છે, છતાંય એનું ભાવી પણ
લયમાં છે. બૃહદ્ ભારતમાં સીયામની માછ રાણી એ

છેલ્લી રાણી હતી કે જે પાટલુનાં પટોળાની શોખીત હતી હવે નવી રાણી તો મુખ્ય યર્ષા યર્ષા છે. ધરમ્યાંગણે જોઈએ તો વીસરીસ વરસની કન્યાઓ પણ ફોંક પહેરતી યર્ષા યર્ષા છે. અને કેટલીક વાર તો ભણેલી યુવતીઓની સાડી દૂરચો જોનાં મને એવો ભ્રમ થાય છે કે આ નવી જાતનું ફોંક તો નહિ હોય !

પ્રજામાં પોતાનું વીર્ય ન હોવાને કારણે આ બધાં બહારનાં તત્ત્વો પ્રજાજીવનને સમૃદ્ધ કરવાને બદલે વિકૃત બનાવી રહ્યાં છે એટલે તમામ દષ્ટિએ જોઈએ તો મને તો હિંદુસંસ્કૃતિ મરતી લાગે છે. જેને એના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય વિશે આશા હોય તેઓ એક પેઢી જ ને ધીરજ ધરે તો તુર્ત જ એમને પોતાની માન્યતાઓ કેટલી સાચી-ખોટી છે, તેની સમજ પડી જશે

આપણી પાસે વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા, અર્જુન, ઇશોરા, ભુવનેશ્વર, ચાણક્ય, કાલિદાસ, ભવશ્રુતિ, રામાયણ, મહાભારત વગેરે જે કંઈ ગૌરવ લેવા જેવી વસ્તુઓ છે, એ તો બૂનકાળની આપણા પૂર્વજોની સિદ્ધિઓ. વર્તમાનકાળમાં યુદ્ધોત્તર યોજનાઓમાં જ્યાં જ્યાં જવલંત સિદ્ધિઓ મેળવી છે, ત્યાં ત્યાં એ સિદ્ધિઓમાં આપણો હિસ્સો કેટલો અને પારકો કેટલો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. એનો સાચો નિર્ણય તો હવે પછીનાં દસ-વીસ વર્ષમાં જ થઈ શકશે. મોટી યોજનાઓની સફળતા મુખ્યવશિષ્ઠ બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર અને અમેરિકન દારવણીને ધણે અંશે ખસી છે. જે રથોએ કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટ જેવી આંદોલનની યોજનાઓ સફળ થઈ છે, ત્યાં પણ આ ધરતીમાં રેશમિયા નવા અમેરિકન સંસ્કૃતિના વીર્યને એ આભારી છે.

પ્રશ્ન. ૨ : તો પછી શું તમને હિન્દુઓમાં કોઈ સદ્ગુણ દેખાતો જ નથી ? અને હિન્દુસંસ્કૃતિ નાશ પામશે તો એનું સ્થાન ખીજી કઈ સંસ્કૃતિ લેશે ?

ઉત્તર : હિન્દુપ્રજામાં કોઈ સદ્ગુણ છે જ નહિ, એવું કહેવા જેટલો મૂર્ખ હું નથી. આપણામાં વ્યક્તિગત

સદ્ગુણ મને તો હોય પણ પ્રજાકીય સદ્ગુણ એક જ નથી. સૌથી પહેલો શુદ્ધિનો જ પ્રશ્ન લઈએ, તો આ દેશના અને પરદેશના અનેક તટસ્થ નિરીક્ષકોએ વારંવાર કહ્યું છે કે દુનિયાની કોઈપણ પ્રજાના પ્રજાજન કરતાં એક સામાન્ય હિન્દુ જીવનનો નથી જ; એટલું જ નહિ, પણ સનંદી નોકરીઓમાં, ઇજનેરીમાં, દાકતરીમાં, વિજ્ઞાનમાં તેમ જ ખીજા અનેક વિષયોમાં અહીંના વિદ્યાર્થીઓ ઇંગ્લેન્ડમાં તેમ જ અન્ય સ્થળોએ જઈ પહેલે નંબર પાસ થયા છે અને પોતાના અભ્યાસોનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે. શૈક્ષણિક અકબરના સેનાપતિ માનસિંગથી માંડીને જમસાહેબ સૂરીના ઇતિહાસમાં અનેક રજપૂતવીરો પાક્યા છે કે જેમણે સરહદના પડાણોને પણ તોળાઈ પોકરાવી હોય. આજે પણ રમતા પડાણ-ખાળકને છાત્ર રાખવા માટે એની માતા રજીજીતસિંહના સેનાપતિ હરિસિંહ નલવાનું નામ લે છે. ગયા એ વિશ્વયુદ્ધમાં ભારતીય યોદ્ધા દુનિયાના કોઈ યોદ્ધા કરતાં જીતરતો માલુમ પડ્યો નથી. અરે, નમાસ્ત અને ખિયડી ખાકિ મનાતા ગુજરાતીઓએ પણ મેજર જોરાવરસિંહજી અને આપણા નિવૃત્ત સરસેનાપતિ રાજેન્દ્રસિંહજી જેવા નામકિત યોદ્ધાઓ આ દેશને આપ્યા છે. વેસ્થો જુઓ તો પરદેશના કોઈપણ ઉદ્યોગપતિની સાથે જેસી શકે એવા ઉદ્યોગપતિઓ આપણે પકાયા છે. અરે ! જુગારની વાત જુઓ, તો ય એમાં ય ન્યૂયૉર્કના સટોડિયાઓને તોળાઈ પોકરાવનારા મારવાડીઓ આ દેશમાં વિદ્યમાન છે. ખેતીના અંગ્રેજ અને અમેરિકન નિષ્ણાતો પણ અહીંના ખેડૂતની પ્રસંશા કરતા હોય છે, અને તે એટલે સુધી કે ડો માન લખી ગયા છે કે અરોતરના પાટીદારને ખુદ અમેરિકન પણ ખેતી શીખવી શકે એમ નથી. ગુજરાતના ખારનાઓએ તો સહર બરાબના સર્જનમાં નામ કાઢ્યું. આપણા મજૂરોની મજૂરી કરવાની તાકાત જોઈને જ અંગ્રેજોએ એમને ગિરમિટિયા તરીકે પહોંત પ્રદેશોના વિકાસ માટે લઈ જતા, પણ આ બધા સદ્ગુણો વ્યક્તિગત કે સાતિગત પ્રજાકીય સદ્ગુણ એકથ ન મળે ! પ્રજાને એકના

આપનારું સંગઠનનું તત્ત્વ એનો આપણી સંસ્કૃતિમાં સદંતર અભાવ છે, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. પરિણામે આપણે ભૂતકાળમાં ગુલામ હતા અને ભવિષ્યમાં ગુલામી તરફ જવાનો ધણો મોટો સંભવ છે.

હિંદુ સંસ્કૃતિ નાશ પામશે, તો એનું સ્થાન કઈ સંસ્કૃતિ લેશે, એની આગાહી કરવાનું કામ તો અત્યારે લગભગ અશક્ય છે. અત્યારે તો આ દેશની વિરાટ માનવતામાં એક જળરજ્જત સમુદ્રમંથન ચાલી રહ્યું છે—એમાં અનેક નર્વજૂની સંસ્કૃતિઓએ સર્વોપરિતા માટે હોડ બંધી છે. છેવટે તો વિકાસવાદનો નિર્દય નિયમ ‘યોગ્યતમનો દિગ્વિજય’ એ જ સાચો પડવાનો.

પ્રશ્ન. કે: કદાચ એમ કેમ ન બને કે આજે જે સકળ વિશ્વની એક સંસ્કૃતિ રચાઈ રહી છે એમાં પોતાનો અત્યંત મહત્ત્વનો ફાળો આપીને હિંદુ સંસ્કૃતિ વિલીન થઈ જાય!

ઉત્તર:—પ્રુદ હિન્દુઓને જ ન્યાં હિન્દુ સંસ્કૃતિની પડી નથી, ત્યાં પારકા લોકો એવા બાધા નથી કે પોતાનું છોડીને આપણું લેવા આવે. આપણી સંસ્કૃતિના અનેક સંગ્રહયોગ્ય અને અમૂલ્ય તત્ત્વો નાશ પામી રહ્યાં છે એનો એક જ દાખલો આપું. સામવેદ ગાવાની પદ્ધતિ અત્યંત જટિલ છે. એના જાણકારો છેલ્લાં પાંચ હજાર વર્ષોથી વંશપરંપરાગત આ જ્ઞાન સાચવી રહ્યા હતા. હવે એના જાણકારો મરી પરવારે છે, કારણ કે વેદની કોઈને કંઈ પડી નથી; પણ એ નાશ પામતાં સ્વરંબ્રુત્તને કાયમને માટે સાચવી રાખવા માટે એનું ધ્વનિમુદ્રણ કરીને એ પ્લેટો કેરેક્ટર રાખવાની કોઈને પડી નથી. ત્યાંથી માંડીને ગામડે ગામડે ફેલાયેલી માણસદૃતી સંસ્થા કેવી અજબ રીતે અલોપ થઈ ગઈ એ બધું વિચારવા જેવું છે. ૨૫. રામનારાયણ પાદકે સ્વૈરવિહારમાં એક બહુ જ કિંમતી વિચાર મૂક્યો હતો કે, આપણા લોકો આફ્રિકામાં ધણા લાંબા સમયથી વસે છે. ત્યાંની અનેક

પ્રજાઓ ને ભાષા છે, પણ લિપિ નથી. આપણે જે ધાર્યું હોત તો આપણે એમને આપણી લિપિ આપી શક્યા હોત વાત તદ્દન સાચી છે. સવાલ માત્ર ‘જે’ અને ‘તો’ નો જ છે. ભૂતકાળની વાત જવા દો, વર્તમાનકાળની જ વાત લો. હું આપણી લિપિ વિષે જ્યારે જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે ત્યારે એના શોધક બ્રાહ્મણો પ્રત્યે મારું હૃદય પૂજ્યભાવથી નમી પડે છે. દેવનાગરી લિપિ આખા જગતમાં શાસ્ત્રીયમાં શાસ્ત્રીય લિપિ છે. જગત્ત્રિપિ થવાની જે કોઈની પણ લાયકાત હોય તો તે દેવનાગરી લિપિની છે—એમાં આધુનિક યુગનાં સાધનોને અનુરૂપ નજીવી વધધટ કરીને દેવનાગરી લિપિને અને તેમાંય એના ગુજરાતી સ્વરૂપને વિશ્વ-લિપિ બનાવવી જોઈએ, એવો મારો અંગત દૃઢ મત છે; પણ મારા મતથી દુનિયા ચાલતી નથી. જગતમાં સત્ય કરતાં શક્તિની વધારે કિંમત છે. એટલે ખુદ ભારતમાં મુસલમાનોને આવી અદ્ભુત ત્રિપિ અજામણી લાગે છે. જગત આખામાં હિંદુઓ એ એક જ એવી પ્રજા છે કે જેઓ જેવું બોલે છે, તેવું જ લખે છે. આપણી છાશવારે તારીફ કરનાર પ્રગતિશીલ અમેરિકા આ લિપિને અપનાવશે? જગતની તમામ પ્રગતિ પોતાને ત્યાં છે એવી ખાંડ ખાનારા કોમ્યુનિસ્ટો એમની ઢંગધડા વિનાની લિપિને પડતી મૂકી દેવનાગરી સ્વીકારશે? અરે! દૂરની વાત તો જવા દો. આપણે હવે તો ‘હિંદી-ચીની ભાઈ ભાઈ’ બહુ જોરથી સાંભળી રહ્યા છીએ. ચીનાઓ ઠેક ઇન્ડિયન સંસ્કૃતિ વારાની એમની મહાકાય ગુરુશિખર લિપિને પડતી મૂકીને આપણી સંજ્ઞા અને શાસ્ત્રીય લિપિ સ્વીકારશે? વિશ્વસંસ્કૃતિમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અદ્ભુત અને આધ્યાત્મિક ફાળો આપી દેશે એવું માનનારા ભોળા આત્માઓ આવી દરેક નક્કર કસોટી ઉપર જે આપણી સંસ્કૃતિનાં અંગોને તપાસી જોશે, તો તેમને ખાતરી થશે કે એમની આશા હજાર વર્ષથી ચાલી આવતી એક ઠગારી આશા જ છે. એટલે સંસ્કૃતિના નાશથી મોટામાં મોટી કડુણતા એ છે કે સંસ્કૃતિનાં સારાં અને માઠાં—બધાં અંગો

ધનસુખસાદા કૃ. મહેતા

કરમની કઠણાઈ

પાત્રો :—

ઈન્દ્રાણી

વિલાસિકા

કસ્તૂરી

મન્મથ

લીલી

સ્થળ : ઈન્દ્રાણીના ધરનો એક ખંડ :

[ઈન્દ્રાણી મોટેથી એક લોકપ્રિય ફિલ્મી ગીતની કડી લલકારતી હોય છે. એટલામાં બહાર બારણાની ઘંટડી વાગે છે.]

ઈન્દ્રાણી : (અટકીને) વળી કોણ આવ્યું? પેલી જ આવી સામે છે?

[લીલીને ધનધન કરતી જાય છે. બારણું ઉઘાડે છે. અને એક બહેનપણીને લઈને આવે છે.]

બારણે ઘંટડી વાગી ને તરત હું સમજ કે તું વિલાસિકા જ આવી પહેંચી હશે. લે હવે ખેસ, જરા થાક ખા

વિ : હારે તે તો હું આવેા હશે ત્યારે ખાઈ લઈશ. પણ ઈન્દ્રાણી, હાલમાં શી ચાલે છે પ્રવૃત્તિ?

ઈ : પ્રવૃત્તિ વળી શી! પણ-વિલાસિકા! આ બ્રહ્માઉત્ર તને કંઈ 'સટ' થતું નથી લાગતું.

વિ : એમાં તો શું થાય! આ બ્રહ્માઉત્ર મેં કંઈ તને રાજ કરવા થોડું જ પહેંચું છે.

ઈ : ઓહો એમ છે! ત્યારે કાને રાજ કરવા પહેંચું

આપણા જીવનમાંથી નાલું, કલ્પાસ લીડી જ ગયા હોય તેમ સાહિત્યમાં પણ કરુણતા જ દેખાય છે. પણ અહીં ૧૭૫ થયેલી નાટિકા આપણને કેવા હળવા કૂલ બનાવી દે છે! આપણા પીઠ સાહિત્યકારે ક્યાંતર કરીને મૂકેલી આ નાટિકા સરસ પ્રદર્શન પણ બને છે.....

છે? પેલા મન્મથને! હું હું હું!

વિ : એ વાત હમણા જવા હઈએ પણ તેં મને શા માટે બોલાવી! જ્યારે પણ આપણે મળીએ છીએ ત્યારે લડીને છૂટા પડીએ છીએ.

ઈ : મારે તારી સાથે જરા વાત કરવી હતી, વિલાસિકા.

વિ : પણ એવી તે શી વાત! મેં હમણાં તો કશું કે આપણે એ સામસામા કરાક્ષ ગિવાય તો બોલી જ શકતાં નથી.

ઈ : તું ભલે કરાક્ષમાં બોલે, મને એનું કશું માફ લાગવાનું નથી. પણ મને તારે માટે ખરેખર લાગી આવે છે. મારે તને માફ સમાચાર આપવાના છે.

વિ : માફ! શા સમાચાર? ઈન્દ્રાણી!

ઈ : હ'અ', જરા એવાસ્તો,

વિ : તારે આપવા હોય ત્યારે આપજે. પહેલાં આ ચાહનો સામાન પડી રહ્યો છે તે ચાહ પી લઈએ.

ઈ : નહિ, હમણાં નહિ.

વિ : કેમ! કંઈ આવનાર છે? ઈન્દ્રાણી!

ઈ : હા, પેલી કસ્તૂરી આવનાર છે.

વિ : આપણે બે મળ્યા એ જ હીક નથી થયું તો વળી પાછી પેલી કસ્તૂરીની લોય ક્યાં મારી! આપણને ત્રણને તો નહિ જ હાવે! ઊભા રહે નહિ બને.

ઈ : કારણ વગર તો મેં એમ નહિ કયું હોય ને.

એટી સાથે નાશ પામી રહ્યા છે અને એમાંય સારા અંગો વિશેષ કરીને! જે ટિપિ આટલી બધી શાસ્ત્રીય ટિપિ છે તે જ ટિપિ ઉઠેલવા માટે આજથી

બસો વર્ષ પછી કદાચ ઈન્ડો લોન્ગિસ્ટોનું એક મોટું લશ્કર નેહીશું!

[આવતે અંકે 'રાષ્ટ્રીય પ્રતિભા.']

કામ

વિ : તો તો કારણ બહુ મહત્વનું હોયું નેઈએ,
ઈન્દ્રાણી.

ઈ : હા, છે ખરું વિલાસિકા ! તું ગયે શુક્રવારે ક્યાં
ડિનર લેવા ગઈ હતી ?

વિ : મનમથ જોડે.

ઈ : તને આનંદ પડ્યો હતો ?

વિ : હા જી, થોડો જ.

ઈ : મને રવિવારે મનમથ પેટી ' સમુદ્રવિલા ' હોટેલમાં
લઈ ગયો હતો. તે વખતે એ બોલેલો કે વિલાસિકાની
વાતોથી મને ખૂબ ખૂબ કંટાળો આવ્યો હતો.

વિ : તું શું કહે છે, ઈન્દ્રાણી ! મને શુક્રવારે એ
મનમથે એમ સાફ કહેલું કે ઈન્દ્રાણીનું હવે હું મોં
સુઢાં જોવાનો નથી.

ઈ : પણ વિલાસિકા રવિવારે તેણે મને પણ એમ જ
કહ્યું હતું !

વિ : હા તે હશે પણ જોની, હું અને મનમથ પાછાં
સોમવારે સાથે હતાં.

ઈ : તે વખતે એણે કર્તુરી માટે કશું કહેલું ?

વિ : હા, કે કર્તુરી સાથે તે કદી ભવિષ્યમાં એક
શબ્દ પણ બોલવાનો નથી.

ઈ : હી હી હી ! હું એમ જ ધારતી હતી. તું
મનમથને સોમવારે સવારે મળી સોમવારે રાતે તે
કર્તુરી સાથે મીજબાની ઉગવતો હતો.

વિ : એમ ! ચાલો, હું જેટલો અહીં આનંદ માણી
રહી છું તેટલો આનંદ કર્તુરી પણ અહીં આવીને
માણશે. પણ હવે કર્તુરી ક્યારે આવે છે ?

ઈ : તું જો તો ખરી, વિલાસિકા, કર્તુરીયે આવશે
અને મનમથ પણ આવશે.

વિ : તું શું બોલે છે ! તને મશ્કરીનો ખ્યાલ જરા
વિચિત્ર લાગે છે. હું તો આ ચાલી.

ઈ : નહિ, નહિ, વિલાસિકા, જરા બેસ તો ખરી.
તને પણ આખરે તો ગમ્મત પડશે જ (આરણે

થંડી વાગે છે અને થોડીવારમાં કર્તુરી દાખલ
થાય છે.)

ઈ : વિલાસિકા, તું કર્તુરીને બોળ્યો જ છે ને ?
અને તું કર્તુરી ?

વિ : હું કર્તુરીને બહુ સારી રીતે બોળ્યું છું.

ક : અને હું વિલાસિકાને ગમ્મતની રીતે બોળું છું.

ઈ : તો તો બહુ સારું, જાણે વાત આમની આમ
છે કે અમે હમણાં મનમથ વિશે વાતો કરતાં હતાં,
કર્તુરી.

ક : હું મનમથ વિશે વાત કરવા માગતી નથી,
સમજી, ઈન્દ્રાણી !

ઈ : પણ એમાં તું આટલી ગુસ્સે શું થઈ જાય છે !
જો, હું, તું અને વિલાસિકા ત્રણે મનમથનાં સારાં
મિત્રા છીએ.

ક : અહાહા ! જુઓને ઈન્દ્રાણી અને વિલાસિકા,
મનમથના કહેવા ઉપરથી તો એમ સાફ જણાતું હતું
કે એ તમને બંનેને વિચારે છે.

વિ : તે હશે પણ ત્યારે કર્તુરી, તને મનમથ માનથી
જુએ છે એમ તું ધારે છે ?

ક : હા જી, મારી સોએ સો ટકા ખાતરી છે.

વિ : મિચારી કર્તુરી, સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જ રમતી
લાગે છે.

ક : હું તો સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રમું છું પણ તું વિલાસિકા,
શું કરી રહી છે ?

ઈ : કૃપા કરીને તમે બે જૂના જમાનાની બેરીઓ
માફક લહનાં રહેશે ?

વિ : પણ એમાં વાંક બધો તારો છે. તેં આપણને
ત્રણેને ભેગાં શા માટે કર્યાં ?

ઈ : કારણ વગર તો એમ નહિ જ ક્યું હોય ને !
જુઓ સાંભળો :

ક : હા, બોલ, ઈન્દ્રાણી.

ઈ : પેલો મનમથ આપણને ત્રણેને ખતારી રતો છે.

ધાર્મિકમાં એ મારી જોડે આવે છે અને તમારા એનું વાંકું છેલ્લે છે, વિલાસિકા જોડે જાય છે ત્યારે મારુ અને કરતુરીનું જૂકું બોલે છે અને કરતુરી જોડે હોય છે ત્યારે મારુ અને વિલાસિકા તારુ ખરાબ કહે છે ખરું જોતા પેના ખેનાડીઓ હવામા એક સામગી ત્રણ બાટની ફેરવ્યા કરે છે ને એમ આપણને રમાડ્યા કરે છે

વિ ઇન્દ્રાણી, તે આપણને ત્રણેને બાટલીની ઉપમા આપી એ મને ગમતું નથી તું કહે છે એ સાચું તો જણાય છે

ક સાચું હોય તો શું કરવું છે તમારે ?

ઈ એમાં કરવાનું શું હોય ? બધું પતી ગયું હવે તો

વિ એટલે શું ? શું પતી ગયું ?

ઈ તમે તો છાપા પણ નિયમિત વાંચતાં જણાતા નથી

ક નથી વાંચતાં, બાઈ, નથી વાંચતાં પણ છે શું ?

ઈ આ છાપામાં જાહેર ખબર આવી ગઈ છે કે મનમથયદ્ર દેસાઈનાં લગ્ન પેલી લીલી દીવાનજી જોડે થનાર છે

વિ લીલી દીવાનજી !

ક . પણ એમ બન્યું ક્યારે ? હજી હું એ દિવસ પહેલાં તો મનમથ જોડે દિલ્લ જોવા ગઈ હતી

ઈ : બન્યું એ સાચી વાત છે એમ તો હું પણ તે પહેલાં એની જોડે નાટક જોવા ગઈ હતી

વિ અને હું હજી ગઈ કાલે જ એની જોડે નરીમાન પોઈન્ટ ફરવા ગઈ હતી

ઈ. અને છતાં આ વાત સાચી છે લીલી દીવાનજી જોડે એ પરણવાનો છે તે આપણે જાણ્યું !

વિ કરતુરી ! કરતુરી ! ખરેખર મને તારે માટે લાગી આવે છે હો

ક અને વિલાસિકા મને પણ તારે માટે તેટલું જ લાગી આવે છે

ઈ પણ તમને બેને મારે માટે જરા પણ લાગી નથી આવતું ?

વિ ઇન્દ્રાણી, જાણે તને તો આવું દુઃખ જ થતું નથી એવું તું તો બતાવે છે અમે તો સાફ કહી દઈએ છીએ કે અમને બહુ લાગે છે

ઈ હું એવું કશું બતાવતી નથી પણ આજે સવારથી રડ્યા કરતી હતી પછી તે કયાં સુધી રડ્યું આવ્યા કરે !

વિ એની આખમા તો જાંદું ભર્યાં હતાં !

ક અને એના વાંકડિયા વાળ !

ઈ અને એની વાત કરનાનો સિદ્ધત પણ કેવી કે એનું કહેવું બધું જ આપણે સાચું માની લઈએ

વિ હાથે કે આપણે માનવા તૈયાર હતાં

ઈ એ હરામખોર છે આપણે એના પ્રત્યે ખૂબ ગુસ્સે થવું જોઈએ

ક તે અમે ખૂબ ગુસ્સે છીએ પણ એથી ફાયદો શો ?

વિ હા આપણે કરી પણ શું શકીએ ?

ઈ હા !

ક આપણે લીલીને આ બધી વાત કરી દઈએ ?

ઈ એ માનવાની ખરી ને ! આપણે જ એ પ્રમાણે માનત ખરા !

વિ એ પણ ખરું અને આપણે એનું ખૂન કરી નાખીએ તો તો આપણને સરકાર ફાંસીએ ચડાવે, ખરું ને !

ઈ હા હા ! કરુણમાં કરુણ વાતાવરણમાં પણ તું હાથપરસ છાંટી શકે છે ! આ જમાનામાં એમ વાતમાં ને વાતમાં ખૂન થતાં હશે

વિ તે તો નહિ જ થાય, ઇન્દ્રાણી, પણ ત્યારે આપણે કરવું શું ?

ઈ તમે એમ ઉતાવળા નહિ થાઓ જોડે, એનામાં સૌથી આકર્ષક વસ્તુ કઈ છે ?

ક એ બધું યાદ કરીને ફાયદો શો ? એથી તો

હલદોતું આપણને રડવું આવે.

ઈ : ના, બહેન, ના, રડવા માટે પૂછતી નથી. જરા વિચાર કર.

ક : એનો અવાજ ખરું ને વિલાસિકા ?

વિ : નહિ એની આંખ.

ક : પણ એમ તો એના હાથ પણ કેવા ! બહુ સંગેમરમરના બનાવેલ !

ઈ : હજી જરા વિચાર કરો, તમે બંને—કમ્તુરી અને વિલાસિકા.

વિ : હઅં યાદ આવ્યું. ઇન્દ્રાણી ! એની કલાકં ગેમલ જેવી કીણી. મૂછ.

ક : સાચું સાચું, વિલાસિકા, તેં ખરું જ કહ્યું. એ મૂછ તો એનો ખરો શણગાર છે. કેમ ઇન્દ્રાણી ?

ઈ : તમે સાચું શોધી કાઢ્યું. બસ હવે આપણે એ મૂછને જ પકડી રાખીએ.

વિ : તારું પણ બેજું ચસકતું લાગે છે, ઇન્દ્રાણી, એવડી નાની મૂછ તે આપણે ત્રણ જણ પકડી રાખીએ ! શી વાત કરે છે !

ઈ : એમ તરત તડ ને ફડ જવાબ આપવાની તારી ટેવ ખરાબ છે. તું જે તો ખરી, પેલા મનમથને આવવા તો દે.

ક : શું કહ્યું ઇન્દ્રાણી ! મનમથ અહીં આવવાનો છે ? હું અહીં ઊભી જ નહિ રહી શકું. હું તો ચાલી જઈશ.

વિ : હા, હું પણ. એ આવે તે પહેલાં આપણે બે ચાલ્યાં જઈએ.

ઈ : તમે બે તો મૂરખી છો મૂરખી ! તો પછી આપણું વૈર કોણ વાળશે અને આપણને સંતોષ કેમ થશે ?

ક : એટલે ! તું શું કરવા માગે છે ?

ઈ : પેલા મનમથચંદ્ર હમણાં જ મલપતા, લચકાતા, લહેકા કરતા આવશે. વારે ધડીએ તેની મૂછ પર હાથ ફેરવતા જશે અને આપણી સાથે અલકમલકનાં

ગરખાં મારતા જશે.

વિ : હા, પણ પછી શું ?

ઈ : પછી શું ? પછી આપણે એની મૂછ ઉપર અરતરો ફેરવી દઈશું. મૂછ વગરનો મનમથ એટલે યાળ વગરનો : સિંહ ! કેશાવલિ વગરનો સિંહ કેવો ખોડકો રોડકો લાગે. તેમ જ આપણો મનમથચંદ્ર પણ એની પેલી નાનકડી મૂછ વગરનો લાગશે !

વિ : એમ થાય તો તો ધણું સારું. પણ એમ થાય કેમ !

ક : મને પણ એ જ વિચાર આવે છે કાંઈક મારીને આપણે એને ખેંચાન કરી દેવો પડશે ?

ઈ : ના, બહેન ના. મારામારીમાં વળી આપણે ક્યાં ઊતરીએ. જુઓ હવે એ હમણાં જ આવતો દશે. તમે પહેલાં બે સંતાઈ રહેજો.

વિ : એ સરસ, આ તો નાટક જેવું થશે.

ઈ : હા, અને એ આ એની માનીતી ખુરશી પર બેસે કે તરત તમે બે પાછળથી આવીને એને ખુરશી સાથે બાંધી દેજો.

ક : શેનાથી બાંધીએ ?

ઈ : એણે મને હમણાં જ એક સાડી બેટ આપી હતી આ રહી તે સાડી ! એનાથી જ બાંધજો.

વિ : એ વિચાર ઉત્તમ છે તારો, ઇન્દ્રાણી ! એનાં જ ખાસડાં ને એની જ પૂળ.

ક : પણ અરતરો ક્યાં છે !

ઈ : આ ચાલનો સામાન છે ને ! એની પાછળ પાછળ હંકાગેલ, અરતરો અને પીંછી અને સાથુ પણ છે. અને કીટકીમાં ચાલતું પાણી નથી, માત્ર ગરમ પાણી છે તેનાથી આપણે એની મૂછ ઊગવી દઈશું, કેમ લાગે છે, વિલાસિકા !

વિ : બહુ જ સરસ. મૂછ વગરનો મનમથ તો દેટલો એમિયલ જણાશે.

ક : અને પેલી લીલી પછી શું કરશે ! હા હા હા !

ઈ: મેં એને કલાક પછી બોલાવી છે એ આવીને
એને જોઈને ઠંડી જ થઈ જશે.

વિ: એ બંને એ જ લાગનાં છે.

[એટલામાં ઘંટડી વાગે છે.]

ઈ: જોજો હાં, તમે -ઘડનાં નહિ એ પરદા
પાછળ સંતાઈ જાઓ.

[વિલાસિકા અને કરતુરી સંતાઈ જાય છે મનમથ
પ્રવેશે છે.]

ઈ: આવ આવ મનમથ, ડિયર, મળ્યાં ?

મ: હા, ઈન્દી, મળ્યાં. તને ખબર તો પડી ને ?

ઈ: હા રે સરસ થયું.

મ: હું સસારી માણસ તરીકે બહુ વિચિત્ર લાગીશ
ખરું ને ?

ઈ: હા રે હા, બહુ વિચિત્ર લાગશે જ. પણ હવે તું
આ ખુરશી પર બેસ તો ખરો.

મ: તને જરા ખરાબ તો લાગ્યું હશે નહિ ? મારા
વિવાહનું સંબંધિની ?

ઈ: જરા તો લાગે જ ને ! હમણા જ અમે—વિલા-
સિકા, કરતુરી અને હું એ જ વાત કરતાં હતાં.

મ: (ગભરાઈને) એ બેની સાથે ? ક્યાં ?

ઈ: ટેલિફોન ઉપર, મનમથ, એમાં આટલો બધો
ચમકે છે શા માટે ? મિચારી એને બહુ લાગ્યું છે.

મ: લાગે જ ને. લક્ષી, બોળી પણ જરા બેવકૂફ
છોકરીઓ છે ! હા હા હા !

ઈ: ત્યારે હું પણ લક્ષી, બોળી અને જરા બેવકૂફ
ખરી ને ?

મ: હું પણ ઈન્દી, આ શું બોલે છે ? તારી
છબી તો હું હંમેશા મારી પાસે રાખી મૂકવાનો છું.

ઈ: અને હું તારી છબી પણ, એમાં તો મૂછ
કેટલી સરસ લાગે છે હેં ! મનમથ !

મ: (મૂછ ઉપર આંગળી ફેરવતો) એ મૂછ તો
મારો મોઢો શણગાર છે.

ઈ: હા, એટલે સ્તો. તું બદલાઈ જાય તે પહેલાં
મારી પાસે એક સારી છબી હોય તો સારું ને !

મ: પણ હું કાંઈ એટલો બધો બદલાઈ થોડો
જવાનો છું !

ઈ: કાંઈ કહેવાય નહિ અને મનમથ—

મ: હવે એમાં અચકાચ છે શાની, કહો નાખતે કે
' મનમથ ! તું તારી પરિણીત જિંદગીમાં ખૂબ ખૂબ
સુખી થશે. ' એ જ તારે કહેવું હતું ને ?

ઈ: હા એ જ.

મ: બસ, ત્યારે મેં જાણી લીધું. હવે તારે બોલવાની
જરૂર નથી.

ઈ: એમ તે કાંઈ ચાલે ! મનમથ ! તું તારી પરણેલી
જિંદગીમાં બહુ જ સુખી થશે.

મ: થેંકસ, ઈન્દાણી, યુ આર એ રપોર્ટ ! તું ખરે
ખરે બેલદિલ છોકરી છે.

ઈ: હારતો વળી !

[ત્યાં તો ચક્ષુ બે છોકરીઓ છાનીમાની આવીને
સાક્ષી મનમથને ખુશી સાથે બાંધી લે છે એવી
રીતે બાંધે છે કે એનાથી જરા પણ ખસાય નહિ]

મ: (ગુસ્સાથી) આ બધું છે શું ? કાંઈ સમ-
જણ્યું પડે !

ઈ: જીજું શું હોય ! આ તો તમારી ત્રણ બોળી,
લક્ષી અને જરાક બેવકૂફ છોકરીઓ તમને છેલ્લી
સલામ કરે છે.

મ: જરા વિચિત્ર રીત છે.

ઈ: હા રે હા, વિચિત્ર માણસ સાથે વિચિત્ર વાત જ
હોય. જરા હજી જો તો ખરો હજી તો બડી ગમત
આવશે.

મ: (હવે થણા ગુસ્સાથી) બેવકૂફ છોકરીઓ ! આ
માંયું છે શું ?

વિ: એક્ષી બેવકૂફ નહિ—બોળી, લક્ષી અને જરા
જેટલી બેવકૂફ ! અહાહા !

[બધી છોકરીઓ હસી પડે છે.]

કામ

દિવાળી : નવેં-ડિસેં ૧૫૫ : ૬૬

ઈ : એ મનમથ ! તુ બહુ હલતો નહિ. કારણ કે અમને કાંઈ અસ્તરો વાપરવાની ટેવ નહિ. એટલે તું હાલશે તો તને મોં ઉપર વાગી જશે.

મ : તમે અતરધડી મને છૂટો મૂકી દો, આવી તે મશ્કરી હોય !

ક : અમે પણ તે જ કરીએ છીએ ને. આ મશ્કરી નથી આ તો સાચું છે. તારી મૂછ—તારા શરીરનો શણગાર અમે કાઢી નાખવા માગીએ છીએ.

ઈ : અને હવે પાંચ-સાત મિનિટમાં લીલી આવશે તે બ્યારે તને મૂછ વગરના મનમથ તરીકે જોશે ત્યારે તો ખરી મળ આવશે. કેમ ખરું ને મનમથ ?

વિ : એકલો મનમથ નહિ—આપણા ભોળા, ભલા અને જરા જેટલા મેવકૂક મનમથ ! (વળી ત્રણે હસે છે)

[અને પછી હજમ જેમ ગ્રાહક જોડે વાત કરે તેમ વાત કરવાનો ચત્ત કરે છે. એ ત્રણે છાંટીઓ સાથે હસતી નય છે.]

મ : (ખૂબ ગુસ્સામાં.) હવે તમારે મને છોડવો છે ?

ઈ : છોડશું, છોડશું ! એમ સાહેબ, આકળા શું થાઓ છો !

વિ : સાહેબ, ઓંમાંસું ખેંસી ગયું લાગે છે, નહિ ?

ક : અમારા દેશમાં તો વાવેતર શરૂ થઈ ગયું હશે.

ઈ : આપને ત્યાં કાંઈ જમીન-ખમીન ખરી કે ?

વિ : હજારો વીધાં જમીનો તો હોય આવા પૈસાદાર માણસ પાસે, પણ પોતે જાતે ખેડે નહિ ને, કેમ મુરખી !

ક : મહેરબાન, આપના બૈરાંછોકરાં હાલ દેશમાં છે કે અહીં ? હી હી હી !

વિ : હા, હો. મને તો હજમનો ધંધો ગમે છે હવે.

ક : મુરખીને આરસી તો બતાવો, ઓછામાં ઓછો રૂપિયો રૂપિયો આપણને ત્રણેને ટિપ આપશે આ મહેરબાન.

વિ : હ્યો આ આરસી.

[આરસીમાં મોં જોઈને ચોતે ગુસ્સાથી બૂમ પાડે છે.]

મ : હરામખોરો, તમે આ શું કરી નાખ્યું ? આ કેવો લાગ્યું છું એ મૂછ વગર. આના કરતાં તો મને તમે મારી નાખ્યો હોત તો સારું થાત.

ઈ : તને મારી નાખીએ તો અમને પણ ફ્રીસીએ ચડવું પડે ને ! હીહીહી !

વિ : ઇન્દ્રાણી ! મને સમજતું નથી કે આ ઉલ્લુખાં આપણે જોયેલું શું ?

ક : નથી ચહેરામાં કાંઈ શુકરવાર.

ઈ : નથી બેજમાં કાંઈ કસ.

વિ : અને નથી બોલવા સાલવામાં કાંઈ આકર્ષણ !

ઈ : અને જે કાંઈ હતું તે એની મૂછમાં હતું. તે તો હવે ગઈ !

વિ : ગરીબ બિચારી મૂછ !

[ત્રણે હસે છે.]

ઈ : મનમથના કાન આટલા લાંબા હતા તે તો મને આજે જણાય છે.

વિ : અને રંગ પણ ગોરો ગોરો કહેતાં એટલું જ. બાકી ખાસ્સો શામળો.

ક : અને સાચું પૂછાવે તો જીભ પણ જરા તોતડાય છે તો ખરી !

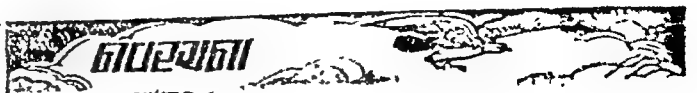
મ : તમને જેમ ફ્રીસીએ ચડવાનો ડર છે તેમ મને પણ છે. બાકી તમો મને એકલાને મારી નાખવાની ઇચ્છા રાખતાં હશો પણ હું તો તમને ત્રણેને સ્વધામ પહોંચાડી દેવા આતુર છું. પણ આ સુધરેલા જમા નામાં એમ બની શકે તેમ નથી. તમે ત્રણે જણીએ—જાઓ નથી કહેતો, કારણ કે આખરે પણ હું પુરુષ છું અને તમે ત્રણ સ્ત્રી છો. ચાલો ત્યારે સાહેબજી.

[જવા નય છે એટલે પછી ત્રણ અટકાવે છે.]

ઈ : ક્યાં જાય છે, મનમથ !

વિ : લીલીને મળવા ?

મ : હા, કેમ નહિ ?

ક : એ લીલી તારી મૂછ વગરના તને જોશે તો તને શું કહેશે !

મ : ઓહોહો ! વાત એમની એમ છે ! પણ લીલી ફેરફાર જુએ જ નહિ તો !

વિ : અમે જોઈ જો છીએ એમ લીલી જોશે.

મ : તમે ત્રણે બહુ હોશિયાર છે. પણ એક વાત તમે ભૂલી ગયાં હાગો છો !

ઈ : શી વાત !

મ : તમને નાખુશ અને નિરાશ કરવાં પડશે પણ—

વિ : ના, તેમાં કશો ડર રાખવાનું કારણ નથી. કહી નાખતે.

મ : (દિમતથી અને દમામથી) મૂછ દસ દિવસમાં પાછી ઊગી જશે.

ક : પણ એ ઊગતી જોવામાં કાંઈ મજા નહિ રહે.

મ : હાહાહા ! એક દસ દિવસ માથેરાનની ટ્રિપ મારી આવીશ કે મારી મૂછ હતી તેવી ને તેવી પાછી ઊગી જશે !

ઈ : ઓહોહો ! એમ છે ! ત્યારે અમે અક્ષતમાં પાછાં પડ્યાં, એમ ને ?

મ : હા, એમ જ ને ! આખરે તો તમે જીવાન છોકરીઓ ને !

વિ : પણ તું તો આજે રાતે લીલીને લઈને તાજમાં જવાનો હતો ને ?

મ : (હસીને) જવાનો હતો તે હવે નહિ જાઉં. પણ ચાલો, તમારી સાથે હું એમ જામાજોડી કરવા રહું તો મારે માથેરાન જવાની ટ્રેન ચૂકી જવાશે

[ખાસે ધટ્ટી વાગે છે]

ઈ : મનમથ, મારે તને પહેલેથી કહી દેવું જોઈતું હતું.

મ : વળી શું બાકી રહી ગયું ? તમે તો મારો જાન લેવાનાં છો

ઈ : તારે, ખીજું કાંઈ નહિ પણ અમને એમ લાગ્યું હતું કે તારી મૂછ વગર તને બહુ એકાન્ત લાગશે

એટલે અમે લીલીને અહીં જ બોલાવી છે.

મ : શું કહ્યું ? લીલી અહીં આવે છે ! તમે આ નથી પણ ક્ષયતાન છે. એ આવે તે પહેલાં મને જવા દો.

ક : ના રે ના, મનમથન્દ્ર, લીલી તો આ આવી.

[લીલી પ્રવેશ કરે છે.]

લીલી : ઓહોહો ! મોટી મંડળી જામી પડી છે ને ! સાહેબજી સાહેબજી, ઇન્દ્રાણી કરતુરી, વિલાસિકા, અરે ઓહ ! મનમથ પણ અહીં જ છે ને. પણ-પણ તું મોથે રૂમાલ કેમ દાખે છે ? શું થયું છે ?

મ : જરા દાંતના અવાળું દરદ કરે છે. એ તો મટી જશે.

લીલી : ઇન્દ્રાણી,—તમે બધાં મને માફ કરજો હો, પણ મારે મનમથને લઈને તરત કાકાને ત્યાં જવાનું છે. કાકાજી એને મળવા માગે છે.

મ : મારે અત્યારે કાકાને ત્યાં નથી આવવું.

લીલી : તે કાંઈ ચાલે ! ત્યાર પછી આપણે પાટીમાં સાથે જવાનું છે.

મ : મારે પાટીમાં પણ નથી આવવું.

ક : અરે એ તે કાંઈ ચાલે ! લીલી, તું એને લઈ જ જા. તને બતાવવા એની પાસે એક નવાઈ જેવી થીજ છે.

લીલી : હે ! શ્રી ! મનમથ (કરતુરી મનમથના મો ઉપર દાખેલો રૂમાલ ખેંચી લે છે.)

ક : જો, લીલી, હવે મનમથન્દ્ર કેવા લાગે છે ! જોવા જોવા ને !

લી : ઓય મારી મા ! આ શું ? મનમથ ! તેં આમ શા માટે કયું ?

મ : મેં નથી કયું. આ બધીએ બેગી મળાને કયું છે.

લી : કેણે આમણે ?

ઈ : હા રે લીલી. અમે ત્રણ જણે હીહીહી. (વિલાસિકા અને કરતુરી પણ હસે છે.)

લી : ઇન્દ્રાણી ! તું ખરેખર કહે છે ! અહોહો ! હું તમારા ત્રણેનો કેટલો ઉપકાર માનું ! આજે કાંઈ

કેટલા દિવસથી એ લય'કર મૂછ કાઢી નાખવાનું હું
મનમથને કહેવાની ઇચ્છા કરતી હતી. પણ મારી
હિંમત નહોતી ચાલતી.

ઈ : હેં ! શું ! તારી હિંમત નહોતી ચાલતી ?

લી : હા રે. તે તમે ત્રણેએ બતાવી, મૂછ વગરનો મારો
મનમથ કેટલો સુંદર, સોહામણો અને સરસ જુવાન

લાગે છે ! હું તમારા ત્રણેનો ખૂબ, ખૂબ ખૂબ
આભાર માનું છું. લે ચાલ મનમથ-નદિ તો કાપાડ
પાછા ખૂમ મારશે ? ચાલો સાહેબજી-સા-હે-મ-જી-
[લીલી અને મનમથ લય છે]

ઈ : વિદાસિદ્ધા ! કરતુરી ! આ જોયું ! લે કર વાન !
આ તો કરમની કહાણી કે ખીનું કાંઈ !

પ્રો. શશીશિવમ

એક સાંજ

શી ખીલી આ સાંજ !

બાણે રંગીલી રમણી તણો બન્ન ઠાઠ !

માનવજોડાં ફરતાં દીસે તરંગોળ એના રંગમાં
—ઉમંગમાં,

અવનવા કે' ઢંગમાં.

ઢળતી જતી ઢળતી જતી એ સાંજ,
સંતૃપ્તિથી તેજસ્વી ઊઘડે આંખ.

રમણીયતાના દશ્યનું અમૃત પી અંતરભરી
આદ્યો જતો'તો,

બદ્ર કહેવાતા શહરના એક કો' લત્તે હતો.

ત્યાં શું અરે આ...!

કોણ હ્યાં ?

ગામનો કચરો બધો કોહી રહ્યો જ્યાં,

'ગર્દભો ને ઢોર ખીજા' મસ્ત થઈ ધૂમી રહ્યાં,

કોહી ગએલા કાગળો ફેરા ફૂચા ચાલી રહ્યાં
મસ્તાન થઈને ગેલતાં-લડતાં જયહીં.

ત્યાં કોણ આ ?

આકાર તો પશુનો નથી.

માનવી આકાર દીસે....

દષ્ટિભ્રમ તો ના થયો !

ના. માનવી આકાર છે તો સ્પષ્ટ.

ચીજ એવી તે કયી મોંઘી ગઈ જોવાઈ કે
કચરો બધો એ ફેંદતાં,

ઝીણી નજરથી જોજતાં ?

માણેકમેતી કે' હશે જોવાયલાં.

ને નજર માંડુ દબાવી શ્વાસ,

રે મૂંઝવતી શી વાસ !

ત્યાં માનવી ચ્હેરા ઉપર ફરતી રહેતું રિમત,
લાઠ્યું રતન ? !

રે, અરે, કોહી ગએલા પામતાં બેતણ બટાટા,
જિંદગીની મહેંક એ દુર્ગંધથી આવી ગઈ !

બાણે જિંદગી પલભર ત્યહીં જૂલજૂલથી

અમટી ગઈ !

ને વળી લડતાં ઝઘડતાં, ગર્જતાં,

સાથોસાથ વરસ્યો મેઠ મૂશળધાર

(વાણો તણાયે.)

ઊઠી ગંધ રે દુર્ગંધ અપરંપાર,

દોડું દૂર, દાખી હાથ મોં ને નાક પર,

પણ હજી દુર્ગંધ એ આ શ્વાસથી હટતી નથી.

ભાગતો ન્યા'ળી મને લોકો હસ્યા રસ્તે જતા,

'રે માનવી કે બુદ્ધિનો ગર્દભ' હતા વદતા જતા.

'માનવી છું' એમ કહેવું છે છતાં,

મુખ ઉપર જકડાયેલો મુજ હાથ રે હટતો નથી—

ખસતો નથી.

મારા હમસફર સાથીઓ

એકવાર એક મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીને પૂછવામાં આવ્યું કે તમારું નામ શું છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જાંઝ વિચારમાં પડી ગયા ! પોતાની આંખો ઝીણી કરી. મોઢું વાંકું ચૂંકું કપું. વદનની રેખાઓને કઈ ડેટલીય ગુલાંટો ખવડાવી. કેમે કરી ચોદશકિતની પૂછડી એમના હાથમાં ન આવી તે નજ આવી. આખરે પડખે જોમ્મતા એક સદ્ગુણરથે એ મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીને એમનું નામ યાદ દેવડાવ્યું.

મોટા મોટા દ્વિસસકો, વિચારકો, લેખકો, કવિઓ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ તેમજ કલાકારોના જીવનમાં આવા 'મિલીવ ઇટ ઓર નોટ' જેવા પ્રસંગો બનતા રહે છે તેમ આપણે વાંચતા આવ્યા છીએ. પૂર્વ યુરોપ, રશિયા અને ચીનના મારા લાંબા પ્રવાસમાં મને પણ આવા કેટલાક પ્રસંગોનો પરિચય થતા પામ્યો હતો. એ પ્રસંગોનું આલેખન કર્યા સિવાય મારાથી રહી શકાય તેમ નથી. આ પ્રસંગમાળા લખીને હું મારા હમસફર સાથીઓનું સીધું કે આડકતરું અપમાન કરવા નથી માગતો. આ પ્રસંગમાળાનું મથાળું 'મિલીવ ઇટ ઓર નોટ' અથવા 'ટુ એર ઈઝ હુમન' રાખવામાં નાવીન્યના અભાવનો દોષ વહોરવો પડતો હોવાને કારણે મેં 'મારા હમસફર સાથીઓ' જેવું સાદું મથાળું રાખી સંતોષ માન્યો છે.

ફરી એકવાર હું જણાવું છું કે આ પ્રસંગો લખીને કોઈ પ્રતિનિધિને ઉતારી પાડવાનો મારો સહેજસરખો પણ આશય નથી જાણ્યો-અજાણ્યો કદાચ આવા છપ્પરજ મેં પણ નહિ કર્યો હોય તેની દૃઢતાપૂર્વક આતરી આપી શકું તેમ નથી !

પોલાંડ કે વોરસો ? : અમે ચેકોસ્લોવાકિયાની દક્ષિણ પટ્ટાની પોલાંડમાં પ્રવેશો ચૂક્યા હતાં. અમારી રેપિડ-થ્રલ ટ્રેન પોલાંડના પાટનગર વરસાવા (વોરસો) ભણી પૂરપાટ દોડી જતી હતી અને વરસાવામાં યોગ્યેક્ષા પાંચમા આંતરરાષ્ટ્રીય યુવક અને વિદ્યાર્થી મહોત્સવમાં ભાગ લેવા જઈ રહ્યા હતાં. કેરીકોરમાં જોમો જોમો હું પોલાંડની સરકી સરકી જતી ધરતીને નિહાળી રહ્યો હતો. મારી પડખે એક લાઈ જોમો દતા. એ પણ શાંતચિત્તે માર્ગમાં આવતાજતા દરેકનું જ્ઞાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા. થોડીવાર પછી એકાએક કાંઈક યાદ આવતાં એમણે મારી સામે જોયું. એમના હોડ ફફડતા પણ શબ્દો નીકળ્યા નહિ અને લાગ્યું કે એ લાઈના મનમાં કોઈ પ્રશ્ન એવેની અનુભવી રહ્યો છે. થોડીવાર પછી એમણે મને પૂછી જ નાખ્યું :

‘અરે ઓ મિસ્ટર, થે પોલાંડ પહલે આયેગા કે વોરસો પહલે આયગા ?’

આ પ્રશ્ન સાંભળી હું ચોંટી જાયો કદાચ યાત્રાચૂક થઈ હશે માનીને મેં એમને પૂછ્યું :

‘કયા કહા આપને ?’

મેં એમનો પ્રશ્ન સાંભળ્યો નથી એ જાણીને જાણે એમને માડું લાગી આવ્યું. એમણે સહેજ કડક અવાજે ફરીવાર એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો :

‘મેં યહ પૂછના હું કે પોલાંડ પહલે આયેગા આ વોરસો પહલે આયેગા ?’

જોલો, આનો હું શું જવાબ આપું ? એમની આંખોમાં એમનું અજ્ઞાન નિર્દોષતાના સ્વરૂપે ઝળકી રહ્યું હતું. મારાથી કહેવાઈ ગયું.

‘દાનો બાએ, આયેગે !’

*

કપી બનાવટનાં છે ? : એક સાંજે અમે રેડ સ્કવેરમાં આવેલા લેનિનસ્તાલિન મુસોલિયમની મુલાકાતે ગયા હતા. એ મુસોલિયમની અંદર રશિયાની કાયા-પલટ કરી તેને પ્રગતિના માર્ગ ઉપર દોરી જઈ નવજીવન આપનારી એ મહાન વિમૂર્તિઓ પોતાનાં એ જ શરીર અને એ જ હાડમાંસમાં ચિરનિદ્રામાં પોદેલી હતી. સહેજસરખો અવાજ થતાં એક જણ ઝંપકાને જાગી ઊઠશે એવો ભાસ કરાવતી એમની શાંત અને સૌમ્ય મુખમુદ્રાઓ પર આછો આછો લાલ પ્રકાશ રેલાઈ રહ્યો હતો. જીવનભર પ્રવૃત્તિમય રહેનારા એ જીવ હવે અનંત શાંતિમાં પોદેલા હતા. અમે લેનિન અને સ્તાલિનને નમસ્કાર નજર જોયા. એ જ લેલિન અને એ જ સ્તાલિન !

કાચની એ કોફિનો કે જેમાં એ મહાન રાજપુરુષોના દેહ ગૌરવપૂર્ણ રીતે મૂકવામાં આવ્યા હતા તેની પાસે બાંદકધારી સૈનિકા કંઠારેલી મૂર્તિની જેમ ઊઠા હતા. અમે બપોરની કતારમાં અત્યંત શાંતિપૂર્વક ગ્લાસકોફિનો પાસેથી પસાર થઈ રહ્યાં હતાં. અમારા પ્રતિનિધિ મંડળમાંનાં એક બહેન લેનિન અને સ્તાલિનના નિશ્ચેનન શરીરને બહુ ટીકી ટીકીને—આંખો ઝીણી કરી કરીને જોઈ રહ્યાં હતાં. એમના મનમાં કાણ જણે કયો ભાવ ઉદ્ભવ પામ્યો હશે તેનો અમને ખ્યાલ આવી શક્યો નહિ. અમે જ્યારે બહાર નીકળ્યાં ત્યારે પેલાં બહેન અમારા એક રશિયન ઇન્ટરપ્રીટર (ફાલ્ગિયા) પાસે દોડી ગયાં અને પૂછ્યું : 'આ પૂતળાં કયા પ્રદાર્થનાં બનાવેલાં છે ?'

હમેશાં શાંત અને હસતા રહેતા પેલા રશિયન ઇન્ટરપ્રીટરના અહેરા ઉપર ખેંચાયેલી રેખાઓમાં કયો ભાવ હતો તેવું ઉચિત વર્ણન કરવું કઠિન છે. પોતાની જાતને અંકુશમાં રાખી એ રશિયન ઇન્ટરપ્રીટરે કહ્યું :

'એ પૂતળા નથી, સાચાં શરીર છે.'

એના અવાજમાં ઊંડે ઊંડે અપમાનનો રણકો હતો. પેલાં બહેન તરત ટૂંકી ઊઠ્યાં :

'ના હોય ! આ સાચાં શરીર કેવી રીતે હોઈ શકે !' રશિયન ઇન્ટરપ્રીટરે ઉત્તર આપવાને બદલે મીન ધારણ કરવા ઉપર પસંદગી ઉતારી.

*

હું 'શાકાહારી છું' : અમારા ભારતીય પ્રતિનિધિ મંડળમાં સૌથી સળગતો પ્રશ્ન ખોરાકનો હતો. કોઈ શાકાહારી હતા, કોઈ માંસાહારી હતા—જ્યારે કોઈ ઉભયાહારી હતા. કેટલાક બીફ (ગાયનું માંસ) નહોતા ખાતા ત્યારે કેટલાક (અમારા જેવા મુસ્લિમો) 'હેમ' (સુવરનું માંસ) નહોતા ખાતા. આ રીતે વ્યવસ્થાપકોને ખોરાકની વ્યવસ્થા કરવામાં ભારે અગવડ પડતી હતી. તેમ છતાં એ લોકો ધીરજ અને ખંત સાથે દરેકની માગણીને યથાશક્તિ સંતોષવાની કોશિશ કરતા હતા.

એકવાર ચીનમાં અમે ટ્રેનની મુસાફરી કરી રહ્યાં હતાં. ભોજનનો સમય થતાં અમે રેસ્ટોરામાં જમવા ગયાં. ટેબલો ઉપર છરી-કાંટા ગોઠવાઈ રહ્યાં હતાં. બધું ગોઠવાઈ ગયું એટલે જુદી જુદી ડિશ આવવા માંડી. અમારી પડખે બિરાજેલા એક સદૃશ્યના ટેબલ ઉપર બોયે બાફેલાં ઇંડાંની પ્લેટ મૂકી. બાફેલાં ઇંડાં જોતાંની સાથે જ એ સદૃશ્ય તાડી ઊઠ્યા :

'Oh ! why did you bring boiled eggs for me ! Dont you know I am a pakka vegetarian ! Please, bring omelette for me'

(ઓહ ! મારા માટે બાફેલાં ઇંડાં શા માટે લાવ્યો ? ખર નથી કે હું પાકો શાકાહારી છું. મહેરબાની કરીને મારા માટે આમલેટ લઈ આવ !)

બોય બિચારો કશું બોલી શક્યો નહિ. એ જાનોમાનો બાફેલાં ઇંડાં લઈને ચાલ્યો ગયો. થોડીવાર પછી એ માગ્યા પ્રમાણે ઇંડાંની આમલેટ લઈને આવ્યો. પેલા ચુરત અને પછા શાકાહારી સદૃશ્ય ખૂબ આનંદ સાથે આખી પ્લેટ ઝાપટી ગયા.

29066 *

સ્તાલિનનો સંગો : રશિયાની સત્તાના પ્રતીક તરીકે કેમલિનનો કિસ્સો જગતભરમાં મશહૂર છે. અમારા મંડળમાં અવારનવાર કેમલિન અંગે વાત હોડતી રહેતી હતી. અવારનવાર આ 'કેમલિન' 'કેમલિન' સાંભળ્યા કરવાથી એક માનનીય પ્રતિનિધિના મનમાં કોણ જાણે શું થે થતું હશે કે એકવાર એમણે પૂછી નાખ્યું :

‘અરે આ તમે કેમલિન કેમલિન કરો છો તે કેમલિન છે કોણ ?’

આનો શો જવાબ આપીએ ! અમે અર્થસૂચક ચુપ-કીદી ધરી તે છતાં એ ભાઈ કશું સમજ્યા લાગ્યા નહિ. એમણે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો :

‘Why dont you tell me who is this Kremlin ?’

(કેમલિન કોણ છે એ તમે મને કહેતા કેમ નથી ?)
‘કેમલિન કોણ છે ?’ એ જાણવાની એ ભાઈની જિજ્ઞાસા જોઈ અમારાથી જવાબ આપી દેવાયો :

‘સ્તાલિનનો ભત્રીજો !’

*

કિસાન અને કિસાનનેતા : પોલાડના પાટનગર વરંશાવામાં પંદર દિવસ માટે યોજાયેલા પાંચમા આંતર-રાષ્ટ્રીય યુવક અને વિદ્યાર્થી મહોત્સવમાં હાજરી આપવા માટે જગતભરના લગભગ તમામ દેશોમાંથી ત્રીસેક હજાર જેટલા ડેલિગેટો આવ્યા હતા. તેમાં ભારતમાંથી આવેલા દે.દેસો જેટલા ભાઈ-બહેનોનો પણ સમાવેશ થતો હતો. તદુપરાંત લંડનમાં અભ્યાસ કરતાં ભારતીય વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનોએ પણ સારી એવી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી. આ રીતે ભારતીય પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ત્રણસોએક સુધી પહોંચી ગઈ હતી. આ પ્રતિનિધિઓ કોઈએક રાજ-કીય પક્ષના નહિ અલગે ધણાખરા સમ્યો જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હતા. જો કે આ મહોત્સવ સંપૂર્ણતા જિનરાજકીય સ્વરૂપનો હતો. તેમાં રાજકારણનો કોઈ એકો ધુંટાયો

નહોતો તેમ જ જુદી જુદી રાજકીય વિચારસરણીની ચર્ચા વિચારણાનું કશું પિછપેપણું કરવામાં આવ્યું નહોતું.

વિવિધ વિચારસરણી ધરાવતા પ્રતિનિધિઓમાં એક ‘તટસ્થ’ એવા ‘કિસાન આગેવાન’ પણ હતા. એ ‘કિસાન આગેવાન’ પોતાને કિસાનોનાં તેતા’ તરીકે જ ઓળખાવતા રહેતા હતા. એકવાર અમે જ્યારે વરંશાવા બંધી જઈ રહ્યા હતા ત્યારે માર્ગમાં આવતાં જતાં મામડાંઓ તેમ જ ખેતરોમાં કામ કરતા ખેડૂતોને જોઈ રહેલા એ ‘કિસાનનેતા’એ મને સવાલ પૂછ્યો :

‘આણુવાલા, આ પોલાડના ખેડૂતો કામ શું કરતા હશે ?’ મેં કહ્યું : ‘ખેતી.’

મારો આ જવાબ સાંભળી આસપાસના તમામ મિત્રો ખડખડાટ હસી પડ્યા. એ કિસાનનેતાના મનમાં કદાચ કોઈ બીજી વાત હશે પરંતુ એમણે જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો તેનો મેં જવાબ આપ્યો છે. તે સિવાય કોઈ બીજો ઉત્તર હતો નહિ ત્યાર પછી કોણ જાણે કેમ એ કિસાનનેતાએ મારી સામે હમેશાં મોઢું ચઢાવેલું જ રાખ્યું હતું.

*

ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ : મોરકોમાં પુસ્તિક રટ્ટીટમાં આવેલી શાનદાર ‘આંકડોખર હોટલ’માં અમને ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. એક દિવસે એક અત્યંત રૂપવાન સુંદરી અમારી હોટલમાં આવી ચઢી, દૂભાવિયાએ કહ્યું કે આ બહેન મોરકોનાં પ્રસિદ્ધ નર્તકી છે, એમને ભારતીય નૃત્યકલામાં ભારે રસ છે. તે કોઈ ભારતીય નર્તકી કે નૃત્યકારનો સંપર્ક સાધવા માગે છે.

આથી થોડીવારમાં એક ભારતીય નર્તકીને બોલાવવામાં આવી. એક વચ્ચે પરિચયવિધિ કરાવવામાં આવે તે પહેલાં રશિયન નર્તકીએ સરમિતવદને વિનયપૂર્વક હાથ જોડી કહ્યું :

‘નમસ્તે !’

‘નમસ્તે ! પૂરું થતાંની સાથે જ એ રશિયન રૂપના નર્તકીએ હિન્દુસ્તાની ભાષામાં પૂછ્યું :

‘આપકા નામ કયા હૈ ?’

રશિયન નર્તકીના મુખમાંથી સરતી હિન્દી ભાષા સાંભળી હિન્દુસ્તાની નર્તકીને સહેજ સરખું પણ આશ્ચર્ય થયું નહિ. પરંતુ એના ચહેરા ઉપર મૂંઝવણના ચિત્રવિચિત્ર ભાવ તાંડવ કરી બેઠ્યા. રશિયન દુભાષિયા સામે જોઈ એ સફળી બોલી બેઠી :

‘Please tell her not to speak in Hindi but to speak in English, as I dont know Hindi.’

(મહેરબાની કરીને આમને હિન્દીમાં નહિ પણ અંગ્રેજીમાં બોલવાનું કહો, કારણ કે મને હિન્દી નથી આવડતું.)

આ સાંભળી પેલી રશિયન નર્તકીના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ, એણે કહ્યું :

‘કયા બાત કર રહી હૈ આપ ? કબી હો સકતા હૈ કે આપકો હિન્દી ન આએ !’

એ બોળી ખિચારી રશિયન નર્તકીને ખચર નહોતી કે ભારતમાં જન્મેલી એ નર્તકીને સાચે જ હિન્દી નહોતી આવડતી !

*

હિન્દી અને રશિયન : અમારા પ્રતિનિધિમંડળમાં પતંગિયાની રફૂર્ત ધરાવતી એક યુવતી હતી. આજે હજોડા એ આમથી તેમ દોડધામ કર્યા કરતી હતી. મોરકામાં એકવાર એણે એક રશિયન દુભાષિયાને અંગ્રેજીમાં કહ્યું :

‘બોલી, હું તમને હિન્દી ભાષા શીખવું. શું તમે મને રશિયન ભાષા શીખવશો ?’

રશિયન દુભાષિયાએ અંગ્રેજીમાં કહ્યું :

‘મને ભારે ખુશી થશે.’

એના હોઠ પર અર્થસૂચક સ્મિત ફરકતું હતું. એ પહેલાં રશિયન યુવાને હિન્દીમાં કહ્યું :

‘આપ મુઝે હિન્દી સિખાએ’ યા ન સિખાએ’ હિન્દુ મેં આપકો રશિયન જાનાન જરૂર સિખાબેગા !’

*

કયા સિખું ? : આ ચીનની વાત છે. અમે ઇન્ડોનથી હોંગકોંગ જઈ રહ્યા હતા. અમારી સ્પેશિયલ ટ્રેન હોંગકોંગ લાથી પૂરપાટ દોડી જતી હતી. હોંગકોંગની હદમાં પ્રવેશ કરીએ તે પહેલાં ભરી આપવા માટે અમને પ્રવેશપત્રો આપવામાં આવ્યા હતા. હોંગકોંગ ટ્રેટલા દિવસ ત્રોકાશો : હોંગકોંગથી ક્યારે રવાના થશો : કયા વિમાન કે જહાજમાં જશો : હોંગકોંગ શા માટે આવો છો : વગેરે વગેરે.

અમે બધા એ અવિવાયં ફોર્મ ભરી રહ્યા હતા ત્યારે એક યુવાન પ્રતિનિધિ મારી પાસે આવ્યો અને મને પૂછ્યું : ‘આદમસાદમ, યદ ‘Purpose of your visit.’ મેં કયા સિખનેકા દૈ ?’

મને અમરથી મસ્કરી સૂઝી, મેં કહ્યું : ‘કયા આપને કુછ નહીં સિખા ?’

એણે કહ્યું : ‘નહીં તો !’

મેં કહ્યું : ‘સિખિયેઃ એસ-પી-વાય-આઈ એન-ઇ.’ એ સાહેબે તો Spying (અર્થાત્ જાસૂસી) શબ્દ લખી નાખ્યો. લખી નાખ્યો એટલું જ નહિ પણ લાગતા વળગતાએને પોતાનું ફોર્મ પહોંચાડવા માટે આલવા માંડ્યું. મારી પડખે પોતાનું ફોર્મ ભરી રહેલાં એક બહેનથી ના રહેવાયું—એનનાથી જોરથી દસી દેવાયું. આથી પેલા ભાઈને સંશય ગયો. એકાએક જોરથી દસી પડેલાં બહેનને પૂછ્યું : ‘Why are you Laughing ? (તમે કેમ દસી રહ્યાં છો ?) —કયા આદમ સાદમને કુછ ગલત સિખા દિયા દૈ ?’

મેં જ એ ભાઈને કહ્યું :

‘જો સિખા હૈ ઉસે મિટા દો.’

‘કયું, તુમને કુછ ગલત સિખા દિયા દૈ !’

મેં કહ્યું : ‘હાં.’

એટલે એ બોલી લાઘો : ‘કયા ધાર આદમ ! તુમ બી કિસ કિસમકે આદમી દો !’

એણે 'સ્પાઈગ' શબ્દ છેકી નાખ્યો પરંતુ છેકી એવી રીતે માર્યો હતો કે જગા કાચના ચરમા પહેરનારને પણ એ સહેલાઈથી વાંચી શકાય. અંતે મેં એની પાસેથી એ ફોર્મ લીધું અને કોઈ ગરુડ જેવી તેજસ્વી આંખોવાળો માણસ પણ ન વાંચી શકે તે રીતે એ શબ્દ છેકી નાખ્યો !

*

'સેલેક્ટ-રિસેપ્શન' : વોરસો યોવન મહોત્સવમાં ભાગ લેવા માટેની વયમર્યાદા પાંચીસ વર્ષની હોવા છતાં અમારા પ્રતિનિધિમંડળમાં પાંચીસથી માંડીને પચાસ-પંચાવન વર્ષની ઉંમર સુધીના ડેલિગેટોનો સમાવેશ થયો હતો. મહોત્સવ દરમિયાન જુવાનો કરતાં વધુ જોશ એ મુરખીઓમાં દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. રસિક કાર્યક્રમોમાં મોટા ભાગના મુખીઓ અચૂક હાજરી આપતા હતા.

ચોરસોવાડિયા, પોલાડ, રશિયા અને ચીન - આ ગારે સામ્યવાદી દેશો ખાનેના અમારા પ્રવાસ દરમિયાન અત્યારનાર અનેક રોશનો ઉપર અમારું અત્યંત ભાવભીનું સ્વાગત કરવામાં આવતું હતું. રાત હોય કે દિવસ - જુવાન અને ઉત્સાહી છોકરાછોકરીઓ હાથમાં ફૂલો લઈ અમારા આગમનની વાટ જોતાં રેલવેપ્લેટફોર્મ ઉપર ઊભાં જ હોય, સામાન્ય રીતે અમને પણ ટ્રેનમાં જણાવી દેવામાં આવતું હતું કે આટલા વાગે ફલાણા રોશને સ્વાગત થશે એટલે તૈયાર રહેવું. ટ્રેનની લાંબી અને અખૂટ મુસાફરીમાં અમારા માટે આ 'રિસેપ્શનો' (સ્વાગત) ભારે આનંદદાયી નીવડતાં. ફૂલો મળે; અત્યંત ખૂબસૂરત બેદસોગાતો મળે; પુસ્તકો મળે; 'એન્જિઝ' મળે; હસનધૂનન જ નહિ બલકે 'બોલ્ડ-ગાન્સ' 'વોલ્ટઝ ગાન્સ' તેમ જ એવાં બીજાં વિવિધ ગાન્સ કરવાનાં મળે ! આથી કોઈ પ્રતિનિધિને આશું મનોરંજનસભર અને ભાવભીનું સ્વાગત ચૂકી જવું ગમતું નહોતું. તેમાં મેં જેમને પોતાની જુવાની દેલ્લી સલામ ભરી સરકી ગઈ હતી તેવા આયેડ વયના મુરખી ડેલિગેટો એ 'રિસેપ્શનો'માં જુવાનો કરતાં પણ વધુ આગળ

રહેતા હતા.

મોરકોથી અમે પેકિંગ જઈ રહ્યા હતા. દુનિયાની લાંબામાં લાંબી રેલસફરનો અમે આનંદ લૂટી રહ્યા હતા. મોરકોથી પેકિંગની અગિયાર દિવસની મુસાફરી દરમિયાન અમને રાતે નવેક વાગે અમને કહેવામાં આવ્યું કે રાતે દોઢેક વાગે ફલાણા રોશને 'રિસેપ્શન' છે એટલે બધાએ તૈયાર રહેવું.

સામાન્ય રીતે ડેલિગેટો રાતના દસ-અગિયાર વાગે નીંદરદેવીને ખોળે પોદી જતા, પરંતુ તે દિવસે મોટા ભાગના ડેલિગેટો જાગતા રહ્યા. તેમાં એક મહાશય તો નવો 'વૂધન સ્ટ્ર' ચઢાવી બનીઠનીને રિસેપ્શનવાળા રોશનની આતક શી આતુરતા સાથે વાટ જોતા બેસી રહ્યા ! બાર અગિયાર વાગે એમની આંખ ધેરાવા માંડી, એટલે એમણે અમને કહ્યું:

'મેં' સો જતા હું રોશન આવે તો જગા દેના' અમે હામી ભરી. રાતે મેં વાગે રોશન આવ્યું અમે પેલા મહાશયને જગાડ્યા એ તો રફાળા ઊભા થઈ ગયા. અન્ય ડેલિગેટોની જેમ એમણે પણ પ્લેટફોર્મ ઉપર દોટ મૂકી. અમે નીચે ઊતર્યા ત્યારે એક પેસેન્જર-ટ્રેન પ્લેટફોર્મની આડે ઊભી હતી અને એ ટ્રેનમાં થઈને સામેના પ્લેટફોર્મ ઉપર ગયા અને જોયું તો ચક્રાવ્ય કરતું નહોતું ! અમારા બધામાં મોં જોવા જેવા થયાં. છેવટે ભારતીય પ્રતિનિધિઓએ ભારતીય પ્રતિનિધિઓનું સ્વાગત કરી સંતોષ માન્યો !

*

આભાર નહિ, સિક્કા : પોલાડમાં અમે એકવીસ દિવસ રહ્યા હતા. ફેરિવલના પંદર દિવસ તો વાન વાતમાં નીકળી ગયા. વોરસોના અમારા નિવાસ દરમિયાન તેમજ અન્ય દેશોના અમારા પ્રવાસ દરમિયાન અમને અત્યારનાર - ગમે અને પમલે ફૂલો કે 'એન્જિઝ' મળતાં રહેતાં હતાં. રસ્તામાં આશર્તા હોઈએ કે કોઈ નાનકડી બાળકી, કોઈ યુવતી કે કોઈ સ્ત્રી અમને ફૂલો કે એન્જિસ આપી જતી અને તેના જવાબમાં પોલાડમાં હોઈએ તો 'ઝિંફુયાં' રશિયામાં હોઈએ તો 'સ્પસીયા' અને ચીનમાં

હોઈએ તો ‘રયે રયે’ કહી એમની સાથે હસ્તધૂનન કરતા. આ ત્રણે શબ્દોનો અર્થ ‘થેંક યુ’ એટલે કે ‘આભાર’ થાય છે. વોરસોમાં તો લોકોને ઑટોગ્રાફ અને ફોટોગ્રાફ લેવાનું થેલું લાગ્યું હતું. કદમ કદમ પર ઑટોગ્રાફ આપવા પડતા હતા. કદમ કદમ પર કેમેરાની આંખમાં અમે ઝડપાઈ જતા હતા.

અમે નૂતન ચીનને છેલ્લી સલામ ભરી ચૂક્યા હતા. એ તમામ પ્રવાસ જાણે સ્વપ્નવત્ થઈ ગયો હતો. હવે અમે હોંગકોંગમાં આવી ચૂક્યા હતા. અમને અમારા પ્રવાસની અનેક વાતો ખૂબ ખૂબ યાદ આવતી હતી. એક રાતે અમે ચારેક મિત્રો કોલૂનની ખજરામાં ફરવા નીકળ્યા. કોલૂનની એક શાનદાર ‘શામરોક હોટલ’માં અમારો ઉતારો હતો. કોલૂન અને હોંગકોંગ ટાપુ વચ્ચે સતત ફેરી-સર્વિસ ચાલતી જ રહે છે. અમે હોંગકોંગ જવા નીકળ્યા હતા. અમે મિત્રો પોલાંડ, રશિયા અને ચીનની જ વાતો કરી રહ્યા હતા. ત્યાંના જેવું વાતાવરણ અહીં નથી તેનો અમને ભારે અફસોસ થઈ રહ્યો હતો. એ જ ધડીએ એક રૂપાળી યુવતી દોડતી દોડતી મારી કને આવી. એના હાથમાં ફૂલ હતું. એણે એ ફૂલ મારા ‘બટન-હોલ’માં ભેરવ્યું. બીજા એક મિત્રના ‘બટન-હોલ’માં પણ એણે એક ફૂલ ભેરવ્યું. અમે તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા. મેં કહ્યું:

‘લો, થક કમખખત હોંગકોંગ બી પોલાંડ ખનતા જ રહ્યા હૈ !’

પેલી યુવતી જોડે અમે હસ્તધૂનન કર્યું અને વિનય-પૂર્વક કહ્યું: ‘થેંક યુ વેરી મચ.’

ત્યાં તો એ યુવતી તરત બોલી બીડી:

‘નો ‘થેંક યુ’, હાવ મેની ડાલર્સ વિલ યુ ગિવ મી?’ (અર્થાત્ આભારઆભાર કર્યાં નહિ! બોલો, તમે મને કેટલા ડોલર આપશો?)

અમે તો હવાઈ જ ગયા. મેં કહ્યું: ‘વી કેન ઓનલી ગિવ યુ ધીઝ ફલાવર્સ બેક!’ (અર્થાત્ અમે તો માત્ર આ ફૂલો જ પાછાં આપી શકીએ તેમ છીએ.)

અમે તો બેઠા ફૂલો એના હાથમાં મૂકી ચાલતી જ પકડી.

*

બેહૂદી વર્તણૂક: આ વાત મારે અહીં લખવી જોઈએ નહિ, પણ કદમ આવી વાતો પાછળ મંડી પડી છે એટલે રોકી શકતો નથી. વોરસોમાં અમે રોજ ફરવા નીકળતા હતા. રોજ નવી નવી દોરતીઓ બંધાતી હતી. નવા નવા પરિચયો થતા હતા. જાત જાતના અનુભવો થતા હતા.

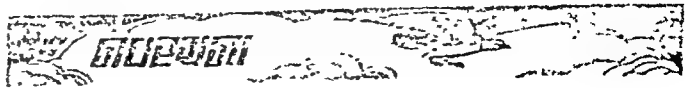
કામચલાઉ ઉપયોગ માટે મેં પોલિશ ભાષાનાં ઠીક ઠીક વાક્યો તેમ જ શબ્દો શીખી લીધા હતા આ રીતે હું કામચલાઉ વાતચીત કરી શકતો હતો.

અમારી સાથે એક આઘેડ વયના મુરખી ફરતા હતા. એ શ્રીમાન કુંવારા હતા. એમના નસીમતું પાંદડું સહેજ હાલ્યું હોવાથી તેમને હવે મોડે મોડે પણ લગ્નપ્રતિષ્ઠા જોઈ જવાનો અભરખો જાગ્યો હતો. એ અવારનવાર જુદી જુદી રીતે અમને કહેતા:

‘અહીં પોલાંડમાં કર્યાંક ગોઠવાઈ જાય તો સારું.’ અમને એમ કે આ મુરખી હજારી મજાક કરે છે, પણ પાછળથી ખરર પડી કે એમના પ્રાપ્તો ગંભીર દના. એકવાર એક પોલિશ કુટુંબ સાથે અમને ઓળખાણ થઈ. તેમાં બે બાઈ અને એક ભાઈ હતાં. એક બાઈ પરણેલી હતી. તેને એક સંતાન પણ હતું. બીજી બાઈ પેલા ભાઈની બહેન હતી. જુવાન હતી અને સાથે ખૂબસૂરત પણ હતી. મોટે ભાગે એ શાંત બેસી રહેતી. અમારા કુંવારા મહાશયને એ બહેન પ્રત્યે એકાએક સુંવાળી લાગણી થઈ આવી. દાણા નાખી જોયા. એક દિવસ એના ભાઈની સામે આફર પણ મૂકી દીધી:

‘મારું લગ્ન અહીં પોલાંડમાં કરાવી આપો તો હું કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં જોડાઈ જવા તૈયાર છું.’

પેલા પોલિશ ગિરાદરને આ વિચિત્ર આફર સમજાઈ નહિ. અમે તો આ વાદિયાન વાન સાંભળી હાંડગાર થઈ ગયા. શરમતા માર્યા અમે કર્યું બોલી શક્યા

નહિ. પેલા મહાશયે તો એ વાતને આગળ અને આગળ લાંબાવવા માંડી એટલે અમે માતૃભાષામાં કહી દીધું કે આવી વાદિયાત વાતો બંધ કરો.

ખીન્ને દિવસે રાત્રે મને એ કુટુંબ ફરી મળ્યું. અમે સાથે ફરવા ગયાં. વાત વાતમાં વાત નીકળતાં પેલી બાઈએ પોતાની પર્સ ડવાડી, તેમાંથી એક દેખાવડા જુવાનનો ફોટો કાઢ્યો. એની ઉપર એણે હેતલયુગ્મ સુખન લખ્યું. પછી એણે મને એ ફોટો મારા

હાથમાં આપ્યો. મેં પૂછ્યું : 'કોણ છે ?'

એણે કહ્યું : 'એ મારા પતિ છે. થોડા સમય અગાઉ વીસવા નદીના પૂરમાં તથાઈ જતાં મરણ પામ્યા હતા....'

એ બહેનની આંખમાં ઝળઝળિયાં હતાં. મારું હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યું. પેલા મહાશયની ગઈ કાલની બેહોશી વર્તણૂકનો કોણ જાણે કેમ પણ મને હૃદ ઉપરાંત અફસોસ થયો.

★

સેખાદસ આણુવાડા

એ કેવી દુનિયા છે

[વારસો બોવન મહોત્સવ માટે પસંદગી કરનાર શ્રી. બાગુભાઈ ખટેષે પોવાડ, રશિયા અને ચીન વિશે લેખકને પૂછેલા સવાલાના જવાબમાં]

તને એ દોસ્ત, શી રીતે કહું એ કેવી દુનિયા છે !

એ દુનિયા એવી છે જ્યાં કોઈ મજબૂરી નથી હોતી, તમન્નાના ગળા પર કોઈની છૂરી નથી હોતી, ગગનને ચૂમતા મહેલોની મગફળી નથી હોતી, ફક્ત બેચાર મૃગ પાસે જ કરતૂરી નથી હોતી, નિરાળી કોઈ સમતા છે, બધા ઈન્સાન સરખા છે, બધાના હાથમાં ચાંદી અને સોનાના ચરખા છે.

તને એ દોસ્ત, શી રીતે કહું એ કેવી દુનિયા છે !

કોઈની સામે પરવશ હાથ ફેલાતા નથી જોયા, અને કાંટા ઉપર પાલવને પથરાતા નથી જોયા, દોઈતા મૂળા ચરમાનેને કચડાતા નથી જોયા, અમે ઈન્સાનને ત્યાં ઠોકરો ખાતા નથી જોયા, ફક્ત જોયું છે તો ઈન્સાનના ગૌરવને જોયું છે ને સાચી રીતે તો મગવાનના ગૌરવને જોયું છે !

તને એ દોસ્ત, શી રીતે કહું એ કેવી દુનિયા છે !

રમકડાં એ નથી બનતાં કદી કુદરતના હાથોમાં, કદી અંગારા મૂકી દે છે એ કિસ્મતના હાથોમાં,

શરમેના ચીંધરાં હોતાં નથી ઈજ્જતના હાથોમાં, બધી જહોજલાલી હેય છે મહેનતના હાથોમાં, બધા મહેનતકરો મહેનતાનાં ફળ પર ગર્વ રાખે છે, એ નિજના બાહુ પર ને બાહુ પર ગર્વ રાખે છે. તને એ દોસ્ત, શી રીતે કહું એ કેવી દુનિયા છે !

કોઈના જામ છલકે છે, કોઈના જામ ખાલી છે, કુટિરની રાખ પર મહેલોની જહોજલાલી છે, કોઈને પાયમાલી, કોઈને આબાદી વહાલી છે, કહીં મૂગી મિચારી બકરીઓના વાઘ વાડી છે, અમે આ જાતનું ત્યાં કયાંય પાગલ પણ નથી જોયું ને તેને માટેનું ત્યાં કોઈ પણ કારણ નથી જોયું.

તને એ દોસ્ત, શી રીતે કહું એ કેવી દુનિયા છે ! સમય-અરબાક એ કરતાં નથી ખોટી હતાશામાં, નથી વિશ્વાસ એ ધરતા કદી ઢોંગી નિરાશામાં, નથી મન ખોઈ દેતા એ મુકદ્દરના તમાશામાં, ઘણી શ્રદ્ધા ધરાવે છે એ ગાનવતાની લાવામાં, ચમત્તમાંહે વસતોને સહાનું સ્થાન દેવાને, રહે છે એ મહા તૈયાર નિજનો જાન દેવાને !

★

ભામ

દિવાળી : નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૫ : ૧૦૬

જોડિયાં બાળકો

બાળકના જન્મની પ્રક્રિયા પછી હવે જોડિયાં બાળકો વિષે સમજુતી આપતો આ સરળ લેખ એટલો જ માંહતીપૂર્ણ અનેક છે. આપણા દેશનું જન્મપ્રમાણ વધુ હોવાથી બાળકના જન્મ વિષેની બધી હકીકતથી વાકેફ રહેવું દરેકને જરૂરી છે.....

જોડિયા ભાઈઓ કે બહેનોને જોળખવામાં કેવી ભૂલો થાય છે ! એમના ચહેરાનો ઘાટ, રૂપ, વાળ અને આંખોના રંગ અને વર્તનમાં એવું તો આશ્ચર્ય સરખાપણું હોય છે કે એમને જોળખવામાં હાસ્યાપદ ભૂલોની પરંપરા જામે છે. અમેરિકાની મેકઝિન હોસ્પિટલમાં ડૉ. એથોટની સંભાળ નીચે ચિત્રમંત્રી એક દરદી બાઈ હતી. તેને બટલર હોસ્પિટલમાં ખસેડાતો એમનો ઇરાદો હતો: પછી ન્યારે એમણે બટલર હોસ્પિટલમાં એના જેવી જ દરદીને 'જોઈ' ત્યારે એમને અચંપો થયો કે 'આ બાઈને અહીં ક્યારની આણી છે ?' દરદીની ફેરબદલીની વાત નકારવામાં આવી પણ તપાસ કરતાં માહિતી મળી કે આ બાઈ તો મેકઝિન હોસ્પિટલ-વાળી દરદી બાઈની જોડકી બહેન હતી. બે અલિન જોડકા ભાઈઓના પરીક્ષાપત્રના સરખા ઉત્તરો જોઈ શિક્ષકને ચોરીતો વહેમ આવ્યો. ખીજ્યાર પરીક્ષા વખતે બંને ભાઈઓને જુદા જુદા ખંડમાં મેસાર્યા આ વખતેય પણ સરખા ઉત્તરો જોઈ પ્રિન્સિપાલે બંને ભાઈઓને ઓફિસમાં બોલાવી ખખડાવ્યા: 'તમારા ભાપાના પેપરો સરખા છે. સરખા શબ્દો, વ્યાકરણ મળતું અને વળી ભૂલો પણ એક જ પ્રકારની છે. આ બન્યું કેમ ?'

જોડિયા ભાઈઓ કે બહેનોના દેખાવમાં આશ્ચર્ય સરખાપણું તો હોય જ પણ એમને થતા રોગોમાં પણ મળતાપણું હોવાનું ઉપરની હકીકતમાંથી જાણવા મળે છે. મોરનડન મોન્ટેવ બે જોડકી બહેનો વિષે નોંધ કરતાં લખે છે કે 'બંને બહેનોને બાળ પણમાં શરદી બળીઆ લાપોટીઆ અને ચોરી એક સાથે થઈ આવ્યાં. બંનેમાં વ્યાધિઓનાં ચિહ્નો એક જ જાતનાં અને એક જ પ્રકારનાં હતાં. પરંપરા

બાદ બંને જુદાં પડ્યાં પણ એક જ તારીખે બંનેને ગર્ભાધાન થયું. સગર્ભાવસ્થાના ચોથા મહિને બંને ગાંડપણના ભોગ બન્યાં. બંનેના ચિત્રમંત્રનાં પ્રકાર સરખા હતા. બંનેને અડતાલીસ કલાકના આંતરે દીકરા જન્મ્યા. આ બાદ મહિનાની અંદર બંનેનું ગાંડપણ દૂર થયું. અલિન જોડકામાં માંદગી એક સાથે અને એક જ પ્રકારની આવે છે, ગાંડપણ પણ એક સાથે આવે છે તેમ કદીક જો તે આપ-ધાત કરે તો પણ બંનેની એની રીત એકસરખી જ હોય છે.

સામાન્ય જનોને જોડિયાં બાળકો જેમ કુતૂહલનું સાધન છે તેમ વિજ્ઞાનીઓને તે અભ્યાસનું અંગ છે. આ અભ્યાસમાંથી શારીરિક અને માનસિક રોગોમાં અનુવંશ સંસ્કારના ક્ષણો વિષે ધણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. કેટલાક રોગોમાં વારસો, શરીરનો બાંધો અને પ્રકૃતિ કેટલો ભાગ ભજવે છે એ જાણી શકાયું છે. એક જ બીજકાષમાંથી પેદા થયેલાં અલિન જોડકા એક જ જાતના અનુવંશ સંસ્કારને લઈ અવતરેલાં હોવાથી એક સરખા શરીર સાથે જીવનવિચર માટે સજ્જ થયેલાં છે. આ બાળકોમાં વધારેની આંગળીઓ, ફાટેલું તાળનું, ફાટેલો હોઠ વગેરે શારીરિક ખોડો અને સારણગાંઠ ગયામેટિસ જેવા રોગો સરખી રીતે વારસામાં જીતરી આવેલા હોય છે.

પ્રસૂતિની અજાયબીમાંની એક જોડિયાં બાળકોનો (Twins) અવતાર છે. આમ થવાનું પણ કારણ કદીક બે બીજકાષોનું ફલિકરણ હોય છે. બે બીજકાષો કાં તો એક બીજકાષમાંથી આવ્યા હોય કે પછી બંને બીજકાષોમાંથી એક એક આવ્યા હોય. બે બીજકાષો ફલિત થવાથી ઉત્પન્ન થતાં બાળકોની જાતિ જુદી જુદી રહે છે, કદીક એક

એકાસાથે આવે છે અને મુત્સુનો સમય પણ એક સરખો રહે છે. અભિનન જોડકામાં એક નેતા તો બીજો અનુયાયી અને છે. જો આ બાળકો મગની કાંડ જેવાં સરખાં છે તો આમ અને કેમ? બાળ-પણમાં જે સશક્ત હોય છે તે આમળ પડે તો અને એ સ્વાભાવિક છે. આમતા વ્યક્તિત્વમાં પણ જુદા-પણું રહે છે. આનું કારણ એમના પ્રજાતી કે તાબેદારી સ્વીકારતો સ્વભાવ છે પણ એ તો જાણીતી દૃષ્ટિકૃત છે કે જોડિયાં બાળકો જીવનમાં કીર્તિ કે અગ્રેસરપણું પ્રાપ્ત કરે છે. કારણકે આ બાળકો એકબીજા ઉપર ઘણો આધાર રાખનારાં હોઈ એમનામાં વ્યક્તિગત સાહસશક્તિ ખીલતી જ નથી. છતાંય પણ જોડિયા ભઈઓમાંનો એક અંતરીક્ષનો પ્રવાસ ખેડનાર પીકાર્ડ, નેશનલ જ્યોગ્રાફીક સોસાયટીનો પ્રમુખ ઓસનોર અને આપણા દેશના

મુદાસિયર નામકિત વ્યક્તિઓ ક્યાં નથી બની? જોડિયાં બાળકોનો જન્મકાર અવધાસ કરનાર સર ફ્રાન્સીસ ગાલ્ટન (૧૮૨૨-૧૯૧૧) હતા. જોડકાના અવલોકનથી વારસાગત સંસ્કારો અને ઉછેરની અગત્યતા વિષે ઘણું જાણવા મળ્યું છે. માનસ-ચિકિત્સકો વારસાગત સંસ્કારને સ્વીકારતા નથી. એમનું કહેવું છે કે પરિસ્થિતિ (ઉછેર)ની અસરો નીચે વારસાગત સંસ્કારોની છાપ ભૂંસાવી શકાય છે. અવ્યાસથી જાણવા મળ્યું છે કે પરિસ્થિતિનાં બળો નીચે માનસિક રોગો પેદા થાય છે. અનુવંશ સંસ્કારોની છાપ હોવા છતાંય સ્વભાવ અને ચારિત્ર્યમાં પડઠો આણી શકાય છે. માનસચિકિત્સકોના નિધાન અંગે વિરોધાભાસ તો છે જ. એક પક્ષના નિચારકો હજી પણ માનસિક રોગો માટે અનુવંશ સંસ્કારોને કારણરૂપ લેખે છે.

★

ભાવ પંડયા

સૂર

કોઈ મનમોહ
ધરી અધરે,
ભરી ભરપૂર ફૂંકે વાવરે,
હું બરે કોઈ વાંસની નાની નળીનું,
ને ગણ્યા અંકીત વેહે
ગુંગાવે ઘુંટી ઘુંટી, વાસુને,
સૌ કહે એને,
સૌ કહે એને,
'મધુરા મીઠા શા બંસરીના સૂર !'
ને એક હી
એ બંસરી બોલી ધીરથી,
'બાપલા ! માનો ન માનો પણ કહું,
મારું દળાયું, ગુંગાયાયું, ચોદિયે,
મજબૂર બોલે બિર !'

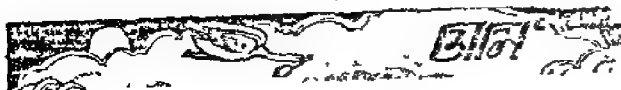
★

ગ્રા. ગાવિદલાઈ પટેલ

લીલા

તપ રમણની ઝંખા જેવા વહો મધુ વાવરા
દળ ઘન તણાં નીલાકાશે સરી રમણે ચહે,
વધુ અસિતને તેજે રંગી, લલામ ધનુ રચી
અનિલ વહને મહાલી અર્પે અશેષ ધસી ધસી.
વિગલિત યનાં અજો ગેબે અને મૃદુ સ્પંદને
પ્રકૃતિ વિમલા સોહે કેવી સદીલ ઋતંભરા !
અનિમિષ રહી, શેઢે બેસી, પીતાં નવી આકૃતિ
મૃદુ લહરથી લીંછ પામું કલા હું નિસર્ગની.
સખર ઘનના ઠેકે ઠેકે વધી ધડકો ચલ
પુલકિત કરે, મીઠે ખીલેય સંસ્કૃતિ પ્રકૃતિ.
પદ ઉકલતો ત્યાં તો ખીજે, છતી થતી સર્ગની
અભિનય કલા, ને હું તેમાં ગળો લહું મંગલ.
અવિરત રહી મેબે લીલા નિસર્ગ વ સર્ગની
લલિત વહને વર્ષા પોપો સદા ઋત, મંગલ.

★

પૃથ્વીનું અભ્યંતર

પૃથ્વીના પેટાળ વિષે હજુ સુધી ખૂબ એકાધું જણાયું છે. ગુજરાતના જાણીતા ખગોળવેત્તા લેખક અહીં ધરતીના પેટાળની વિગતભરી વાતો લાવે છે તે જરૂર આવકાર્ય થ. પડે તેવી છે: આપણા વિદ્યાર્થીઓને અને કંઈક પણ નવું જણવાની જિજ્ઞાસા રાખનારને....

યુગો પહેલાં પૃથ્વી પર મનુષ્યનું અસ્તિત્વ ન હતું. યુગો પહેલાં પૃથ્વીનું આગનું સ્વરૂપ ન હતું. જે પૃથ્વી પર આપણે રહીએ છીએ તે અવિકારી પદાર્થની બનેલી નથી. પૃથ્વીના જન્મ બાદ એની અંદર તેમજ બહાર અનેક ફેરફાર થયા છે. અને એવા ફેરફાર થવાની જરૂર પણ હતી: કારણ પૃથ્વી પર જીવન પાંગરવાનું હતું.

પૃથ્વીની સપાટી પર થતા ફેરફારોને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે પણ એના અંતરાળમાં થતી પ્રક્રિયાઓને અપ્રત્યક્ષ રૂપે સમજવી પડે છે. અને ત્યારે પૃથ્વીના અભ્યંતરની અનેક બાતતો પર પ્રકાશ પડે છે. આમ થાય છે ત્યારે કેટલાક કાયદા હલ થાય છે તો કેટલાક નવા ઉપરિચિત થાય છે. અને ત્યારે એ નવા પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે આ ધરતીના પેટાળનો વિશેષ અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

પૃથ્વીના ગોળાનો વ્યાસ ૬,૩૫૦ કિલોમીટર યા ૩,૯૭૦ માઈલનો છે. બહારના ભાગે એ નારંગી જેવી ગોળ છે. એ ગોળ ભાગ ઉપર લગભગ ૬૦૦ સુધી વિસ્તરેલું વાતાવરણ છે. પૃથ્વીનો ગોળો વાતાવરણની બરાબર મધ્યે આવેલો છે. પણ એ ગોળો એકસરખા દ્રવ્યવાળો નથી. પૃથ્વીના ગોળાના બે મુખ્ય ભાગ પડે છે. ૧. ભૂગર્ભ અને ૨. શિલાવરણ. ભૂગર્ભની નિજ્યા ૨૧૫૫ માઈલની છે. એની પર આવેલા શિલાવરણની યાદાઈ ૧૮૧૫ માઈલની છે. શિલાવરણની બહારની સપાટી પૃથ્વીની સપાટી યા ભૂકવચ છે. શિલાવરણ પથ્થરોનું બનેલું છે પણ ભૂકવચના પથ્થરોની અને શિલાવરણના પથ્થરોની બનાવટમાં ભેદ છે. ભૂકવચના પથ્થરોનું ઘટ્વ (સરખા કદનાં પદાર્થ અને પાણીની સરખામણીનો આકાર) ૨૭ છે જ્યારે શિલાવરણ પથ્થરોનું ઘટ્વ એથી વધુ છે. ભૂકવચ સમુદ્રના તળિયેથી નીચે બે ચાર માઈલ જેટલું

વિસ્તર્યું છે જ્યારે ખડકાળ જમીન પરનો એનો વિસ્તાર ૨૦ થી ૨૫ માઈલ જેટલો જાડો છે. મતલબ કે શિલાવરણ પર આવેલા ભૂકવચની જાડાઈ ૨ થી માંડી ૨૫ માઈલ જેટલી છે. પણ વાત આટલા તકાવતથી પૂરી થતી નથી. ભૂકવચની નીચે શરૂ થતું શિલાવરણ ભૂકવચના ખડકો કરતાં વધુ વજનદાર પથ્થરોનું બનેલું છે: એટલું જ નહીં પણ પૃથ્વી કેન્દ્ર તરફ જતાં એનું ઘટ્વ વધતું જાય છે. એક બીજી રીતે પણ શિલાવરણ ભૂકવચથી અલગ પડે છે. ભૂકવચ પૂરું થયા પછી શિલાવરણ શરૂ થાય છે ત્યાં જ એ બે ભાગનાં ઘટ્વ અલગ અલગ છે. આ વસ્તુ દર્શાવે છે કે ભૂકવચ અને શિલાવરણ અલગ બાબતો છે. જેવું ભૂકવચ અને શિલાવરણનું છે તેવું જ શિલાવરણ અને ભૂગર્ભનું છે. શિલાવરણ અને ભૂગર્ભ જ્યાં મળે છે ત્યાં બંને ભાગનાં ઘટ્વ સાવ અલગ છે. શિલાવરણનું ઘટ્વ ૫.૬ છે જ્યારે ભૂગર્ભનું ઘટ્વ ૯.૭ છે. આ વસ્તુ દર્શાવે છે કે શિલાવરણ અને ભૂગર્ભ તદ્દન અલગ પદાર્થો છે. આ અલગતા એમના સ્વરૂપની છે. શિલાવરણ ઘન પદાર્થ છે જ્યારે ભૂગર્ભ પ્રવાહી પદાર્થ છે. શિલાવરણ અને ભૂગર્ભના મિલનસ્થળે ઘનમાર્થી પ્રવાહીરૂપ થતું હોય એવું કોઈ સંમિશ્ર પડ નથી. આમ ભૂગર્ભ, શિલાવરણ અને ભૂકવચ બનાવટમાં એક બીજાથી ભિન્ન હોવા છતાં પૃથ્વીના અંતરાળનું સાતત્ય રહે છે.

ઘટ્વની વાત દબાણની વિગતોને નોતર છે. પાણીનું ઘટ્વ ૧ છે. સમુદ્રની સપાટી પર થતું વાતાવરણનું દબાણ દર ચોરસ ઇંચે ૧૫ રતલનું છે. આ દબાણથી ટેવાયેલા હોવાને કારણે આપણે એનો ગુરુભાર કહી શકતા નથી. પણ એ દબાણની જાણ સાર્વકલ યા મોટરના ટાયરમાં હવા પૂરવાનો વ્યાયામ કરતાં

થાય છે. વાતાવરણના આ સામાન્ય દબાણે પણ કામ કરતાં આપણે હાંસી જઈએ છીએ હવે કદપના કરો કે એ દબાણ ૧૦ લાખ ગણું થાય એની નીચે રહેલા પદાર્થની શી સ્થિતિ થાય? સામાન્ય (૧ વાતાવરણ) દબાણે ન તૂટનારા કાચને એ દબાણથી ૧૫ થી ૨૦ ગણા દબાણથી તોડી શકાય છે, તો ૧૦ લાખ જેટલા ભારે દબાણે અનિકડણ મનાતા પદાર્થો ન તૂટે એમ માનવાને કશું કારણ નથી. વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે પૃથ્વીના ભૂગર્ભ પરના દબાણના કારણે ત્યાં આવેલા પદાર્થો ભાગીને પ્રવાહીરૂપ બની ગયા છે. અને આમ પૃથ્વીના પ્રવાહી ભૂગર્ભ ઉપર ધન શિલાવરણની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે

શિલાવરણ પછી એકદમ પ્રવાહી ભૂગર્ભ શરૂ થાય છે એની સાબિતી શી? પૃથ્વીની અંદર ૧૦ માઈલથી વધુ જાંડે શાઈ જઈ શકાયું નથી : તો પછી ૧૮૦૦ માઈલ જાંડેની આ વિગત મેગ્નેટિક કંઈ રીતે ?

આપણા સારા નસીમે પૃથ્વીએ જ એનો ભેદ દર્શાવ્યો છે. ધરતીકંપ દ્વારા રહસ્યોદ્ઘાટન કરે છે. પૃથ્વીની સપાટીથી ૪૫૦ માઈલ નીચે સુધી, પૃથ્વીના શિલાવરણના ખડકો અનાંતરિત થઈને ધકતીકંપને જન્મ આપે છે.

ધરતીકંપ થાય છે ત્યારે એના કંપનનાં મોજા બધી દિશામાં પ્રસારે છે. કેન્દ્રથી વિરુદ્ધ દિશામાં પૃથ્વીની સપાટીને લંબરૂપે આવતાં મોજા સૌથી વધુ વિનાશકારી હોય છે, જ્યારે કેન્દ્રની દિશામાંથી પસાર થઈ પૃથ્વી પર પહોંચતાં મોજાં અત્યંત નબળાં હોય છે. મોજાં ધન પદાર્થને બદલે પ્રવાહી પદાર્થમાં થઈ પસાર થાય ત્યારે જ આવાં નબળાં પડી શકે. મોજાની ગતિ વિધિ પરથી (પૃથ્વીનાં જુદાં જુદાં સ્થળે નોંધાયેલા ધરતી કંપના અચકા પરથી) એ મોજાં પૃથ્વીની અંદર પડે ધટવવાળા પદાર્થમાંથી ઓચિંતાં ૯૦૭ ધટવવાળા પ્રવાહી પદાર્થમાં થઈ પસાર થાય છે એમ શોધી કાઢવામાં આવ્યું છે.

પૃથ્વીનો ભૂગર્ભ પ્રવાહી છે એમ આપણે જોયું એટલે

હવે પ્રશ્ન થશે કે એ કયા પદાર્થનું પ્રવાહીરૂપ છે? શિલાવરણ તો નામ પ્રમાણે શિલાઓનું બનેલું છે પણ ભૂગર્ભ શાનો બનેલો છે? આપણે જોયું કે ભૂગર્ભના પ્રવાહી ભૂભાગ ઉપર શિલાવરણનો ધન ભાગ આવેલો છે. વળી એ બંને ભાગોનું ધટવ પણ એકદમ જુદું જુદું છે. આ દર્શાવે છે કે ભૂભાગ પરથી કરતાં પણ વધુ ધટવવાળા પદાર્થનો બનેલો હોવો જોઈએ. ભૂગર્ભની સપાટીનું ધટવ ૯૦૭ છે. પણ ભૂકેન્દ્ર આગળનું તેનું ધટવ ૧૩ છે ભૂગર્ભ પરનું દબાણ ધણું ભારે છે. એ દબાણને બદલે સામાન્ય વાતાવરણનું દબાણ કદાચ એ તો ગણિતી દિસામ દર્શાવે છે કે ભૂગર્ભના પ્રવાહી પદાર્થનું ધટવ ૮ જેટલું ગણી શકાય પૃથ્વીની સપાટી પર ૮ જેટલું ધટવ દર્શાવતા પદાર્થોને તપાસી પૃથ્વીના ગર્ભમાં કયા પદાર્થ આવેલો છે તે નક્કી કરવું જોઈએ.

જેનું ધટવ લગભગ ૮ છે એવા પદાર્થો કોમિયમ, મેગેનીઝ, લોખંડ, કૅપ્સાઈટ અને નિકેલ છે. એ જ શ્રેણીમાં ટિટેનિયમ, તાંબુ અને જસનને પણ સમાવેશ કરી શકાય. પણ આટલી વિગત જાણવા બદલે પણ 'કેવો પદાર્થ ભૂગર્ભમાં પ્રચૂર માત્રામાં દશે?' એ કામકા ઉકલતો નથી. એ જાણવા શી યુકિત અજમાવવી?

આ માટે આપણે ખગોળશાસ્ત્રીઓની મદદ લેવી પડશે. આકાશના જ્યોતિષો કેવા પદાર્થોના બનેલા છે એ વિષે એમને પૂછવું પડશે. પૃથ્વી એક આકાશી પદાર્થ છે અને તેથી બાળ પદાર્થોનો રીને જ એનું દ્રવ્યસંતુલન રચાયું દશે. આકાશી પદાર્થોમાં બહુલતા છે હાઈડ્રોજન અને હેલિયમની વાત બાદ કરવી પડશે વળી ભૂગર્ભ ધાતુઓનો બનેલો છે એટલે પણ હાઈડ્રોજનની વાત વિચારવી શક્ય નથી. પરીક્ષણે આંતરે માત્રમ પડ્યું છે કે ભૂગર્ભમાંનું દ્રવ્ય ૮૯% લોખંડ, ૧૦% નિકેલ અને ૧% ટિટેનિયમ, કોમિયમ, મેગેનીઝ, કૅપ્સાઈટ, તાંબુ અને જસનનું બનેલું છે. શિલાવરણમાં પણ ઉપયુક્ત ધાતુઓ છે. એ પૈકી એમાં લોખંડ વધુ પ્રમાણમાં મળી આવે છે આમ

બધી બાબતનો વિચાર કરીએ તો સમગ્ર પૃથ્વી દ્રવ્યમાં ધાતુ અને અપૃથ્વ્યનું પ્રમાણુ ૩ : ૪ નું હંરાવી શકાય. ટકાની રીતે પૃથ્વીનું દ્રવ્ય ૩ ટકા લોખંડ, ૩૦ ટકા પ્રાણવાયુ અને ૪૦ ટકા પથ્થરનું બનેલું માનવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન થશે કે તારાઓમાં પણ આ પ્રમાણેનું દ્રવ્યપ્રમાણુ છે ? પ્રયોગો અને પરીક્ષણોથી માલુમ પડ્યું છે કે તારાઓમાં પણ લોખંડનું અને મેગ્નેશિયમ-સંયુક્ત પદાર્થનું પ્રમાણુ લગભગ ૩ : ૪ જેટલું છે. આ વાતને વધુ પુષ્ટ કરે છે ખરતા તારાના પથ્થરો યા ઉલ્કા પથ્થરો. આ પથ્થરો બે પ્રકારના છે. ૧. પથ્થર (સિલિકેટ) જાનના ૨. લોખંડ જાતના. આ પથ્થરોના દ્રવ્યસંભારની તપાસ પરથી પણ ઉપયુક્ત હકીકત જાણવા મળી છે.

ભૂગર્ભ શાંતો બનેલો છે એ જાણ્યા પછી, તેમજ ધરનીકંપને કારણે પૃથ્વી પર લાવા રસ ફેલાય છે એ ખ્યાલમાં રાખી સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કરી શકાય કે પૃથ્વીના અંતરાળનું ઉષ્ણતામાન કેટલું હશે ? પૃથ્વીમાં ઊંડે જાતરીએ છીએ તેમ ઉષ્ણતામાન વધતું જાય છે. પણ એ કઈ હદ સુધી વધે છે તે પણ જાણવું જોઈએ ને ? સૂર્યની સપાટીનું ઉષ્ણતામાન ૬૦૦૦° સેન્ટિગ્રેડ છે સૂર્યની સપાટી વાયુ પદાર્થની બનેલી છે જ્યારે પૃથ્વીનું અંતરાળ પ્રવાહી પદાર્થનું. એક કલ્પના કરી શકાય અને તે એ કે પૃથ્વીના ભૂગર્ભ ભાગનું ઉષ્ણતામાન ૬૦૦૦° સેન્ટિગ્રેડ કરતાં ઓછું હોવું જોઈએ. સમગ્ર ભૂગર્ભ પ્રવાહી લોખંડનો છે અને તેથી તેનું વાતાવરણ પણ લગભગ, બધે, એકસરખું કદખી શકાય.

પૃથ્વીના ભૂગર્ભનું ઉષ્ણતામાન ૫૦૦૦° સેન્ટિગ્રેડ છે એ વાત ધણાંને બીજી રીતે પણ સમજાવવામાં આવે છે. ' પૃથ્વી સૂર્યમાંથી છટી પડેલી એટલે એનો અંદરનો ભાગ પૂર્ણરૂપે ઠરી શક્યો નથી અને તેથી એનું આટલું ઊંચું ઉષ્ણતામાન છે C/O ' પણ આ દલીલ યુક્તિ સંગત નથી. પૃથ્વી સૂર્યમાંથી છટી પડીને

•સિલિકન (silicon) મેગ્નેશિયમ સંયુક્ત.

ઠરેલી હોય તો એના પેટાળનું ૫૦૦૦° સેન્ટિગ્રેડ ઉષ્ણતામાન ધણું ઓછું કહેવાય સૂર્યની સપાટીનું ઉષ્ણતામાન ૬૦૦૦° સેન્ટિગ્રેડ. અને સૂર્યકેન્દ્રનું ઉષ્ણતામાન બે કરોડ અંશ સેન્ટિગ્રેડ છે એનો પણ ખ્યાલ કરવો પડશે ને ? પૃથ્વી છટી પડેલી ત્યારે એ, થોડી જ સૂર્યની સપાટીનું ઉષ્ણતામાન ધારણ કરી જન્મ પામેલી !

પણ મૂળે તો આ જન્મકથા જ સાચી નથી લેખાતી તેનું શું ?

પૃથ્વી સૂર્ય જેવા ગરમ પદાર્થમાંથી જન્મ પામવાને બદલે અનેક નાના ઠંડા પદાર્થો મળીને બનેલી હોવાનું આજકાલ માનવામાં આવે છે. એમ જ ખરેખર હોય તો પછી એના પેટાળના ઊંચા ઉષ્ણતામાનની સંભાવના કઈ રીતે સમજાવી શકાય ?

પહેલી દૃષ્ટિએ એમ લાગે કે પૃથ્વીની બીતરમાં આવેલા તેજસ્વિય (રેડિયો એક્ટિવ) પદાર્થોને કારણે એનું અભ્યંતર ગરમ રહેતું હશે. એ વાત સાચી પણ છે. પૃથ્વીના અંતરાળને ગરમ રાખનારા આ તેજસ્વિય પદાર્થો છે યુરેનિયમ અને પોટેશિયમ. પણ એટલું જાણવા જાણ્ય એ સ્પષ્ટ થતું નથી કે આ બંને પદાર્થો કઈ હદ સુધી પૃથ્વીના ભૂગર્ભને ગરમ રાખી શકતા હશે. શરૂઆતમાં પૃથ્વી ઠંડી હતી અને પૂર્ણ અંધારા પછી એના પેટાળની ગરમીનો નાશ થયો નથી એમ માનીએ તો એનું આજનું, ભૂગર્ભનું ઉષ્ણતામાન કેટલું લેખાય ?

ઉષ્ણતામાન ભૂગર્ભસ્થિત યુરેનિયમ અને પોટેશિયમના જથ્થા પર અવલંબે છે. પ્રો. હેરોલ્ડ યુરીએ આ બાબતની ગણતરી કરી ચોક્કાવનારી વિગત બહાર પાડી છે. એ કહે છે કે પૃથ્વીના અભ્યંતરને ગરમ રાખનાર પદાર્થ યુરેનિયમ (જેને બધા ગરમીના કારણભૂત માને છે) નથી પણ પોટેશિયમ છે. એમની ગણતરી અનુસાર પોટેશિયમથી પૃથ્વીના ભૂગર્ભનું ઉષ્ણતામાન ૧૫૦૦° સેન્ટિગ્રેડ જેટલું ગરમ થઈ શકે છે, એથી વધુ નહિ.

તેજસ્વિય પદ્મથોની રીતે મળેયો પૃથ્વીનો ભૂગર્ભ
ભાગને ઉજ્જ્વલતામાનનો અકિંચો ધણો ધણો નીચો છે.
એટલે પાછો પ્રશ્ન થાય છે કે કયાંક અણતરીમાં ભૂય
તો નથી થઈ ને? પૃથ્વીના પેટાણનું ઉજ્જ્વલતામાન
કેટલું જ ન હોય તો?

પણ આ સદેહ નાપાયદાર છે. પૃથ્વીના ભૂગર્ભનું
ઉજ્જ્વલતામાન ૫૦૦૦° સેન્ટિ. ગ્રેડનું છે એ લગભગ
સ્વીકારાયેલી ખાખત છે. તો પછી આ ફરક નિવા-
રનો કઈ રીતે?

આ માટે એક કારણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

યુગો પહેલાં, હંડા પદ્મથો વડે જ્યારે પૃથ્વી બધાઈ
ત્યારે એમાંનું લોખંડ જુદા જુદા સ્થળે વિખેરાયેલું
હતું. સમય જતાં આ લોખંડ ધીરે ધીરે પૃથ્વીના
કેન્દ્ર તરફ સરકવા લાગ્યું અને તે કારણે પૃથ્વીનો
ભૂગર્ભ ગરમ થવા લાગ્યો. તેજસ્વિય પદ્મથોની ગરમી
સાથે આ ગરમી બગાડાં પૃથ્વીનું અંતરાળ ખૂબ
ગરમ બની ગયું.

પણ આ કારણ અનેક રીતે ખામીભરેલું છે.

પ્રથમ તો લોખંડના ટુકડા કેન્દ્ર તરફ જાય ત્યારે
સરવાળનું ઉજ્જ્વલતામાન ૧૫૦૦° સેન્ટિ. (તેજસ્વિય
પદ્મથોને કારણે) માની લઈએ તો એ ઉજ્જ્વલતામાને
પર્યંત પીગળી એમાંથી લોખંડ છૂટા પડવાનું માની
શકાય તેમ નથી. વળી એ ઉજ્જ્વલતામાને પૃથ્વીનો
ભૂગર્ભ પ્રવાહીને બદલે ઘન તરફ કઈ રીતે સરકી
શક્યો હોય? આજે પણ પૃથ્વી પરની લોખંડની
ખાણોમાંનું લોખંડ પૃથ્વીના કેન્દ્ર તરફ ધસતું જોવામાં
આવ્યું નથી. મતલબ કે એ રીતે લોખંડ ભૂકેન્દ્ર
તરફ જઈ જ ન શકે. ઉલટું એ જ્યાંનું ત્યાં પર્યંત
ન ખડકોમાં ભરાઈ પડેલું રહે.

અને આમ મૂળ પ્રશ્ન ઉકેલવા જતાં વળી બીજે જ
જાંબો થાય છે—પૃથ્વીનો ભૂગર્ભ કેવી રીતે

બધાયો હશે?

આ માટે નીચેનું કારણ દર્શાવી શકાય.

નાના હંડા પદ્મથોના મળવાથી પૃથ્વી બનેલી છે એ
નિગતનો સ્વીકાર કરીને ચાલીએ. પૃથ્વીના બધાવા
પછી પણ પૃથ્વી તરફ ખીજા અનિ નાના હંડા પદ્મથો
એવાતા રહેલા જ. એમ કહોને કે નવજનન પૃથ્વી
પર આવા પદ્મથોનો વરસાદ વરસતો રહ્યો હશે.
પદ્મથો અથડાય ત્યારે ગરમી પેદા થાય છે. પૃથ્વીની
સપાટી પર, આ કારણે, ગરમી ઉત્પન્ન થતી હશે;
પણ એ ખમી ગરમી કેન્દ્ર તરફ વહેવાને મદદે અવ-
કાશમાં વધી જતી હશે. આમ પૃથ્વી પર પડતા
પદ્મથોની ગતિ-શક્તિ પૃથ્વીની સપાટીને ગરમ કર
વામાં પસંદગઈ મઈ હશે પણ ને શક્તિ પૃથ્વીના
અંતરતરે ગરમ કયાં સિંચાય વેડફાઈ ગયેલી. પણ
ત્યારે એક ખીજા મહત્વની ક્રિયા કામ કરી રહી હતી
બહારથી પડતા પદ્મથોને કારણે પૃથ્વીનું કદ વધતું
ચાલેલું અને તેથી વધવા જતા દબાણને કારણે
પૃથ્વીનો અંદરનો ભાગ દબાનો ચપાતો ચાલ્યો અને
અંતે તૂટી ગરમી ઉત્પન્ન કરવામાં સદાયભૂત બન્યો
આ ગરમી સતત વધતી રહી અને પરિણામે ભૂગર્ભનું
ઉજ્જ્વલતામાન ખૂબ જાયું થયું. એટલું જીતું કે લોખંડ
પણ ઓગળાને પર્યંતે વચ્ચે પેડા થયેલા પોલાણો
માંથી કેન્દ્ર તરફ સરકતું સરકતું નાને જીવતી ગયું
અને એનો ભૂગર્ભ બન્યો. આજનું શિલાવરણ
પ્રવાહી જન્યું ન હતું તેથી એમાંનું લોખંડ (ખાસ
કરીને ઉપરના ભાગનું) હવે તેમનું તેમ જ
રહી ગયું.

આ કારણને કસોટીએ ચકાવવામાં આવ્યું છે. પણ
હજી કશો નિશ્ચયાત્મક ઉકેલ મળ્યો નથી. એટલે
આપણે પણ પૃથ્વીના અભ્યંતરની આ વાત, હમણાં
પૂરતી, આટલે જ પૂરી કરીએ તો એમાં કશું
ખોટું નથી

★

ચાતાની ભતને સંસ્કાર આપનાર માણસના બળની તોલે મરકતું બળ નથી. સંસ્કાર નેજાવેલું મન જ સહી જ શકે
છે ને ચાતાના ધર્મ જ્ઞાનમાંથી પાણી પાની કરતું નથી
—ધૂમકેતુ [નવા પુસ્તક 'જ્ઞાનદીપ' માં]

પ્રો. ઉશનસ્

અલગ જોતાં

અલગ જોતાં આપણે કેવળ અંકિત છૂટકરેષ
 વિશ્વ સંબંધે કિંતુ એનો અખિલ ત્રિલોકવેષ !
 કુશલ કવિએ રૂપ સરખું છે, ના આ બાળઆલેખ,
 અગણી છૂટક અંકિતરેખા ભંગ રચે શો, પેખ,
 વિશ્વકૃતિમાં આપણુ સૌથે કોઈ રહસ્ય વિશેષ
 અલગ

ઉદર એકલું અન્ન જમે ને રગરગ ધસતું લોહી
 લાલમલાલ તમે નવશોણિત તન સમ્રાજ્ય રહે સોહી !
 શરીરરૂપે આપણી શોભ, અંગરૂપે નહિ લેશ
 અલગ

ભરતી જે સિંધુજળ આવે, ના'વે સિંધુમાં જ,
 સઘળો પુત્રકિત થઈ ઊઠે છે પ્રમુદિત સરિતમાજ
 આપણે એવું જીવંતું કે ભઈ, એવે લોક અશેષ.
 અલગ

★

નિશાકર

સિક્કા

બારણે ખીલત્વડે
 ચાંદી તાણા સિક્કા જડ્યા,
 તે મોચીને મેં પૂછ્યું,
 પેટના ખાડા પરે વીંટી ઊભો'તો ચીંથરાં
 તે કારણે.
 'ધુતાય ના ધનજાન તે નિર્ધન લઈ રખડ્યા કરે
 નિર્ધન તણા ખરડા મહીં ઝીંકી જવા,
 છો મને તો છેતર્યો,
 રે! આજ કેડે દેતરાયે કોઈ ના,

વિજયશંકર દામદાર

રૂપરાણી મુમતાઝને

(શાહેજહાંની ઉક્તિ)

તું જંપ ! જંપ ! અવ ના તુજને જગાડુ.
 આ તાજની પરમ રમ્ય સમાધિમાં !
 તું જંપ ! જંપ ! નહિ ત્યાં મુજ સાઠ ખડે એ
 તો શે અરે ! રુદન આ મુજ રપર્થવાનું ?
 તારાં રુધિર રસ માંસ યિયુ બનીને
 પીધાં વળી પ્રણયને રસનામ રૂડે,
 જણ્યું છતાં અવગણી તુજ દેહ-ધી,
 પીસ્યા કરી અદ્ય થૈ તુજ કામ્ય કાયા.
 લોકે કહ્યો પ્રણય લોહપ લાલસાઘી
 કીધી વડે અનુપમા રૂપની અજોડ
 યુથેત્ર એ શબ પરે અવ તાજ રોપી,
 શી વંચના પ્રણયની—પ્રિય પ્રેયસીની
 કરી રહ્યો હું ખજ માનવી આ.

★

એ આશથી,
 ખોટા અલણને રાકરા
 ત્યાં વાપર્યા,
 એવું કહીને મોચીએ બે રૂપિયા
 પાછા જડ્યા;
 મારા હૃદયપે એ મિલજી નૂના સિક્કા પડ્યા,
 ભૂંસાય ના તેવા અને વપરાય આખી જિંદગી
 એ જાતના.

★

સીધે રસ્તે

બાળકોના હૃદયમાં જે અસમાનતા છે તે તેઓ એ મઠિ સરકાર તરફથી કોઈ પણ ભતનો પ્રબંધ ન થાય ત્યાં સુધી રહેવાની જ છે. એ અસમાનતા માનસસાક્ષીય રીતે રજૂ કરતું આ પ્રસંગચિત્ર લેખકોનો એ વિષયનો અસ્થાયી પણ દર્શાવે છે.....

વિ. ચાર । તારી ગતિ ગઢન છે. તારે રસ્તે દોડતાં ક્યાંય પહોંચી જઈએ, કાળ અને અંતરના બંધન તારે માટે નથી ।

અને ન્યારે બોવાયેલું બાળપણ તેં શોધી આપ્યું, ત્યારે એવું લાગ્યું કે જાણે વીસ વીસ લાંબાં વર્ષો હજુ પસાર જ થયાં નથી ! પંચમહાલનાં પેલા સુંદર ગામેથી દૂર દૂર અહીં જાણે હું આવી જ નથી !.... કાલુજર માટે હું વર્તમાનનું અસ્તિત્વ ભૂખી ગઈ. ને હુંગરની તળેટીમાં રમતા પેલા સુંદર ગામની સુંદર શાળામાં હું ભણતી હોઉં એવું મને લાગ્યું. ને તરત જ અંતર ને કાળનાં તાળાં વિચારની કુચીથી ખૂસી ગયાં. અને સામે દેખાયો અંતરમાં સચવાઈ રહેલો ભૂતકાળ ! 'રેફીજરેટર'માં ખૂંકેલા ફળ જેવા જ તાળે !

તે પ્રસંગ મારી સમક્ષ પથરાયો. હું તેમાં સમાઈ ગઈ ને છતાં અલગ રહીને 'સ્નેક'માં સંજ્ઞે થઈ દોડતું મારું બાળપણ હું જોઈ શકી !

ધરના ઓટલાનાં પગથિયાં જીવરતાં મેં ટાવર સામે જોયું. સવાળે થયા હતા. રસ્તો ઝાળંગી હું નગીનના ધર આગળ ગઈ. મારા પગ તેના ધરનાં પગથિયાં ચઢતા હતા. પણ નજર આગળ દોડી. ને એક પછી એક આવેલા ત્રણ ઝોરડામાં થઈને ઠેક વાસ. સુધી પહોંચી. અંદરના ઝોરડાના જિમરામાં નગીન લાંબા પગ કરી બેઠો હતો. તેણે ભૂરી ચઢી, ઘોળું ખમીસ ને ઘોળાં ટોપી પહેવોં હતાં. કંઈક દ્યા યાચના સૂરે, કંઈક ચીડયેલા સૂરે તે બેલતો હતો... 'આપોને મોટીબેન ખાવાનું. બહુ ભૂખ લાગી છે.' તેની બા અંદરના ઝોરડામાં બીંત પાસે ખાટલા પર સૂતી મૂતી બોલતી હતી : 'આપું છું. બિઓ

રહે, હજી હમણાં જ આડી પડી, ત્યાં તે આવ્યો ખાવા.'

'નગીન, આવે છે ?' મેં પૂછ્યું.

'આવું છું હમણાં' તેના શબ્દો સાંભળી હું પરસાળના હીચકે બેઠી.

વખત પસાર થવા લાગ્યો. પણ નગીન તો જિમરામાં જ ધીમા ધમપછાડ કરતો બેસી રહ્યો હતો અને તેની બા, 'આપું છું, બિઓ રહે,' એમ જ કલા કરતી હતી !...

ઑટલામાં નગીનના પિતા આવ્યા, જાડી ને પહોળા ચંપક ખૂણમાં કાઢી તેઓ અંદરના ઝોરડામાં ગયા...તે સાથે જ, ગોળ ગોળ દેહ, તેને ફરતો ભૂરો ને લાંબો રંગ બેળવતાં જે રંગ ચાથ તેવા રંગનો કાટ, ઘોળું ધમ ઘોલિયું, કાળાં ટોપી, લાલ-ગુલાબી ઝાનની કિનાર ને નાકનો છેડો, આટલું જાણે મોટું બની ('એનક્લડ'), હાવદાર થઈ, મારી આંખો પર પોતાની છાપ પાડી, આગળ સરકી ગયું !

નગીનના પિતા, જરા ગુસ્સામાં, જરા આતાર્થનાં ને જરા પ્રત્યાર્થમાં જાડા અવાજે બોલ્યા : 'કેમ નગીન !'

નગીન જવાબ આપે તે પહેલાં જ તેની બા બોલ્યો : 'મારું મારું બહુ દુખે છે, હમણાં જ આડી પડી છું ને આણે આવીને જીવ ખાવા માંગ્યો—ખાવાનું આપ, ખાવાનું આપ કહી. મેંકુ આપું છું હમણાં.'

નગીનના પિતા નગીન સામે ને તેની બા સામે વારા ફરતી બેઠા હતા. તેમની માંગરી આંખો 'ટગર' કરતી ઝોરડાની બાજુમાંના ખાટલા પર એક વખત ફરતી ને પછી ટગર કરતી નગીન સામે ફરતી. જાણે ગોળ ફરતી પેલી ખુરસી જ ન હોય ! તે ખુરસી

પર બેઠેલો માણસ, 'ફર' કરતો એકથી બીજા બાજુ ફરેલો મેં જોયો હતો તે યાદ આવ્યો, તેની ખુરસીએ મારી આંખ સામે અધું ચક્કર લગાવ્યું !

નગીનના પિતાએ મારી હાજરી નોંધી. ને તેથી જ કદાચ તેમણે નગીનને પૂછ્યું : 'કેમ નગીન, તે ખાધું નથી ?'

'ના બાપા,' આશાભર્યા અવાજે તેણે કહ્યું.

મને લાગ્યું કે આ રામાયણ હવે લખાશે. મારો જીવ નિશાળ, ટાવર ને નગીનનું આવવું, એ ત્રણેમાં વહેંચાઈ ગયો હતો. કચારની હું મનમાં ગડમથક ક્યો કરતી હતી. ને હીંચકે બેડી બેડી અમરતી જ હાથ પગ હલાવતી હતી. આખરે હું જાણું તે પહેલાં મારા પગ ખડાર દોડ્યા. હું ઓટલા પર જઈને ઊભી રહી. ટાવર સામે જોયું. અઢી થઈ ગયા હતા. ને જોરથી મનમાં સવાલ ઊભો થયો... 'નિશાળે કચારે પહોંચીશું !' છતાં મારા પગ તો ઓટલા સાથે જડાઈ ગયા ન તો તે પગથિયાં ઊતરવા લાગ્યા કે ન તે ધરમાં પાછા ગયા છતાં હું નિશાળે પહોંચી ગઈ હતી ! ને મારા કાનમાં સંભળાયા : 'ટન ટન, ટન ટન, ટન.' બાજુએ બેલ વગાડ્યો, ફાળિયું સરખું કરી જતો રહ્યો...

ઓટલામાં પાછળ કોઈ આવ્યું હોય તેવું મને લાગ્યું. મેં પાછળ જોયું. નગીન હાંફેલા ફાંફેલા બોલતો હતો : 'ઈલાબેન. તમે જાવ, હું મોડો આવીશ.' સુકાઈ ગયેલા પાનના ઢગલા પર પગ મૂકતાં જેવો અવાજ થાય તેવો જ તેનો અવાજ હતો. તેના અવાજમાં કંઈક લાગીને છુલ્લો થતું હોય તેવું મેં જોયું. હું તેની સામે પ્રશ્નાર્થ દષ્ટિએ જોઈ રહી.

તેને તે મૂળે પ્રશ્ન સમજાયો હશે, કારણ મને મૂકે જાહેરી જોઈ તેણે કહ્યું : 'મેં સવારે ખાધું નથી.' આ સાંભળતાં જ મને લાગ્યું કે નગીનને બહુ જ કંકડીને ભૂખ લાગી હશે. મારી સામે મોટી અધારી

બપોલ દેખાઈ તેમાં નગીનને ટળવળતો જોયો.

કોઈએ મને હાથ ઝાલીને ખેંચી. તેના વિરોધ કરતી હું પગથિયાં ઊતરી—ખૂબ જોરથી હું ખેંચાવા લાગી. ને તેથી પગને ઊતાવળે ચાલવું પડ્યું. પણ રસ્તા સાથે પગનું વધારે ધર્ષણ થવાથી ગતિમાં વેગ જ આવતો ન હતો ! ટાવર સામે જોતાં ડોક દુખી ગઈ. જાણે ટાવર પણ ખૂબ ઊંચું થઈ ગયું હતું ! શરીર વટારી પડાવવા એકલ રસ્તે મેં દોડવા માંડ્યું...પણ...સૂ...ઉં...ઉં...સૂ...ઉં...ઉં, સૂ, કરતો ફૂંકતો પવન મારી આડે આવીને મને રોકતો હતો ! ને દોડવા છતાં પાછળ ને પાછળ જ હું જતી હોઈ તેવું મને લાગ્યું. અને જાણે પુષ્કળ સમય થયા પછી જ મેં પડાવનો રસ્તો વટાવ્યો ! રસ્તાને છેડે બે વૃક્ષો હતાં. ને જાણે મને બાંધી રાખવા મથતાં હતાં. પણ આખરે હું તેમનાથી છૂટી ને આગળ દોડી. ધર્મશાળાને રસ્તે, મારી આગળ, બે છોકરાઓ બૂમો પાડતા જતા હતા. ... 'બે બેલ વાગશે, દોડ બેલો.' ને સાથે જળવામાંથી કંઈક કાઢી ખાતા... 'તમે પણ ભૂખ્યા છો ?' મારો જ સવાલ, જોરથી મારા કાન પર, જવાબ લીધા વગર પાછો આવી અથડાયો !

રસ્તાની બાજુમાં ભરમ ધરીને ધર્મશાળા ઊભી હતી ! તેના ઓટલે એક બાવો બેઠો હતો. બાવા તો રોજ બેસતા પણ આ બાવાને જોઈ ભૂતની વાતો યાદ આવી. બીજા વાર તેવું રૂપ જોવા ધર્મશાળાના ઓટલા પર નજર નાખી, ત્યારે તે બાવો ઊભો થઈ ગયો હતો ! તેને જોતાં મેં દોટ મૂકી. રસ્તાની બંને બાજુ જમીનના મોટા ટુકડા પથરાયા હતા, એક બાજુ કાદવવાળું મેદાન, બીજા બાજુ ઘાસવાળું. તે બંને આખાં ને આખાં ઉપર ઉપસી આવતાં હતાં ! ને જાણે મને ગળી જશે તેવું લાગતું હતું ! ઘાસવાળા મેદાનમાં જાણેલાં વૃક્ષો પણ મારી તન્ક દોડવા લાગ્યાં ! વળી રસ્તો પણ મારા પગ પકડી રાખવા માગતો હતો.....ઓટલે મેં રસ્તાથી જોશ અને તેમ ઊંચા પગ રાખી દોડવા

માંડ્યું.....જાણે જાણા જ મંડ્યું ! ને થોડી જ વારમાં હું દોરના દવાખાના સુધી પહોંચી ગઈ ! ઝડપ આટલી બધી વધેલી જોઈને મને ખૂબ જ નવાઈ લાગી. દોડતા પગ ચંબ્યા ને ચબેલા વિચારો દોડતા લાગ્યા. મેં પાછળ જોયું. 'કોઈ' 'કોઈ' 'યે ન હતો ! ' નગીન એકલો આવશે ' એ વિચારે પાછળ પથરાયેલા એકલ રસ્તો વધારે એકલ લાગ્યો

દોરનું દવાખાનું મૂક્યા પછી મણસોનું દવાખાનું, પછી રટેશન તરફ જતા રસ્તાની શરૂઆત, ને પછી વડોદરા આર્ટ્સ કોલેજનું સુંદર બગીચું જ જોઈ લેતે !

હોકરાઓ આઉન્ડ પર રમતા હતા-એટલે મને થયું 'હા...ય'.....

શાળાના દરવાજામાં પગ મૂકતાં જ....' ટન ટન, ટન ટન, ટન.' સાંભળ્યું. ટોપી ને કપડાં સમારતાં હોકરાઓ દબડ દબડ પગથિયાં તરફ દોડ્યા, પટપટ પગથિયાં ચઢ્યા, ને લાંબા ઓટલા પર દારમધે જિભેલી ઓરડીઓમાં બધા ઘૂસી ગયા હું 'યે દોડી ને હોકરીઓના ટોળામાં ભળી ગઈ તરત જ બધી યુઓ મારા પર તૂટી પડી...' 'ઈલા, કેમ થોડી આવી ? રીસેસમાં આજે બહુ મજા પડી !'

મેં તેમને નગીનની વાત કહી તે સાંભળી એક જ સુરે બધાએ કહ્યું 'તેની સાવકી બા તો બહુ ખરાબ છે.'

નગીનનું ફામથુ મોં મારી સામે હવામાં અદ્દર લટકતું મેં જોયું ! 'મિયારો નગીન !' હું બમડી. 'ટન' બીજો જોડ (ધંટ) પડ્યો સાહેબ આવ્યા. તેમણે આરોગ્ય લેવા માંડ્યું. થોડું જાંબળા જડી જામડીના ચેપી રોગનાં નામ લખવાનાં કહ્યાં. ઝટપટ આરોગ્યની નોટ જીમાડી, બધાએ પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં. પાનનાં ફડાક ફડાક અવાજ આવ્યા વર્ગમાં ફફડી જોડ્યો. જાણે કથુનરે પાંખો ફફડાવી. '

'May I come in sir ?' નગીનનો અવાજ સાંભળતાં જ મેં ખારણા તરફ જોયું એવું ધારીને કે

તે જમીને આવશે હોવાથી તેનું ખૂબ પહેલાં કરતાં જુદું લાગતું હતું ! પણ એ જ દુઃખની છાયાથી કાળું પડી ગયેલું જીવનું મોં મેં ખારણામાં જોયું.

સાહેબે તેને જીધડો લીધો. નગીને કંઈ જ જવાબ ન આપ્યો. તેને એક કલાક જિભા રહેવાનું હતું. મને થયું જાવને હું જ બધું કહી નાખ્યું. પણ કાલુ જાણે બધા જ શબ્દો હું ગળી ગઈ ને એક પર ખાલી સળવળાટ જ કર્યો.

બધા જ નગીનનો તમાશો જોતા હતા. એટલે સાહેબે કહ્યું : 'ચાલો લખવા માડો. શું જોઈ રહ્યા છો ?' ને હુકમ મળતાં લશ્કરી પગ રણમેદાનમાં આગેકદમ ભરે તેમ અમારી લેખનીઓ કામળી પર કદમ ભરવા લાગી.

સાંજે શાળા છૂટ્યા પછી ધર્મશાળાવાળો રસ્તો ગાંઠ જોડ્યો તે ઘેઘાટ બગર તરફ આવ્યો ગયો. ને હું પગવના રસ્તા તરફ વળી અહીં શાંત સુંદર પાતાવરણ રમતું હતું. પગવતે જ રસ્તે મારાથી આગળ નગીન ચાલી રહ્યો હતો. મેં દોડવા માંડ્યું. શાંત રસ્તા પર મારા ચંપકનો 'ધમ' 'ધમ' ધવો અવાજ ખૂબ જ મોટો લાગ્યો. નગીનને પાછળ જોતાં જ મેં તેને હાથથી જિભા રહેવાનું કહ્યું તે જિભો રહ્યો. તેની પાસે પહોંચતાં જ મેં પૂછ્યું : 'રીસેસમાં તારા બાપુજીની ચિટ્ટી કેમ ન લાવ્યો !' તેણે કંઈ જ જવાબ ન આપ્યો તે મૂંઝો મૂંઝો કહી રહ્યો હતો કે આવું તો સહન કરવાની તેને ખૂબ રેવ પડી ગઈ હતી !

'કાલે ખરોદે વહેસો આવશે ને ? હું ખૂબ પાડીશ.' મેં કહ્યું. નગીન કંઈ જ જોડ્યો નહિ. એટલે મેં પૂછ્યું, 'કેમ નગીન બોલતો નથી ?' 'સારું આવીશ. પણ તમારી નિબંધની નોટ જોઈતી હતી.' નગીન બોલ્યો.

મેં ઘેર જઈને 'બા બૂખ'ની બૂખ પાડી, ખાતાં ખાતાં મેં જાતે નગીનની વાત કહેવા માંડી : 'નગીનની બા પરીક્ષા વખતે તાર વગર માંદી પડી હતી-તેનું

માયું જ દુઃખે ! ને ધણું ખરું કામ નગીને જ કરવું પડતું. પછી નગીન નાપાસ થયો. ને 'સેકન્ડ'માં 'સેકન્ડ-ઇયર'ની પદવી પામ્યો. વર્ગમાં તેને સવાલ પૂછે તો એકીને 'હે' કરતો બોલો થાય. '...વિ.

મારી બા તેની તરફ સદાનુભૂતિ દર્શાવે, તેને મારી સાથે લેસન કરવા દેશે. મારી નોટ તેને આપીશ તો વલ્લે નહિ એવું મેં ધાર્યું હતું ! પણ બાએ કહ્યું : 'એની સાથે તારે બોલવાનું નથી. એવા ડેફેન્સીવ સાથે તું ચે ડેફેન્સ થઈ જશે. એની વાતો સાંભળ્યા કરશે તો નાપાસ થશે. 'રીસેસ'માં તેને ઘેર જઈને બેસે તો તને જ મોકું થઈ જાય એટલી ચે અફેલ તારામાં નથી !'

બાના શબ્દો સંભળતાં જ હું બીધે માથે બેઠાણમાં પડતી હોઉં તેવું મને લાગ્યું.

સવારે તો નિશાળે જવાના રસ્તા ભરચક રહેતા. પણ ધણુને શાળા દૂર પડતી હોવાથી, બપોરની છુટ્ટીમાં બહુ જ થોડા ઘેર જતા. તેથી બપોરે જ સંગાથનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો.

બીજે દિવસે હું છુટ્ટીમાં બપોરે ઘેર આવી, ત્યારે રોજની જેમ બાએ ખાવાનું આપ્યું. હાથપગ ધોઈ હું કપ રકાખી પાસે બેઠી. ને બાણ્યામાંથી પગલ સામે જોઈ રહી ! રોજ તો હું રોટલી દૂધમાં બોળી 'ચપ ચપ' ખાઈ જતી ને દૂધ ગટગટાવી મલાઈ છેલ્લી ખાતી ને હામને થતા તેના રેશમી રપશથી આનંદ અનુભવતી.

'કેમ બેસી રહી છે ? ખાવા માંડ.' મારી બા વચ્ચે આવીને કહી ગઈ. મારી બા ને નગીનની બા બન્ને બા, પણ કેટલાં જુદાં ! એ જુદાઈના હથોડા મારા હાથમાં વાગ્યા. ને મારું મગજ હાલી બેસ્યું. આખરે મેં રોટલી દૂધમાં બોળી ખાવા માંડી. વચમાં જ મલાઈનો લોચો, ઘોળા કટકાના કુચા જેવો મારા મોમાં પડે. હું તેને ગળી ગઈ. સાથે વિચારો આવતા હતા : 'નગીનને વિચારને ખાવાનું નહિ આપ્યું હોય તે અહીં આવે તો ? મારી બા

તેને પણ ખાવાનું આપે તો ? અમે સાથે ખાઈએ, સાથે લેસન કરીએ, પછી નગીન નાપાસ પણ નહિ થાય. વળી મને મોટાભાઈ પણ મળી રહે.'...ત્યાં તો બા દેખાયા : 'હાં આ ખબરદાર તેની સાથે વાત કરી તો ?' મેં ચમકીને આજુબાજુ જોયું પણ, ત્યાં કોઈ જ ન હતું. ન હતી બા કે ન હતો તેનો અવાજ !

...ટાવર સામે જોતાં ધરનાં પથથિયાં હું બેઠી. સવામે થયા હતા. મેં વિચાર્યું નગીન ઘેરથી નહિ જ નીકળ્યો હોય. ચાલ બૂમ પાડતી જકે. સંગાથ થશે ! પણ એટલામાં બાએ બારી પાછળથી કહ્યું : 'સીધે રસ્તે સીધી સીધી ચાલી જજે. કોઈનો સંગાથ કરવાનો નથી. તને મોકું થશે'

મેં ટાવરની દિશાનાં સંધું ચાલવા માંડ્યું. નગીનનું ઘર આવતાં જ આંખ અબળણનાં તે તરફ વળી પણ ઘરમાં કોઈ દેખાયું નહિ. મને થયું 'લાવ બૂમ પાડું.' પણ પગ તો આગળ જ ચાલવા માંડ્યા ! પાછળથી કોઈ બોલતું હતું : 'સીધે રસ્તે સીધી સીધી ચાલી જજે.'...

મેં પગલને રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. થોડી થોડી વારે પાછળ જોવા કરતી. નગીન દેખાયો ત્યારે મેં ભારે યુનો કયો હોય તેવું મને લાગ્યું. ધડક બોલા રહેવાનું મન થયું. પણ કાનમાં ભરેલી સભળાયું : 'બીબી ના રહેતી, સીધે રસ્તે ચાલવા માંડ.' ને મેં સીધે રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. ને વળી પાછું પાછળ જોયું. પણ ન તો તેણે હાથ બીચો કયો, કે ન તેણે બૂમ પાડી ! જાણે પૂતળું જ ચાલી આવતું ન હોય ! મેં ધીમે ધીમે ચાલવા માંડ્યું. હવે અમારી વચ્ચે બહુ જ થોડું અંતર હતું ! મારા પગ બીમા રહી ગયા. ચાલ્યા આવતા નગીનને હું જોઈ રહી. પણ તે તો સડસડાટ મને વટાવી આગળ નીકળી ગયો ! હું આબી બની. વળી ચીકાઈ પણ ખરી. વળી વિમા-સચ્ચમાં પડી ગઈ 'ઓ નગીન, ભાઈ' કહી બોલાવું ? પણ આ શબ્દો મોમાં જ રહ્યા. ને બીજું જ કોઈ

બોલી જાયું જોરથી : 'અમે તમારા માટે જીજ્ઞાસા ને તમે આગળ જવ ચીજાઈને, કેમ વળી ? આગળ જવ ને પાછા પાછળ ફરી જુઓ પણ નહિ કેમ ?' વળી પોપાયેલુ અભિમાન બોલી જાયું : 'નગીન કેમ મારાથી નિશાળે વહેયો જવ ? હું જ તેનાથી વહેલી જઈશ !' ને આગળ નીકળી ગયેલી તેની મૂર્તિને જોતાં મને લાગ્યું 'અરેખર નગીન ફોળ જ છે !

હવે નગીનની પાઠળ કાણ જવ ? પાસેનો ટેકરો ચઢી હું તેના પર દોડવા લાગી. ટેકરાની એક આજુ નીચાણમાં કાદવવાળું મેદાન ને તે પછી ધમધમાળાનો રસ્તો તે રસ્તે નગીન જતો હતો હું ટેકરા પર દોડતી હતી ટેકરાની ખીજી બાજુ તળાવ હતું. એક મોટા પથ્થર પર ધોળાણ 'ધમધમ' ધમધમ કરતી ધોઈ રહી હતી તે અમારી 'ફેમીલી ધોળાણ' હતી તેણે મને પૂછ્યું... 'કેમ મેનખા, નિશાળે ચાઈલા ?' મેં દોડતાં દોડતાં જ 'હ' કહ્યું. બાપી, જ્યારે જ્યારે આ રસ્તે હું જતી ત્યારે મારી લોકલ કેટલાયે રેશને જીભી રહેતી ! ટેકરાની ખીજી બાજુ દેખાના કાદવવાળા મેદાનમાં કેવળના ઝાડના સમુદ પાસે સાપ જોવા; ટેકરાના તૂટેલા ભાગને સધિના પથ્થરિયા રસ્તા

પર, એક બાજુ તળાવ ને બીજી બાજુ 'જોડી ખીજી જોવા; લઢીમાં બાપના કપડાની સુગંધ લેવા; ગોરસ આમલીના ઝાડ પાસે, ગોરસ આમલી પાડવા; ટેકરાનો દાળ જીર્ણ પછી ખામોચીમાં 'છમછમ' કરવા મારી ગાંડી હમેશાં જીભી રહેતી. પણ આજે તો કાઈ પણ રેશને મારો 'હાર્ટ' જીભો રહેવાનો ન હતો !

ટેકરાનો દાળ હું સડસડાટ જીતતો ગઈ. નીચાણ વાળી જગાના નાના ખાખોચીયા છત્રંગ મારી ફૂદાવ્યાં ને મેં દોડ્યું જ રાખ્યું. સામે નિશાળ દેખાઈ કાદવવાળા મેદાનને પેસે પાર 'ધમધમાળાના રસ્તા પર નગીન દેખાયો ને હું બમડી : 'હો હું જ તારા કર્તા પહેલી, હજી તો તારે મેદાનનો વર્ગિક પૂરો દરવાજો છે.'

આ બાજુ હું, પેલી બાજુ નગીન અને વચ્ચે પહોળું મેદાન ! અમારી વચ્ચે ખૂબ લાંબું પહેળું અંતર પાડી ગયું હતું ! અંતબોલ અંતર પડી ગયું !

હડી પહેલાં નગીનને મોટો ભાઈ મળ્યો ત્યારે થયેલા હું તેનાથી દૂર દૂર દોડતી હતી !

સંદેશ

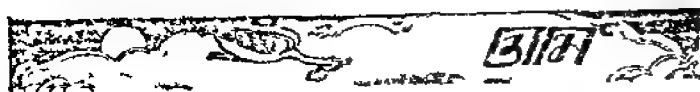
અમે રે ખેડૂઓ—

અમે રે ખેડૂઓ ટાકર હોમના હો છ
કુવા અમ હોડા અપરંપાર,
મથી મથી સીંચીએ જળધાર,
જંગ રે જમ્યા છે જીવનજોમના હો છ.
અમે રે ખેડૂઓ

વિરલા આવે છે વરસાદ,
લાવે છે હરિવરની ચાદ,
લાવે રે સંદેશા જેથી જોયેના હો છ
અમે રે ખેડૂઓ

કરડા તપે સૂરજરાય,
હવલાં એ દવ સેવ્યાં ન જાય,
અવળા ઉપચારો લાગે સોમના હો છ.
અમે રે ખેડૂઓ

કણ કણ નીચળે ને આહી,
સમજ હો હોહીની કમાઈ,
ફૂડાં ખીલ્યાં એ જાણે હોમનાં હો છ.
અમે રે ખેડૂઓ

ભામ

દિવાળી : નવેં-ડિસેં ૧૫ : ૧૨૦

રાંદલનાં ગીતાં

‘લગ્નગીતા’ અને ‘વિરહગીતા’ જેવા સંગ્રહો ગુજરાતને આપનાર શ્રી રમેશ પાઠક અહીં એવાં જરૂરી ગીતાંનું સંપાદન કરીને મૂકે છે કે આ અને આવતી પંદી માટે એ ખૂબ જરૂરી બની રહેશે.....

હિંદુધર્મી કોઈ પણ રાંદલમાથી અનભિચાર નહિ હોય. રાંદલનો ઉદ્દેશ રત્નાદે તરીકે મૂળ થયો છે. રત્નાદેનું રાનાદે અને પછી રાંદલ એમ થયેલું લાગે છે. રત્નાદેનીને સૂર્યપત્ની તરીકે વર્ણવેલી છે.

લગ્નલગ્ન પ્રત્યેક મંગળ પ્રસંગે ઘણા હિંદુઓમાં ગણપતિની સાથે રાંદલની પણ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે—જે પ્રસંગને રાંદલ તેડ્યા કહેવાય છે. વગર પ્રસંગે અમુક બાધા રાખી હોય તો પણ રમતાં રાંદલ તેડવાનો રિવાજ છે. ગુજરાતનાં નગરોમાં રાંદલની પ્રતિષ્ઠા આઠ—આઠ દિવસ સુધી થાય છે તે દરમિયાન માતાજી પાસે રોજ રાંદલનાં ગીતોની રમઝટ જોલે છે. છોડુ ભાવે આ ગીતો ગવાતાં હોઈ કેટલીકવાર શ્રીવૃંદ તાલખંદ રીતે કૂદીને તાળીઓના તાલ સાથે ગીતો ગાય છે.

માન્યતા છે કે મા રાંદલ ભક્તોની બીડ ભાંગે છે. તેથી જ એક રથાને ગવાયું છે;

‘ખોળાનો ખૂંદનાર છોને, રત્નાદે,
-વાંઝીયાં મહેલ્યાં મારે દોહલાં રે.’ ઇ૦....

આ લઘુ લેખમાં પ્રસંગવાર ગવાતાં રાંદલમાનાં ગીતો આપ્યાં છે. પ્રથમ સૌરાષ્ટ્રમાં ખાસ પ્રચલિત એવાં કેટલાંક ગીતો લઈએ.

[૧]

માજી એક મેં જોયું મન વિચારી રે,
તુજ વિના નહિ કોઈ કળે ગતિ તારી રે.
માજી બીજે બાળપણ રૂપ તારું મેં દીઠું રે,
માજી મગન થયાં મનમાંથી લાગ્યું મીઠું રે.
માજી ત્રીજે ન જાણે કોઈ મહિમા તારા રે
પદ ખેલ્યું છે સાક્ષાત્ ઉતરવાનો આરો રે

માજી ચોથે ચોગણું રૂપ શોભો છો સારાં રે;
બ્રહ્માદિક વિષય મહેશ રટણ કરે તારાં રે.
માજી પાંચમો પડતો જોગ નાગરનોક જાણે રે,
માજી લીલા કરો છો રોજ વિરચી વખાણે રે.
માજી છઠીના લખીઆ લેખ ટાળ્યા નહિ ટળે રે,
વિધાતાના માંડ્યા અક્ષર ફેરવ્યા નહિ ફેરે રે.
માજી સાતમ તણાં રે વખાણ

શાં કડું શિવજોગી,

જે દી નહોતાં મંગણુ તે દી તું બોગી.
માજી આઠમ તણી અર્ધરાત કાળી થયા કૂળુ રે,
ભય પામ્યા દૈત્ય અસુર દેવતણે કળે રે,
માજી નોમે રહ્યા નિરધાર રામતણે રૂપે રે,
સમુદ્રમાં બાંધી પાળ મેં માના રૂપે રે.
દશ મસતક છેઘાં દૂર રાવણને રોળ્યો રે,
દૈત્ય કે ભાગી ઉગરણું લંકાગઢ ઘેર્યો રે.
એકાદશીએ તે આઠહજાર નવલક્ષ ગયા નાસી રે
ત્યાં મરણુ પામ્યા કંઈ કોડ લંકાના વાસી રે.
બારશે બળને છળવા બાળા થઈ ચાલ્યા રે,
જે દી નહોતાં મૂળ મંગણુ તે દી તું બાળી રે,
માજી ચતુર્દશી વાર શિવનો
શિવરાત્રિ સૌ રહેશે રે.

જે જાણે તે રસ માણે કોઈને નવ કહેશો રે.
માજી પૂનમ જાગ્યો ચન્દ્ર ઢાંક્યો કચમ રહેશે રે,
તે તો જાગ્યો છે સાક્ષાત્ પૃથ્વીને શુદ્ધ દીસે રે.

(આ છે તિથિવાર પ્રતિષ્ઠા વખતનું અર્ચન.
તિથિવાર આવતા પ્રસંગોનો મેળ સાધી એની રચના
થયેલી છે.)

[૨]

મા દેવ કુંગરથી બિતયાં, મા
આવી રહ્યાં ‘ફલાણે’ ગામ,

૧. અનુરૂપ ગામનું નામ મુદ્દુ.

મોરી મા, ચૌદ જીવનની જોગણી.
મા 'ફલાણા' ગામમાં શેડીઆ એમ બહે,
મારી, નગરીમાં રહ્યાં દિન ચાર
મોરી મા, ચૌદ જીવનની જોગણી.

મા રહો તો રથ ધણીએ, મા
રથે બેસીતે મદ જાઓ

મોરી મા, ચૌદ જીવનની જોગણી.
મા દેવ કુંગરથી જીતયાં, મા

આવી વરયાં 'અમુક' પોળ
મોરી મા, ચૌદ જીવનની જોગણી.

મા 'અમુક' પોળમાં 'ફલાણા' ભાઈ
એમ બહે, મારા ઓરડામાં રહો દિન ચાર

મોરી મા, ચૌદ જીવનની જોગણી.
તમે એ શું બોલ્યાં બોળ્યાં માનવી,

મારા એન્ગ પડ્યા સુનકાર,
મોરી મા, ચૌદ જીવનની જોગણી.

તમે એ શું બોલ્યાં બોળ્યાં માનવી,
મારી નગરી પડી સુનકાર

મોરી મા, ચૌદ જીવનની જોગણી.
મા રહો તો ઝાંઝર ધણીએ, રમઝમ કરતાં જીવ

મોરી મા, ચૌદ જીવનની જોગણી...

(પોતાના સ્થાનકમાં વાસો કરવાની ભક્તી નમ્ર
વિનંતિ આમાં તરવરે છે. 'તમે એ શું બોલ્યાં
માનવી થી માતાજી સાથેનું નિકટત્વ દર્શાવાયું છે.)

[૩]

ચોટું ચોટું રે નગર ચંપાનેરનું,
ચોટે ચાંદલા વેચાય,

ચોટે ચૂંદડીઓ વેચાય, જઈને
જઈને રે કીપાભાઈએ મૂલબાં

પાન ફેલતો રંગ છોક,

આંખા જાંબુની છે ભાત,

મીઠાં લિજે રે લિજે ઈઈ
બા માતનાં, જેલે જાયા એવા પુત્ર
રાખ્યાં ધરનાં ધરસૂત્ર, કુળ
અજવાળ્યાં રે કીયા ભાઈને બેટડે...

(ભક્તિની કુલ પરંપરા સાચવી રાખનાર કુલપુત્રની
આમાં ગાથા છે. 'ચંપાનેરનું ચોટું' એ તો જાણીતો
શબ્દપ્રયોગ યઈ ગયો છે, અને વિશેષ કરીને માતાજીના
ગરબા તથા સ્તવનોમાં)

[૪]

ચંબલપુરની શેરીએ, લાં તો મને જોવાના કાઠ,
ફગી ફગીને ત્રહું ફેરીઓ, નિરખું નિતનવી વાત.

પેલી પેલે પેસતાં સામાં સુતારીનાં હાલ,
સુતારી લાવે બાજોઈ દ્યો બહુચરના નાથ,

બહુચર બાળા ઓઢણી, ચૂંદડી લાલ મસાલ,
ઓઢી અઢકા મૂલની ધાટડી લાલ મસાલ...ઈં..

(એ પ્રમાણે આગળ બીજી તે પોળે, ત્રીજી તે પોળે,
ચોથી તે પોળે અનુક્રમે માળી, દોથી વગેરેનાં નામના
ઉલ્લેખ કરી આગળ મવાય છે. ચંબલપુરની શેરી-
ઓની ભવ્યતા કાવ્યમાં કંઈ અજાણી નથી રહી.)

[૫]

ચોખ્ખીઆ ખાડી ખાડી જલમં ગયો રે મા,
કણકી નજરે ન દીઠી રે ભરાની મા.

જેવાં મેણાં જશે દાણનાં ભાંગ્યાં રે ભરાની મા,
એવાં મેણાં દેવકીજીનાં ભાંગ્યાં રે ભરાની મા.

હાલકું લઈ ઘેર આવો રે ભરાની મા,
પરસાળે પારણીયાં બધાવો રે ભરાની મા.

પારણીએ હીરલાની દોરી રે ભરાની મા,
હિચોળે ઈઈ રે બા બેની તે ભરાની મા.

(જોશીદાણનાં મેણાં ભાંગનાર પણ આ અનંતબાઈ
શક્તિસ્વરૂપ જ હતું એમ માર્ગ તેની મદદતા કથવામાં
આવી છે ' જોળાનો ખૂંદનાર છોને રત્નાદે, વાંઝીયાં
મેણા મારે દોલ્યાં રે ' એ ભાવનું અત્રે પુનરુચ્ચારણ છે.)

૧-જલમ=જળ
૨-અનુગા નામ પ્રમાય છે.

૨. અનુગ પોળ-શેરી-નું નામ મૂકવું.
૩. અનુગ બક્તિનું નામ મૂકવું.

જાડો ને ચૂડો આઈ ફરતી રે ભમરી,
 મંડપ રચો રે આઈને જિગમણે નગરી.
 જો રે જાણું તો ધેર સુતારી તેગવું,
 સુતારી તેગવી આઈના બાજેડ વસાવું.
 (જરા ઠેકાને) એકી છ દે, બીજે છ દે અત્રણે છ દે, દોરી,
 ચોથે છ દે રમે રાણી. રાંદલગોરી.
 અમે તમારા બેસણીયાની ગાદી રે રનાદે,
 અમે તમારા પાહોલાની રજ રે રનાદે.
 રાંદલ માવડી કહે છે અમને બાજેડીના કોડ,
 જાઓને જગાડો એલ્યા સુનારીના કુંવર.
 સુનારીનાં ઘર અહીં નહિ દસ મૈત્ર દૂર જો,
 બાજેડી લઈ આવે આઈને જિગમતે અસુર જો
 જાડો ને ચૂડો આઈ ફરતી રે ભમરી,
 મંડપ રચો રે આઈને જિગમણી નગરી.
 રાંદલ માવડી કહે છે અમને ઝરીયુંના કોડ,
 જાઓ રે જગાડો એલ્યા કંસારીના કુંવર.
 કંસારીનાં ઘર અહીં નહિ દસ મૈત્ર દૂર જો,
 ઝારી લઈને આવે આઈને જિગમતે અસુર જો.
 જાડો ને ચૂડો આઈ ફરતી રે ભમરી,
 મંડપ રચો રે આઈને જિગમણી નગરી.
 રાંદલ માવડી કહે છે અમને ચુદડીઓના કોડ,
 જાઓ રે જગાડો એલ્યા દોશીડાના કુંવર.
 દોશીડાનાં ઘર અહીં નહિ, દસ મૈત્ર દૂર જો,
 ચૂદડીઓ લઈ આવે આઈને જિગમતે અસુર જો.
 જાડો ને ચૂડો આઈ ફરતી રે ભમરી,
 મંડપ રચો રે આઈને જિગમણી નગરી.
 (એ પ્રમાણે 'ચંદલાના કોડ' હેઠળ નાગોરીને તેડાવો,
 તથા 'અકોટાના કોડ' હોઈ સોનીડા તેડાવો એમ
 ઉપર મુજબ જ ગવાય છે. માતાશને પથુ માનવ
 સ્વભાવની ઇચ્છાવાળાં બતાવી ભકતે પોતાની
 નકટતમતા બતાવી છે)

૧. જૂની ગૂજરાતીમાં 'પથુ' આ પ્રયોગ ધણે ઠેકાણે છે.
 મરાઠીની આ અસર હતી ?

કાળકા કાળે ઘેડે આવે મારી અંબા રે,
 રાંદલ રથે બેસી આવે મારી અંબા રે.
 અંબા છૂટે ચરણે આવે મારી અંબા રે,
 બહુચર બાળાવેશે આવે મારી અંબા રે.
 એમ કરી ચારે બેતો મળીયાં મારી અંબા રે,
 ચારે વાવલડી ખેદાવી મારી અંબા રે.
 વાવનાં પાણી અમૃતવાણી મારી અંબા રે,
 માને ગોણીએ ગા દેવાય છે મારી અંબા રે.
 માને ચરુએ ખીર રંધાય છે મારી અંબા રે,
 માને જોખને ખાંડ પીરસાય છે મારી અંબા રે.
 માને વાઢીએ ઘી પીરસાય છે મારી અંબા રે,
 માને મોટા હવન થાય છે મારી અંબા રે.
 માને ચીર ચૂંદડી હોમાય છે મારી અંબા રે,
 માને નાળિયેર ઘી હોમાય છે મારી અંબા રે.

(આદ્યાશક્તિ અનંતાનામી અને અનંતકામી છે.
 તેથી જ દુર્ગા, બ્રહ્માણી, શિવા, ચંડી, ચામુંડા, કાલી,
 અંબા, બહુચરા વગેરે નામોથી તેનાં સ્વરૂપો પૂજાય
 છે. ભક્ત તો ભોળા ભાવે બધાં સ્વરૂપોને ભેગાં કરવા
 'બેતો' કહીને જ ગિરદાવે ને ? પાછલી કડીઓમાં
 નૈવેદ્યનો આછો ઉલ્લેખ છે. પૂજન વખતે હોમવાની
 પ્રથા છે તે પથુ આ ગીતમાં ઉલ્લેખ પામી છે)

[૮]

મોરપીંછાના દોર લંગાવોને વડને દિવેળા બંધાવો રે,
 દિવે રાંદલમા પાનળાં એને દસે આગિળીએ વેઠ રે.
 દસે આગિળીએ વેઠ માને કંઠે એકાવન હાર રે,
 કંઠે એકાવન હાર માને ઝાંઝરનો ઝમકાર રે.
 ઝાંઝરનો ઝમકાર માને નેપૂરનો ઠમકાર રે,
 થાળ ભરી સીતા વનફળ લાવ્યાં, દયો માવડી આરોગો રે,
 તમારાં વનફળ, કઈ વહુ, માથે ચકાવું,
 મારે પેલડીઓ અપવાસ રે.

('મોરપીંછાના દોરનો દિવેળો ' - કેવી સુંદર કદપના
 છે ? માતાના મોદિની સ્વરૂપનો ઘોડો ઉલ્લેખ છે.
 'પાળિમીતકટિ' એ સુંદરતાની નિશાની ગણી છે,

તેથી 'પાતળા' એ યોગ્ય વિશેષણ જ વાપર્યું છે.)

[૯]

તાર માતા તાર તાર ત્રિશુરનારાણી,
ચંદનપુષ્પ ચણવ આરાસુરની ભવાની.
કીયા ભાઈ ભિમના દરબાર દરશન દોને ભવાની,
કઈ વહુ લાગે છે પાશ મેં તારી સેવા ન જાણી.
માગે છે દહીં ને દૂધ ખોળે પુત્ર ભવાની,

માગે ધણીનાં રાજ જ્યાં લગણુ મંગાનાં પાણી.
છવાડે ઝાઝી જાર તે તમે જાણો ભવાની,
કીયા ભાઈ માગે છે નાર તે તમે આપો ભવાની.
છવાડે ઝાઝાં અન્ન તે તમે આપો ભવાની,
છવાડે ઝાઝું ચૂર તે તમે જાણો ભવાની.
કઈ વહુ માગે છે પુત્ર તે તમે આપો ભવાની,
છવાડે ઝાઝું હીર તે તમે જાણો ભવાની.
કઈ આ માગે છે વીર તે તમે આપો ભવાની,
છવાડે ઝાઝું હીર તે તમે જાણો ભવાની

(છવનાણું તરવામાં માતાજીની શુભેચ્છા—આશીર્વાદ માગતાં હિંદુ પત્ની 'માગે છે દહીં ને દૂધ' અને 'ખોળે પુત્ર' અને પતિનું સુખ તે પોતાનું સુખ માનતી આગળ મગે છે 'ધણીનાં રાજ.' પણ આ તો માત્ર પોતાના સ્વાર્થની વાત યઈ. તેથી મા-ભવાની પોતે અન્નપૂણી પણ હોઈ તેની પાસે અન્નની વિપુલતા યાચે છે, અપુત્રતાને પુત્રવતી બનાવવા પ્રાર્થે છે, અને કોઈક બેનીની ભાઈ માટેની કંમના સંતોષવા વિનવે છે.)

[૧૦]

મા અણબજની વાવે ન્તે કૃપા કરી અંબાએ ન્તે,
મા કૃપા કરી કેમ જાણી ન્તે, વાવે ભરાણાં પાણી ન્તે
મા વા વાયા છે આકળી, વાવે બધાણા આકળી,
મા વા વાયા છે ઓરણુ ન્તે, વાવે બધાણાં તોરણુ ન્તે.
મા વા વાયા છે અંદર વા, વાવે બધાણા અંદરવા,
મારી અંબા માને બેસણુ ગાડું ન્તે, બ્રાહ્મણુ જમે લાડુ ન્તે.
મારી અંબામાને પેરણુ યોળી ન્તે, બ્રાહ્મણુ જમે પોળી ન્તે,
મારી અંબામાને ઓઠણુ ચીર ન્તે, બ્રાહ્મણુ જમે ખીર ન્તે.

મા બ્રાહ્મણુ એવા નગણા? ન્તે, જમીને માગે દમણુ ન્તે,
મા તગક લુંગડાં ચાપ છે, બ્રાહ્મણુ જમવા જાય છે.
મા કણુખીની મતકે ચોડી ન્તે, ગાડું વેચીને લીની ઘેડી ન્તે.
મા ઘોડી મઈ ધર ખૂણે ન્તે, ચાચર છુવા ધૂણે ન્તે.
(માતાજીનું માનવસ્વરૂપ કદખી માંનવી તરીકે તેમનું ચિત્ર-દર્શન કરાવાયું છે.)

[૧૧]

મારી આંગળી ધાસી, રહેલ પૂજ કરતેલાં રે,
અખોડા રે લચીઆ રહેલ પાપ પડતેલાં રે.
હું તો જાઉં રે કાશી ત્યાં રે જઈને તપ કરું રે,
માયું ધણીનાં રાજ, અખંડ એવાતન ધાટડાં રે.
મારી આંગળી ધસી, રહેલ પૂજ કરતેલાં રે,
અખોડા રે લચીઆ રહેલ પાપ પડતા રે.
હું તો જાઉં રે રેવાજ, ત્યાં જઈને તપ કરું રે,
માયું સસરાનાં રાજ, સાસુના ધાટ સોહામણાં રે.

(પોતાનું તમા સામુજીનું બંનેનું એવાતણુ અખંડ જાયતી આદર્શ અને ધર્મિષ્ઠ વહુ આમાં ચીતરાયેલ છે. તપ કરીને પણ તે જાય છે તો અખંડ-સનાતન-સૌભાગ્ય જ. આ જ સાચી આર્થ આ.)

[૧૨]

માજી ઓળે ઓળે તે ચાર ઓરડા રે,
મહીં વસે સુતારી ચાર રે, નંદના લાલ સોહામણા રે,
મા સુતારી તે લાવે લાવે બાજોડી આ,
મારી રહેલ માને કાજ રે -
માજી ઓળે ઓળે તે ચાર ઓરડા રે,
મહીં વસે દોશીડા ચાર રે નંદના લાલ સોહામણા રે.
મા દોશીડા તે લાવે ચૂંદડીઓ,
મારી રહેલ માને કાજ રે -
નંદલાલ સોહામણા રે.

૧-નગણા

૨-દક્ષિણ

૩-મતિ, છુલિ.

૪-રાદલ-રાદલ એ પ્રયાગ સુત તરફ ચાપ છે.

૫-કાતાં રે-સુત તરફ ઘડા આ પ્રયાગ છે.

૬-પડતાં રે- " " "

ભાગ

દિવાળી : નવેં-૦-ડિસેં ૦ ૧૫૫ : ૧૨૪

માછ ઓળે ઓળે તે ચાર ચોરડા રે,
મહીં વસે માળીંગ ચાર રે નંદના લાલ સોહામણા રે,
મા માળીંગો તે લાવે મોડીયાં રે,
મારી રંદલ માને કાજ રે,—
નંદના લાલ સોહામણા રે.

માછ ઓળે ઓળે તે ચાર ચોરડા રે,
મહીં વસે સોનીંગ ચાર રે, નંદના લાલ સોહામણા રે.
મા સોનીંગો તે લાવે ખૂમણાં રે, મારી

રંદલમાને કાજ રે, નંદના લાલ સોહામણા રે.
આળી બહુચરમાને કાજ રે, નંદના લાલ સોહામણા રે.
માછ પુરુષને વહાલી પાધડી રે,

પાધડીને વહાલાં ફૂલ રે, નંદના લાલ સોહામણા રે.
મા આંને તે વહાલું કાપડું રે,

કાપડાને વહાલો હાર રે, નંદના લાલ સોહામણા રે.
માછ આપને તે વહાલો ખેટડો રે,

ખેટડાને વહાલી નાર રે, નંદના લાલ સોહામણા રે.
માછ ધરને તે વહાલું ધોડિયું રે,

ધોડિયાને વહાલાં બાળ રે, નંદના લાલ સોહામણા રે.
માછ બાળને વહાલી વાટકી રે,

વાટકીને વહાલાં દૂધ રે, નંદના લાલ સોહામણા રે.
માછ ખેતર હોય તો ખેડીએ રે,

માછ કુંગર ખેડ્યા કેમ જાય રે, નંદના લાલ સોહામણા રે.
માછ કામળ હોય તો વાંચીએ રે,

માછ કરમ વાંચ્યા કેમ જાય રે, નંદના લાલ સોહામણા રે.

(પ્રથમના ભાગમાં લોકગીતોમાં ધણુંવાર આવતો
સુતારી, દોશીંગ, માળીંગ વગેરેનો વિચાર છે અંતમાં
મનુષ્યની મર્યાદા આંકતી લીટી મૂકી શક્તિની અનંતતા
ગાઈ છે.)

[૧૩]

હું રે મનેર માલણડી રે ગૂંથે રે ગજવેલ રે મા !
બત્રીસ લમરીનો મોડ જ ગૂંથે,

વચ્ચે વચ્ચે સોનલા રેખ રે મા !

એ મોડ તો મારી રંદલને શાવે

રંદલ સાચલા દેવ રે મા !

પોળોમાં કરો કથ્યાણુ રે મા ! વસ્તીમાં આવાદાની રે મા !
પાધડીએ અમીછાંટ રે મા !

દોરુ છોરુ રક્ષા કરો મા,

પોળોમાં કરો રે કથ્યાણુ રે મા !

કયો ભાઈ ઊભો સેવા કરે મા,

કઈ વહુ લાગે છે પાય રે મા ! પાય પડામણુ ખેટડો રે મા !

અખંડ એવાતણુ હોમ રે મા,

અખંડ સુખી હોય પોળ રે મા !

અખંડ એવાતણુ ચુડો રે મા,

અખંડ વીરાછની મોળ રે મા !

(આ ગીત સંસ્કૃત નાટકોને અંતે આવતાં આશી-
વંચનના શ્લોક સમુહ છે. પોળ અને શરીયી માંડી
ગામ અમે વિશ્વસમસ્તનું કથ્યાણુ વાંછતું આ ગીત
ખૂબ જ સુંદર છે. તેનો ઢાળ પણ ધણો કથુંપ્રિય
છે. મારાં 'લગનગીતો' એ સંગ્રહમાં આ ગીતને
સ્થાન આપ્યું છે.)

[૧૪]

જવના જવારા મેં વાવ્યા, પૂન્યાનાં ફળ આપોને રનાદે
વાંઝીયા મહેણાં મારે દોલલાં રે,

આશિય માથું માતા એટલી ને,

સુનલા ગોળા ગોરસ ભરી રે;

મહીંગનો માગતલ આપો રે રનાદે,

વાંઝીયા મહેણાં મારે દોલલાં રે.

ધોયો ધપાયો મારો સાડયો રે,

ખોળાનો ખૂંદનાર ઘોને રનાદે,

વાંઝીયા મહેણાં મારે દોલલાં રે.

ક્ષીપ્યું ને ગુપ્યું મારું આગણું રે,

પગલીનો પાડનાર દેખે રનાદે,

વાંઝીયા મહેણાં મારે દોલલાં રે,

શેટલા કરીને જેમી રહી રે,

કાછ્યાનો માગતલ દેખે રનાદે

વાંઝીયા મહેણાં મારે દોલલાં રે.

*

૧=માગનાર

આબ્યાં હો ઉતાવળી મા, બેઠાં બાજેઠ દાળી,
સેવ સુવાળી લાખશી ને ખીર ખાંડ વાળી
મા એવાં એવાં ભોજન માતાજીને થાય મા,

સનમુખ બેસો ગિરજા રાયા મા,

સનમુખ બેસો શ્યામતણી મા, શાક પાક પકવાન,
આદર ભાવે આર્ધ આરોગ્યા, આખ્યાં ફેફળપાન.
મા આખ્યાં તે ફેફળ અતિપાન મા,

પૂરો મારા હૈયાની હામ મા,

હામ પૂરો હૈયાતણી કનકાંઈ કાને ધરજો,
સિંહ વાધની રહાય કરી મા વહેલાં વહારે ચઢજો.
મા ચઢજો ને ચિંતામાં દેવી જાણી મા,

તારી તે તેં બોલાવી વાણીમાં,

આપો અંબા અચળ વાણી, જે તારા ગુણ ગાશે.
નરનારી જે સાંભળે એનાં ભવનાં પ્રાશ્નિત જાશે,
સંવત અઠોતર ને ઉતમ આસો માસ,
આસો તે ખીજને ગુરુવાર મા,

કર જોડી કહે છે દેવીદાસ મા.

(કોઈક દેવીદાસ રચિત લાગે છે. માતાજીને વળાવતી
વખતે આ આશીર્વાદ ગવાય છે. 'હમચી ખૂંદે વળી
વળી મા, મંમાયા માતંગી' તથા તેની પછી આવતી
તેટલા માપની બેબે લીટીઓ જરા ઠેકાને ગવાય છે).
હવે ગુજરાતના નાગરોમાં ગવાતાં કેટલાંક રાંદેલનાં
ગીતો જોઈએ :-

[૧]

વાડીમાં રેલછેલ મોગરો—

હુંને આપો રે માતા રે કોદાળી,
હું તો મોગરો રેપવા જાઉં રે—રંનાદેવ...વાં ॥૧૫૫॥
હુંને આપે રે માતા રે ધડુડો,
હું તો મોગરો સિંચવા જાઉં રે રંનાદેવ...વાં ॥૧૫૬॥
હુંને આપો રે માતા રે ટોપલી,
હું તો મોગરો વેડવા જાઉં રે રંનાદેવ...વાં ॥૧૫૭॥
(ગીત ધણું સ્પષ્ટ છે. તદ્દન વ્યાવહારિક વાતોમાં
સાથેની નિકટતમતા દર્શાવે છે.)

[૨]

સુખડે રચ્યાં રે કમાડ, શીખડે ઢોળ્યાં ઓરડાં રે,
આદિતને જમવાને વાર, રાણી રાંદેલ રાંધે રાંધણાં રે.
બાસેઠ દીધા રે વધાર, ચોસેઠ રાંધ્યાં રાંધણાં રે.
જોડે રચામી રે ભોજન કરો, હું રે ઉતાવળી રે.
આદિતને ચઢીએલ રીસ, રાંદેલ માર્યાં સોટીએ રે.
લીધાં રે આંગલાં લીધાં ટોપી, રામૈયા લીધાં કેડમાં રે.
દીએર મનાવાને જાય, લાભી રે કેરાં ડુસણાં રે.
તમ વિના સુના રે આવાસ, રામૈયાં સુનાં પારણાં રે.
વણતોળ્યાં સોનાં રે વહેંચાય, લાભી રે ધર આપણે રે.
વણમૂલ્યાં રે હીરા રે વહેંચાય, લાભી રે ધર આપણે રે.
(સૌરાષ્ટ્રનાં ગીતો જેટલું સૌમ્ય તત્વ આમાં નથી.
રાંદેલ જેવી જગન્નાતા માટે 'માર્યાં સોટીએ રે,' એ
લોકગીત માટે પણ સ્વચ્છ વિચાર, મારી દૃષ્ટિએ
નથી. દેવત્વમાં માનવતત્વનું આરોપણ બહે થાય પણ
આટલી કક્ષાએ નહિ.)

[૩]

પહેલો રે પોડી, કંકુએ ભરીઓ,
જઈ રાણી રાંદેલ આગળ ધરીઓ.
માવડી ચલાંગોની મેણુલાં રે
હું વણજારી, દાસ તખારી,
નવ લાખ પોડી એકલડી હંકારે...માવડી...ઈં ॥૧૫૮॥
ખીજે રે પોડી શ્રીજે ભરીઓ,
જઈ રાણી રાંદેલ આગળ ધરીઓ...માવડી...ઈં ॥૧૫૯॥
ત્રીજે રે પોડી ખારેક ભરીઓ,
જઈ રાણી રાંદેલ આગળ ધરીઓ...માવડી...ઈં ॥૧૬૦॥
ચોથો રે પોડી ફાફળે ભરીઓ,
જઈ રાણી રાંદેલ આગળ ધરીઓ...માવડી...ઈં ॥૧૬૧॥
વેચી ન જાણું, સાટી ન જાણું,
નવ લાખ પોડી એકલડી હંકારે, માવડી...

૧=સૂર્ય જેનો કહેલો રંનાદેવના પતિ તરીકે થાય છે.

૨=શુદ્ધ સ્વરૂપ રાંદેલ છે.

૩=લાગોને—જની, બોલની, કરની એવા પ્રયોગો સુરત
તરફ થાય છે.

ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਉਪਰ ਹੋਯ ਰੇ ਪਯਾਸ,

માટીથીએ મગદાળ, પસ/ભરી ચોખા ઝોરીઆ રે,
આદતને જમવાને વાર, રાણી રા દેલ ચાદવાં રુસણે રે.
રુસણે ના જઈએ ધરની નાર, પિપુરે મીઠવાંએ પોતાતણા રે
રાધીએ સાળાને દાળા; એરૂ જમાડીએ આપણાં રે.

(आ गीतमां पथ्य रन्माहेतुं जगन्माता तरीकेतुं
पीदय नथी दशोवाच शक्रायुः ।)

4

સમી રે 'સંજમે નિસયાં, દેવ કયાં જઈ વસશી.
વસીશું' તે આત્મા-આત્મતી, વસીશું સરોવળની પાળે
વસાંશું રક્ષણા લાઘને ઓરે, જે ઘેર મીઠામોઢી નાર.
મીઠાં મોઢે મન ડહીમે, લળી લળી લાગે છે પાવ.
પાથે લાગીને શું માગીયાં, માગ્યાં-ધણીનાં રાજ,
અખંડ હેવાતન ધાટી, માગ્યાં પુત્ર પરિવાર.

(આગળ આવેલા એક બે ગીતો જોવા વિચાર છે. આ છે લોકગાતોની એકસૂત્રતા આર્પ્ અને દેવ પાસે દરેક રથને સૌભાગ્ય જ પ્રથમ જાય છે—પછી વાંછે છે પરિવાર. આ જ તેના હૃવનની કૃતકૃપતા.)

[६]

કુંગર ઉપર ઊગીઆ વાંસ,

એ રે વાંસતો વીગચ્છો રે ખડીઓ.

માણેક-મોતી ને હીરલે રે જડાયા,

એ રે વીગલુલો આદિત પર ઢળીઓ.

હરખ્યા રે આહિત પૂઝે રે વાત,

કહો રાણી રહિલ શી ચાસ્માં વાટ.

इसाया रेखाधिते त्या जमीन्या रे जग,

इत्यादीं वहुते आदाया धाट.

ਘਾਟ ਆਵਾਜ਼ੀਨੇ ਲਾਭਾਂ ਦੇ ਪਾਪ,

ભત્તે કે પધાર્યાં' રાણી રદિય માય.

ब्रह्मचारी के रहित देश आशिय,

ଭବେ । ହସ୍ତାୟାଃ କାୟାଃ କ୍ରୋଧଃ କାୟାଃ

૧=૨૫ થાય

१ = अक्षरूप नाम भूधरः

३=३३.

આશાપુરી એના કુટુંબ પરિવાર.
(સીધી સાદી વાત : માતાને નોતર, ને માતાજીની
આશિષ)

[୭]

મારે આગણીએ કુર્ષ રે ખાદાવો,

ਧ੍ਰੁੱਟਯੁ ਸਮਾਯੁੰ ਪਾਥੁੰ ਤੇ ਰਜਨਾਦਿਧੁ.

ਘਾਟੀਆਰੀ ਨਦੀ ਤੇ ਘੇਰੀ,

। आदितनी धर नार रे रमादेव

ਸੋਧ ਰੰਗ ਸੋਧ ਰੰਗ ਲਾਜ਼ ਕੁਸੁਮੋ,

मथुराभा मे. धे. वैयाव रे रन्नादेव

કેળા કાતળીયાં ને આંસા પાતળીયા,

ਅੰਤਰਿਯਾ ਉਤਾਪ ਰੇ ਰਨਾਇਕ.

મારે રે અગિયો કુમરે એકાવો,

ਧੂਟਸ਼ ਸਮਾਭਿਯਾ ਧਾਭਿਯਾ ਰ ਰੁਨਾਭਿ.

નાટકીયાણા નદાકિર બડા,
ધીપા બા

३. अथ भविष्यत्काले चरितार्थं च रत्नादि
४. अथ भविष्यत्काले चरितार्थं च रत्नादि

મથરામાં

અંજા પાતળીયા.

અડધુયાં હો

૧૫, દાળ તરીકે કીક મણાય

તેવું મીત છે)

આમ આપણે સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં ગવાનાં રહિતનાં ગીતો જોયા. સૌરાષ્ટ્રના ગીતો ત્યાંની સ્ત્રીઓની માફક, વધુ લનિત, અર્થપૂર્ણ અને કામળ છે. સૌરાષ્ટ્રના ગીતો સાહજિક વધુ છે ને તેથી જ વધુ કથામિત્ર અને આકર્ષક થઈ પડે તેવાં છે. ઢાળની દૃષ્ટિએ પણ ખારી માન્યતા મુજબ એ ગીતો વધુ સરાં છે. આ ગીતો મુખ્યત્વે સાતિનાં મુરખીઓ પાસેથી મળ્યાં છે. તેમનો તમામનો વ્યાખરી છું. ગુજરાતનાં ગીતો થોડાંએક બે બહેનો પસંદી મળ્યાં છે, ને થોડાં ૨૫૦ નર્મદાશકલ ઇએ સંગ્રહિત કરેલાં તેમાંથી મળ્યાં છે. જેનો ઋણુદરીકર નિઃસંકાય કરી મણે આભાર માનું છું. કારણ કે થોડાં એ રીતે ન મળ્યાં હોત તો લેખ અપૂર્ણ જ રહી જાત.

✱

दिवाणी : नवें०-डिसें० १५५ : १२८

Nanjibhai Prabudas & Company, Limited.

Registered Office

P. O. Box 196, JINJA [Uganda]

Telegrams "SUGCOT"
phone No 2396

Sugar & Sisal Manufacturers, Ginners, Cotton & General Merchants,
Rubber, Planters, Saw Millers, Importers & Exporters

Cotton Gineries at :-BUSOWA & BUTIRU

Jaggery Mill at :-BUKONA

Estate & Plantations at

Bukona Estate, [909 Acres Freehold Land] Mbuye Estate;
Mengo District Bumbugwe Estate; Mengo District.

Associated Companies :

1. Kenya Sugar Ltd.

Reg. Office : **Ramisi**

P. O. Box 158

MOMBASA [Kenya]

Telegrams : "**Merchandise**"

Telephone { Office : 5589 & 3622
Residence : 3806, 6824

SUGAR FACTORY AT RAMISI

[38 Miles from Mombasa]

Phone : GAZI No. 3

SISAL FACTORY AT GAZI

[24 Miles from Mombasa]

Phone : GAZI No. 4

SAW MILL AT RAMISI

Branch A.

P. O. Box 160

KISUMU [Kenya]

Phone 32

2. Uganda Cotton Brokers Ltd.

JINJA

દયા અને ડાકણ

પંચતંત્ર અને ઇસપની કથાઓ જેવી જ એક કથા અહીં આપણા મુખરિજ સાહિત્યકારે ચીની કથા ઉપરથી તૈયાર કરીને મૂકી છે. આવી કથાઓ આપણી ભગતી પેઢીને ઘડવામાં ખૂબ મદદવનો ભાગ ભજવે છે અને બાળકથી માંડીને ખૂંદાં સુધી હૌસે હૌસે વંચાય છે.

અભયકુમાર મૃગયા ખેલવા માટે વનમાં આવ્યો હતો. તેની સાથે ધોડેસવારો, શિકારીઓ, શિકારી કૂતરા, તીરંદાઓ, ભાક્ષાવાળાઓ અને બીજા અનેક માણસો હતા. વનમાં થોડેક આગળ વધતાં જ એક વરુ તેના જોવામાં આવ્યો કે તુરત તેણે ધનુષ્ય ઉપર તીર ચડાવીને છોડ્યું. તે વરુને વાગ્યું પણ ખરું, પરંતુ તીર માત્ર વરુને ધાયલ જ કરી શક્યું. તેના શરીરમાં પેસી ગયું, પણ તેને મૃત્યુવશ કરી શક્યું નહિ. વરુ ધાયલ થયા છતાં જોરથી દોડીને અદૃશ્ય થઈ ગયો. અભયકુમાર અને તેના માણસોએ વરુની પૂંક પકડી, આખું વન ઉપરતળે કરી નાખ્યું પણ વરુનો પતો લાગ્યો નહિ.

એક બૌદ્ધ શ્રમણ તે વખતે ગિરિવ્રજથી નીકળીને નંદીકાંથ તરફ જતો હતો, તે એ વનમાં થઈને પસાર થતો હતો. તેના એક હાથમાં દંડ હતો, બીજા હાથમાં ઝોળી હતી. ઝોળીમાં એક કાષ્ટપાત્ર અને બેત્રણ પુસ્તકો હતાં. તેણે શિકારીઓ ઉપર ધ્યાન આપ્યા વિના પોતાના માર્ગે ચાલ્યા ક્યું, એટલામાં પેસો ધાયલ વરુ પીઠમાં પેસી ગયેલા તીર સાથે તેની નજરે પડ્યો. વરુએ તેને રડતે સ્વરે વિનંતિ કરી : 'દેવ ! મને આ તીરના સંકટમાંથી મુક્ત કરશો ?'

દયામૂર્તિ શ્રમણે જોયું કે વરુના ધામાંથી હજીય લોહી વહી રહ્યું છે. તેણે કહ્યું : 'ગભરાઈશ નહિ, હું હમણાં તારા શરીરને તીરના દુઃખથી મુક્ત કરું છું.' એમ કહેતાં તેણે વરુની પીઠ પરનું તીર ખેંચી કાઢીને ફેંકી દીધું.

વરુ બોલ્યો : 'તમે ભગવાન શુદ્ધના સાધુ લાગો છો; મારું સહાગ્રય કે તમારા જેવા દયાધર્મી શ્રમણ મને મળી આવ્યા ! દેવ, શિકારીઓ મારો પાછળ પડ્યા છે, તો આપ જો મને આપની ઝોળીમાં થોડીવાર સંતાડી રાખો તો હું જીવી જવા પામું, નહિ તો

અત્યારે થોડીવાર પછી તેઓ મને પકડીને મારી નાખ્યા વિના રહેવાના નથી.'

'અરે ભત્રા વરુ ! તારું આ દુઃખ જોઈને અને તારી દીનતાભરી વાણી સાંભળીને મારું હૃદય અનુકંપિત થયા વિના રહેતું નથી. હે અગ્નીની પ્રાણી ! હું તને બચેલો જોશથી સંતુષ્ટ તો થઉં, પણ મારી ઝોળીમાં તું સમાય તેમ નથી એટલે હું તને સંતાડી શકું કેવી રીતે ?'

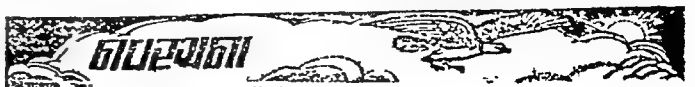
વરુએ કહ્યું : 'ભગવન ! ઝોળીમાં આપનું કાષ્ટપાત્ર અને પુસ્તકો છે તે કાઢી નાખો તો હું જરૂર તેમાં સમાઈ શકું.'

'પણ એ જ્ઞાનથી ભરેલાં પુસ્તકોનું હું શું કરું ? કાષ્ટપાત્ર વિના તો પાણી પણ કેવી રીતે પી શકું ?'

'દયાળુ દેવ ! મારા જેવા પંચેન્દ્રિય પ્રાણીનો જીવ બચાવવા માટે આવી તુચ્છ વસ્તુઓને પણ ત્યાગ કરી શકતા નથી ? ખરે, હું જ દુર્ભાગી છું, નહિ તો ભગવાન શુદ્ધના શિષ્યમાં આવે જ વખતે પુસ્તક-પાત્રનો મોહ શાને બળે ?'

શ્રમણના ઝિલના તાર વરુની વાણી સાંભળીને કંપી ગયા. તેણે ઝોળીમાંનાં પુસ્તકો ને પાત્ર કાઢીને બાજુના ખાડામાં ફેંકી દીધાં. ત્યાગદ્વારા એક પ્રાણીને બચાવવાનું પુણ્યકર્મ કરવા તે તત્પર થયો અને તેણે પોતાની ઝોળી પહોળી કરીને કહ્યું : 'બચ્યા ! જરાયે નિરાશ થયા વિના મારી ઝોળીમાં પેસી જા !'

વરુ ઝોળીમાં પેઠો પરંતુ તે સમાય તેમ લાગ્યું નહિ. વરુએ કહ્યું : 'ભગવાન ! હવે ઝટ કરો, ગમે તેમ કરો પણ મને સંતાડી દો !' શ્રમણે વરુના ચાર પચ આંધીને તેને ગાંસડી જેવા બનાવ્યો. પછી તેને માંડ માંડ ઠાંસીને ઝોળીમાં ખૂંચી, છતાં તેના કાન બહાર રહી જતા હતા તેને દાબી-ચાંપીને સંતાડ્યા. તે વખતે વરુનો ધા દુઃખવા લાગ્યો, ધામાંથી નવું લોહી

ટપકવા લાગ્યું; પણ કણસનાં કણસતાં એ દશા વેદ્યા વિના તેનો છૂટકો નહોતો.

એટલામાં શિકારીઓ દોડતા આવ્યા. તેમણે શ્રમણને પૂછ્યું: 'આ મારોં યજ્ઞને એક વડુ નાસતો જોયો?'

શ્રમણે ડોકું હલાવી નકાર સૂચવ્યો, અને ખભે ભેર-વેદી ઝોળી સાથે જરાયે અચકાયા-અમચાયા વિના ચાલ્યે જ રાખ્યું.

શિકારીઓ ચાલ્યા ગયા, એટલે થોડેક છેડે જઈને શ્રમણે ઝોળી મૂકી વડુને પૂછ્યું: 'તું હવે જીવી ગયો, બહાર નીકળવું છે ને અચ્ચા?'

વડુ કંટાળો દાખવતો બોલ્યો: 'હા, ભાઈ હા! હું તો ઝોળીમાં ચગદાઈ-ભીંસાઈને જ અધમૂઓ યજ્ઞ ગયો છું!'

શ્રમણે ઝોળી છોડીને વડુને મુક્ત કર્યો અને કહ્યું: 'તીરના કે શિકારીની તલવારના આખા મરણ કરતાં ઝોળીમાં અધાવાથી થએલું અધમરણ શું તને ઉપકારક ન લાગ્યું?'

'એની હું ક્યાં ના કહું છું ભગવન! આપે એ મારા પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે, પણ હવે થોડો વધુ ઉપકાર ન કરો?'

'સા માટે ન કરું! જગતનાં ગ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરવા તો અંસારનો ત્યાગ કરી આ લિખ્ખુ ધર્મ અંગીકાર્યો છે. મારાથી બની શકે તેવું ઉપકાર-કાર્ય હું જરૂર કરીશ. બોલ, તને શું જોઈએ છે?'

'ત્રણ દિવસનો હું બૂખ્યો છું.'

'પણ મારી પાસે કશું ખાવાનું નથી.'

'જે તમે ધારો તો મને ઘણું જ ખાવાનું આપીને ધરવી શકો તેમ છે. હું બૂખ્યો મરી જઈ કે શિકારીનાં તીર-તલવારથી મરી જઈ એ સરખું જ છે, આપે જે મને જીવતો રાખ્યો છે તો હવે બૂખે મરવા ન દો, અને પૂરું પુણ્ય ઉપાજન કરો, એટલી જ મારી વિનનિ છે.'

'પણ તું મારો છે શું?'

'તમારું રુદ્ધ-પુદ્ધ શરીર!'

એમ કહેતાં જ વડુએ તેના ઉપર તરાપ મારી કે દુરત શ્રમણ થર થર ધ્રુજતો પાછે પડે ચાલે ખસી ગયો અને બોલ્યો: 'અધ્યા કૃતધ્વ! તને આવી માગણી કરતાં જરાયે શરમ આવતી નથી?'

'એમાં હું કૃતધ્વ કેવી રીતે થયો?'

'કેમ વળી! હમણાં મેં તારો જીવ બચાવ્યો, અને હવે તું મને જ ખાવા તૈયાર થયો?'

'હું તો તમને બેવડું પુણ્ય થાય તે માટે 'કહું છું. મારો જીવ બચાવ્યાનું અને મારી ભૂખ શમાવ્યાનું.'

શ્રમણના મનમાં થયું કે આ બૂખ્યા વડુને હવે શાન્તિથી સમજાવ્યા વિના નહિ ચાલે. તેણે દ્વીપ કરી: 'જો ભાઈ પુણ્યની વાત તો ઠીક, પણ કોઈ કાર્ય સામાને સમજાવીને કરવું જોઈએ. જામરહતીથી કરવામાં સાર હોતો નથી. તું મને મારી ખાય તો મને પુણ્ય થાય એ વાત મારા ધ્યાનમાં જીનરતી નથી. વળી તું જે કાર્ય કરવા તૈયાર થયો છે તે જરાબર છે કે નહિ તે માટે તારી પેતાની ખાતરી ચર્ચા છે!'

'હારતો! ખાતરી થયા વિના હું કશું જ નહિ ને!'

વડુ ઘૂરકાને બોલ્યો: 'એવી દલીલખાજીમાં વખત કાઢવો મને ગમતો નથી. મને ભૂખ લાગી છે અને તમે લપ્પન છપ્પન કરવા માગો છો, તે મને ન જોઈએ!'

'હું તો એમ કહું છું કે કોઈ ગાલા માણસની પેઠે આપણે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરીએ. આપણે કોઈ તદ્દરમરે પૂછીએ. આપણો મરનરમરો તો એવો રિવાજ છે કે જે કાંઈ-રવું તે ત્રણ ધરગ માણસને પૂછીને કરવું. મેં તારો જીવ બચાવ્યો છે, છતાં મને ખાવાનો તારો અધિકાર છે કે નહિ તે આપણે તેમને પૂછી જોઈએ!'

'લહે ભાઈ, ચાલો એમ કરો.' વડુએ સંમતિ આપી

અને કહ્યું : ‘ મને તો પૂરી ખાતરી છે કે વરુને ખવાડવા માટે જ ઈશ્વરે માણસને પેદા કર્યો છે. અમે વરુઓ તમારી માણસ જન કરતાં સોગણા ઉચ્ચ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ છીએ. તમે જાતે તમારો ખયાવ કરી શકતા નથી, દિવસે દિવસે દુબળા થતા જાઓ છો, નાદાન ખનતા જાઓ છો, તે તો તમે જાણતા જ હશે ! ’

ખેઉએ કોઈ તટસ્થની શોધમાં ચાલવા માંડ્યું. પણ સાંજ પડવા આવ્યા છતાં કોઈ મળ્યું નહિ.

વરુ ઊભો રહ્યો અને બોલ્યો : ‘ હવે મારાથી ભૂખ્યે પેટે લાંબે સુધી ચાલી શકાય તેમ નથી, લાઈ ! ’ બાબુએ એક સુકાયેલા ઝાડનું થડ ઊભું હતું, તેના લાંબી ઇશારત કરીને વરુએ શ્રમણને કહ્યું : ‘ આ ઝાડના થડને આપણે પૂછી જોઈએ. ’

શ્રમણે કહ્યું : ‘ આ ઠૂંકાને પૂછવાનું તું કહે છે ? એને એમાં શી સમજ પડે ? ’

‘ પણ પૂછો તો ખરા. તે સુકાદો આપી શકે છે કે નહિ તે તો આપણે જોઈએ ! ’

શ્રમણે ઝાડની સામે જઈને હાથ જોડી અધી હકીકત કહી અને છેવટે પૂછ્યું : ‘ મેં એ વરુ ઉપર આટલો બધો ઉપકાર કર્યા પછી તે મને જ ખાવા માંગે, તો તે શું તને વાજબી લાગે છે ? ’

તુરંત ઝાડમાંથી ગંભીર ધ્વનિ આવવા લાગ્યો. ઝાડ બોલવા લાગ્યું : ‘ મહાશય ! તમારું કહેવું મારી સમજમાં આવી ગયું. તમે કૃતજ્ઞતાની જ વાત પૂછો છો ને ? તો મારી હકીકત જરા સાંભળી લો. હું આંખાનું વૃક્ષ છું. માળીએ જ્યારે મને વાવ્યું ત્યારે હું માત્ર એક ગોટલારૂપે હતું. હું ક્રમે ક્રમે મોટું થતું ગયું અને કેટલેક વર્ષે મને ફળ આવ્યાં. જે માળીએ મને વાવ્યું હતું તેને મેં મારાં મીઠાં ફળ ખવાડ્યાં છે, એટલું જ નહિ પણ તેની ત્રણ પેઢીના વંશવારસોને મેં ફળ આપ્યાં છે. તેઓ ફળ વેચીને ધન-કમાયા છે, સગાંસંબંધીઓને તે ખવડાવી તેમણે પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. પણ હવે હું ખખડી ગયેલું—વૃક્ષ

થયેલું વૃક્ષ છું, અને થોડાં વર્ષથી ફળ આપી શકતું નથી, તે જોઈને તેના માલિક માળીએ મારાં પાંદડાં ખંખેરી નાખ્યાં, મારી ગળીઓ કાપી નાખીને વેચી આધી અને હવે તેની નજર મારા થડના જાડ બૂધા તરફ ગઈ છે ! થોડા દિવસમાં તે પણ કાપી નાખીને કાં તો બળતણ કરશે કે પાટિયાં વહેરીને પટારો ખનાવશે લાઈ ! જિંદગી આવી હોય છે ! મારી જે દશા થઈ છે તે જોનાં તને આ વરુ મારી ખાય તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. તેમાં વધી પણ શો હોઈ શકે ? દુનિયામાં એમ થતું જ આવ્યું છે. તેમાં હર્ષ-શોક કરવો એ જ મિથ્યા છે ! ’

વરુ ખૂબ આનંદમાં આવીને કહેવા લાગ્યો : ‘ વાહે ! જાણે સાક્ષાત્ ભગવાન જીહ્વરૂપિત બોલતા હોય, એવું મને લાગ્યું. ’ એમ કરીને તેણે શ્રમણ ઉપર કાતિલ દષ્ટિ કરી.

શ્રમણે બોલ્યો : ‘ જરા ધીરો થા ! હજી બે સપ્તાહો લેવાની બાકી છે. ’

‘ ભલે ભલે ! તારા માંસની સુગંધ મને વધુ લગ્ન-ચાવે છે, પણ શરત મુજબ હું ધીરજ રાખી શકીશ. ’

થોડું ચાલીને તેઓ આગળ ગયા એટલે એક ધરડો બળદ તેમનાં જોવામાં આવ્યો. તે એક થોરની વાડની બાબુએ ઊભો હતો. વરુ બોલ્યો : ‘ આને હવે પૂછી જોઈએ. તેણે ધણી ચોમાસાં ગાળ્યાં લાગે છે. ’

શ્રમણે એ બળદ સમક્ષ જઈને પોતાની અધી હકીકત કહી અને વાજબી સુધાદો આપવાની વિનંતિ કરી. બળદ કંડી નજરે જોઈ રહ્યો હતો એટલે તેની દષ્ટિમાં કટુતા હોવાનો શ્રમણને સંશય પડ્યો. તેણે થોડીવાર વિચાર કરીને કહ્યું : ‘ પેસા આંખાએ જે કહ્યું તે ખરાબ જ હતું. તું મારી તરફ નજર કર ! હું કેવળ હાડકાં-ચામડાંના માળા જેવો આજે બની ગયેલો છું. હું હવે મૃત્યુને આરે ઊભો છું એમ કહી શકાય. પણ હું જીવાન હતો ત્યારે તે મને જોયો હોત તો તું મારાં વખાણ કરવા મંડી પડત. એક

ખેડુતે મને દોરના મેળામાંથી ખરીદ્યો હતો. મને તે ખેતર ખેડવા હશે જોડતો. પાણી ખેંચવા કાસ સાથે જોડતો, બહારગામ જવા ગાડા સાથે જોડતો, પથુ હું જરાયે કામમાં ખામી આવવા દેતો નહિ. મારો માલિક મારા પર દિલ દિલ થતો. કોઈ કામની મેં ના કહી નહોતી અને કાઠવાર કરી બૂલ કરી નહોતી. ધણીવાર બળદનું કામ હું એકલો અને ચાર મજૂરોનો જોડો હું એકસો ખેંચી જતો. આથી મારો માલિક ખૂબ કમાયો. મેં તેને એટલું ધન રળી આપ્યું કે તેણે નવું ઘર બાંધ્યું, નવી જમીન રાખી અને ખેડૂતમાંથી ભગીરદાર થયો. મેં તેના ધરમાં પગ મૂક્યો ત્યારે તે હાલથીમાં રાંધેના ને માટીની કચરોટમાં રાંધેલો ખાતો, આજે તેના ધરમાં તાંબા-પિત્તળના વાસણોની અભરાઈઓ ભરી છે. હે શ્રમજી! મેં મારા માલિક માટે કહ્યું, તેના પ્રમાણમાં તો તેં આ વડુ માટે કર્યું જ કહ્યું નથી એમ કહી શકાય. પથુ હું ધરડો થયો એટલે ખેડૂતની યેરીએ મને ભારરૂપ માન્યો, હું નકામું ખાઉ છું. એવો તેણે હિસાબ ગણ્યો અને મને ગમાણ પરથી હાંકીને કસાઈવાડે લઈ જવાનો વિચાર કર્યો. હું ચેતીને ત્યાંથી છટકી ગયો તે આ વગડામાં જે કાંઈ મળે છે તે ખાઈને છુટું છું. પથુ મારું કહેતું એ છે કે માણસ કાંઈ કૃતક પ્રાણી નથી, એટલે તેની પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા બતાવવાનો કરી અર્થ નથી. વરુએ તને શા માટે ન ખાઈ જવો તેનું કાંઈ કારણ મારા બ્યાનમાં આવતું નથી. હવે વડુ ચેતા પર તરાપ મારશે એવા ભયથી હાથ લાંબો કરીને તેને અટકાવવાનો સંકેત કરતો શ્રમજી બોલ્યો : 'જરા ધીરજ રાખજે હો! હજી ત્રીજીની સલાહ લેવાની બાકી છે.'

એટલામાં એક ધરડો માણસ સામેથી આવતો દેખાયો તે કાંઈ સધુઆવા જેવો જણાતો હતો. તેની સફેદ દાઢી તેને ૮૦-૯૦ વરસનો જણાવતી હતી. તેના હાથમાં લાકડી હતી. તેને જોઈને શ્રમજી કહ્યું : 'કાકાજી! તમારા નિર્ધન ઉપર મારી જિંદગીનો આધાર છે.' એમ કહીને તેણે અંધી દડકીકત કહી

સંભળાવી.

એ વૃદ્ધ માણસ શ્રમજીની વાત સાંભળીને વડુ તરફ જોઈ ગુસ્સાથી બોલ્યો : 'અર્યા કૃતક પ્રાણી! કૃત-મનાના કૃષ્ણની તને ખબર છે? જે કૃતક અને છે તેનો પુત્ર તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં કૃતક બનીને તેને કષ્ટ આપે છે. એવો પુત્ર તને થશે, અને તું ગમે જેટલું દુઃખ વેઠીને તેને પાળીપોષી મોટો કરીશ તો પથુ તે તારી પ્રત્યે કૃતતાથી વર્તશે, એવો હું તને શાપ આપું છું. જા!' હાથમાંના સોટા ઉઘામીને તેણે વડુને કહ્યું : 'જા, ચાલતો યા, નહિ તો આ સોટાથી હું તારો મોક્ષ કરતાં વાર નહિ લગાડું.'

'પથુ કાકાજી! તમે મારી વાત તો બિલકુલ સાંભળી જ નથી.' વડુએ ચેતાનો બચાવ કરવા માંડ્યો : 'કૃપા કરીને તમે મારી વાત સંભળો. આજે મને એવો કસીને ખાંખો હતો અને ઝાળીમાં હાંસી-હાંસીને ગૂંચ્યો હતો કે મારાથી શ્વાસ પથુ લઈ શકાતો નહોતો! મને લાગતું હતું કે આ શ્રમજીને હાથે હું હવે મરી જ જવાનો છું, એટલું કષ્ટ મને તેણે ઉપજાવ્યું હતું!'

સાધુ બોલ્યો : 'ત્યારે શ્રમજી પથુ કાંઈક બૂલ તો કરી લાગે છે!'

એ રીતે વિવાદ આગળ ચાલ્યો અને એક પક્ષ તરફથી ફરીતો થવા લાગી, એટલે સાધુ બોલ્યો : 'તમારા માંના કૈની વાત સંભળવી અને કૈના પર વિશ્વાસ રાખવો તે મને કાંઈ સમજતું નથી. કહે છે કે તેં વડુને અચાળ્યો, ત્યારે વડુ કહે કે તેં તેને ખૂબ દુઃખ આપ્યું. આમાંથી જે સત્ય શોધી કાઢવું હોય તો તમે શું કહ્યું તે મારે પ્રત્યક્ષ જોતું જોઈશે જોલ વડુ, ઝાળીમાં પૂરીને શ્રમજી તને બહુ કષ્ટ ઉપજાવ્યું હતું, એમ તું કહે છે, તો બતાવ તું કેવી રીતે પુરાયો હતો?'

'જુઓ!' એમ કહેતાં જ તે ઝાળીમાં પેસવા તૈયાર થયો. વૃદ્ધે ઝાળી પકડી રાખી. પછી તેણે કહ્યું. તે પ્રમાણે તેની ગાંસડી બાંધી. કાન બહાર રહેતા હતા તે જેમ

તેમ અંદર ખોસ્યા.

વડુ એ રીતે બરાબર કેદ થયો, એટલે વૃદ્ધે શ્રમણને ધીમેથી પૂછ્યું : 'તારી પાસે સોટા છે ને ?'

શ્રમણે કહ્યું : 'હા, છે.' પણ એ પ્રશ્નનો હેતુ શ્રમણના ધ્યાનમાં આવ્યો નહિ.

'તો પછી, જોઈ શું રહ્યો છે ?' વૃદ્ધે કપકાલરી આંખે કહ્યું.

'એટલે શું તમે વરુને મારી નાખવાનું કહ્યો છો ?'

'ત્યારે વળી ખીજું શું ? તારી ઈચ્છા ન હોય અને

તારો ધર્મ તેની આડે આવતો હોય તો પછી જેવું તારું નસીબ ! તું એને નહિ મારે તો એ તને મારી નાખ્યા વિના રહેશે નહિ ! તે વખતે તારું જ્ઞાન પણ તારી સાથે જ ફૂંખી જશે ?'

એ વખતે એ બૌદ્ધ શ્રમણમાં જે જ્ઞાન પ્રકટ થયું તે જ્ઞાને કરીને તેણે બંધાયેલા વડુ ઉપર સોટાખાંચ ચલાવી, પેલા વૃદ્ધ સાધુએ પણ પોતાના સોટા વડે તેને મદદ કરી અને એ રીતે વડુના અંત સાથે ક્યા અને ડાકણના ઝઘડાનો પણ અંત આવ્યો.

પ્રબોધ

કોણ

મારી આંખલડીમાં બ્યાપી રે

કોણ રહ્યું સુખ આપી ?

મારી લોહી હુઝારની બાળી રે,

કોણ રહ્યું ઉર આપી ?

મારાં દિવસ દરિયાનાં ઊંડાં રે,

કોણ રહ્યું જળ માપી ?

મન એકલવાયાં જૂઠાં રે,

કોણ રહ્યું સંગ આવી ?

મારી રણની રેતી સૂકી રે,

કોણ રહ્યું જળ પાઈ ?

મારાં બળતાં ગગને જૂકી રે,

કોણ રહ્યું છવરાઈ ?

મારી કાજળ કાળી રાતો રે,

કોણ રહ્યું અજવાળી ?

મને છેવટ રાખી સૂતો રે,

કોણ ગયું દર્દ તાળી ?

પારાશય'

પરોડનું પંખી

પરોડનું હું પંખી.

પૂર્વ ગગનમાં અરુણોદયને

રહ્યું પ્રતિપલ અંખી. પરોડનું

કુસુમસુરભિ ને આકળ તરસે,

રંગીન થઈ દિરણે ત્યાં વરસે,

અરસપરસ નયણાં આકર્ષે,

રહ્યું તેજ એ અંખી. પરોડનું

અવનિગગન તેજે છવરાયે,

લતાશુલ્ભ સુરભિત લહરાયે,

કંક કંઠ મંગલરવ ગાયે,

એ કુલર્તુ હું પંખી. પરોડનું

વિશ્વ વિષે ભાવો અતિમંગલ,

એ જોવા આતુર મન અંચલ,

ધન્ય બને જીવન એવી પલ,

રહ્યું પ્રતિપલ અંખી. પરોડનું

નેત્રરક્ષાની કેળવણીની અગત્ય

મનવજીવનના વિકાસ માટે, તેને સ્પર્શતા દરેક ક્ષેત્રમાં સમયના પ્રવાહ સાથે હમેશા ફેરફાર થતા જ રહ્યા છે. કેળવણી માનવ જીવનના ધડતર માટેનું ખાસ અગત્યનું સાધન છે. કેળવણી દ્વારા માનવ-જીવનના અનેક પાસાઓના અનેકવિધ વિકાસ માટે અનાદિ કાળથી જુદી જુદી રીતે પ્રયત્નો થતા રહ્યા છે. આ રીતે કોઈપણ રાષ્ટ્રની સારકારિક, નૈતિક, સામાજિક અને આર્થિક, જોડાઈ કે નાગી પરિસ્થિતિનું કારણ તે રાષ્ટ્રની કેળવણી જ હોય છે કારણ આ પરિસ્થિતિનું ધડતર કરવાની ફરજ કેળવણીને જ સોંપાયેલી છે.

માનવજીવનની જરૂરિયાતોમાં સૌથી પહેલી જરૂરિયાત—‘પહેલું સુખ તે જાને નર્મ’—નીરોગી શરીરનો છે. શરીરને નીરોગી રાખવા માટે (૧) શરીરની જરૂરિયાતો—વ્યાયામ, ખોરાક અને આરામ કચાર અને કેવી રીતે ઉપયોગમાં લેવા તેનું જ્ઞાન, વિગત-વાર સમજ, અને તાલીમ કેળવણીની સંસ્થાઓ મારફતે મળવાં જોઈએ. આટલેથી જ ન અટકતા, વ્યાયામ કેવો, કેટલો અને કચારે કરવો; આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ખોરાકની વાનગીઓની પુનઃરચના કરવી, ખોરાક ખાવાનો અધિકારી કોણ તે સમજાવવું, ખોરાક કેવી રીતે ખાવો, ખોરાકમાંથી શુદ્ધ લોહી થાય અને શરીરને જરૂરી પોષણ મળે તે માટે શું કાળજી રાખવી વગેરે ખૂબ ઝીણી ઝીણી વિગતો સાથે શીખવવું જોઈએ અને દરેક વિદ્યાર્થીએ તેને જીવનમાં વણી, આરોગ્યના નિયમોની સ્વાભાવિક રેખા રૂપે સ્થાપના કરી જોઈએ. (૨) શરીરને લાગતા ધસારાનાં સાચાં કારણોમાં, આરોગ્યના અજ્ઞાન ઉપરાંત શરીરના દરેક અંગને સાચી રીતે વાપરવાનું જ્ઞાન અને તાલીમ કેળવણીની સંસ્થાઓ દ્વારા જ અપાવી જોઈએ. (૩) શરીરને સાચવવાની

શુભતામાં આખનાં દરેક વગર દવાએ મટાડનાર તરીકે અને આંખ વિશે પુસ્તકો લખનાર નાણીતા ટોકટર અહીં એક સૂચના કરે છે જે દરેક વિચારવા જેવી છે

અને રોગ ન થવા દેવાની રીતોના સંસ્કાર અને તાલીમ પણ કેળવણીની સંસ્થાઓ દ્વારા જ અપાવવાં જોઈએ. જો આ ત્રણ મુદ્દાઓની કેળવણી, કેળવણીની સંસ્થાઓ આજે શરૂ કરે તો, દર વર્સે જે બાળકો આ તાલીમ પૂરી કરી વ્યવહાર જીવનમાં પ્રવેશે, તેમને દવા, ટાકટર અને દવાખાનાની જરૂર લાગશે જ પડે. કારણ તેમના જીવનમાં સાચવણી, સંભાળ, રોગ ન થવા દેવાની વૃત્તિ અને ઓછામાં ઓછો ધસારો લાગે તે રીતે શરીર અને તેના અંગોને વાપરવાની રેખા સ્વાભાવિક બની ગઈ હશે. તેઓ શરીરને નીરોગી રાખવાની અને આરામ આપવાની અગત્ય સમજી તેના સમજ રીતે અમલ કરતાં હોવાથી તેમને માટે આરોગ્યનો અત્ર સફળ રીતે ઉકેલી જશે. ‘પહેલું સુખ તે જાને નર્મ’ એ વાક્ય માત્ર ભીંત પર લટકાવી રાખવાનું સુવાક્ય મટી, જીવનમાં વણાયેલી એક સુખદાયી નક્કર હકીકત બની ગઈ હશે. આંખ શરીરમાં સૌથી વધુ ઉપયોગી અને સૌથી વધુ કામ કરનારી હોવા છતાં સૌથી વધુ બેદરકારીના ભોગ બનેલી છે. દુનિયાની સાથે સંબંધ બાંધી આપવાની; શરૂઆત આંખથી થાય છે. અને જીવનના અંત સુધી તે એકધારી રીતે માનવના અગત્યના જીવનસાથી તરીકે રોજના સોળ સોળ કલાક કામ કરી પોતાના કામ ઉપરાંત, બીજાં અંગોના કામકાજ પર જીજ્ઞાસુશરી દેખરેખ તે રાખે છે. આ રીતે મહિનામાં પાંચસો કલાક અને વર્સે છ હજાર કલાકની કામગીરી કરીને, જરાપણ કાળજી, સાચવણી અને આરામના અભાવે આંખ અમુક વર્સે કામ આપવાને નાકાચક બની જાય છે. મોટી ઉંમરે જ્યારે, શરીર અને આંખ ધસારા જાય છે અને કામ આપી શકતી નથી ત્યારે જ તેના પ્રત્યે દાખવેલી બેદરકારીના આપણને ખ્યાલ આવે છે. જ્યારે આ ખ્યાલ આવે છે ત્યારે શરીર પણ ધસારા જ ગયું

હોય છે એટલે ઘસારાથી જીભા થયેલા રોગને મટાડવામાં મોડું વિધન જીભું થાય છે. આ પરથી સાબિત થાય છે કે, જીવનની શરૂઆતથી જ શરીરનાં અંગોને અને આંખને સાચી રીતે વાપરવાની રીતોની અને આરોગ્યના નિયમોની કેળવણી અને તાલીમ દરેક માનવને બાલમંદિરથી શરૂ કરી, મહાશાળાની કેળવણી સુધી વ્યવસ્થિત રીતે મળે તેવો પ્રયત્ન કેળવણીમાં થવો જોઈએ.

રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી, કેળવણીમાં કેટલાક આવકારદાયી ફેરફાર થયા છે. શારીરિક શિક્ષણને ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ જ્યાં લગી શિક્ષણ લેનાર બાળકો અને તેમના વાલીઓ તેની અગત્ય ન સમજે ત્યાં લગી ફરજિયાત કરેલા શારીરિક શિક્ષણનું કોઈ અસરકારક પરિણામ લાવી શકાય નહિ. આ માટે તો સૌથી પ્રથમ બાળકોના વાલીઓના માનસને કેળવીને, તેમને આ નિયમમાં રસ લેના કરી, શારીરિક કેળવણીની જીવનમાં અગત્ય સમજાવે તેવા કાર્યક્રમો વરસમાં અનેક વખત ગોઠવી, વાલીઓના માનસમાં શારીરિક શિક્ષણની અગત્ય સિદ્ધ કરવી જોઈએ. જો એમ થાય તો જ, તેમની મદદથી બાળકોને તેમાં રસ લેતાં કરી શકાય. અત્યારે કેળવણીમાં બિનજરૂર વસ્તુઓનું ભારણ કરવામાં આવ્યું છે. આ વસ્તુઓ વધવાને કારણે, આપનાર અને લેનાર બંને માટે કેળવણી પહોંચી ન શકાય તેવી ભારે થઈ ગઈ છે; અને આરોગ્યરક્ષા અને નેત્રરક્ષા જેવી કેળવણીની પાયાની જરૂરિયાતો આકાત રહી ગઈ છે. આરોગ્યરક્ષા અને નેત્રરક્ષાની કેળવણી અને તાલીમ માનવજીવનની સૌથી વધુ અગત્યની જરૂરીયાત હોવાથી, તેને કેળવણીમાં સદ્ગુણતાપૂર્વક કેવી રીતે દાખલ કરી શકાય તે વિચારવાની જરૂર છે. ગુજરાત સમાચારમાં આવતા નેત્રરક્ષા વિષેના મારા લેખો વાંચીને ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રના કેળવણીમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિ તરફથી તેમજ કેટલીક આગેવાન વ્યક્તિઓ તરફથી ‘નેત્રરક્ષા તો તાલીમને કેળવણીમાં કેવી રીતે દાખલ કરી શકાય?’ તે વિષે વિસ્તૃત ચોજના ધડવા અને વિનંતિ કરવામાં

આવી છે.

ચોજનાઓ ધડવા કરતાં બને તેટલું વધુ કાર્ય કરવામાં હું માનું છું. તેમજ આજે સારાથે દેશમાં ચોજનાઓનો અમલ કરવા કરતાં, ચોજનાઓ ધડવામાં અને તેની વિચારણાઓમાં વધુ સમય, પૈસા અને શક્તિ ખર્ચાય છે એટલે આવી ચોજનાઓનો વ્યવહાર અમલ કરવાની તૈયારી કોઈ સંસ્થા ન બતાવે, ત્યાં લગી ચોજનાને બહાર મૂકવાનું મેં મોકુફ રાખ્યું હતું. પરંતુ હવે કેટલીક સંસ્થાઓ આ ચોજનાનો પ્રયોગ કરવા ઇચ્છતી હોવાથી, ચોજના રજૂ કરવાની ફરજ જામી થાય છે. ચોજના રજૂ કરતા પહેલાં, ચોજના ધડવાનું કારણ સમજી લેવાની જરૂર છે. અત્યારની નેત્રરક્ષા વિષેની બેદરકાર પરિસ્થિતિ સમજી લેવાની જરૂર છે. કારણ આડકતરી રીતે આ બે જવાબદાર પરિસ્થિતિએ જ આપણને આ શુભકાર્ય કરવા પ્રેર્યા છે.

આરોગ્ય સાચવવાના ખ્યાલનો વિરોધ કરતું આજનું માનસ:—પહેલાના સમયમાં દરેક માણસ પોતાના શરીર પ્રત્યેની ફરજ સમજતો, કારણ, એ જમાનામાં માનવશરીરને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેનું સાધન ગણનામાં આવતું. દરેક માણસ આરોગ્ય સાચવવાની ફરજને પવિત્ર સમજી તેનું પાલન કરવા શરીરને સ્વચ્છ અને નીરોગી રાખવા પ્રયત્ન કરતો. આ જાતની શરીરરક્ષા અને આરોગ્યરક્ષાની ભાવના દરેક માણસમાં હતી. માદા પડતું એ શરમજનક ગણાતું અને દવા ખાવી એ તો એથીયે વધુ શરમજનક ગણાતું. આરોગ્યના નિયમોનો ભંગ એ શરમની વાત ગણાતી. દરેક માણસ આરોગ્યના નિયમો પાળવા પ્રયત્ન કરતો; અને તેમ કરવામાં ભૂલ થતી, આરોગ્ય ખોરવાતું અને માદગી આવતી તો તેનું કારણ શોધી, ભૂલ સુધારી કુદરતી રીતે વડે—ઉપવાસ, શરીરશુદ્ધિ અને આરામ જેવા સાદા ઉપચારોથી દરેક પોતાનું શુભાવેલું આરોગ્ય પાછું મેળવી લેતો. આરોગ્યની પુનઃસ્થાપના કર્યા પછી આરોગ્યના નિયમોના પાલનમાં ભૂલ ન થાય તે માટે વધુ કાળજી રખાતી. શુદ્ધ વિચારો

અને નીરોગી શરીરની અગત્ય સૌ કોઈ સમજતું અને સમજાવતો સાચો અમલ કરતું. એ જમાનામાં આ રીતે સૌ કોઈ ભક્ત હતા; અને ભગૃતિપૂર્વક જીવન જીવતું. આ ભગૃત જીવનમાં જે રસ અને આનંદ હતો તે આજના જીવનમાં ભોવામાં આવતો નથી. કારણ જીવન આજે ભગૃત મટીને અન્યગૃત બની ગયું છે.

હવે જમાનો મદલાઈ ગયો છે. ભગૃતિનો જમાનો ગયો છે અને અભગૃતિ અને યંત્રવત્તાનો જમાનો આવ્યો છે. જીવન ખોય વગરનું યંત્રવત્. પરાધીન, અને અભગૃત બની ગયું છે. માણસ આજે શરીર પ્રત્યેની કોઈ ફરજ સમજતો નથી. તેમ જ આજના જીવનમાં કોઈ ખોય નથી. આજે માંદા પડતું અને મરતું વધુ ને વધુ સામાન્ય અને સ્વાભાવિક બનતું જાય છે. વધુમાં વધુ દવાઓ અને ઇન્જેક્શનોનો ઉપયોગ કરવો તે આજના જીવનમાં વૈભવશાળી જીવનની એક નિશાની ગણાય છે! માંદા થવાનું કારણ કોઈ આજે શોધવા પ્રયત્ન કરતું નથી, તો પછી માંદગીનો ઉપાય જાતે શોધવાની કે આરોગ્યના નિયમોનું પાલન કરવાની તો વાત જ ક્યાંથી? પહેલાંના સમયમાં આરોગ્યના નિયમોના પાલન પર વધુ ઝોક હતો, આજે દવાઓના ઉપયોગ પર અને વધુ ને વધુ પરાધીન થયા પર વધુ ઝોક છે. પહેલાં લોકો ભગૃત રહી જીવવા માટેના જ વધુ પ્રયત્ન કરતા, જ્યારે આજે લોકો મરવાના જ વધુ પ્રયત્નો કરે છે! આજનું જીવન એટલે સાળ હોય ત્યારે માંદા થવાનો પ્રયત્ન અને માંદા થવા પછી, દવાની મદદથી સાળ થઈ ફરીથી માંદા થવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરવો તે.

આજના પરાધીન માનસવાળા જીવનમાં, સેંકડો વરસોથી પારકારે દાણે આરોગ્ય અને નેત્રરક્ષા કરાવીને આપણે શું મેળવ્યું તેનું કોઈએ તટસ્થ રીતે સરવૈયું કાઢ્યું છે? જે આરોગ્યની રક્ષા આરોગ્યના નિયમોનો ભંગ કરવાનું ચાલુ રાખીને માત્ર દવાઓથી જ થતી હોત તો આજે આરોગ્યનો અમલ ઉકળી ગયો હોત. સત્ય હકીકત શું બની છે તે સૌ કોઈ જાણે છે;—આરોગ્યરક્ષા અને નેત્રરક્ષા જાતે

કરવાનું આપણે ભૂંટી જ ગયા છીએ, અરોગ્યરક્ષા અને નેત્રરક્ષાનો અમલ ગંભીર બન્યો છે. આપણા શરીર માયક્રોગર્હા, રોગના અભનારૂપ, દવા પર જીવનારાં બન્યાં છે. કરોડો રૂપિયાને ખર્ચે દવાઓ બનાવવાના કારખાનાં અને તેનો ઉપયોગ કરનારાં દવાખાનાં બંધાયે જાય છે, પરંતુ જનતાને; આરોગ્ય સાચવતાં રોગમુક્ત રહેતાં શીખવવા માટે અને પોતાના શરીરને જાતે જ સાચવતાં, રોગમુક્ત રહેતાં શીખવવા અને આરોગ્યના નિયમોનું પાલન કરવાના સંસ્કાર અને તાલીમ આપવા સંસ્કાર પાસે પૈસા કે રક્ષણમાંથી કશું જ નથી. આ પરિસ્થિતિ આપણે કેવું આધિનું અનુકરણ કરીએ છીએ તેનો સચોટ પુરાવો છે.

બીજી બાજુમાં, જે દેશોનું આપણે આધિનું અને અધૂરું અનુકરણ કરીએ છીએ ત્યાં ઝીણવટભરી તપાસ કરતાં જણાય છે કે, ત્યાં જનતાનો મોટો ભાગ આ પરાધીન પરિસ્થિતિમાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ ‘રોગ ન થવો દેવામાં’ માનતા થયા છે; અને રોગમુક્ત રહેવું તેને એક મહા પવિત્ર ફરજ સમજી, રોજંદા જીવનમાં રોગમુક્ત રહેવા આરોગ્યના નિયમોનું પાલન દર ઘડિયે કરવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. આ ભગૃતિ તેમના જીવનમાંથી કુટ્ટેવાને દૂર કરી, સાચી આરોગ્યદાયી ટેવોની સ્થાપના કરે છે અને Prevention is better than Cure એ સોનેરી સુવાક્ય તેમના જીવનની સુગંધ બની જાય છે.

આરોગ્યરક્ષાની ગયેલી ભગૃતિને પાછી લાવવાનું કાર્ય કેળવણીની સંસ્થાઓ દ્વારા અસરકારક રીતે થઈ શકે. આરોગ્ય અને નેત્રરક્ષાના સંસ્કાર વ્યવસ્થિત રીતે બાલમંદિરથી શરૂ કરી, માધ્યમિક શાળાઓ, મહાશાળાઓમાં ચાલુ રાખી, તેની વારંવાર કસોટીઓ કરવામાં આવે તો, કેળવણી પૂરી કરી જીવનમાં પ્રવેશો ત્યારે બાળકમાં આ સંસ્કાર ટેવ રૂપે સ્થપાઈ ગયા હશે જેનો અમલ તે પોતે તો કરશે જ અને તેથી જ આગળ વધી શરીર અને તેના અંગોને અમરહિત રીતે વાપરનાં અને આરોગ્યના નિયમોનું પાલન કરતાં તે પોતાનાં બાળકોને નાનપણથી જ

શીખવશે. આ રીતે કેળવણીમાં આ સંસ્કાર અને તાલીમ આપવાનું શરૂ કર્યા પછી, દસ વરસમાં રાષ્ટ્રમાં આરોગ્ય અને નેત્રરક્ષાની સાચી સમજવાળું વાતાવરણ આપણે પેદા કરી શકીશું. નિષ્ણુઓની મારફત વ્યવસ્થિત અને પદ્ધતિસર કામ લઈને આપણે શાળાનાં બાળકોને પોતાનું આરોગ્ય જાતે સાચવતા કરીશું. રોગી અને નબળી આંખવાળા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર ઘટાડો કરી શકીશું. રાષ્ટ્રમાં આ યોજનાના અમલથી આરોગ્ય સાચવનારની સંખ્યા વધશે; રોગીઓની અને રોગોની સંખ્યા ઘટશે; અને એ રીતે નીરોગી જનતાની સંખ્યાનો આંક ઊંચો આવશે.

આરોગ્ય અને નેત્રરક્ષાની કેળવણી અને તાલીમ, કેળવણીની સંસ્થાઓમાં દાખલ કરવી હોય તો તેનો સ્વીકાર આખા પ્રાંતે કરવો જોઈએ. અસંસ્કારક પરિણામ લાવવા માટે, પ્રાંતની શાળા અને મહા-શાળાઓમાં નિષ્ણુઓ મારફત જનગતિપૂર્વક નીચેની

યોજનાનો અમલ કરવો જોઈએ.

૧. નેત્રરક્ષા અને આરોગ્યરક્ષાના પાઠો તૈયાર કરાવી શાળા અને મહાશાળાનાં પાઠ્ય-પુસ્તકોમાં દાખલ કરાવવા, અને પરીક્ષાઓમાં આરોગ્યરક્ષા અને નેત્રરક્ષાના વિષયને મહત્વનું સ્થાન આપવું.

૨. શાળા અને મહાશાળાના વ્યાયામ શિક્ષકોને આરોગ્ય અને નેત્રરક્ષાની કેળવણી અને તાલીમ આપી ટ્રેઇન કરવા અને તેમની મારફત વિદ્યાર્થીઓના આરોગ્યની અને આંખની રક્ષા કરાવવી. તે વિષેના સાચા પ્રગતિપત્રો રખાવવાં અને સંસ્થાના આરોગ્ય અને દૃષ્ટિની રક્ષા ગરામર થાય છે કે કેમ તે જોવું.

૩. આરોગ્યરક્ષા અને નેત્રરક્ષાનો રસ બાળકોમાં ઉત્પન્ન કરવા આરોગ્યવિકાસ અને દૃષ્ટિવિકાસ હરીફાઈઓ યોજવી. હરીફાઈઓની વિગતો જરૂર પડ્યે નક્કી કરી શકાય.

✱

લાલશંકર વેં રાવલ

વહેવાર

જગ માગે વહેવાર.

જનમ હોય કે મરણ સદા એ સરખા બે તહેવાર !
જગ માગે વહેવાર.

પ્રેમ તણી કિંમત અંકાતી કેવળ ભિમિ-ધૂળ !
સરખાં થાતાં બન્ને સુંદર ફૂલ હોય કે શૂળ !
સૌની આ એક જ છે વાણી,
લેવા-દેવાનાં સૌ પ્રાણી.

પ્રેમ અમારે કરવો છે શું ? એમાં શો લહેવાર !
જગ માગે વહેવાર.

પ્રેમ હોય કે વેર, દહી નાં સંબંધો એ જોતા.
વહેવારમાં ખપવાને સૌ ખરી ભાવના જોતા,

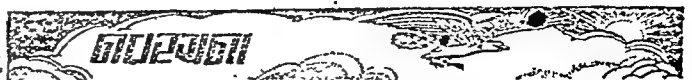
ભાઈ, ભગિની, માતા-પિતા,
વહેવારમાં બસ મંડમાતા,
સ્નેહ તણી હરરાજી સૌને લાગે છે મજેદાર,
જગ માગે વહેવાર.

શાયર ! તું પણ પ્રેમ ભૂત્રી બ,
રહેંસી નાખ હૃદયને,
વહેવારમાં તુંય ફૂલી બ,
ભૂંસી નાખ પ્રણયને

કારણ ? જીવનું આ દુનિયામાં,
હરરાજી તી આ દુનિયામાં !

‘લીધું-દીધું’ની રમતોમાં તું પણ છે રહેનાર;
જગ માગે વહેવાર.

✱

બીજું બાળક

આપણા ગરીબ દેશમાં કુદુંબનિર્વાજનની કેવી અને કેટલી જરૂર છે એ આજના મધ્યમવર્ગની વિભાસણને આવેદન રજૂ કરતી આ વાર્તા છે. મૂળ મરાઠીમાંથી અનુવાદ કરનાર છે શ્રી. ગોપાળરાવ વિદ્યાસ. ગુજરાતી કરતાં મરાઠી હોમકો મધ્યમવર્ગને સુંદર રીતે વાર્તામાં રજૂ કરી શકે છે.....

‘મને વહેમ છે ...ને બીક પણ લાગે છે....’

કુંદાના ધુળરીભ્યાં એ બોલને કારણે જાણે એના ધરસંસાર આખો ધૂણી જાયો. જીતે નાનકડી અલ-રાઈ (રેન્ડ) જોડી તેના પર રાખેલી આંખોની મૂર્તિ સામેના ઘીના દીવાની જ્યોત પણ ધ્રુવ રહી અને પલગથી ટેબલ સુધી જોડેલા ટેબલ વેમ્પના અંદરના તાર (ફીસામેન્ટ) પણ ચમકી જાયો. રસોડામાંનાં ખાલી વાસણો, એઠી થાળીઓ, તેમજ બહારના રૂમ મહિનું સવારનું ઓપું તથા વળગણી પર સુકાતાં કપડાં વધુ ઉદાસીનતાભર્યાં લાગ્યાં. ખૂણામાં રાખેલું પારલું જાણે ધ્રુવઃ બોલતું હોય તેવા ક્યુબટ કરી રહ્યું.

એ રૂમવાળા અને એડી માનવીના એ ધરસંસારમાં એટલા બોલ બોલવાનું પણ ગઈ કાલ સવારથી જ કુંદાને માટે સુરેલી ભર્યું થઈ પડ્યું હતું. એવું કંઈ બોલવું પડે, એવું તેવું કંઈ બને, તો જીવન જાણે નિરતેજ બની જવા જેવું લાગતું હતું. એવું કંઈ ન હોય, ન બને, તે સારું કુંદા માતાજીની કૃપાવાચના કરતી હતી, ને છતાં ધીરે ધીરે ચોક્કસ રીતે તે બનવાનું જ છે એમ તે સમજી ગઈ હતી. તે ગઈ હતી, ખાવરી બની હતી! આખરે વાળુ ઉકેલ્યા પછી એઠી થાળીઓ એમ ને એમ રહેલા દઈ તેણે ધનંજયને કહ્યું: ‘મને વહેમ છે ...ને બીક પણ લાગે છે....’

સનેકા બાબાના પારણાને એક હીંચકો નાખી ધનંજય સોપારી શોધતો હતો. આમ કુંદાને તુરત બકાર આવીને બોલતી સાંભળી તે ચમક્યો, અચ્છા હાથ-

મહારાષ્ટ્રમાં કન્યાદાન વખતે ચોરીપૂજન અર્થે રાખેલી માતાની મૂર્તિ કન્યાને વળાવવા વખતે વધુર મૂર્તિને પોતાની સાથે શુકન તરીકે હમેશાં લઈ જાય છે.

વાળી અને કપાળે પૂરસેવાનાં મોતીવાળી કુંદા થું કહેવા માગે છે તે પહેલાં તો તે સમજી નહિ; બાધાની જેમ તે માત્ર કુંદા ભણી જોઈ રહ્યો.

આખર કુંદાએ નાઈલાજ બની થોડોક ખુલાસો કર્યો. ને પછી ધનંજયના મનમાં પૂરે પ્રકાશ પડ્યો. કુંદાના નેત્રમાંહેની બ્યાકુળતા દેખી આખરે જેમતેમ કરી એણે પૂછ્યું: ‘સાચી વાત’ ના ના, એમ તે કેમ બને, કુંદા?’

‘વળી પાછાં મને પૂછે છે?’ કુંદાના ગભગભેલા અહેરા ઉપર એક અણગમતની છાપા ચમકી ગઈ. પતિને ત્રાસ પાડીને બધું કહેવું પડ્યું, અને છતાં હજી એ સામા સવાલો કરતો હતો તેથી તે ત્રાસી જોડી. તેના મોં પર આવેલો આવેશ જોતાં અત્યાર સુધી મૂકાઈ રહેલા ધનંજયના મોં ઉપર પણ લાલાશ તરી આવી; પોને જાણે શુંગાર હોય એવું એને થઈ આવ્યું. છતાં પુરુષને હાજતી દિંમત ધારણ કરી તેને કહ્યું: ‘ખાલી વહેમ જ છે ને? એ તો એની મેંજાએ દીઁ થઈ જશે’

‘પણ મને કંઈ સૂઝતું નથી કશી ગમ પણ પડતી નથી.’ કુંદાએ નિરાશાના ઉદ્દગાર કાઢ્યા. બંને જણાં હવે એકબીજા સામે આંખ માંડી શકતાં ન હતાં, એટલે તો ટેબલ પર પડેલી એકલાં થયેલાં મિલોની કામળ પેટી તરફ બીંત પાસે ગોડવેલી ટૂંક તરફ અને ખૂણામાં પડેલાં બાબાના રમકડાં તરફ બંને જોતાં લાગ્યાં. અચાનક બારીમાં પડેલી સોપારી ધનંજયની નજરે ચડી અને ઉઘાડી તપેલીઓ ઉપર બેસતી માળીઓ ભણી કુંદાનું બાન ગયું. બંનેએ વળી સામસામે જોઈ લીધું, પતિ પત્ની વચ્ચે તાજેતરમાં નિમોણ ચયેલો નાજુક રેનેહતું સહેજ કંપી જાયો, અને વળી બંને પેતપોતાને કામે લાગી ગયાં.

*

ઐહામ પ્રાંતની નવી નવલકથા હાથમાં લઈ ધનંજય રાત્રે મોડે સુધી બેઠો હતો. પોતાના માનીતા લેખકની નવી નવલકથા વાંચવા માટે ઓફિસમાંથી આવ્યો ત્યારથી તે ઉતાવળો થયો હતો. વાળુ થઈ રહેતાં સુધી બાબાને રમાડવો પડ્યો; રાત્રે (રેડિયો ન્યૂઝ) પૂરા થતાં સુધી એને જરાયે નવરાશ ન મળી. તે પછી પથારીમાં તે નિરાતિ લાગી થયો. પરંતુ ધણાં પાનાં ફેરવાઈ ગયાં છતાં ચોપડીમાં એનું મન ચોટયું નહિ. પાડોશીના ઘડિયાળમાં અગિયારના ટકોરા સાંભળ્યા ત્યારે પુસ્તક બંધ કરી મનમાં જરા દિંમત આણી તેણે મોં બંધાર કાઢ્યું. પેલા બાળુ બીંત પાસે બેસી કુંદા બાબાનાં ઝગમગ અને બાળોતિયાં સંકલતી હતી. તેના સામે જોઈ તે બોલ્યો : ‘કુંદા’

કુંદાએ મોં જોયું કરી ધનંજય લાજી જોયું. તેની દૃષ્ટિમાં અત્યારે ગભરામણ અને સાથે સાથે શ્વેતતા વધ્યાં હતાં. લાલિ સંકટ વિષે કેવળ વહેમ જ નહિ પણ તેના મનથી ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. ધનંજયે યાચનાભરી નજરે તેના લાજી જોયું. કુંદાએ પોતાની આંખો વળી પાછી બાબાનાં કપડાં લાજી વાળી લઈ ધીરે ધીરે કહ્યું : ‘બીલું તો કાંઈ નહિ, પણ બાબો હળુ કેટલો નાનો છે !—તે પાછું તરત જ—’

પારણાની પાછલી બીંતે છ મહિના પહેલાં પેન્સીલથી લખેલી બાબાની જન્મતારીખ ટચુબલાઈટની જેમ ઝગમગ, થથરી. સુવાસ અર્થે કુંદા પિયર ગઈ હતી ત્યારનો વિરહ અને સ્વતંત્રતા, તેમજ બાબાને લઈને તે પાછી આવ્યા પછી ઘરમાં બિલો થયેલો ગોટાળો અને આનંદ, બધાં ધનંજયની નજરે તરવરી રહ્યાં. આ બધું હવે પુનરાવર્તન પામશે, એવડાં, એ વિચારે તે સહેજ સંકોચાઈને રૂમમાંહિની સંક્રાંતિ અને બીડ તરફ જોઈ રહ્યો.

‘બાબાને ઠીક નથી રહેતું—’ કપડાંની પોટકી વાળતાં વાળતાં કુંદા બોલી, ‘અને મારી માદગીની રોજની પરડ બીડી જ છે. પ્રસૂતિવેળા થયેલો ત્રાસ યાદ

આવતાં હળુપ ધુભરી છૂટે છે. એમ થઈ જાય છે કે હળુ કાલે જ એ બધું બોગવ્યું છે ત્યાં વળી ફરી આવતી કાલે જ...’ કુંદાને ગળે ડૂમો લરાયો. જે અગ્નિપરીક્ષામાંથી પોતે હળુ થોડા જ મહિના પહેલાં પસાર થઈ હતી, તેજ કસોટીકાળ વળી પાછો સામે આવેલો દેખતાં જાણે તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં !

બાબાનાં કપડાંની પોટકીઓ પારણા તળે તેમજ પલંગ નીચે પાછી મૂકી દેવામાં આવી. કપાળે વળેલો પરસેવો સાડીના છેડાવતી કુંદાએ લૂછ્યો ને ખાલો ભરીને પાણીની ધાર મોંમાં રેડી. ‘કુંદાતું દિલ્લું લાંબુ ગળું જોતાં ધનંજયને થયું કે કઈક દિંમત આવે તેવું, જરા ગમ્મત પડે તેવું દૃશ્ય બોલવું. પણ શું બોલવું ને કેમ બોલવું તેનો માર્ગ હાથ આવતો ન હતોહશે, હળુ તો વહેમ જ છે ને ! એ તો બધું પતી જશે...બીલું બાળક થાય તોપણ એવું શું બગડી જવાતું છે ? સામેવાળા પેલા પાડોશીને ત્યાં તો દરેક વરસે ફરીફરી પારણું ખૂટે જ છે.....મારી દાદીમાને અદાર બાળકો થયાં હતાં, ને દરેક વખતે તેની અને બાળકની તાબિયત સુધરતી જ જતી હતીકુંદા ! જરા દિંમત રાખ; એમાં બીવા જેવું શું છે.....આમ ઘણી રીતે વિચાર કર્યો પણ કોઈ વાક્ય અરોબર ગોઠવાતું ન લાગ્યું !

આખરે તે બોલ્યો : ‘કુંદા ! આવની કાલે આપણે ઝોકંટરને મળીએ. બાબાતું વજન પણ કાલે કરાવવાતું છે; યાદ છે ને ?’

‘હવે તો ઝોકંટર જ ગુરસે થશે ! ને થોડા દિવસો પછી લોકો પણ હસશે. મને મોઢું બતાવતાં પણ શરમ આવશે—’

ધનંજય ઝોશીકું બોળામાં રાખી તેને ટેકે કુંદા લાજી જોઈ રહ્યો. સામેની બીંતે કુંદાનો પડછાયો ખૂબ વિશાળ આકાર ધારણ કરી રહ્યો હતો. વળી પાછી તેને ગત વર્ષની વાતો યાદ આવી. કેટલો ફેરફાર થઈ ગયો હતો ! તે વેળા કુંદા ખુશીમાં આવી નાચી

જાડી હતી ! મને મહેમ છે—કુંડાં એટલી બધી રાજ
યર્ષા છું કે ન પૂછી વાત ! ચાલો ચાલો, આપણે
અત્યારે જ ઝોકટરને ત્યાં જઈને પૂછી લઈએ !' તે
વખતે તો કુંદા જોને તેને બસ એ જ વાત કહ્યા જ
કરતી હતી, સખીઓ સાહેલીઓ વચ્ચે ગર્વભરે
ધૂમતી હતી. કંઈક નવું, કંઈક અભિમાન લેવા
જેવું, કંઈક મનમાન્યું બન્યાનો સંતોષ મળ્યા જેવું
તેને લાગતું હતું. દલીલાઈ વધી હતી; લાડ પણ
વધ્યાં હતાં. તે પછી તો સીમત આવ્યું, તે પછી
મનમાન્યું બાળક, તે તે ય દીકરો !—અને આજે ?
આજે બધું જ ફરી ગયું હતું, અણગમો આવતું
હતું. આજે એ જ કુંદા શરમથી લાજ મરતી હતી.
' મને ભય છે—' એ શબ્દો તે ઉચ્ચારતી હતી પણ
આ વખતે લાડ કરવાને બદલે પનિથી દૂર દૂર રહ્યા
કરતી હતી. પાડોશીઓથી, લોકોથી, ઝોકટરની પાસે
જવામાં આજે તે શરમાતી હતી.'

ધનંજયે જામા થઈ જઈ કહ્યું. 'કુંદા ! એમ ન કર.
પહેલાં આપણે ખાતરી કરી એઈએ.'

‘મને તો ખાતરી જ છે—’

‘જે એમ હોય તો આપણે કાંઈક રસ્તો વિચારશું.’
‘જો વિચાર કરવો છે ? સુવાવડ સારુ હવે પૈસા
ક્યાંથી કાઢવાના છે ? ધરણી વેચવાં છે કે દેવું કરવું
છે ? ને ધારો કે એમ પૈસા મળી ગયા, તોપણ કરશે
કોણ ને કઈ જગ્યાએ ?—અગર તો શું મને પાછી
પિયર મોકલીને આપુછને હેરાન કરવા છે ?’

મુશ્કેલીઓનો માર્ગ કેમ કાઢવો તેનો વિચાર કરવા
ધનંજય જામો થયો હતો પણ કુંદાના સવાલોના
તોપમારા સામે તે ફરી ગયો. પ્રસન્નવેદનાતું ઝેર
કુંદા કદાચ ને શાંતિથી પી જાય, પણ આ બધી
ખટખટ કરે કોણ, ને કઈ રીતે કરે, કર્યાં કરે, તે
સવાલ તો હતો જ ! ચોક્કસ મળતા પગારની
અંદર ગણેલા માણસોના સંસારમાં કોઈ પણ
નવી મુશ્કેલી કે નવા મહેમાન માટે અવકાશ
ન હતો.

કુંદા પાસે જવા જામો થયેલો. ધનંજય બામાનાં
પારણા પાસે ગયો. મચ્છરદાની ખસેડી બાબા સામે
જોતાં જોતાં તેણે ધીરથી કહ્યું : ‘કુંદા ! જો, આમ
આવ; હુન્ન્યો જીવમાં કેવો હસે છે !’

‘તોફાની પણ બહુ થતો જાય છે.’ કહી કુંદાએ
પારણા પાસે આવી બાળોનિયું બદલ્યું. સૂતેશું
બાળક કેવું સુંદર દેખાય ! પારણામાં પોટેશું બાળક
પતિપત્ની સળેડે જુએ એ કેવી આનંદની ક્ષણ છે !
એવું આનંદસુખ કુંદા અને ધનંજય મર્મ કાલ સુધી
રાજ અનુભવતા હતાં. પણ આજે બંને જણાં
પારણા પાસે ઊભાં હતાં છતાં એઓ ખુશીમાં ન
હતાં. હસતા બાબાના દામળ મુખ સામે જોતાં
જોતાં તેમનામાં વધારે પ્રમાણમાં દયાનો અવિસ્તાર
થતો હતો.

મચ્છરદાની સરખી ગોકવી બંને પાછાં વળ્યાં.
એકાએક ધનંજયને કંઈક યાદ આવ્યું. આવી રહેલી
મુશ્કેલીને સજ્જ બનાવે તેની એક મજેની વાત તેને સૂચી.
તેણે કહ્યું : ‘કુંદા ! તારાં ફાઈની દીકરીને પણ
ફરી પાછા...’

‘હું જાણું છું.’ કુંદા બોલી. ફાઈની દીકરીનો
દાખલો આપવાથી કુંદાની મનોવેદના કંઈક ઓછી
થશે એમ ધનંજયે માન્યું હતું, પણ કુંદાએ આગળે
ચાલી ખુશાસો કર્યો, ‘હું જાણું છું, પણ એને
પહેલીવારની તો દીકરી છે એટલે આ ફરી પાછા
જન્મદી મહિના રહ્યા છતાં દીકરાની આશાથી એને
થોડીક હિમત રહે છે. મને પણ પહેલીવાર આ
બાબાને બદલે દીકરી આવી હોત...તો કદાચ ને...’

ધનંજય તો કુંદા સામે મોં ફાડીને જોઈ જ રહ્યો.
કુંદાએ આ બધી બાબતો અત્યાર આગમ્ય વિચારી
લીધી હતી. એને કોઈ જાનનો રસ્તો—દિવાલો
લેવાનો માર્ગ દેખાતો ન હતો ! ઝોકટરનો, પિયરનો,
ફાઈની દીકરીનો, કોઈ વાતનો તેને મન આધાર ન
હતો—પતિનો તો ખાસ નહિ ! હારી જઈ ધનંજય
પતંગ હિપર જઈ પડ્યો અને છત સામે જોડા
લાગ્યો. અણકદાની જામો થયેલી આ મુશ્કેલી કેવી

બીપણુ છે એ વિષે તેને પૂરે પૂરી ખાતરી થતી લાગી. પારણામાંથી બાબાને કાઢી બોળામાં લઈ કુંદા તેને ધવરાવતી બેઠી. આબુ આબુની ગરબ—હેલ્લા અવાજે વધતી જતી રાત્રિના ભાર તળે દબાઈ ગયા હતા. રસ્તા પર રાહદારોઓની અવરજવર અટકી ગઈ હતી; રડિયો બધા શાંત બની ગયા હતા. ઝાંખા દીવાલું અસાધારણ મોટા આકાર ધારણ કરતા પડછાયાઓનું, ટકટક કરતી ધડિયાળના અસ્તિત્વનું અને હૈયામાં ચાલી રહેલા કુદડાટનું ભાન વધતું જતું હતું. એક બાળક કુંદાની છાતીએ બળગતું હતું, ને બીજું તેના પેટમાં ફરતું હતું એને કઈ રીતે જન્મ આપવો? ક્યાં મોટા કરવો? કોણે કરવો? બધું શી રીતે ઉપાડું? વિચારનાં એનાં એ વમળો કુંદાની આંખો ફરતાં દેખાતાં આંખાં કાળાં વર્ણોમાં વધારે ઘેરો રંગ પૂરી રહ્યાં હતાં.

બાબાનું ને પોતાનું બધું સંકેતી લઈ કુંદાએ શરીર લંબાવ્યું ત્યારે ખાર વાગી ગયા હતા. ધનંજય છત સામું જોતો પડ્યો પડ્યો જાગતો હતો, પોતે પરણ્યો ખરો પણ પતિ કેમ થવું એનું જ્ઞાન લીધું નહિ; બાળક થયું પણ બાપની ફરજો શી શી છે તે જાણવા તસદી લીધી નહિ. મર્યાદિત ધરસંસાર માંડ્યો પણ એ મર્યાદિત જ કેમ રહી શકે તે વિચાર્યું નહિ. બધું અધકચરું અને અણધાર જેવું કયું! તે અસ્વસ્થ બન્યો અને હવે આજે નવો ગોટાળો...

તેણે ધીરથી કુંદાને કહ્યું: 'કુંદા! બધો ગોટાળો તો થયો એની ના નહિ હું જ ગધેડા જેવો...'

'તમારો જ વાંક ક્યાં છે?' માથે રાખેલો હાથ બાબુએ ખેસતી કુંદાએ કહ્યું. તેણે પતિ લણી ખૂચ પ્રેમાર્દ્ર દૃષ્ટિથી જોતાં પ્રયત્ન કર્યો. ધનંજયને પણ સહેજ શાતા વળી. તે હસ્યો; હસતાં પગ કાળજી તો વસોતઈ રહ્યાં.

'ના ના, આમ થવું જોઈતું ન હતું!' ધનંજયે કહ્યું. 'પરણ્યા પછી દોઢ વર્ષે બાળક થયું એ તો બાળે ઠીક પણ તરત જ—'

'હવે એ વાત ન કાઢશો...' એ બાળકની પ્રૌઢ માતાની પેઠે કુંદા બોલી. જો કે ધનંજયે ઉચ્ચારેલાં વાક્યો પોતે હેલ્લા એ દિવસથી માથું પાકી બપ ત્યાંસુધી મનમાં ગોળ્યા કરતી હતી.

'હવે બધી યોજનાઓ ફેરવી જોઈશ! બેંકમાં ફક્ત દોઢસો રૂપિયા જ સિંગલ છે—' ખરું જોતાં સવાસો જ હતાં પણ ધનંજયને મોંએ એકદમ મોટો અંકિડો ચડ્યો.

'પણ હજી તો મચ્છી વાર છે. સિરાય—'

'આજે જ એક લીમાનો એજન્ટ મળ્યો હતો.' પોતાની ધૂનમાં ધનંજય બોલી ગયો, 'બાબા માટે આજથી પૈસા જુદા રાખવાની એક મજાની યોજના એણે બતાવી હતી. પણ હવે તો બાબા અંગેની બધી યોજનાઓ લાંગી પડવાની—'

ચમકીતે પારણા લણી જોઈ કુંદા બોલી ગઈ: 'હેં?'

'નહિ તો બીજું શું વળી? હવે કંઈ બચવાનું નથી; ને કદાચને કંઈ બચે તો પણ એમાં બે ભાગ પડવાના! બાબાને ખૂચ લણાવવો, મિલિટરી કોલેજમાં મોકલવો, એવા એવા આપણા મનોરથ હતા. પણ હવે તો બધો જ ખર્ચ એવડો...'

'કેમ એમ ગણો છો? બાબાનાં કપડાં, એનાં રમકડાં, એની ચોપડીઓ, બધું નાનાને કામ આવશે ને?'

'પણ લણાવવાના ખર્ચ તું શું?'

'જેયું જશે! તમે હવે સૂઈ જાઓ.' બહારથી એ બોલ સ્વાભાવિક લાગતા હતા. પરંતુ હૈયું ચિરાતું હતું. વળી વાત અટકાવી દેતા કુંદા એટલું બોલીને પોતે પડખું ફરી ગઈ. માત્ર ધનંજય પિતા તરીકેની ચિંતામાં ગુચરાયો. એકને મિલિટરીમાં મેજરને હોદે પહોંચાડવાનો મનસૂબો જતો કરી હવે બનને માંડમાંડ પોલીસમાં હતાલદાર સુધી પહોંચાડી શકાશે! એક મેજરને બદલે બે હવાલદાર, એક એન્જિનીયરને બદલે બે સુકાદમ, એક પ્રોફેસરને બદલે બે માસ્ટરો... ધનંજયના મગજમાં આવાં કાષ્ટકો ગોડવાવા લાગ્યાં!

પરણા પછી પહેલી જ વાર આજે, કરોઠી ઝંખડો થયો ન હોવા છતાં, અને જ્યાં એકમીન બાણી નામો વાળીને સૂતા ધર માડયા પછી આજે પહેલવહેલી વાર એ રમતુ ધર ધર્મશાળા જેવું ભાસતા વાગ્યું, રોજ રોજે રવિનોથી ખીની જાનો મળીએ આજે જાણે બળીને રાખ થઈ ગયો હોય એમ લાગતું હતું મોડી રાત્રે બાબો રડે છે એવો જામ અનેને એકી સાથે જ થયો છતાં અને ઊઠ્યાં નહિ—કુદા માથુ ચડ્યું હતું તેથી, ધનજય હમેશની પડે આજાસને કારણે આખરે બાબાએ જોરજોરથી રડવાનું આદરો દીધું ત્યારે માડ અનેની જોડ સપૂર્ણપણે જોડી ગઈ ધનજયે ચિંતાઈને કહ્યું ‘ક્યારેના બાબો રડયા કરે છે, એને લે તો ખરી?’

‘તમે જ તેડો ને?’ હું આજે માકી ગઈ છું ને હવે તમારેય તે ટેવ પાડવી જ જોઈશે ને? પાપણાના ભર તમે મીઠાપેની આ મો રાખીને કુદા બોલી

પહેલાં તો ધનજય માથે ઝોડી ગયો, પણ તુરત થોડી વારે ઝોડે ૧ શાન એસરી માથુ બહાર કાઢી અધારામાં આબો ફાડીને જોઈ રહ્યો ચાકીને ઉઘડ રિયતિમા ભુનાઈ ગયેતુ કુખ તેને પાછું યાદ આવ્યું ને તે એકાએક ઝમકી જોડ્યો ‘તમારેય તે ટેવ પાડવી જોઈશે ને?’ ‘તમે જ તેડો ને?’ કુદાના એ શબ્દો એનું કાગળું કેતરના લાગ્યાં મેસક આજ સુધી અધીં રાત્રે જોઈ તે બાબાને તેડતો હતો ખરો, પણ હવે તો—

દરમિયાન કુદા સગપ દઈને બેડી થઈ અને ભવા રાગવી તેણે બાબાને મોડિયામાંથી તેડી લીધો ને પડખામાં સુરાડી ધવરાવવા મંડ્યો પ્રજ્જતા હોય ઉર ધવણનું અમૃત સિચર્યા બાબાનું રડ્યું એકદમ અટકી ગયું, પણ કુદાની આબો આંસુ ઝમક્યાં ‘હવે બાબાનું ધાવણું છોડાવતું પાસે એ વિચારે તેનું હૃદય હલી જોડ્યું બાબા પ્રત્યે વદાનનું ઝરણું ફૂંચ્યું, પણ પેટમાં કુખવાને ભાસ થતાં સથે તે એમ ને એમ પડી રહી ઉદરમાહેનો ગર્ભ બાબાને કુદાથી

દૂર હસેની રહ્યો હતો અને ધનજય તો આધે છેક ખૂણામાં સૂતો હતો

‘હ્યો! હવે રોજના દૂધમાં એક રોર વધારે બધાવો! મોટાને માનુ દૂધ ભને ન મળે પણ ગાયનું દૂધ તો પીવા છો! મિચારો હજી કેટલો નાનો છે! દૂધ ઉપર મોટા થવાની તો હજી એની ઉમર છે’ જાણે તાંધા રબરણ સહાનુભૂતિપૂર્વક સલાહ આપતી હતી

‘નાનો આવો ત્યારથી મોટા બામતી તો સભાળ લેવાનું જ અટકી ગયું છે મિચારી બાને નવરામ નથી ને ચકિત પણ નથી છોકરાઓને નદી અથગ મારી હોત તો ય ઠીક થાત રોજ નવરાવના, ટાણા સર સુડવવા, ખવરાવવું પિયરાવડું, રમાડના આ બધું કોણ કરે? મિચારો આબો દિવસ બાબો એકનો રમા કરે કે’ પાડોશણ માઈ જાણે બીજાને કહેતી સભાળતી હતી

‘મોટાને તો બાપ સાચવે છે, મોટો એની પાસે જ હોય છે પણ એમ ભાઈમાણસને કાઈ કાવે છે? બધું જ અચ્ચડતાભયું અણુઆડનગણું!’ કાઈએ જવાબ આપ્યો

‘ને મીઠાને છોકરા થે કેટલો બધો દૂધગો છે! પેગમાં બાગક હતું ત્યારે બાને જરાયે આરામ મળતો જ ન હતો છોકરાંની જળગ ને સાથે સાથે ધરતી પણ જળગ! હવે બા પણ માની ને નવું બાળક પણ સાવ માયકોગયું’

‘ને જીએને નાનાને કપડા ય તે મધાં જૂતાંપાનાં, ને મોટાનાં જીનરેવાં હોય છે નથી કાઈ નાનાના લાડકોડ, ને મોટા તરફ તો હવે કેટલુંક ખાન અપયાર’

—આના અનેક અવાજો અને જાનજાતના વાક્યો નમ રાંતી પેઠે ધનજયને નાસ આપી રહ્યાં મધરાત વીની ગઈ ચાકથી, કુખથી કુદા લગભગ વાકડા જેવી અચેતનશી પડી હતી ભાવિ મુશ્કેલીના ભયને લીધે તેનું મન જાણે સાનલોચો વળી ગયું હતું પડખામાં સૂતેના બાબા વિષે, પેગ માહેના બાળક વિષે, પતિ

વિષે, ધરસંસાર અંગે તેના દિલમાં અસાધારણ ચિંતા થયા કરતી હતી, ને સાથેસાથે ચીડ પણ ચડતી હતી. ધનંજય તેના ભણી, તેના પેટ ભણી, બાપા ભણી, અને રૂમમહિના અધારા ભણી પડ્યો પડ્યો આંખો ફાડી જોઈ રહ્યો હતો. શરમને કારણે, ભયને લીધે, પશ્ચાતાપને પરિણામે તેને જીવ આવતી ન હતી.

*

તડકા સારી પેઠે ચડ્યા છતાં કુંદાનું કશું કામ ઉકલ્યું ન હતું. તેનાથી કશું થઈ શકતું ન હતું. રસોડામાં અઘા ગોટાળો થયો હતો જ્યારે દસ વાગતા સુધીનાં તે ધનંજય માટે કાંઈ નહિ તો શાક ને રોટલી તો થવાં જ જોઈતાં હતાં. ફૂકર ચાલુ કરી એ કળશા શરીર પર ઢોળી લેવા તે ખાળમાં પેડી, ત્યાં તો તેને ચક્કર આવી ગયા જેવું થયું...

ધનંજય ગામમાંથી પાછો ફર્યો ત્યારે બાપાને નવરાત્રી દૂધ પાઈ તેને સુવડાવી દેવામાં કુંદા રોકાઈ હતી. પારણા ઉપર સહેજ નમેલી અને માંડમાંડ હાલરડું ગાતી વીસ વરસની એ અણધાર માતાને જોઈ કારકુનના દિલમાં કંઈ કંઈ થઈ આવ્યું. છતાં અત્યારે તે ખુશીમાં હતો; પગ જોરમાં હતા. સંકટ ઉપર વિજય મેળવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો આખી રાત જાગીને, સવારનો ધણોખરો વખત રખડીને, ખેચાર મિત્રોની સલાહ લઈને તે પાકા નિર્ણય ઉપર આવ્યો હતો. હેંશભેર ક્રોડ ઉતારી હેંગર પર લટકાવતાં તેણે કુંદાને કહ્યું : 'બાપો સૂઈ ગયો ?'

'તમે હવે નાહી લ્યો, દસ વાગવા આવ્યા છે' એના ભણી જોયા વિના જ કુંદા ખોલી ને રસોડામાં પેડી. કુંદાના વર્તનમાં તેમ જ વાતચીતમાં દેખાતી કડાશ હવે તુરત ચાલી જશે એ વિચારે વધુ ઉત્સાહમાં આવી ધનંજય પણ તેની પાછળ પાછળ રસોડામાં ગયો. 'કુંદા ! અત્યારે કેમ જણાય છે ?' 'જણાવવાનું શું બાકી છે ?' સામે જોયા વિના જ કુંદા ખોલી.

'આમ જો. આપણે નાહક ગભરાઈ જઈને મુશ્કેલીઓ માથે વહોરી લઈએ એનો કશો અર્થ નથી. મેં વિચાર કર્યો છે, દવા લઈ લેવી ! જો, હું આ ખાસ દવા લાવ્યો છું. તું એ લઈ લે—' કહી ક્રોટના ખિરસામાંથી શીશી કાઢવા તે પાછો વળ્યો.

કુંદાની આંખમાં ધડીભર હર્ષનો ચમકારો થયો. મુશ્કેલીમાંથી જાગરી જવાનો માર્ગ તો તૈયાર જ છે—પણ તુરત ધનંજયની આંખ ખેંચી કહ્યું : 'શા માટે દવાનો ખર્ચ કર્યો ?'

'એટલે તું શું કહેવા માગે છે ?' ધનંજય નવાઈ પામ્યો.

'મારી ફાઈની દીકરીએ જ ધણી દવાઓ લીધી છે. કાંઈ બધી સફળ જ થાય એવું નક્કી નથી હોતું. ને જુઓ, હું દવાગવા હવે કશું લેવાની નથી ! મેં મનથી તૈયારી કરી લીધી છેહવે તો એક વચન આપો—'

ધનંજય તો બાવાની પેઠે કુંદા સામે જોઈ જ રહ્યો. જાગરી જવાનો રસ્તો લેવાનું તે શા માટે નકારે છે એ તે સમજી ન શક્યો.

'જુઓ, વચન આપો કે હવે ફરી પાછું આવું નહિ બને !...એ બસ છે. એકને મારી નાખીને બીજાને લાડકોડથી મોટો કરવાની મારી જરાય મરજી નથી. પણ—હવે વધારે ન જોઈએ. આટલેથી બસ.....'

પોતે આણેલી દવાની શીશીનું શું કરવું તે ધણી વાર સુધી ધનંજય નક્કી ન કરી શક્યો. તે નાહ્યો, જમ્યો, પણ ઉત્સાહ દેખાયો નહિ. કુંદાને ગુસ્સે ન કરવા ખાતર તે નોકરી ઉપર જવાનો હતો...અને તે જતા પહેલાં પચારીમાં પડવું સારું નહિ એમ માનીને કુંદા પણ ખોટો ખોટો ઢાંકાડૂંઓ કરતી હતી...જીવકાચ તે કરતાં વધુ વજન ભરેલું ગાડું માંડમાંડ ધકેલાય તેમ તેમનું સંસારશકટ ગળડવા લાગ્યું.—અને પારણામાં બાપો એકલો એકલો રમતો હતો. કરુકુલાર્યું હસતો હતો.

*

બુલુલી

જાન—પૂર્વ આફ્રિકા—ની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રાણ જેવા શ્રી સૂચક સાહિત્ય સાથે પણ ખૂબ નિકટનો સંબંધ રાખે છે. આફ્રિકાના લોકોનો તેમના અભ્યાસના પરિપાકરૂપે લખાયેલા આ લેખ જ તેમના કંસાહી અભ્યાસની સાક્ષી પૂરે છે

પૂર્વ આફ્રિકામાં યુગાન્ડા નામનો દેશ છે તેમાં બગાન્ડા નામક જાતિ યુગાન્ડા પ્રદેશમાં વસે છે. બગાન્ડાના લોકોગીતો એકાં હૃદયગમ અને તથાસ્પર્શી નથી હોતા. એ ગીતોમાં પણ પ્રેમના જીવનગત સ્વચ્છદ્દ રૂપનાં દર્શન સાંપડી જાય છે. પ્રેમની ચરમાવસ્થાનું સ્વરૂપ આ લોકોગીતોમાં ઠરેઠર ઓકીયા કરતું હોય છે. અધિકતર તો માનનાં ત્રિવિધરૂપ, ભાવોની ભાવસગી, ખગિતાની વ્યગભરી ઉમિતઓ વિશિષ્ટ અને ઉતુંગ હોય છે.

લોકવાજ કે લોકમયને મધ્યમાં રાખીને પ્રેમનો ઉદ્દેશ્ય, વિદ્યુદ્ધાના વિદ્યુદ્ધાપ, અભિસારિકાની સાજસજ્જા હૃદયોર્મિઓને ઝલુઝલાવી મૂકે છે.

બગાન્ડાનાં કેટલાંક ગીતોમાં ભાતાં પખીઓ કદાચ ભવે ન જળ્યાય પણ વેદાને પુકારતા પપૈયાઓ તે અવશ્ય સંભળાશે જ.

એનાં વિરહગીતોથી સૃષ્ટિ ભવે ભરમ ન ખતતી હોય પણ ક્યારેક ક્યારેક દ્રવિભૂત તો અવશ્ય થતી વશે પપૈયા સહાનુભૂતિના પુકારો સંભળાવે છે, વાદળો અસિના અભિરેક કરે છે, અને ધવન રૂદનના સ્વરમાં સૂર પુરાવે છે.

નીચેનું ગીત એક કોડમરી કુમારી કન્યા પોતાના પ્રિયતમ 'બુલુલી'ને સમોધીને કહે છે. આ ગીતનો પ્રથમ અક્ષર 'ઓ'ના લહેરો, પ્રેમની વ્યથાનું સ્વયં સજન કરી જાય છે.

આ કાવ્યને કોઈ આફ્રિકન કુમારી કન્યાના મુખથી ગાતું સંભળતું એ પણ એક અનુપમ લઢાવો છે. હા એ ખડું કે એને સમજવાની દૃષ્ટિ જોઈએ!

કન્યા બુલુલીને વિરહામિતો તપ્ત સદેશ સંભળાવે છે—

‘ઓ-બુલુલી, લુલેયા મુકવાનો,’

‘ઓ-બુલુલી જાન્યુ.’

‘ઓ મુટો મુટો, ઓ મુટોનો બુલુલી’

‘બુલુલી, બુલુલી, જાન્યુ.’

[અરે! બુલુલી, મારા પ્રિયતમ, અરે! બુલુલી! તારી પ્રતીક્ષા કરતી વિરહિણી તરફ એકવાર તો મીટ માડ! મારા પ્રિય સુકુમાર કંથ, બુલુલી! તારી પ્રતીક્ષા માટે અદનિર્ણ્ય પ્રભુને પાવે પડી આ તારી પ્રિયાની આંખો પણ હવે તો ખોટી થતી જાય છે મારા સ્વામિ.]

અને આમ ને આમ કન્યા પ્રેમનું પ્રથમ સોપાન ‘આકર્ષણ’ અણુજલ્પે જ વટાવી ગઈ. એનાં નેત્રમાં બુલુલીનું રૂપબન્ધર કરી ગયું. હૃદયમાં પ્રેમની પ્રતિક્ષા થઈ ગઈ અને પછી તો કન્યા પ્રિયતમનાં દર્શન, સાન્નિધ્ય અને સંલાપ માટે તકપતી, બાકુજ અને વ્યસ્ત થતી જાય છે, પ્રિયતમના દર્શનની ઉપવૃત્તિના આકર્ષી બની જાય છે. જાણે ભક્તિમતી મીરાં ગિરિધર નાગરના અરણ્ય કમળોમાં લગી ન પડતી હોય? આમ કન્યા હવે તો પ્રિયતમના ચરણે સર્વસ્વ અર્પણ કરવા અધીરી બની જાય છે :

‘ઓમાળીડીરા બીડા બુલુલી’

‘બુલુલી, બુલુલી, જાન્યુ’

‘ઓન્ટેગ્રા ન્યો ન્યાઓ, બુલુલી’

‘ઝવે ન્સી-ગો બીસેરા રેરી’

[અરે બુલુલી હે સાહ શીદને નાખે છે! બુલુલી, તારા પ્રેમથી તખને વધુ કં તપાવ! અનંત વાચના મહાસાગરમાં તો સપડાએલીને અધિક કં બાળ બુલુલી? અરે ઓ-નિષ્કુર પ્રિયતમ! મને એકતીને જ હવે તો મરવા દે.]

આ ભોળા લોકમાં વિરહનિવેદન માટે દ્વિતિ અને ઉપાસંભ માટે સખીનો યોજના નથી હોતી. એ તો સ્વયં પ્રેમ બનીને પ્રિયતમને સ્વતઃ સાહ દે છે.

અને પ્રેમ જ્યારે ઉત્કૃષ્ટતાએ પહોંચે છે ત્યારે પ્રિયતમા પ્રેમીમાં નિષ્કુરતા કઠોરતા કુરતા વગેરે ઉપાલંભોનો આરોપ મૂકતાં જરા પણ અચકાતી નથી :

‘ઓ—એ મામા ન્હાણે ઓશુધુગી’

‘ઓશુધુગી ખ્વા સેમો ન્યાબો, હ્યેયામ્પા’

‘એ તો નાશુધુલી સેગ્યા કુમ્પીટા’

‘ઓ શુધુધુગી શુન્દેગેઝા ન્યા બો’

‘ઓ, એન્કુઆ એખીન્કુડે’

[અરે ! માડું સૌંદર્ય જ માડું વેરી કાં બન્યું ? મારા પિતાના રૂપના સુંડલા ભરી ભરીને મારી માતાએ મારામાં શા સારું રેડી દીધા હશે ? હવે તો અરે શુધુધુ ! તારા સાદને પણ ગણુકારીશ જ નહિ ને ? અરે ! માડું જ્નેબન મને દગો તો નથી દઈ રહ્યું ?]

કેટલો તલસાટ ? કેટલી તાલાવેલી ? અભિસારિકાનો ઉન્માદ એના ગળામાં બેસી જાય છે અને પછી તો નાયિકા એનું જીવનગત સ્વચ્છંદ રૂપ ઢોળાઈ ન જાય તે માટે નાયકને વિનવે છે :

‘ન્સુટા શુધુલી કાન્કુમે ઓલુશમ્પા’

‘ઓ ! શુધુલી આજીવીરે’

‘ઓમુટો સોમુટો, ઓમુટોતો મુકવાનો’

‘જે માસો માલુન્ગી જન્યુ’

[હું તો તારી જ છું પ્રિયતમે ! તારી જ છું ! તારી જ છું ! મારી બંસરી મને બળવવા દે ! અરે મારો પ્રિયતમ જ્યાં હશે ત્યાં મારી બંસરીનું દંદનાક ગાણું સાંભળતો જ હશે ! મારી આંખોમાં વસનાર મારા સુકુમાર સ્વામિ શુધુલી ! તારા અદ્ભુત આકર્ષણે મને ઘેલી બનાવી છે ! શુધુલી ! હવે તો આવ ! વધારે કાં તરસાવ !]

અને અભિસારિકાનો પ્રેમ હવે તો પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. પછી પ્રેમની એકનિષ્ઠા થોડી જ એને જપવા દે ? આમ આ કન્યા પ્રેમના 16તીય સોપાને

પણ અનજ્ઞતામાં ચડી ગઈ અને પ્રિયમિલન ન થાય તો વેદના સહેતાં સહેતાં પણ જીવનને ગાળી નાખવા ઉત્સુક બની જાય છે એ કાંઈ જળની માછલી નથી કે વિરહ સહેન ન થવાથી પ્રાણુ તજે !

પ્રિયતમ સાંપડી ગયો હોય, સમીપ આવી ગયો હોય તેમ હવે તો કન્યા એના રસતરસ્યા હૃદયમાં રસના આધ દ્રવવાતા હોય તેમ સમરસ બનતી જાય છે :

‘ઓમ્પીટીરા બીકી જે શુધુલી,’

‘શુધુલી ! શુધુલી જન્યુ.’

‘ઓન્દેગેઝા ન્યો ન્યાબો, શુધુલી.’

‘જેન્વીરી શુન્દાન્ગે જન્યુ.’

‘ઓ ન્દે મામા ન્હાણે ઓ શુધુન્ગી,’

[શા માટે સાદ દઈને અંતરી રહ્યો છે ? પ્રિયતમ ? શુધુલી, શુધુલી, શુધુલી, તારી પ્રતીક્ષા કાળે હવે તો અનંત બોમમાં પાંખવિહોણી છતાંય ઊડવા તૈયાર છું. શુધુલી ! તારી યાદમાં તો બવના બવ ગાળી નાખવા તૈયાર જ છું ને ? એ વેદના તો રૂપંદનો જગાડી દેશે—અરે વાંકડીયા બુદ્ધિવાળા મારા સોહાગણુ કયાં સુધી તરસાવીશ મારા સ્વામિ ?]

હવે તો પ્રિયતમા બેહોશ બની જાય છે, અને પ્રેમ પણ સમથળ બની જાય છે, પ્રિયા પ્રિયતમ માટે અહમનો લોપ, આત્મવિસ્મૃતિ કરી બતાવે છે અને જેમ ભારતીય કાવ્ય પરંપરામાં દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય કાવ્યના પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પ્રેમનું વિધાન સમરૂપ દર્શાવ્યું છે એવી અવસ્થાએ પહોંચી જાય છે પછી તો નથી પ્રિયા કે નથી પ્રિયતમ. છે ફક્ત હૃદયમંગળ કવિતા, એક અને અબેદ પ્રહનાદની વીણા.

ઉપરોક્ત ગીત ભારતીય કાવ્યની કક્ષામાં લેશપણુ ઊતરતું નથી. પ્રેમનો ઉદ્ભવ બન્ટેમાં સરખો જ છે. વાદ્મીકિએ રામ અને સીતામાં, કાલિદાસે દુષ્યંત અને શકુંતલામાં, ખાણે કપિજલ અને કાદંબરીમાં, શ્રીહર્ષે નળ અને દમયંતીમાં સમપ્રેમના પ્રતિષ્ઠા

કરી છે તેવી સમગ્રેખી, સુરેખ, સુરેખ અને સુરચિત્ર
સૌમ્ય પ્રતિષ્ઠા પણ ઉપરોક્ત લોકગીતમાં ડોકિયું
કરી જાય છે.

આક્રિફન મિન્ન લિન્ન પ્રજના લોકગીતોનો ચાળ
આદિત્યકારોએ પીરસવો જોઈએ. જો આમ થશે

ખલદેવ મહેતા

અભ્યર્થના

ફરી માથું એવું, જીવન સહુનાં દિગ્ગંવલ હજો,
પ્રજના પ્રાણોને અવહિત પદેથી ઉત્તતિ હજો,
ખલમ. યોજા; આપુ, સહનશીલતા તેજ વધજો,
પરિમાણમ્ સ્વાહા, અનુવ્રત બધાં બબ્બ જનજો.
અને એકસુધિ, પુરુષતણુ સંજ્ઞાન વધજો,
સમાની વૃત્તિથી, સરજ સહુના માગે જનજો
ફરી માથું એવું, પરમ પરમાનન્દ બઢજો,
નવા પ્રસ્થાને તો, જનગણમને શાન્તિ મળજો.
તમારી સાથે તો કશ પચીસ વર્ષો રહી જવાં
અમારા હૈયામાં, ઉદ્ધટસર ઉદ્ધાસ બરવા,
તમારી માયાથી, જીવન ઉજળું નિત્ય કરવું
અમોલી છાયામાં, અમીભર સદાયે વિહરવું,
તમે તો જોજો હો, વમ ઉર કદીયે ન કથજો,
ટૂંકી દૃષ્ટિ રાખી, અમથકી કદીયે નવ ચજો.
અમારા દોષોને મનુજ ગણીને માફ કરજો;
નવા યથે જાતાં ઉદિત રવિનાં રશ્મિ જનજો.

જીવન એ નથી બહુગરી ભર્યું,
જીવન લીધા પછી જીવવું રહ્યું,
તપ કરી કરવી રહી સાધના,
પરમ જીવન પ્રાપ્ત થતાં લગી.
પરમ પાવનકારી પ્રતાપી હો,
જીવન મંગલ સૂચે સમપ્રભ.

તો સાહિત્યકૃતિઓ ખ્યેયવક્ત્રી અને સુરેખ બની
જશે.

ભાવધિં શબ્દશઃ નથી કારણકે ભાષાનું મારું જ્ઞાન
પરિમિત છે પણ ભાવાર્થ મારો નથી ગયો તેટલું
હું અવશ્ય કહી શકું.

‘ચદ્ર’ પરમાર

લાયાર

ભયંકર નાગ ડોલાવી શકે ગારુડીઓ કિતુ,
કદી સાપોલિયાં ડોલાવનારા થઈ નથી શકતા.

હિમાંશુ બેહરા

મંજાનું ગીન

એક ગીત મંજાનું ટપકયું

કલમ થકી મુજ, ગીત મંજનું ટપકયું.
સાગર-વહરની રંગતને શબ્દ મઢી સંઘર્ષતું.
પૂર્ણ જીવેલાં કૃતો કેરી ફોલમથી નિર્જરતું
ઉર મઢીથી અક્ષરદેહે અજાણતાં એ લપરચું.

—ગીત મંજાનું ટપકયું.

પલ પલ બઢલાતી મોસમની મરતી ત્યાં પથરાણી
ઉષા અને સંધ્યાની રંગીન રજ એમાં વેરાણી
મનનાં ઊંડાણોમાં કયાથી જાગીને એ રણકયું.

—ગીત મંજાનું ટપકયું.

ધાર ચાંદની કેરી ઝીલી ધરી શબ્દની ખાલી
છાનીપાની છીનવી લીધી હો મુગધાની લાલી
અંતરથી અચાનક આજે કવન મધુરું છલકયું.

—ગીત મંજાનું ટપકયું.

ઝાકળ-અરીસામાં મુખ જોના સૂરજને સંભાથો
આબ ઉપર તરતા ટહુકારને ધરતી પર ઉતર્યો
સકળ સૃષ્ટિનું રૂપ નીહાળી સ્મિત સમું એ સરકયું

—ગીત મંજાનું ટપકયું.

ભામ

ત્રિવાળી : નવેં-૦-ઉસેં ૦ ૧૫૫ : ૧૪૬

સત્તરમું વરસ

ચીવનમાં પ્રવેશતી એક મુઝા કન્યાના ભાવોને સુંદર રીતે રજૂ કરતી આ વાર્તાના લેખક ગુજરાતી માસિકોમાં અવારનવાર દેખા દે છે એટલે કે ઈથી અબજ નથી. તેમની આ વાર્તા પણ એટલી હથેલીવાળી અને એક સરસ પ્રશ્નની રજૂઆત કરી શકી છે.....

સોળ વરસની જિંદગીના આરે આવીને બેઠેલી સતપીર ઉમળકા, ઉમંગ, આશા અને બિગતી જુવાનીની ઉન્માદ અવસ્થાને અનુભવ કરી રહી હતી. પંખખની ધરતી પર એ બિછરી હતી પણ કાળખળે દેશના ભાગલા પડતાં પોતાના પિતા સાથે એણે હિંદી મહાસાગરની પાર આવેલા આફ્રિકા જેવા નવા જ ખંડમાં ફેંકાઈ જવું પડ્યું હતું. અહીં એને પંખખની ધરતીનું ખમીર અને એવું જ રમ્ય વાતાવરણ મળતાં એના વિકાસને અવરોધ નડ્યો ન હતો.

પંખખની ધરતી પર એમણે ઘણુંઘણું શુભાચ્યું હતું. કદપનામાં ન આવે એવી યાતનાનાં એ લોકો સાક્ષી બન્યાં હતાં. છતાં મોખ્ખાસાના અભિનવ જીવનથી એ વેદના અને એ યાતનામાં ધીમે ધીમે ઘટાડો થવા લાગ્યો. નવા જીવનથી એ ટેવાઈ ગયાં અને ભાવના વિનાના ભાવિ તરફ પગલાં પાડનાર પિતાપુત્રીએ સહર્ષ એ નવજીવન અપનાવી લીધું. તેમાં સતપીરનું મનકમળ તો સહસ્ત્ર પાંખડીની જેમ ખીલવા લાગ્યું અને ઘડી પહેલાંની કળી પુષ્પ બની ખીલી બેઠી અને પોતાનો પમરાટ ચારે દિશાએ ફેલાવી જાય તેમ સતપીરની સુવાસ પણ નગરમાં ફેલાવા લાગી.

સતપીર ખૂબ ખૂબ આનંદમાં રહેવા લાગી. અને એ આનંદઅવધિમાં જ એક દિવસ એને કોઈ અવનવો અનુભવ થયો. પણ પોતાને શું થાય છે—શું થઈ રહ્યું છે તેની સતપીરને બરાબર જાણ પડતી ન હતી. સોળ વરસની જિંદગીમાં કવચિત જ બેઠેલું તોફાન તે રાતે એને હેરાન પરેશાન કરી ગયું. તે દિવસે સાંજે સતપીર એક અગ્રેજ ચિત્ર જોઈ આવી હતી. એ ચિત્રમાં એણે જે કંઈ જોયું હતું—દોઢ કલાક સુધી એના યુવાન માનસ પર એ દશ્યો જે છાપ પાડી ગયાં હતાં તે દશ્યો રાત્રે એના માનસપટ પર પાછાં

ભજવાઈ રહ્યાં હતાં. અને એમાંથી જ પેલી વિદ્યુત્તાળગી હતી. શરીરે આગ વરસતી હોય એવો અનુભવ થયો હતો. કોયલના ટહુકા સંભળાયા હતા, નવપદ્મવિત વૃક્ષોનાં પાન હસતાં દેખાયાં હતાં, ચોમાસાની વિદ્યુત લેખા ચમકતી હતી. અસંખ્ય ફૂલકળીઓ એની સમક્ષ ખીલી બેઠી હતી. અને એ ફૂલકળીઓની આસપાસ રસરાજ ભ્રમરો પણ દેખાવા લાગ્યા હતા.

રાત્રે જે અનુભવ થયો હતો તેની ઝાંખી સ્મૃતિ હજી થઈ રહી હતી એટલે સવારે શાળામાં જતાં એણે ફૂલ લેન્ગ્થ મીરરમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું ત્યારે કેણું જાણે કેમ પણ પહેલી જ વાર એના હૃદયના ધબકારા વધી ગયા. અને પોતાના પિતાને મળેલા સરકારી કોર્ટ—એની સામે ખૂબ જ શોખથી ઉછેરનામાં આવેલ એ બગીચો અને એની પેલે પાર દૂર દૂર સુધી ફેલાયેલું આફ્રિકાનું કુદરતી સૌંદર્ય! સૃષ્ટિની નિસર્ગરમણીય શોભા અને વાતાવરણનું મૂક સંગીત! એ બધું જાણે એકદમ બદલાઈ ગયું હોય એવો અનુભવ એને થયો.

અરીસાનું પેલું પ્રતિબિંબ એની જુવાનીની ચાડી ખાઈ ગયું અને એને સતાવી ગયું. તેમાં પણ પોતાનો ચહેરો અને એમાં ગોઠવાઈ ગયેલી મોટી આસમાની આંખો, ઝીણું નમણું નાક, આદાન આપતા રંગ, મદ અને લાલિત્યભર્યા સુરમ્ય હોઠ અને એ બધા ઉપરાંત એના પેલા પંખખી પહેરવેશમાંથી ડાકિયું કરતી છાતી.....! સતપીરને આજે જ પોતાનું બદન તંગ લાગ્યું. એના રક્તવર્ણી ચહેરા પર શરમના શેરડા તણાયા અને ખીજ જ પળે હસતી હસતી એ શાળામાં ચાલી ગઈ.

સતપીર સીનિયર કેંબ્રીજના વર્ગમાં ભણતી હતી. અને કેંબ્રીજની પરીક્ષા માટે નિયુક્ત કરવામાં આવેલ 'Prisoner of Zenda' નવલકથાની સંક્ષિપ્ત

આવૃત્તિનું પહેલું જ પ્રકરણ તેણે બોલ્યું. 'My dear Rose, for a man of Spirit opportunities are duties' એ વાક્ય સુધી એ જેમ તેમ આવી. એ વાક્ય જાણે એને ઉદ્દેશીને જ બોલાવ્યું હોય એવો વિલક્ષણ અનુભવ પણ એને થયો અને તેની જ સાથે My dear Rose ની જગ્યાએ My dear Satbir એવો મધુ-મધુર અવાક અવાજ એના કણ્ઠદારે પડ્યો કે શું, એના શરીરમાંથી અજાણપણે જ એક ઝીણી ધુનરી પસાર થઈ ગઈ.

સાંજ અંગ્રેજના શિક્ષક બાલી મારતર આવ્યા. અને આવ્યા કે તરત જ પોતાની વાફુદતાના ગુસ્સામાં આવી ટેમલ પર વારંવાર હાથ પછાડી રેડિયાળ, ખેપરવા અને આળસુ વિદ્યાર્થીઓને પોતાની મર્યાદિત શક્તિ અનુસાર ઉકળ વાક્ય સમજાવવા એણે પ્રયાસ કર્યો. બાલી સર ખડીથી સફેદ થઈ ગયેલા હાથ ખંખેરવા લાગ્યા ત્યાં જ સતબીરે પોતાની લાલ શાહીવાળા કાઉન્ટનપેનથી એ વાક્ય નવે લાલ લીટી દોરી. જાણે પોતાના હૃદયપટ પર એ વાક્ય અક્ષિત થઈ ગયું હતું. બીજી બાજુ મારજન હતો ત્યાં સફેદ જગ્યા પર બહુ શાહીથી માઠો પડ્યો : 'Imp.' બાલી સર આગળ પાઠ ચલાવતા હતા પણ સતબીરનું ધ્યાન તો પેલા વાક્યે રોકી લીધું હતું એટલે પેલી 'ટીકુ' એના બ્લાકબોર્ડના અંદરના ભાગમાં સંતાઈ જવાને બદલે ફરીફરી પેલી લીટી પર ફરી રહી હતી. સતબીર બેધ્યાન બની ગઈ હતી અને સાંજ સુધી એ દશા ચાલુ રહી.

પીજવાનાં બારણાની કળ દબાવતાં અંદર પૂરી રાખેલાં પંખા ફરફર કરતાં ઊંડો જાંબ તેવી જ રીતે સતબીરના શરીરનો કશોક આવેશ એના મનતરંગોને કયાં ને કયાં ઊછાળી રહ્યો. એ આવેશ અને ઉન્માદ એને દુઃખ આપતાં ન હતાં. પણ અસ્વસ્થ તો જરૂર બનાવતાં હતાં. મોરતું પીછું ધીમેથી ગાલ પર ફેરવવાથી કોઈ દુઃખ થતું નથી, ઉરડાની શરીરમાં એક પ્રકારની લહરી જેવું ઉપરિચન થઈ આવે છે, શરીરમાં સહેજ

ધીધલાઈ આવે છે અને અસ્વસ્થ બનાવે છે. તેથી જ કોઈ અનુભવ સતબીરને પણ થયો.

જન્માસિક પરીક્ષા નજીકમાં આવી રહી હતી છતાં આ વખતે સતબીરને વાંચવામાં મન જ ગોઠતું ન હતું. ત્રણ વરસ પર ઇન્ડિયાથી આવી ત્યારથી જ એણે શાળામાં એક હોશિયાર વિદ્યાર્થીનીની છાપ પાડી દીધી હતી. વળી એના પિતા શાળાના હેઝમારતર હતા. વીસ વર્ષની નાની વયે શિક્ષકનો ધધો સ્વીકારી આપખોળે આગળ વધેલા એના પિતાએ એકની એક દીકરીને અભ્યાસમાં મન પરાંવી દેવી રીતે નામના મેળવવી તેના પાઠ નાનપણથી જ બણાવ્યા હતા અને હજી સુધી એવું બન્યું પણ ન હતું કે જન્માસિક યા વાર્ષિક પરીક્ષા આવે અને તેમાં સતબીરનો નંબર ન આવે. મોહિતદરસિંગને એ વાતનું ભારે અભિમાન હતું અને એ હકીકત તેઓ અવારનવાર પોતાના સખંધીઓ, મિત્રો અને ખાસ કરીને સ્ટાફના શિક્ષકોને અવરથ જણાવતા. એમાં એક કામેલ પિતા તરીકેની પોતાની છાપ પાડવાનો એમનો ઇરાદો ભલે દેખાઈ આવતો હતો છતાં પિતા તરફેની પોતાની ફરજ અને એ ફરજનું ચુરતપણે પાલન કરવાની એમની ધગશનો રણીત પણ એમાં રપટપણે વતોઈ આવતો હતો.

સતબીર આજે કીડાંગણ પર ખૂબ દોડી હતી. બેડ-મીટન, બારફેટ બોલ અથવા તો હોકીની રમત હોય ત્યારે એનામાં નવું ચેતન આવતું. આજે એ નવ ચેતનનો અનુભવ એ કરી રહી હતી અને સાથે સાથે એ પોતાને કંઈક આપે છે, પોતે કંઈક મેળવી રહી છે એવું પણ એને લાગ્યું.

આમ છતાં ચેતનના ઓલસી ઊંજાતો સતબીર જ્યારે ઘરે જતી અને એકલી પડતી ત્યારે એને કંઈક ખૂટતું લાગતું અને એટલે જ તે ઘણી વખત બેચેન પણ બની રહેતી. શાળામાં હોય યા કીડાંગણ પર હોય ત્યાં સુધી તો મન કોઈ ને કોઈ પ્રવૃત્તિમાં પરાવાયેલું હોય પણ ઘરના એકાંતમાં એ મનના માંકડાને છૂટો દોર મળી જતો અને પછી તો... પિનાજી એના રમમાં

એસી અભ્યાસ કરતા હોય કે કોઈ રિપોર્ટ લખતા હોય કે શાળાનું કોઈ કામ કરતા હોય. વળી સતખીર પોતાના પિતા સાથે ઘૂટથી વાતો કરી શકે એવું ન હતું. અને ધારો કે પિતા સાથે વાતો કરવાનું થાય તો શી વાતો કરે? અભ્યાસ—કેન્સીજમાં પ્રથમ નંબર લાવવો એ રોજની વાત સિવાય બીજી વાત પણ શી કરે? એનું મન ખૂબ મજાનું. એની ઝંખતા એ કોઈની આગળ વ્યક્ત કરી શકતી ન હતી. મનના મોરલા ચનગનતા અને એ નૃત્ય સંગીત સંમળાય તે પહેલાં જ અદશ્ય થઈ જતું. મનસાગરમાં ખળભળાટ મચાવતા તરંગો સાગર તળિયે જ લુપ્ત થઈ જતા. અને એટલે જ એણે પેલા વાક્ય બેડે પ્રીત બાંધી દીધી હતી. ઊંઘમાં, જાગતાં-ઊઠતાં કે બેસતાં એના હૃદયમાં જે અણુસમજ્યા ભાવો પેદા થતા તે શાંત પાડવા પેલું વાક્ય - જરા ફેરફાર સાથે—એનાથી બોલાઈ જતું : જાણે એ વાક્ય કોઈ એને સંભળાવી જતું... 'My dear Satbir ! for a man of spirit opportunities are duties.'

*

ભાસિક પરીક્ષા થઈ ગઈ. સતખીર હંમેશની જેમ વર્ગમાં પ્રથમ નંબરે પાસ થઈ. પણ એનો સંતોષ આ વંખતે જેટલો સતખીરને હતો તેનાથી વધુ તો મોહિનદરસિંગને હતો. આજ સુધીની એની દૃઢ માન્યતામાં સતખીરે ઉમેરો દ્યો તૈયા એ ખૂબ આનંદમાં રહેવા લાગ્યા.

અને તેમાં ત્રણ વરસના નાનકડા શાળામાં મોહિનદર શાળામાં જે ગજબતું પરિવર્તન આણી દીધું હતું તેથી એની નામના માત્ર સરકારી ખાતાના ચોપડે જ નહોતી નોંધાઈ પણ શહેરની નામાંકિત એકેએક વ્યક્તિ એના નામથી જાણીતી બની ગઈ હતી. જેણે પોતાનું સમગ્ર જીવન શિક્ષણક્ષેત્રે અર્પણ કર્યું હતું અને જેને મન આ સેવા કરતાં બીજી કોઈ સેવા ચઢિયાતી ન હતી તેનું કાર્ય પણ એટલું જ સરસ-સુંદર અને વ્યવસ્થિત હોય એ સ્વાભાવિક હતું. શિસ્તના પણ એ એટલા જ આગ્રહી. વળી એમનું એવું માનવું

હતું બંને એ ખરેખર સાચું હતું કે સારી રીતભાત અને સારી ટેવો મારેતું ધર પછી બીજે નંબરે આવતું કોઈ પણ સ્થળ હોય તો તે શાળા જ છે. વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકોને એ હંમેશા જણાવતા કે શાળા એ તમારું બીજું ઘર છે એ તમે કદી ભૂલતા નહિ. અને એક જ કુટુંબમાં જેમ ભિન્નભિન્ન વિચારસરણી-વાર્ણા સ્વજનો સાથે રહે છે તેમ આપણે બધાએ સાથે હળીમળીતે રહેવાનું છે. એ પોતે જે પ્રબોધના તેનું સુસ્તપણે આચરણ કરતા પરંતુ પોતાના વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિની અને શિક્ષકમધુઓ પણ એવું આચરણ કરે એ જોવા ઇચ્છતા. અને જ્યારે જ્યારે એ ભાવનાને અમલી બનતી બેતો ત્યારે એમને ભારે સંતોષ થતો. પોતાની શાળામાં સહશિક્ષણ પ્રથા ચાલુ હતી પરંતુ ખિચારું નકામું જ નિંદાઈ રહેલું એ સહશિક્ષણ વધુ ન નિંદાય એને માટે એક પહેરગીરની અદાએ સતત જાગૃત રહેતા. એમની એ જાગૃતિને લીધે કે શાળાના કડક નિયમોને લીધે પણ શાળાના શુદ્ધ વાતાવરણને કલુષિત કરે કે શાળાની કારકીર્દિને કલંક લાગે એવો એકે બનાવ હજી બનવા પામ્યો ન હતો. અને એટલે જ જૂનવાણી વિચારસરણી ધરાવનાર માનપ પણ પોતાની દીકરીને નચિંતે શાળામાં દાખલ કરાવતાં. એનું પરિણામ એ આંબું કે ત્રણ વરસ પર શાળામાં છોકરીની સંખ્યા ત્રીસની હતી તે સંખ્યામાં વધારો થઈ આજે એ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વિદ્યાર્થિનીઓની સંખ્યા વધી ગઈ હતી.

મોહિનદરસિંગ શાળામાં ગણવેશ ધારણ કરી આનંદથી આવતી અને શાળા છૂટ્યા પછી એટલા જ આનંદથી ઘેર જતી કન્યાઓને પોતાની સફેદ થવા આવેલી મૂછ પર હાથ ફેરવી વાતસલ્યભાવથી નિહાળી રહ્યા હોય ત્યારે એમના મનમાં કેટલા કેવા વિચારો કામ કરી રહ્યા હોય તે કહેવું મુશ્કેલ જ બની જતું.

પણ એક દિવસ કોણ જાણે એમના એ તપસ્વીના જેવા શાંત જીવનમાં કોઈ ગડમથલ ઊભી થઈ હોય એવું લાગતું હતું. નિત્યક્રમ પ્રમાણે એ શાળામાં આવી ગયા હતા. અને નવ વાગ્યા સુધી તો ખૂબ

આનંદમાં લાગતા હતા. નવ વાગે શાળાનો 'ઝોમ' ટપાલ લઈ આવ્યો. પછી એ આનંદ અદ્વચ્ચ યઈ ગયો અને એમની સુતરફેણી જેવી સંદેહ મૂળ પર એમના જમણા હાથની આંગળી ફરી રહી હતી. મૂળનો વળ લેવાઈ રહ્યો હતો. એ ખૂબ ગંભીર બની કોઈ ગહન ક્રિયાઓ ઉકેલ શોધતા હોય ત્યારે તેઓ અચૂક મૂળને વળ લેતા હોય એ સૌ કોઈ—શિક્ષકો—જાણતા હતા એટલે એમની બાજુમાં એસતો સિનિયર માર્ટર પણ એમને કશું પૂછવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ. સવાદશે રિસેસ પડી ત્યારે પણ દરોજની જેમ એ બહાર ફરવા નીકળ્યા નહિ. બાકી રિસેસ પડે એટલે એ બહાર નીકળવાના—વિદ્યાર્થીઓને મળવાના, એમની સાથે હળીમળાને વાત કરવાના અને સ્ટાફરમમાં પણ આંટો મારી જવાના.

રિસેસ પૂરી થઈ ગોથો પીરિયડ શરૂ થયો કેન્સીજના વગોનો મોનિટર એક્સિસમાં આવી 'સર, તમારો પીરિયડ છે.' એમ કહી ગયો ત્યારે જ એ જાણે જાણ થયા અને એવી જ દશામાં વર્ગમાં ગયા. વર્ગમાં દાખલ થતાં જ એમણે વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું : 'તમારામાંના ધણાના હસ્તાક્ષર શરમ ઉપખવે એવા છે. મારે તમને ડિક્ટેશન લખાવવું છે.' વિદ્યાર્થીઓ આશ્ચર્યથી એકબીજાની સામે જોઈ રહ્યા. ગણિતના પીરિયડમાં અંગ્રેજ ડિક્ટેશન ! છતાં સૌએ મૂંઝે મોંએ લખવા માંડ્યું. ડિક્ટેશન લખાવું. પીરિયડ પૂરો થયો અને મોહિનદરસિંગે જાતે જ લખાણ મેથું કહ્યું.

બીજે દિવસે સવારે અંગ્રેજના સીનિયર-માસ્ટરને બોલાવી કેન્સીજના વિદ્યાર્થીઓની નિયંધ-Essay—અને સંક્ષેપ લખાણ—Precis writing—ની નોટબુક તપાસવા મંગાવી. હજી ત્રણ જ દિવસ પર બાકી માસ્ટરે નોટબુક આપી હતી. હેઝમાસ્ટર તરફથી એને ખૂબ ખૂબ શાખાશી મળી હતી. અને આજે ફરી નોટબુક મંગાવતાં બાકીમાસ્ટર ભારે વિચારમાં પડી ગયો. છતાં સાહેબનો દુકમ થયો એટલે એક આત્મકિત સેવકની અદાએ એણે સવારનાં જ નોટબુક

ટેબલ પર મૂકી.

વૈજ્ઞાનિક સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની મદદથી રોગ ફેલાવનાં જંતુઓનું નિરીક્ષણ કરે તેવી પણ વધુ ચીવટાઈથી મોહિનદરસિંગે વિદ્યાર્થીઓની નોટબુક અને પેનું ડિક્ટેશન તપાસ્યાં. એની સાથે ખૂબ જ સાવચેતીથી અને કાળજીથી સાચી રાખેલા પોતાના મરમ કોટમાંથી એક પરબિડિયું કાઢી એની અંદરના 'ફરમેટ મી નોટ' એવા લાલ અક્ષરવાળા લીલા કાગળમાં સુંદર મરોડદાર અક્ષરે લખાયેલ પત્રના સળદો સરખાવવા બેઠા. ચાર કલાકની સતત મહેનત પછી પણ એકે વિદ્યાર્થીના અક્ષર પત્રના અક્ષર સાથે મળતા આવતા ન હતા એટલે એમનો હાથ મૂળ પર ફરવા લાગી ગયો કોઈ ગહન ક્રિયાઓ ઉકેલ શોધનાં જે પરેશાની અનુભવતી પડે તેવી પરેશાની એમના મોં પર સ્પષ્ટપણે દેખાઈ રહ્યા હતા. સનખીરને પણ આજે ભારે આશ્ચર્ય થઈ રહ્યું હતું. દરોજ જન્મ્યા પછી, થોડો સમય આરામ લઈ મોહિનદરસિંગ બયોરની શીફ્ટમાં પણ અવસ્ય જતા. પણ આજે પહેલી જ વાર એ કમમાં ફેરફાર થયો હોય એવું એને લાગતાં એના આશ્ચર્યમાં બીર વધારો થયો હતો.

મોહિનદરસિંગે એ કાગળ ફરી હાથમાં લીધો. કાગળ તરફ એ જોઈ રહ્યા કોઈ દુસ્મન સામી છાતીએ આવી ધા કરી જાય તો એના પ્રત્યે નફરત બતાવવા કરતાં એની બહાદુરીનાં એ વખાણ કરી શકે પણ આણું હિચકારું અને નામદંતું કાર્ય કરનાર—અને તે પણ પોતાની શાળાનો જ કોઈ વિદ્યાર્થી—તેને કાયર લાગ્યો. છતાં એ ક.પર શોધી કાઢવા માટે એમણે ફરી એ કાગળ વાંચ્યો.

એ પત્ર લખાયો હતો સતખીર પર.

'Prisoner of Zenda' એ નવલકથાના નાવકે કોઈ રસિક વિદ્યાર્થીને ટ્રેરણ આપી હતી. પત્રમાં આટલું જ લખાયું હતું : 'My dear Saibir, for a man of spirit opportunities are duties Now is

time for us and let us make the best use of it.

My kisses to you.' પત્ર લખનારનું નામ કયાંય દેખાતું ન હતું. પત્રના ખૂણે લાલ શાહીથી ચાર ચાર ચોકડી કરવામાં આવી હતી. એટલે પત્રના અક્ષર ઉપરાંત એ લાલ ચોકડી પણ નવો કોયડો બોલો કરી ગઈ. હા પત્ર મોઝાસાથી જ લખાયો હતો એમ કવર પરની પોસ્ટની છાપ પરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું. પણ એ પત્ર લખનાર હરામખોર કોણ હતો તેનો પત્તો નહિ લાગતાં મોહિનદરસિંગનાં ફવારાં ખર્ચ થઈ જતાં હતાં. એમને લાગ્યું કે આજસુધીની પોતાની ઉજ્જવળ કારકીર્દિ પર છૂપી રીતે કોઈ કાદવ ઉરાડી ગયું હતું. વળી પોતાની પત્નીનાં અવસાન પછી સતપ્રીરની માતા અને પિતા બની રહેલ મોહિનદરને પુત્રીના કાંચનશુદ્ધ ચારિત્ર્ય પર આવો દિવ્યકારો દુમલો કરનાર ગયા લવનો પોતાનો કોઈ દુસ્મન લાગ્યો. અને એ ખર્ચ કરતાં પણ પોતાની શાખનું શું? પોતાની શાળાનું શું? આ વાતની કોઈને સહેજ પણ જાણ થઈ જાય તો હારિશીમા પર પડેલા એટમોર્બિમ કરતાં પણ આ પત્રની હકીકત એમને વધુ ભયંકર લાગી. વળી એ વાતનો કોઈને અણસારો સરખો થઈ શકે એમ ન હતું—કારણ કે એમાં પોતાની ઈજ્જતનો સવાલ હતો. અને એટલે જ મોહિનદરસિંગે પોતે જ પોતાનો મેજે એ પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધી કાઢવાનો દંઢ નિર્ધાર કર્યો.

અને બીજો દિવસથી એમણે શાળાના વિદ્યાર્થીઓ પર કડક નજર રાખવા માંડી. કેશ્રીજના વર્ગ સિવાયના બીજા વર્ગોમાંથી નોટબુક મંગાવવા માંડી. એકેએક વિદ્યાર્થી—વિદ્યાર્થીનીની હોલચાલ, વર્તન અને વર્તીવ પર ચાંપતી નજરે એવા માંડ્યું. નિયમ કરતાં વધુ વખત 'રાઉન્ડ' લેવાનું શરૂ કર્યું. વર્ગો ચાલતા હોય ત્યારે પણ વર-ડામાં કે બારી પાછળ બેસા રહી વિદ્યાર્થીઓની તપાસ થવા લાગી. સતપ્રીરના વર્ગ પર એમનું ખાસ ધ્યાન રહ્યું. કોઈ વિદ્યાર્થી

ચાલુ વર્ગે સતપ્રીર તરફ જુવે છે યા કોઈ એનચાળા કરે છે કે કેમ તેની તપાસ કરવામાં એમણે પોતાના અનેક પીરિયડ જતા કર્યા. અને એમ ને એમ મંહિતો પસાર થઈ ગયો પણ વિદ્યાર્થીઓમાંથી કોઈની વર્તણૂક માટે એમને સકારણ કે અકારણ કોઈ વાધો જડ્યો નહિ. એ ખૂબ મુંઝાયેલા રહેવા લાગ્યા.

બીજો મહિને પણ એ કોયડાનો ઉકેલ લાવવાની જગ્યાએ એ કોયડો—એવા જ.....એ જ અક્ષર અને એવા જ કવરવાળો પત્ર મળતાં વધુ ગૂંચવાયો ત્યારે તો મોહિનદરે બીજા કોઈ શિક્ષકની મદદ લેવાનું નક્કી કર્યું પડ્યું. પણ આ કામ કોઈ શિક્ષકને સોંપવું કે કોઈ શિક્ષિકાને તે નક્કી કરતાં પાછા ગૂંચવાયા. આખરે એ ત્રણ દિવસની સતત વિચારણા બાદ એમણે એ વિકટ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવાનું કામ શાળાની જૂનામાં જૂની અને ચાળીસાં વટાવી ગઈ હોવા છતાં સ્પીન્ડર મીસ ફેરેટોલીનો સુપ્રત ક્યું. ફેરેટોલીનો પસંદગી પાછળ કયો આશય છૂપાયો હતો તે કળવું મુશ્કેલ હતું પરંતુ ફેરેટોલીનો રમતગમત માટેની ખાસ શિક્ષિકા હતી અને સતપ્રીરને એની સાથે ઘણું જ ફાવતું હતું એ જ હોઈ શકે. વળી મોહિનદરસિંગ કડક શિસ્તપાલક હતા તો એક સહૃદયી પિતા પણ હતા. અને સતપ્રીરને એને કોઈ વિદ્યાર્થી સાથે સારો સંબંધ છે કે કેમ એવું પૂછતાં અવશ્ય સંકોચ લાગતો હતો.

મીસ ફેરેટોલીનો સતપ્રીર સાથે વધુ હળવામળવા લાગી. એની દરેક હીલચાલ પર એ ધ્યાન રાખવા લાગી. એની જોડે ફરવા જવાનો કાર્યક્રમ પણ તૈયાર કર્યો. એના વર્તીવમાં ક્યાંક ફેરફાર લાગતાં એ તરત જ બારીકાઈથી એના પર વિચાર કરી કોઈ અનુમાન આંધવા તત્પર બનતી પણ ત્યાં તો બીજો જ દિવસે એ અનુમાન છેતરામણું બનતું. ક્યારેક પોતાના પ્રિયતમ ફ્રાન્ડીઝનો સાથ લેવાનો એ વિચાર કરતી પણ ત્યાં તો 'આ વાત બીજા કોઈના કાને ન જવી જોઈએ. મારી ઈજ્જતનો સવાલ છે.' એવા ટેડાસ્તરના શબ્દો એને ચેતવણી આપી જતા

અને એ એવું કોઈ સાદસ કરતાં અટકી જતી. આ પ્રથમ એને માટે પણ એક કોયડો જ બની ગયો.

અને સ્પીન્ડર કેરોલીનોના જીવનમાં વળી કયાં એકા કોયડા હતા ? એ એકેયને ઉકેલ હજી સુધી એ લાવી શકી ન હતી તેવી જ રીતે આ કોયડાને ઉકેલ લાવવામાં પણ એ નિષ્ફળ નીવડી અને મહિના બાદ એણે હેઝમાસ્ટર સમક્ષ પોતાની નિષ્ફળતાને ખુલ્લો એકરાર કરવો પડ્યો.

મોહિનદરસિંગ હવે વધુ હેરાન રહેવા લાગ્યા. એમના થાંત જીવનમાં જાગેલા એ અપંગ તોફાનમાંથી જાણે બહાર નીકળવાનો કોઈ માર્ગ દેખાતો ન હતો. જનવાણી વિચારસરણી ધરાવનાર માતૃપિતા પ્રત્યે એમને જે કે નફરત ન હતી છતાં આધુનિક વિચારસરણી તરફ જ જોતું મન વધુ ને વધુ વળેતું રહ્યું હતું એવા મોહિનદરસિંગના મનમાં પણ 'દીકરી તો સાપનો ભાઈ' એવા કોઈ વિચાર મગજનો ભાર બનતો લાગ્યો.

મોહિનદરસિંગે પોતાનો પ્રશ્ન એ શાળાનો પ્રશ્ન બનાવી દીધો હતો છતાં એને લઈને શાળાનું કામ બગડે એ જોવા તેઓ હરમીજ તૈયાર ન હતા. વાર્ષિક પરીક્ષાઓ આવી રહી હતી અને એને માટેની તમામ તૈયારી ધઈ રહી હતી. અને મોહિનદરસિંગ મોડે સુધી શાળામાં બેસી વાર્ષિક પરીક્ષાનું કામ કરી રહ્યા હતા.

સતબીરે પણ પોતાનાં પુસ્તકો સાથે દોસ્તી બાંધી દીધી હતી. આ એનું કાર્મનિશ્ચ વરસ હતું અને કાર્મનિશ્ચમાં પણ પ્રથમ નંબરે ઉત્તીર્ણ થવાની એની મનોકામના હતી.

એ જ વખતે શહેરના ચિત્રગૃહમાં 'પ્રીત્તર' ઓફ ઝેન્ડા' ચિત્ર પડ્યું. એટલે બાલી માસ્ટરના પ્રસ્તાવ પ્રમાણે કે'પ્રીત્તરના વિદ્યાર્થીઓને શાળા તરફથી એ ચિત્ર જોવા જવાની રજા મળી.

વિદ્યાર્થીઓએ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો હોઈ એમને એ ચિત્ર જોવાની ભારે મજા પડી. ખૂબ આનંદ સાથે વિદ્યાર્થીઓ ચિયેટરની બહાર નીકળ્યા. મીસ કેરોલીનો સતબીરને ઘર સુધી મૂકી ગઈ નિત્યક્રમ પ્રમાણે એણે રસોઈ બનાવી. પિતાને જમાડ્યા અને પોતે વાંચવા બેઠી. પણ એ વાંચી શકી નહિ. પધારીમાં પડી પણ ઊંઘ એની વેરણ બની. નજર સમક્ષ અવનવાં દસ્યો આવવા લાગ્યાં. શરૂ થયા પહેલાં ખીન્ને અઠવાડિયે આવનાર ચિત્રનું ટ્રેઈલર ! બાપ રે ! શરીર પર નહીં જ જોવાં કપડાં પહેરીને શરીરના અવનવા વળાંકો રજૂ કરતી એ અર્ધનગ્ન સ્ત્રી ! અને નેકટાઈ-કોલર પહેરેલા પુરુષો સાથેની અશિષ્ટ એવી એમની પ્રેમલીલા ! પ્રેક્ષકોની વૃત્તિને ઉત્તેજિત કરે એવાં એ દસ્યો ! એકબીજાના બાહુપાશમાં જકડાઈ જઈ ટેલીએ પગ સુધી એકબીજામાં છૂટા ન પડતું... ! અને ત્યારપછી શરૂ થયેલું 'પ્રીત્તર ઓફ ઝેન્ડા' એ ચિત્ર ! એમાં આવતું પેનું વાક્ય ! My dear Rose... ! બસ સતબીરને આખા ચિત્ર દરમ્યાન પેનું આગતું ટ્રેઈલર અને 'પ્રીત્તર ઓફ ઝેન્ડા' માનું પેનું વાક્ય...એ સિવાય કશું ગમ્યું નહિ, કશું યાદ રહ્યું નહિ.

અને એટલે જ રાત્રે ઊંઘમાં પણ મન પર ઊંડો છાપ પાડી ગયેલાં એ દસ્યો એનો પીછો છોડી શક્યાં નહિ. મોહિનદરસિંગ મોડે સુધી જાગતા હતા એટલે રસોડામાં પાણી પીવા જતાં My dear Sat bir, for a man of spirit opportunities are duties.....એવા શબ્દો કાને પડ્યા. અને એ સતબીરના ઓરડા પાસે કાન સરવા કરી કંઈક વધુ સંજગત અને ખહિયાઓનો સનાતી રહેલ કોયડાનો ઉકેલ મેળવવા ઊભા રહ્યા. પણ એ વાક્ય પૂરું થયા પછી તો શરીરનાં કુતરનાં કવચિત સંજગતો અવાજ અને ધડિયાળના ટક ટક કરતા અવાજ સિવાય કશું સંજગતનું નહિ લાગે તો ઊંઘમાં જ સતબીરે કરેલો એ લવારો મોહિનદરની મુંઝવણમાં નવો જ ઉમેરો કરી ગયો.

મોહિનદરેસિંગ ધાયદ્ર યૌદ્ધાની જેમ પતંગ પર
પડ્યા અને નજીવા દેખાતા એ કાયકાનો ઉકેલ
શોધી શક્યા પોતે અશક્તિમાન બન્યા છે, એવી
પ્રતીતિ થતાં અંદર ને અંદર સમસમી રહ્યા.
આખરે એ પ્રેમપત્રનો ભેદ ન ઉકેલાયો તે ન જ

ઉકેલાયો.

અને કદાચ સત્તરમા વરસમાં પ્રવેશી ચૂકેલી સત્તરીની
ઉન્માદ અવસ્થાનું પણ એ પરિણામ હોય એવું ન
બને? છતાં એવું કંઈ હોય તો એ ભેદ પણ અજ-
ઉકેલ્યો જ રહ્યો.

★

ભાનુશંકર ઓ. વ્યાસ

જિન્દગીનું સ્તોત્ર

ગાથો મારી કને ના કવચિદપિ કરુણાપૂર્ણ
આ કાવ્યપંક્તિ :

‘છે જિન્દગી કેવલ શૂન્યસ્વરૂપ.’
પળેપળ જાગતો આત્મા સદાયે કાર્યશીલ છે,
ભાસે જેવી વસ્તુઓ તેવી છે ના.
ગંભીર ને જિન્દગી સત્વપૂર્ણ છે,
નહિ કદી મૃત્યુ જ લક્ષ્ય એહતું.
માટીભર્યા માટીમાં ખાક થાશે—
આત્મા કાળે એવું કો’દી ન કીધું.
ન માત્ર આનંદ, ન શોક કેવળ
ના હેતુ વા અંતિમ રાહ આપણા :
કર્તવ્યમાં લીન તથૈવ રે’લું
કે આજથી કાલ
વિકાસલક્ષી નિતનિત્ય થૈ રહે.
રાત થોડી રહી વેશ ઝાઝા રહ્યા,
એથી આ આપણાં હૈયાં દોખાંડી, શૂં તે છતાં
સ્મશાનયાત્રા મહીં ધીર બાજતાં
ગંભીર વાદો સમ નાદ મૂટતા.
વિરાટ સમરાંગણે,

છેક છેલ્લા જિન્દગાનીના પડાવે,
થશે ન પશુ મૂક કે ન અહીં ત્યાંય દોર્યાં જશે
કિન્તુ થાજે વીર સંગ્રામશૂળ.
ભલેને ઊંજળું, ધરો નહિ થકીન ભાવિ પરે,
કાળના ગર્ભમાં છોને ભૂત સર્વસ્વ સંધરે !
‘ઉત્તિષ્ઠ, ભગ્નત,’ રહો રત વર્તમાને
આત્મા ને ઈશ્વરની સામે.
મહાયુરુધનાં વિશ્વે સત્કાર્યો જગવે સ્મૃતિ :
આ જિન્દગીય પરમેશ્વર તો રચાય
ને કાળવેળું મહીં ચિહ્ન મૂકી જવાય—
પેખી એ પદરેખાને
પ્રશાન્ત લવસાગરે સતત દૂબકાં મારતા
અસહાય ખલાસીઓ હૃદે
શ્રદ્ધા, ધૈર્ય નવાં ભરી શકે.
‘ઉત્તિષ્ઠ, ભગ્નત’ રહો રત વર્તમાને,
મૂંઝો જંગી ભાવિની ચાતનાઓ,
આસ્તે આસ્તે કદમ ભરજો પામતાં સિદ્ધિઓને,
શીખજો થોભતાં ! આહુતિ શ્રમચક્ષુની !*

• Psalm of Life નો ભાવાનુવાદ

★

અને એ એવું કોઈ સાહસ કરતાં અટકી જતી. આ પ્રશ્ન એને માટે પણ એક કાયડો જ બની ગયો.

અને સ્પીન્ડર કેસ્ટોલીનીના જીવનમાં વળી કયાં એકા કોયડા હતા ? એ એકેયનો ઉકેલ હજી સુધી એ સાચી શકી ન હતી તેવી જ રીતે આ કોયડાનો ઉકેલ સાવવામાં પણ એ નિષ્ફળ નીવડી અને મહિના બાદ એણે હેઝમારતર સમક્ષ પોતાની નિષ્ફળતાનો ખુલ્લો એકરાર કરવો પડ્યો.

મોહિનદરસિંગ હવે વધુ હેરાન રહેવા લાગ્યા. એમના શાંત જીવનમાં જાગેલા એ ભયંકર તોફાનમાંથી જાણે બહાર નીકળવાનો કોઈ માર્ગ દેખાતો ન હતો. જૂનવાણી વિચારસરણી ધરાવનાર માતૃપિતા પ્રત્યે એમને જે કે નફરત ન હતી છતાં આધુનિક વિચારસરણી તરફ જ જેનું મન વધુ ને વધુ વળેલું રહ્યું હતું એવા મોહિનદરસિંગના મનમાં પણ 'દીકરી તો સાપનો ભાર' એવો કોઈ વિચાર મગજનો ભાર બનતો લાગ્યો.

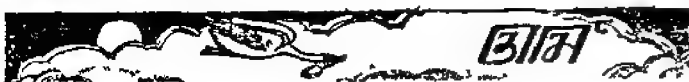
મોહિનદરસિંગે પોતાનો પ્રશ્ન એ શાળાનો પ્રશ્ન બનાવી દીધો હતો છતાં એને લઈને શાળાનું કામ બગડે એ જેવા તેઓ હરગીજ તૈયાર ન હતા. વાર્ષિક પરીક્ષાઓ આની રહી હતી અને એને માટેની તમામ તૈયારી મધ્ય રહી હતી, અને મોહિનદરસિંગે મોડે સુધી શાળામાં એવી વાર્ષિક પરીક્ષાનું કામ કરી રહ્યા હતા.

સતખીરે પણ પોતાનાં પુસ્તકો સાથે દોસ્તી બાંધી દીધી હતી. આ એનું શાઈનિંગ વરસ હતું અને શાઈનિંગમાં પણ પ્રથમ નંબરે ઉત્તીર્ણ થવાની એની મનોકામના હતી.

એ જ વખતે શહેરના ચિત્રગૃહમાં 'પ્રીઝનર ઓફ એન્ડા' ચિત્ર પડ્યું. એટલે બાહી માસ્ટરના પ્રતાપ પ્રમાણે કેન્દ્રીજના વિદ્યાર્થીઓને શાળા તરફથી એ ચિત્ર જોવા જવાની રજા મળી.

વિદ્યાર્થીઓએ પુસ્તકનો અભ્યાસ કર્યો હોઈ એમને એ ચિત્ર જોવાની ભારે મજા પડી. ખૂબ આનંદ સાથે વિદ્યાર્થીઓ ચિથેટરની બહાર નીકળ્યા. મીસ કેસ્ટોલીનો સનખીરને ઘર સુધી મૂકી ગઈ નિત્યક્રમ પ્રમાણે એણે રસોઈ બનાવી. પિતાને જમાડ્યા અને પોતે વાંચવા બેઠી. પણ એ વાંચી શકી નહિ. પથારીમાં પડી પણ જીંધ એની વેરણ બની. નજર સમક્ષ અવનવા દસ્યો આવવા લાગ્યા. શરૂ થયા પહેલાં ખીજે અકવાડિયે આવનાર ચિત્રનું ટ્રેંડિંગર ! બાપરે ! શરીર પર નહીં જ જેવાં કપડાં પહેરીને શરીરના અવનવા વળાંકો રજૂ કરતી એ અર્ધનગ્ન સ્ત્રી ! અને નેકટાઈ-કોલર પહેરેલા પુરુષો સાથેની અશ્લિષ્ટ એવી એમની પ્રેમશીલા ! પ્રેક્ષકોની વૃત્તિને ઉત્તેજિત કરે એવાં એ દસ્યો ! એકખીજના બાહુપાશમાં જકડાઈ જઈ કેટલીએ પણ સુધી એકખીજમાં છૂટા ન પડ્યું... અને ત્યારપછી શરૂ થયેલું 'પ્રીઝનર ઓફ એન્ડા' એ ચિત્ર ! એમાં આવતું પેલું વાક્ય ! My dear Rose... ! બસ સનખીરને આખા ચિત્ર દરમ્યાન પેલું આગલું ટ્રેંડિંગર અને 'પ્રીઝનર ઓફ એન્ડા' માનું પેલું વાક્ય...એ સિવાય કશું ગમ્યું નહિ, કશું માદ રહ્યું નહિ.

અને એટલે જ રાત્રે જાંઘમાં પણ મન પર જાંઘી જાપ પાડી ગયેલાં એ દસ્યો એને પીછો છોડી શક્યાં નહિ. મોહિનદરસિંગે મોડે સુધી જાગતા હતા એટલે રસોડામાં પાણી પીવા જતાં My dear Satbir, for a man of spirit opportunities are duties.....એવા શબ્દો કાને પડ્યા. અને એ સતખીરના ઓરડા પાસે કાન સરવા કરી કંઈક વધુ સાંભળવા અને મહિનાઓથી સતાવી રહેલ કોયડાનો ઉકેલ મેળવવા જિજ્ઞાસા રહ્યા. પણ એ વાક્ય પૂરું થયા પછી તો શરીરનાં કૂતરાના કવચિત સંભળાતા અવાજ અને ધડિયાળતા ટક ટક કરતા અવાજ સિવાય કશું સંભળાયું નહિ ત્યારે તો જાંઘમાં જ સનખીરે કરેલો એ લવારો મોહિનદરની મુંઝવણમાં નવો જ ઉમેરો કરી ગયો.

મોહિનદરસિંગ કાવ્યકૃતિ યોદ્ધાની જેમ પદ્યગ પર
પદ્ય અને નજીવા દેખાતા એ કાવ્યગતો ઉકેલ
શોધી શકવા પોતે અશક્તિમાન બન્યા છે એવી
પ્રતીતિ થતાં અંદર ને અંદર સમસમી રહ્યા.

આખરે એ પ્રેમપત્રનો ભેદ ન ઉકેલાયો તે ન જ

ઉકેલાયો.

અને કદાચ સત્તરમા વરસમાં પ્રવેશી ચૂકેલી સત્તરમીની
ઉન્માદ અવસ્થાનું પણ એ પરિણામ હોય એવું ન
બને ? છતાં એવું કંઈ હોય તો એ ભેદ પણ અવ-
ઉકેલ્યો જ રહ્યો.

★

ભાનુશંકર ઓ. વ્યાસ

જિન્દગીનું સ્તોત્ર

ગાથો ભારી કને ના કવચિદપિ કુરુષાપૂર્ણ
આ કાવ્યપંક્તિ :

‘ છે જિન્દગી કેવલ શૂન્યસ્વપ્ન. ’

પળેપળ જાગતો આત્મા સદાયે કાર્યશીલ છે,

ભાસે જેવી વસ્તુઓ તેવી છે ના.

ગંભીર ને જિન્દગી સત્વપૂર્ણ છે,

નહિ કદી મૃત્યુ જ લક્ષ્ય એકનું.

માટીબચા માટીમાં ખાક થાશે—

આત્મા કાળે એવું કોઈ ન કીધું.

ન માત્ર આનંદ, ન શોક કેવળ

ના હેતુ વા અંતિમ રાહ આપણા :

કર્તવ્યમાં લીન તથૈવ રે’વું

કે આજથી કાલ

વિકાસલક્ષી નિતનિત્ય થે રહે.

રાત થોડી રહી વેશ ઝાઝા રહ્યા,

એથી આ આપણાં હૈયાં દોખંડી, શૂન્ય છે છતાં

સ્મરણનયંત્રાં મહીં ધીર બાજતાં

ગંભીર વાદો સંભ નાદ મૂટતા.

વિરાટ સમરાંગણે,

છેક છેલ્લા જિન્દગાનીના પડાવે,

થશે ન પશુ મૂક કે ન અહીં ત્યાં દોર્યાં જશે

કિન્તુ થાળે વીર સંશ્રામશૂરા.

ભલેને ઊજળું, ધરો નહિ ચક્રીન ભાવિ પર,

કાળના ગર્જામાં છોને ભૂત સર્વસ્વ સંધરે !

‘ ઉત્તિષ્ઠ, ભગ્નત, ’ રહો રત વર્તમાને

આત્મા ને ઈશ્વરની સામે.

મહાપુરુષનાં વિશ્વે સત્કાર્યો જગવે સ્મૃતિ :

આ જિન્દગીય પરમોન્નત તો રચાય

ને કાળવેળ મહીં ચિત્ત મૂકી જવાય—

પેખી એ પદરેખાને

પ્રશાન્ત ભવસાગરે સતત ડૂબકાં મારતા

અસહાય ખલાસીઓ હૃદયે

શ્રદ્ધા, ધૈર્ય નવાં ભરી શકે.

‘ ઉત્તિષ્ઠ, ભગ્નત ’ રહો રત વર્તમાને,

મૂઝો જંગી ભાવિની ચાતનાઓ,

આસ્તે આસ્તે કદમ ભરજો પામતાં સિદ્ધિઓને,

શીખજો થોભતાં ! આહુતિ શ્રમયજ્ઞની !*

• Psalm of Life નો ભાવાનુવાદ

★

શ્રાવણની મોરલી

નૃત્ય ગીત નાટિકાઓ સજ્જવાતી જેવી એ પણ એક લઘુકાવ્ય છે. પણ એના રચનાર પાસેથી એ મને ત્યારે એ વાંચતી—ઉપર સજ્જવા માટે, ય વાચતી એ લઘુકાવ્ય નથી કે ગીતનાટિકાઓના અણીતા રચયિતા અણી એવી જ એક કૃતિ રજૂ કરે છે.....

[સાખી]

કોઈક મનુલ મોલી જીકો
ખાખરીઆની ડાળે,
શ્રાવણની મોરલીઓ વાગી
રસરસીયાને માળે.

લીલી મોઢક ચુંદડી ઓઢી
વરણાગી વર્ષાએ
ધુંધટગમાં મવકી આધુ
જોઈ નાવથીયાને.

[નૃત્ય ગીત]

એની ભાતીગળ ચુંદડી દહેરાય
સરમાતી પાંચણમાં પ્રીતીનું ગીત ઢળે
અંતરમાં જીનિ દોળાય,
- ફીકીના કાળજમાં રૂપેરી સોણલાં
આવે આવે ને જીડી જાય,
ચંચાની ડાળ જેમ દેડ જોડે ડોલો .
ફૂલડાંની ફારમે ફારાય,
એની ભાતીગળ ચુંદડી દહેરાય:
મનના મોરલીઆને મગવા અધીરી
મનડાને માળે મુંઝાય,
શ્રાવણના મુરમાં સાંભરતો સાંવરીયો
તનડાના તારો છેડાય,
એની ભાતીગળ ચુંદડી દહેરાય:

[સાખી]

રગભીની રાધિકા જેવી
આવી વર્ષારાણી
અશ્વમેલા શ્રાવણને જોઈ
અખંડીઓ શરમાણી :

મોલી ' યુગયુગથી ' હું ખાસી
તારી ગીત સુધાની
છલછલ વરસાવો એ કરુણા
પ્રીતમ પ્રીત ઉદાસી :

[નૃત્ય ગીત]

આજ શ્રાવણીઓ મોરલી વાય રે
મારુ અંગ અંગ રૂમઝૂમ સાય રે,
મોરખીંજોના વીંજો વાય રે,
ઓલી નાગરવેર શરમાય રે
લાખ લાખ જીમિં આવીને ઢળતી
એ દણી સરી સરી જાય રે
નેરિયા મારા નાચે નર્તનમાં
અંતરની આજા દોળાય રે
આજ શ્રાવણીઓ મોરલી વાય રે ;
સાંવરીએ એના સુરે જગાડી
વનનની વનરાઈ રે,
વર્ષા અધીરી દામતી હેયું
પ્રીતમ મળવા જાય રે,
આજ શ્રાવણીઓ મોરની વાય રે :
પ્રીતિના પૂર સાગર જીમટે
છાનરસ છાનકાય રે,
કોથ વરણાગીએ વેણુંને છોડી
મનડું ઢળી ઢળી જાય રે
આજ શ્રાવણીઓ મોરલી વાય રે :

[સાખી]

ને વર્ષાનું હેયું, મોરલું
તારી યાદ જરીને
એડીતી હું પગદંડીમાં
પગલાં સામળવાને :

૫૫

[નૃત્ય ગીત]

ઓહ્યો શ્રાવણ આવે
ઓહ્યો શ્રાવણ આવે
કાંઈ રમઝુમ દોલ બળવે
ઓહ્યો શ્રાવણ આવે
ઓહ્યો શ્રાવણ આવે :

છાગું ઉઘાળતો આવે દોલોડો
પ્રીતનાં ગીતડાં ગાવે,
કાળા કાળા કંથયાએ નાચંતી વાદળીઓ
રાસની ધૂન મચાવે,
ઓહ્યો શ્રાવણ આવે
ઓહ્યો શ્રાવણ આવે :

જાણે તોરણીએ આઘ્યો વરણાગી
મેઘાડંબર ગાળે રે,
આસોપાલવ કરતાલ બળવો
મદલર રંગમાં નાચે
ઓહ્યો શ્રાવણ આવે
ઓહ્યો શ્રાવણ આવે :

[સાખી]

શ્રવણ પડી શ્રાવણની વેણું
ગાળ્યો નજામાં મેઘ,
ઝરમર ઝરમર વરસ્યો જાણે,
પ્રીતનો આવેગ :

[નૃત્ય ગીત]

ઓહ્યો મેહુલીઓ વરસીને જાણ,
મેહુલીઓ ઝરમર વરસી જાણ:
પૂરવની વાદળી વીંઝણો દોળે
દખખણની ભીંજવે કાપ,
મેહુલીઓ ઝરમર વરસી જાણ :
કાળો કાળો એની આંખડીનાં કાળજા
લેરખડી જુવે છે વાટ
મેહુલીઓ ઝરમર વરસી જાણ :

ઝમઝમ વીંજણી આશાશી ફલકે
અંતરમાં કોણ આવી ઝીણું ઝીણું મઝકે
રમઝુમ વાગે સીતાર
મેહુલીઓ ઝરમર વરસી જાણ :

[સાખી]

શ્રાવણ ને વર્ષાનું મિલન
મેઘ મદકારે કીધું.
વરસીને વિજોગી ઉરને
રસમાં રસમસ કીધું :
ખોલી વર્ષા: પ્રીતમ આજે
પુત્રકિત પ્રાણે પ્રાણે
નાચે જીવનની આ વીણા
શ્રાવણ તારા ગાને :

[નૃત્ય ગીત]

પ્રીતમ મોહી રહી રે હું તો જુહીને ભાવ
તેં તો છોડી દીધો રે આજે પ્રીતનો રાગ
જાગી વીણા જાગ્યા આશાનાં ગાન,
પ્રીતમ મોહી રહી રે હું તો જુહીને ભાન :

ગુંગન રેઝાયે કાને
દેખું ડાલાવે તાને,
પડછંદા પ્રાણે પ્રાણે ચામ રે
પ્રીતમ મોહી રહી રે હું તો જુહીને ભાન :

વૃક્ષો વેલડીઓ ડાલે
કુંજ કુંજ ચડતી ઝાલે
ડાલે પ્રીતિ પરાગ અનુરાગે રે
પ્રીતમ મોહી રહી રે હું તો જુહીને ભાન :

વેણુના સૂર વાગે
ઝંઝર રમઝુમ આજે,
મનકું નાચે રે સુશી સોનેરી તાન
પ્રીતમ મોહી રહી રે હું તો જુહીને ભાન :

અક્ષયોદય જતાં

ધર્મશાસ્ત્રના પાઠનરે આસપાસમાં રહેતા આ પ્રવાસવર્ણનના દેખક તર્કી સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્ર જેવા છે. દક્ષિણાધીર અને શાંતનિવેતનમાં પ્રસારેલા છે ત્યાંના યુરોપિયનોના અનેલા પદાડખેડુઓના મંડળના એ એક જ દિંદી સમ્ય છે. પદારો ચંદ્રવાના રોખીન છે.....

કેમ હજુ કૂચી ન આવ્યા? આવવાનું તો પાંચ વાગે: કહેલું, અને અત્યારે તો સાત વાગવા આવ્યા, અને હજુ તો તેમનાં આગમનનાં કથાં ચિહ્નો જણાતાં નથી હું તો કાલે જ કહેતો હતો કે આપણે કૂચીની આશા છોડી દઈ જાને જ કૂચી બની જવું. અથવા તો પછી ચાલતા જવાનું માંડી વાળી મોટરમાં જઈએ. હવે કંઈક પણ નિર્ણય કરી લેવા જોઈએ. ચાલતાં જવાનો આનંદ જો ન ગુમાવવો હોય તો એક મામું છે. અને તે સૌ પોતાને જરૂરી સામાન ઊંચકી લઈએ. અને બાકીનો મોટરમાં રવાના કરી દઈ ટુરત પ્રસ્થાન કરીએ. બાકી જેમ તરફ વધે તો જશે તેમ આ પહાડમાં ચાલવું આકરું પડવાનું. મોલો શું કરીશું? આમ રમેશભાઈએ અક્ષયોદય જવા માટે પોતાની યોજના સૌ સમક્ષ રજૂ કરી. અમે તો સૌ કાઠગોદામના ગાંધીગણના અંગણમાં જિમ્મતા સ્વર્ણના બાલ-કરિણો ઝીંકતા, પહાડનું સૌંદર્ય નિહાળતા, ઠંડી ઊગાડના અને ગરમા મારતાં બેઠા હતા. પણ રમેશભાઈની આ વાત સાંભળી સૌ વિચારમાં પડ્યા.

અમે હજુ કોઈ પણ ચોક્કસ નિર્ણય પર આવીએ તે પહેલાં તો ગાંધીગણના ચોટીદાર પંડિત રામદત્તજી આવી પહોંચ્યા. કૂચી વિષેની છેલ્લી આશા તેમના પર હતી. અમે તેમને તે વિષે પૂછીએ એ પહેલાં તો તેમણે જ વાત શરૂ કરી: 'કોઈ કૂચી આવવા તૈયાર નથી, મેં આટલો પ્રયત્ન કર્યો એટલું જ, બાકી અત્યારે અક્ષયોદય જવાની મોસમ જ નથી, એટલે અહીંથી કૂચી મળવા મુશ્કેલ. અત્યારે તો અક્ષયોદયથી સૌ કોઈ નીચે આવે તેને બદલે તમે આ ઠંડીમાં અક્ષયોદય જવા આવ્યા છો. ગરમીમાં કેમ નથી આવતા? ઠીક ત્યારે હવે એમ કરો, અહીંથી મોટરમાં બસો અને પછી વળી વેળા જો ચાલવાની હોય

રહી હોય તો ચાલતા આવશો. ત્યાંથી તો જોઈએ તેટલા કૂચી મળવાના આવી ઠંડીમાં નહામા. હેરાન થવા શાને ઇચ્છો છો?'

પંડિતજી ખૂબ ભલા આદમી છે. અમારે રહેવા, ખાવા, અને ફરવાની ખૂબ સુંદર વ્યવસ્થા કરેલી. ગઈ કાલના અમે આવ્યા ત્યારથી અમારા માટે કૂચીની શોધમાં અત્યાર સુધી ભટક્યા હતા. એ ત્રણ કૂચી લાવેલા અને બધું નક્કી કરી આજે વહેલી સવારે આવવાનું કહેલું. પણ હજુ સુધી તેમનાં દક્ષિણ જ થયાં નહિ. એટલે પંડિતજી તેમને શોધવા નીકળેલા. શોધનું પરિણામ તો તેમણે આપણને જણાવી જ દીધું.

એમને અમારો ચાલતા જવાનો આગ્રહ વિચિત્ર લાગતો હતો. કારણ કે અહીં આ શીનળ ટેકરી પર હવા ખાવા આવનારા શાખીતોમાંથી લાગે જ કોઈને ચાલતા જતો જોયો હોય. ચાલતાં જવાનું તો તેમના જેવા પહાડીઓ માટે જ હોઈ શકે અને અમારા જેવા પૈસાદાર માણસોએ તો મોટરમાં જ જવું જોઈએ તેમ માનતા. ૧-

અમે એમની એ સર્વ માન્યતા દૂર કરી, અમારી ચાલતા જવાની યોજના તેમને સમજાવી ત્યારે તેમણે ખુશ થઈ જઈને કહ્યું: 'વાહ! બધું સુંદર! જોકે મને તો એવી આશા હતી નહિ. છતાં તમે સૌ આટલા ઉત્સાહથી આ વાત કરો છો એ જાણી આનંદ થાય છે. હું મારાથી મનની બધી મદદ કરીશ. તમારો જરૂરી સર્વ સામાન જુદો કરી બાકીનો મને સોંપી દો એટલે હું તે તમારી પહેલાં જ અક્ષયોદય પહોંચતો કરી દઉં.'

કાઠગોદામથી અક્ષયોદય મોટરમાર્ગે ૮૨ માઈલ થાય જ્યારે પગરસ્તે માત્ર ૩૭ માઈલ છે. અમને આ ૩૭ માઈલ ચાલવાનું વધારે પસંદ આવ્યું કારણ કે

મોટરમાં તો અહીંથી ઊપાડીને પલકમાં અત્રભોડા પહોંચાડી દે. તો એમાં પ્રાસની મજા ક્યા રહી ? અને માલની ગુણની જેમ ખડકાઈને મોટરમાં જવા કરતાં પગે ચાલીને જવું એ વધારે પસંદગીને પાત્ર નથી શું ?

આમ રમેશભાઈની યોજના પ્રમાણે સૌએ પોતા પૂરતો માર્ગમાં જરૂરી ઓઢવા માટેનો સામાન ઊંચકી ભીંધો. ઠાઠ માઈક્રિના પંથમાં ત્રણ મુકામ કરવાના હતા અને એથે ફિવસે તો અત્રભોડા પહોંચી જવા ધારેલું, એટલે વધારે સામાનની કરી જરૂર હતી નહિ. બરાબર સાડાઆઠે પ્રસ્થાન કરી શક્યા.

પંડિતજી અમારી સાથે માર્ગમાં આવનારાં રળીઆ-મણાં રથજો નિષે વાતો કરતા ક્યાંય સુધી અમને દૂર દૂર પર્વતની ગોખ તરફ આગળી ચીધતાં બતાવ્યું : 'પેલું' રહ્યું તે ભીમતાલ—તમારો પહેલો મુકામ ત્યાં કરવાનો.—' અને તેઓએ અમારી વિદાય લીધી.

*

કાંડગોદામ ગોલાનદીના કાંઠે છેલ્લું રેલ્વે સ્ટેશન છે. જેમ મીઠા માલેકાએ મજૂરોને શોધી લઈ, તેના જીવન શુષ્ક અને નિરસ બનાવી દીધા છે, તેમ આ ખિયારી 'ગોલા' નદી પર બંધ બાંધી તેના નીર ને હીર શોધી લઈ, તેનું સર્વ સૌંદર્ય નષ્ટ કર્યું છે. તેના પર સમસ્ત સીમેન્ટ કેંક્રીટનો સુંદર કમાનવાળો પૂલ બાંધ્યો છે. જ્યારે ગોલા બંને કાંઠે છત્રકાતી વહેતી હશે ત્યારે આ પૂલ કેવો ભવ્ય લાસતો હશે ! અમે જેમ જેમ આગળ ચાલતા ગયા અને જ્યારે બંધ પહોં વટાવી જઈ આગળ નીકળ્યા ત્યારે 'ગોલા' પર્વતની એથેથી બેશબેર દોડતી દોડતી આવતી નજરે પડે છે. અને ત્યારે જ તેનું ખરું સૌંદર્ય નિહાળી શકાય છે.

કાંડગોદામથી દોઢ માઈક્રિ પર 'રાણી બાગ' સુધી તો પાકી ડામરની સડક મળે છે. ત્યાંથી આગળ પહાડી રસ્તો શરૂ થાય છે. અમે ત્યાં સુધી તો ખૂબ

ઝડપભેર આવી પહોંચ્યા અને અમારી આવી ઝડપથી અમે પણ વધારે ઉત્સાહિત બન્યા અને 'ભીમતાલ' જલદી પહોંચી જઈશું' એમ ધાયું. ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં ઠીક ઠીક ઊંચાઈએ પહોંચ્યા. હવે તડકા પહોં ધીમે ધીમે વધતા માંડ્યો, આથી સૌના ગરમ ઠોટ એક પછી એક એમ શરીર પરથી ઊતરીને ખમે લટકવા માંડ્યા. જેમ જાંચે ચઢતા ગયા તેમ તેમ થાક પણ લાગવા માંડ્યો. પણ જાંચા શાલ-વૃક્ષમાં થઈને વાતો શીતલ પવન નીચે ખીણમાંથી સર્પાકારે વહેતી ગોલા નદી, અને આસપસનું સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય મનને આરામ આપતાં અને થાક હરાંનિતાં.

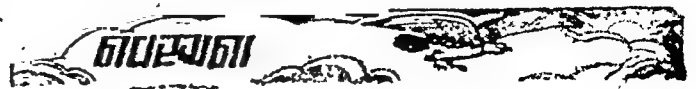
*

ભાનુશંકરભાઈ રહ્યા ચિત્રકાર, એટલે એમને અમારા સૌ કરતાં ચિત્રકલાના સામાનનો થેલો વધારાનો હતો. અત્યારે એ થેલો એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં અને બીજા હાથમાંથી ખંભે, વળી ખંભેથી દોરીમાં પરોવીને છેદ્યે કમ્બરે આવ્યો હતો. અમે તો જ્યારે કાંડગોદામથી નીકળ્યા ત્યારે જ એમનું ધ્યાન 'એથેલું' કે આવડો થેલો પ્રવાસમાં કારે પડ્યાનો ! પણ ત્યારે તો જવાબ મળેલો : 'બેસનાં શીંગડાં બેસને બારે પડે ખરાં કે ?'

હવે તો ગોલા નદી પણ અદૃશ્ય થઈ ગઈ, અને ઠંડો પવન પણ બંધ થયેલો. રહ્યો માત્ર માથે તપતો સૂર્ય, નીલધેરું આકાશ અને જાંચે ને જાંચે લઈજતો પહાડી રસ્તો. હજી તો માંડ અર્ધે પહોંચ્યા હોઈશું. સૌની વહેલા 'ભીમતાલ' પહોંચી જવાની આશા લોપ પામવા માંડી હતી.

'કેમ ભાનુભાઈ થાકી ગયા કે ? આટલા બધા પાછળ કેમ પડી ગયા ! ચાલો ચાલો સૌની સથે થઈ જાઓ.' મેં પાછળ રહી ગયેલા ભાનુભાઈને ખૂબ પાડી બોલાવ્યા.

'એ તો હું પેલી પગદંડીએથી માથે ખડતો ભાર લઈને ઊતરતી બાઈને જોતો હતો.' ભાનુભાઈ દોડીને સાથે થઈ જતા બોલ્યા, 'જરૂરી છે હોં ! આટલો ભાર માથે લઈને આવી સીધી પગદંડી પરથી ઊતરવું

એ કઈ સહેનો વાત નથી હુ તો કઈ ભાર ઉપાડ્યા
વિના પણ એ પગદડી પર જરા હિંમત ના કરુ '

ઠીક ઠીક આનો જલદી આ પહાડમાં તો એવી
અનેક બાઈઓ જોના મળશે અને સાથે ચાલવા
માંડ્યા

*

આ પહાડમાં બે પાંચ બે પાંચ માઈલના અતરે
નાનાં નાનાં અનેક ગામ ! આવે છે આ ગામડાં
એટલે કે પાંચ દસ ધર-ચૂપાનો સમૂહ અને
નાની દુકાન આવી દુકાન ગામડાના લોકો ૧ જર
રીઆતની વસ્તુ પૂરી પાડે આવી દુકાનોમાં વીંથી
સામાનથી માંડીને આ દૂધ દહીં પણ મળે અને
કાપડ જોઈતું હોય તો તે પણ મળી જાય અને એવા
એક ગામડાનો દુકાને પહેચ્યા ત્યાં આરામ લેના
અને ભાનુભાઈના રાહ જોનાં એમાં દુકાનદારને છ
પાના દૂધ તૈયાર કરવાનું કહી અને વાતોએ
વળગ્યા

'ભાનુભાઈ બે આમ ઠેક મુઠી કરશે તો આપણે
અનમોડા અઢવાયિે પણ માંડ પહોચવા પામીશ'
મહેશે કહ્યું 'શુ થાય ! હવે કઈ અર્ધથી છટા
પડી જવાય છે ? એ તો એમ જ આને કેઈ બાણુસ
ઉતાવળે આવી શકે અને કોઈ ધીમે કોઈ જલદી
ચાક્રી જાય અને કોઈ એણુ ચાકે બાકી ભાનુભાઈ
વિના પ્રાસમા આટનો આનંદ કાણુ પૂરવાનું ! તો
આ આવી પહોચ્યા રાહ સુરેશભાઈ પણ તેમની
સાથે જ છે ને શુ ! એ પણ ચાક્યા લાગે છે

દૂરથી ભાનુભાઈ અને સુરેશભાઈ તેમના સાડચણ
મણુનો એવરકોટ અને દોદ મણુનો ધામગો બિયડીને
હસતા આપતો હતા અને નોં તારવી અને
ચાક્રી લાન લાલ થઈ ગયા હતા

'કેમ સુરેશભાઈ, તમે પણ આખરે ચાક્યા કે ?'
મે હસના હસના પૂછ્યું

'તેમણે પણ હસનાતો પ્રવન કરી જવાજ આપ્યો,
'ના રે ના ! એ તો ભાનુભાઈ ચાકેના અને એકલા

પડી ગયેના એટલે મેં ધાણું કે તેમની સાથે રહ
તો તેમને ઠીક પાશે '

'ઠીક ઠીક હવે એ વાત છોડી દઈ, આ દૂધને ન્યાય
આપના માટે ' સુરેશભાઈએ દૂધના ખાલા સૌતી
સમીપ મૂકતા મૂકતા કહ્યું

સૌ દૂધ પી રહ્યા એટલે ભાનુભાઈએ જરા ગભીર
બની વાત શરૂ કરી 'આપણે એમ કરીએ તો ! હુ
અહીં સી આ અચ્ચરણાળા જોડે પાકો કાઠગેદામ
પહેચી જાઉં અને કાને સવારે મોગરમાં અનમોડા
આડી પડી તમે તો ચાનના તુરત જ આવી પહોં
ચશો બક્રી આમ તમને ક્યાં સુધી હેરાન કરવા !
ઉંચાત હુ પણ ચાક્યો છુ મારી રિમતે ખૂબી છે
અને ઉત્સાહ પણ રહ્યો નથી આમાં મને તો તમનું
'ભીમતાન' કચાય દેખાતું નથી તમને બધાને શું
લાગે છે ?'

અમરા સૌતી મજાક કચાય ઊડી ગઈ અને સૌ
નિયતમાં પડ્યા

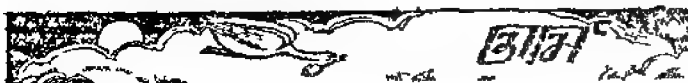
'હવે અર્ધની તમે આમ પાછા ફરો એ તો જાણે
ઠીક ન કહેવાન વળી થક તો સૌને લાગે, કોઈને
વધારે ને કોઈને એટલે એમાં કોઈને તમારા લીધે
હેર ન થરા જેવું છે નહિ

'વળી તમને અર્ધી થાક તો તમારા આ સામાનથી
લાગે છે એટલે એ સામાન અમને આપી દો
આગળ જતા કચાય કૂચી મળશે તો કરી લઈશું
તમે નિરતે ચાલ્યા આવે, વગર સામાને લહેરથી
ચાની લકશે

સુરેશભાઈએ માર્ગ કાઢ્યો ભાનુભાઈને પણ આ
વાત કઈક મળે બિનરી ખરી અને 'ના' 'હા
કરતા સમાન પણ અમે બિયડી બીધો આમ ફરી
મજાક કરતા આગળ ચાલવા માંડ્યા

*

આખરે જેમ તેમ કરીને પણ મેં વાગે ભીમતાન
પહોચી ગયા નિયત મુકામે પહોચી જવાથી અને
રેથળની રમણીયાથી સૌને આનંદ થયો અને

આરામ મળ્યો, પ્રવાસનો આ પ્રથમ દિન હોવાથી સૌને ઓછો વધતો થાક લાગેલો, પણ ભીમતાલની શીતલતાએ એ સર્વ ભૂનાવ્યું.

ઊંચા ઊંચા પર્વતોની આ ઊંડી ખીણમાં સરોવર 'ભીમતાલ' લાંબુ થઈને સૂતું છે. 'ભીમતાલ' નીલવણું, શીતલ અને શાંત જલ પર્વતોની બંને આરસી સમ બન્યું છે.

ગામ સરોવરના કિનારે કિનારે જ વસ્યું છે. એટલે ગામની પહોળાઈ કરતાં લંબાઈ જ વધી જાય. આમ ગામ ગમે તેટલું વિસ્તરવા ઇચ્છે, તોયે લંબાઈમાં જ વિસ્તાર પામી શકે.

અગાઉ વિચાર્યા પ્રમાણે, રાત્રે જ એ કૂત્રીને અમારો સામાન ઊંચકાવવાનું ફરવાને ખીજે દિવસે વહેલી સવારે આવવાનું નક્કી કરી, ખાઈ પરવારીને ઊઠી ગયા.

*

સવારે કૂત્રીઓની કેટલીયે રાહ જોયાં છતાં ન આવ્યા તે ન.જ આવ્યા. વધારે મોડું કરવાથી તડકામાં ચાંલવું કેટલું કઠીન બને છે, એ અનુભવ સૌનો તાજો જ હતો, એટલે છેવટે ગઈ કાલની જેમ જ બંને કૂત્રી બની બંધીને અમારા ખીજા મુઠામ 'રામગઢ' તરફ કૂચ આરંભી દીધી.

ભીમતાલ સમુદ્રની સપાટીથી લગભગ સાઠચાર હજાર ફીટ ઊંચું છે. હવે લગભગ ખીજા ત્રણેક હજાર ફીટ ઊંચે ચડવાનું હતું. અને એટલાં ઊંચાઈએ ચડ્યા પછી ફરી નાંચે ઊતરતા ઊતરતા રામગઢ પહોંચવાનું હતું.

આ પહાડમાં સપાટ પ્રદેશ મળવો મુશ્કેલ. ક્યાંયે સપાટ કે સીધો માર્ગ મળવાની આશા રાખવી વ્યર્થ. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઊંચા ઊંચા અડીખમ પર્વતો હારખંધ ઊભા હોય. આ પર્વતો ચડો અને ઊતરો એટલે એક ગામથી ખીજે ગામ જઈ શકાય. આ રીતે 'રામગઢ'નો માર્ગ ગઈ કાલ કરતાં સહેજ આકરો હતો.

તેમણે ખાસ કરીને ભાનુભાઈ માટે તો આ ચાણુ

ચડ્યાં એ એક મહા મુશ્કેલ કામ હતું.

અમે તો કુદરતની કલા નીરખતા નીરખતા આગળ ને આગળ ધપ્યે જતા હતા. ચડી ચડીને જ્યારે થાકતા ત્યારે એક ધારે ઊભી જઈને, ઊંડી ઊંડી ખીણ નિહાળતા, અને તેમાં પથરાયેલી અખૂટ વનરાજી, નાનાં મોટાં ઝરણાં, અને જલધોધનું સૌંદર્યપાન કરતા અને તે અમારો થાક હરી લેતા.

હવે પાઈન વૃક્ષોની શરૂઆત થઈ ગયેલી. અને જેમ જેમ ઊંચે ઊંચે પહોંચતા ગયા તેમ તેમ આ ગગનચૂંબી વૃક્ષોનું જંગલ ગાઢ ને ગાઢ બનતું ગયું. પર્વતની ધારે ધારે પગથીઆકારે ખેતરો નજરે પડે, અમે આવા એક ખેતર નજીક પહાડી દંપતી કેટલા કૃષ્ણી ખેતર ખેડી રહ્યા હતા એ જોતાં ઊભા. થોડી વારે ભાનુભાઈ હાંફતા હાંફતા આવી પહોંચ્યા. એટલે મહેશે જરા ટકોર કરી, 'કેમ ચડાણ આકરું પડ્યું' લાગે છે, ખરું ને ભાનુભાઈ?' અને પછી તેણે દૂર જાયે પર્વતની ટોચ અતારતાં કહ્યું: 'હજી તો આપણે ઠેક ત્યાં પહોંચવાનું છે, હિંમત છે ને?' ભાનુભાઈ હવે અમારી પાસે હારી જાય તેવા નહોતા રહ્યા. તેમણે એ વાત જ ઊગ્રવી દઈને કહ્યું: 'આ જુઓને 'ધનધોર ઘટા છાઈ રહી' એનું સૌંદર્યપાન કરતા કરતા ધીમે ધીમે ચાલ્યાં આવવું છે. તમારા જેવા કલાહીન લોકોને આ કુદરતની કલા ક્યાંથી સમજાય!' મહેશે અતાવેલી ટોચ પર જ્યારે પહોંચ્યા ત્યારે નીચેનું સમગ્ર દશ્ય હૃદયગમ લાગતું હતું. દૂર દૂર ઊંડી ખીણમાં સૂતેલું ભીમતાલ અહીંથી ખૂબ સુંદર લાગે છે. સૂર્યના પ્રકાશથી આખું તાલ ચમકી રહ્યું હતું. પાઈનનું ગાઢ જંગલ અને પર્વતની અન્ય વનશ્રી અહીંથી તો બહુ એકમેક થઈને અવનવા રંગો અને ફૂલગુદાથી કુદરતે સૃષ્ટિ પર બિછાવેલો સુંદર ગાલીચો જ હોય તેમ લાસે. દૂર દૂરથી સર્પાકારે પર્વતને વીંટળાતો માર્ગ જોઈને ભાનુભાઈથી ખોડી જવાયું 'અધધ, આટલા ઊંચા પર્વતો ઓળંગીને આપણે સાચે સાચ આટલે ઊંચે આવ્યા છીએ!'

*

આમ એક પહાડ પરથી બીજા પર અને બીજા પરથી ત્રીજા પર એમ અતેક પહાડો ઓળંગતા ઓળંગતા અમે લગભગ સાતેક હજાર ફીટની ઊંચાઈએ પહોંચ્યા. જેમ સિનેમાના પડદા પર, આંખ મીચીને જીવાડોએ તેટલી વારમાં એક દૃશ્ય પસંદાઈ જઈ બીજું દૃશ્ય ખડું થઈ જાય છે તેમ આટલી ઊંચાઈએ પહોંચ્યા; ત્યારે પર્વતની ત્રીજી બાજુનું સમગ્ર દૃશ્ય, આગળના દૃશ્યથી પસંદાઈ જઈ કોઈ અદ્ભુત દૃશ્ય અમારી આંખ સામે ખડું થયેલું જોયું. મેઘાચ્છાદિત ધ્રુવ દિશાદિના દેવાના મુકુટ સમ સોતેરી તથા રૂપેરી રંગો અમારી દૃષ્ટિ સંમીપ ખગ યયા. આ દૃશ્ય જાનુભાઈ માટે તો પ્રથમ જ હતું. એટલે પહેલાં તો કેમેરી કરી માને જ નહિ કે જે સામે દેખાય છે તે હિમ છે છતાં તેમને આ દૃશ્ય તો અદ્ભુત લાગેલું જ. એટલે તુરત જ તેના ચેલામાંથી પીછી તથા રંગપેટી કાઢી તે દૃશ્યને કાગળ પર ઉતારવા મંડી પડ્યાં.

એ રથગતું નામ 'ગાગર.' ત્યાંના દૂધ દહીં ખૂબ વિખ્યાત છે. માણસ તે પીતાં ન ધરોય તેવા દૂધ-દહીંની એક બે દુકાનો સિવાય 'ગાગર'માં બીજું કશું નથી.

જાનુભાઈ તો આ રથજી જોઈને અને દૂધ પીને એટલા બધા ખુશિનિર્જનમાં આવી ગયા કે હવે ઓગળે જવાનું છે કે કેમ તે સાચ બૂંધી જ ગયા.

ગાગરથી નીચે જાનરીએ એટલે રામગઢ આવે. ત્યાંથી જ બીજામાં પથરાયેલું રામગઢ દેખાય છે. આમ 'રામગઢ' આટલું નજીક દેખાવાથી અને 'ગાગર'નું અમૃત સરીખું દૂધ પીધા પછી સૌના પગમાં અંજનનું જોરે આવી ગયું હતું. ત્યારે તો જાનુભાઈ પણ લગભગ અમારી સાથે જ રહેતા.

એટલે ચાક ચણણ ચંચામાં લોગેડો એ કરતાં વધારે થાક આ 'રામગઢ' નો ઢોળાવ ઉતરતાં લાગ્યો. કારણ કે ઢોળાવ ઉતરતાં વેળા ચાલવા કરતાં દોડના પગને ધીમા પાડવામાં જ અધી થાક લાગતો. જાનુભાઈ

પણ તોઆ પોકારી ગયેલા અને ધીમેકથી બોલ્યા: 'આ કરતાં તો ચણણ વધારે સારું.'

'રામગઢ'ના બે ભાગ છે. એક 'મહલા રામગઢ'— એટલે કે ઉપરનું—અને બીજું 'તલ્લા રામગઢ'— એટલે કે તળેટીનું—અમે જ્યારે 'મહલા રામગઢ' પહોંચ્યા ત્યારે તપાસ કરતાં જણાયું કે ત્યાં રહેવા તથા જમવાની વ્યવસ્થા લાગ્યે જ બજે તેમ હતું. અને પૂછતાં જણાયેલું કે 'તલ્લા રામગઢ'માં નવી ધર્મશાળા બંધાઈ છે. એટલે ત્યાં રહેવા ખાવાની સારી વ્યવસ્થા મળશે ત્યારે ખાર તો વાગી ગયેલા, છતાં ન છૂટે આગળ ચાલવું પડ્યું. ત્યારે ધોમ ધખતા તાપમાં કોઈને 'રામગઢ' પહોંચવા સિવાય કુદરતને નિહાળવા કે વાતો કરવાનો ઉત્સાહ રહ્યો ન હતો. તેમણે આ ઢોળાવ અંજન જેવો, કેમેરી માગે ખૂટે જ નહિ અને 'રામગઢ' આવે નહિ. સૌ થાક્યા અને કંટાળ્યા પણ ખરા. આખરે હસગાતા, પડતા, આખડતાં બે વાગે 'તલ્લા રામગઢ' પહોંચી ગયા. અને માંડ માંડ નવી ધર્મશાળા શોધી મુકામ કયો પછી પ્રથમ રહ્યો છુપા તૃપ્ત કરવાનો. આખું ગામ બટકા પશુ કચાય કંઈ તૈયાર ખાવાનું ન મળ્યું. એટલે છેવટે સ્વયંપાક કરવાનું જ રવીકાયું. 'સ્વયં-પાક જેવી મજા છે શામાં?' એમ સૌએ બોલીને તેને અંગેની સર્વ તૈયારી કરવા માંડી.

ધર્મશાળામાં અમારી બાજુના ઝોરમાં એક બાઈ રહેતાં હતાં. તેમને જોઈને જાનુભાઈને એક વિચાર રુક્યો. અને તે એ કે રસોઈ હાથે પકાવવાની ટાળી દઈને આ બાઈને જ બળાવી દેવું જાનુભાઈને કોઈ વિચાર કે કલ્પના આવે એટલે તેને અમલમાં મૂકવા માટે થોભવાનું પસંદ ન હતું. આથી તુરત જ એ બાઈને ઉદ્દેશી પોતાની હિંદી ભાષામાં પ્રશ્ન પૂછ્યો: 'માતાજી, હમેરી છે આદમી કી રસોઈ પંકાવો ગે? હમ લોગ જોમનાલસે આતે હે ખીર ખૂબ થક ગેયો હે.' માતાજીએ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રુદ્ધ ચાંદ કયું. અમે સૌ તો આશ્ચર્યથી દિગ્મુદ જેવા બની ગયા. થોડી વારે જ્યારે આંખે લૂછીને અમને હિંદીમાં જ ને કંઈ

કહ્યું તેના સાર આટલો હતો :

અમને જોઈને તેમને પોતાનો એકનો એક પુત્ર યાદ આવેલો તે બી. એ. માં અભ્યાસ કરતો હતો, અને તે અભ્યાસ પૂરો કરે તે પહેલાં જ તેમને નિરાધાર સ્થિતિમાં મૂકીને સ્વર્ગે સીધાવી ગયો હતો. અમારામાં તેમના પુત્રની છબી દેખાણી અને રડી પડેલાં. છેવટે આમ કરવા બદલ અમારા સૌની ક્ષમા માગી અને અમને સૌને પોતાના પુત્ર સમ લેખી રસોઈ કરવામાં મદદ કરવાનું કહ્યું.

આ કરુણ કથની તેમના મુખેથી એકબાસે સાંભળી અમે સૌ જડવત્ બિમા જ રહ્યા.

પછીથી તો તેમણે ખૂબ હાંશપૂર્વક અમને રસોઈમાં મદદ કરી. અમે બધાએ કેટલાયે વાર કહ્યું કે, 'હવે વધારે મહેનત લો નહિ, અમે બધું કરી લઈશું.' ત્યારે જવાબમાં હસતાં હસતાં કહ્યું: 'તમે હજુ બાળક છો.' તે ચૂલો સળગાવવાથી માંડીને રસોઈ ચૂલે ચડાવ્યા પછી જ ત્યાંથી ખસ્યાં.

પાંચેક વાગે રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ. એટલે સૌ 'હાશ' કરી નિરાંતે જમવા બેઠા, એ રસોઈમાં કેવી અદ્ભુત મીઠાશ હતી, એ તો અહીં હું શબ્દોમાં શી રીતે વર્ણવી શકું !

રામગઢ એટલે સફરજનનો બગીચો. અહીં ઠેર ઠેર તેના બગીચા જેવા મળે. મોટા જમીનદારો આવા કેટલાયે બગીચાઓ રાખીને અહીં પડ્યા છે, અને ત્યાંથી બહારગામ પુષ્કળ સફરજન મોકલે છે. અમે પહોંચ્યા ત્યારે તો મોસમ પૂરી ગઈ ગયેલી. એટલે તેનો બહુ લાભ બિટાવી શક્યા નહિ.

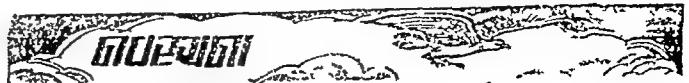
બીજી સવારે તો રોજ કરતાં વહેતો પ્રવાસ આરંભી દીધેલો. તે દિવસનો મુકામ રામગઢથી દસ માઈલ દૂર 'પ્યુડો' કરવાનું નક્કી કરેલું. આટલું નજીક હોવાથી વહેલા પહોંચી જઈ, ત્યાં આરામ કરવાનું ધારેલું. કારણ કે ત્યારે તો આખો દિવસ ચાલ ચાલ કરવાનું જ રહેતું.

રામગઢથી ફરી ચડાણ શરૂ થાય છે. અમે એ ચડાણ ચડતાં ચડતાં અમારી પાછળનું અને સામેનું દૃશ્ય નિહાળતાં નિહાળતાં જતાં હતાં. સપોંકારે વહી જતી નદી, ધાર પરની વનશ્રી, ખીણમાં છવાયેલું ગાઢ વન, અને પહોંચોના માળા સરીખા દીસતા પહાડમાં ઠેક ઠેકાણે બધેલાં મકાનો અને ઝૂંપડાંઓ કોઈ અનેરું દૃશ્ય ખડું કરે છે.

થોડીવારમાં જ ગામ આવ્યું. તેનું નામ 'નત્યુઆખાન' આ પહાડ પરના ગામનાં નામ જરા વિચિત્ર લાગે છે ખરું ! ગામ બહુ નાનું અને નિર્જન જેવું લાગ્યું. એટલે અમે તો નારતો પતાવીને તુરંત જ આગળ ચાલવા માંડ્યું. ત્યાંથી ફરી હિમાદ્રિના દર્શન થાય છે. ભાનુભાઈ તો એ જોઈને ખુશ ખુશ થઈ જઈ બિલી ગયા. એટલે મેં કહ્યું, 'આ બરફમાં તે શું જોશું છે ! અલમોડા જઈને તો પછી ચોવીસે કલાક જોયા જ કરજો ને ! પણ હમણાં તો જરાયે મોડું કરવું પોષાય તેમ નથી.'

'ત્યારે તો આજે જ અલમોડા પહોંચી જઈએ તો કેમ !' ભાનુભાઈ ખૂબ ઉત્સાહમાં આવી જઈ બોલ્યા. 'ચોક્કસ પહોંચી જઈએ, પણ તમારે હિંમત હારવી ન જોઈએ તો જ પહોંચાય.' મેં જવાબ આપ્યો. 'અરે ભાનુભાઈ હજુ તો આથી આકરા ચડાણ ચડવાનાં આવવાનાં. એટલે પહેલાં તમારા પગને પૂછીને આજે જ અલમોડા પહોંચવાની વાત કરો. બાકી હમણાં તો 'પ્યુડો' પહોંચવા દો પછી હું તમને તે વિષે પૂછીશ' પ્રિયવદને ઉમેર્યું અને ભાનુભાઈનો હાથ ખેંચી ઢોળાવ ઉતરવા માંડ્યા.

આમ દોઢેક માઈલ નીચે જાન્યો પછી ફરી ચડાણ શરૂ થયું ત્યારે ભાનુભાઈને લાગ્યું કે પ્રિયવદનની વાત સાવ ખોટી ન હતી. પછી તો જેમ જેમ માર્ગ વધારે ને વધારે બિચો જતો ગયો તેમ તેમ ધીમે ધીમે કબૂલ થતા ગયા કે અલમોડા તે જ દિવસે પહોંચવું મુશ્કેલ તો થાય. અને પહેલાનો ઉત્સાહ અદૃશ્ય થઈ જવા માંડ્યો, સાથે સાથે પગ પણ ધીમા ઉપડવા લાગ્યા.

અમે જ્યારે પર્વતની ટોચ પર પહોંચી ગયા, ત્યારે જણાયું કે લાનુભાઈ ક્યાંય દેખાતા પશુ ન હતા. ત્યાંથી દૂર દૂર પર્વતના ગોખમાં મધપૂડાની જેમ ચેટેનું અલ્પમોડા ઝાંખુ ઝાંખુ દેખાય છે. એમ તે જોનાં અને મંદ મંદ વાતા પવનના લહેર લેતા લાનુભાઈની રાહ જોતા બેઠા.

અર્ધા કલાકે લાનુભાઈ તથા સુરેશ ત્રાટો કરતા કરતા આવી પહોંચ્યા. ત્યારે તુરત જ પ્રિયવદન બોલી બિડ્યા : 'કેમ લાનુભાઈ, આજે જ અલ્પમોડા પહોંચી જવું છે ને! હવે તો જુઓ એ દેખાય! બહુ દૂર નથી.'

'પહોંચાશે શી બિતાવળ છે હવે!' લાનુભાઈએ હેડ કનેજે જવામ આપ્યો અને નિરાંત કરી બેઠા.

*

'હવે બિડ્યુ ને?' રમેશભાઈએ બિડતાં બિડતાં સૌને પૂછ્યું.

'તમે તો બાઈ બહુ બિતાવળા. કહ્યું ને, કે આજે આપણે અલ્પમોડા નથી પહોંચવું' પછી આટલી બિતાવળ શી! જરા આ કુદરત તો નિહાળો! કુદરતની આવી કક્ષા બીજે ક્યાંય જોવા નહિ મળે' લાનુભાઈએ રમેશભાઈના પ્રશ્નના જવાબમાં કહ્યું.

'પછી ધોમ તપતા તાપમાં શેકાના જવું પડશે, એ ખબર છે ને! અલ્પમોડા ન પહોંચવું હોય તો કંઈ નહિ, પણ 'ધ્યુડો' તો જલ્દી પહોંચી જઈએ.' રમેશભાઈએ સૌને બિડાડતાં બિડાડતાં કહ્યું.

'ઠીક ઠીક લો ત્યારે હું જરા રોકેય દોરી લઉં, પછી આપણે તરત જ ચાલવા માંડીએ.' કહીને ખિરસામાંથી રોકેય-બૂક કાઢી કુદરતને પીછીમાં બિનારવા માંડ્યા.

આમ અમારા સંઘ નરસિંહ મહેનાના ગાડાની અપે આગળ વધતો વધતો આખરે દમેક વાગે 'ધ્યુડો' તો પહોંચી ગયો. પણ જ્યારે ત્યાંના મુસાફરખાનામાં જઈને જોયું તો જણાયું કે બધા જ એરડા બંધ હતા કેમકે મણ્યમ પશુ ન મળે. રથના સાવ નિર્જન.

પરીકથાનો જાણે કોઈ રાજમહેલ, ક્યાંય સુધી ત્યાં બેઠા છતાં કોઈ આવ્યું જ નહિ. છવટે એક મજૂર ત્યાંથી પસાર થતો દેખ્યો ત્યારે તેને પૂછતાં જણાયું કે ત્યારે મોસમ ન હોવાથી એ મુસાફરખાનુ બંધ રહેતું. અને ત્યાંથી એક માઈત્ર દૂર ગામમાં કંઈક બચરચા મળી રહેશે.

લાનુભાઈ ફરી ત્યાંના સૃષ્ટિ-સૌંદર્યથી મુગ્ધ બન્યા હતા, અને તેને કાગળ પર બિનારવા બેસી ગયેલા. સાથે સુરેશભાઈએ પણ સાથ પૂરાવ્યો. આમ અમે ચાર જણા આગળ ગયા.

*

જ્યારે એક માઈત્ર દૂરના ગામમાં પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાંના એક દુકાનદારને રહેવા-ખાવાની સગવડ માટે પૂછતાં જવામ મળ્યો :

'અબી કયા મીયેગા! અમ તો મોસમ ખતમ હુઈ. પદ દિનેમો' જલ્દી બી આસાનીસી નદો' મીસના અમ એસા કીજીએ. એક માઈત્ર દૂરી પર 'શીમાઈત્ર' ગાંવ આના હૈ, વહાં જઈએ-સમ કુછ મીલ જાવેગા.'

અમારે તો પ્રશ્ન કરવા જેવું કશું રહ્યું જ નહિ. આગળ ગયે જ છૂટકો હતો. દુકાનદારના છેલ્લા વાક્ય 'સમ કુછ મીલ જાવેગા'ની અશાએ આગળ વધ્યા.

માર્ગની માટીમાં સોનેરી ચમક હતી, સૂરના પ્રકાશમાં તે વધારે ને વધારે ચમક આપતી આટલી બધી અને આવી સોનેરી ચમકનું કારણ ત્યાં સોનું હતું એમ માની ન લેતા! અમે તો એ સોનેરી માટી ખૂંદતા, આસપાસનું સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય જોનાં જોતાં ઝડપભેર આગળ વધી રહ્યા હતા.

સૂર જરાખર માથે આવ્યો ત્યારે શીમાઈત્ર પહોંચ્યા. ગામ આગળના બીજાં અન્ય ગામો કરતાં મોટું જણાવ્યું. અક્ષ-શાન યોજના પ્રનાણેની આગળની શાળા જોઈ, નાનું સરખું દવાખાનું જોયું, અને સુંદર મકાનો જોનાં આથી પેના દુકાનદારના 'સમ

કુછ મીઠા જાએગા ' વાકચની યથાર્થતા : વિષેની શંકા રહી નહિ.

દુકાન આવી, દુકાનદાર ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો દુકા ગગડાવી રહ્યો હતો. કોઈ ધરાક જણાતું ન હતું. રસ્તા પર પણ માણસોની નાહ જેવી અવરજવર હતી. દુકાનદારને રહેવા-ખાવાની સગવડ માટે પૂછ્યું ત્યારે જવાબ મળ્યો કે તેને ત્યાં રહેવાની સગવડતા મળશે. અને ખાવા માટે આટો, ચાવલ, દાલ વગેરે પણ મળવાનાં આથી અમે ખુશ થયા.

પણ જ્યારે દુકાનદારે આગળ બોલતાં જણાવ્યું કે ત્યાં એક મુશ્કેલી હતી, અને તે પાણીની ત્યાંથી એક માઈલ દૂરથી પાણી લાવવાનું હતું.

આ મુશ્કેલી સાંભળી, અમારો બધો આનંદ તડકાના એ તાપમાં વરાળ થઈ જીડી ગયો. અમને આમ ચિંતિત જોઈને દુકાનદારે એક નવી આશા આપી. ' અહીંથી એક દોઢ માઈલ દૂર 'ધૂશરી' આવશે. બરાબર નદીને કાંઠે જ દુકાનો છે, એટલે ત્યાં બધી સગવડતા મળશે ' અમને પણ એમની એ સૂચના ગમી. કારણ કે એ સિવાય બીજો માર્ગ જ ન હતો. એટલે નવી આશાએ પરાણે ઉત્સાહિત બની ફરી વેગથી ચાલવા માંડ્યા. હજુ લાનુમાઈ, મુરેશભાઈ વગેરે તો અમારાથી ક્યાંય પાછળ હતા.

*

એ માર્ગ ખૂબ રળીઆમણો છે. માર્ગ પરનાં પાદ્મિ ત્રક્ષોનું સૌંદર્ય કોઈ અનેરા પ્રકારનું છે જોડોની આટલી વિપુલતા અહીં જ જોવા મળી. છતાં એ ગાઢ વન પણ ન લાગે. આ જોડોના ઝુંડમાં થઈને ધોધધધ પ્રવેશનાં સૂર્યનાં કિરણો, છાયા અને પ્રકાશની અદ્ભુત રમત જમાવે છે. પ્રકાશ અને છાયાનો આવો સુંદર સુમેળ કોઈ અજબ સૌંદર્ય સર્જે છે. દૂર દૂરથી વહેતી નદીનો ખલ ખલ અવાજ ખૂબ મીઠો લાગતો. આમ આ સમગ્ર વાતાવરણ આહ્લાદક લાગતું.

થોડે આગળ પહોંચ્યા, એટલે ' ધૂશરી ' નદી અમારી

સાથે પ્રવાસ કરતી મળી. પછી તો આખા માર્ગમાં તેનો પછાટ, ક્યાંય સ્નાન વહેણ, તો ક્યાંય વાટી ચૂંકી થઈને સાકળી ગાળીમાંથી જોડોને ધસતી અને આવા અનેક અવનવા સ્વરૂપે તેને નિહાળતા ' ધૂશરી ' પહોંચ્યા.

' ધૂશરી ' આગળ ' ધૂશરી ' નો સંગમ થાય છે. એ સંગમસ્થાન પરથી પૂલ ઓળંગી સામા પર્વત પર જવાય. રથળની આટલી રમણીયતા અમે આખા પ્રવાસમાં ક્યાંય જોઈ નથી. અહીં ' ધૂશરી ' ને અડી ખમ જોમેના પર્વતની ખીણમાંથી દોડતી અને હાંફતી હાંફતી આવી તેની સડીયરને ભેટી પડે છે અને ફરી ખમણ વેગથી આગળ પ્રવાસ કરે છે. તેના પ્રવાસ-માર્ગમાં અનેક હડીલા પથ્થરો અડો જમાવી પડ્યા છે. પણ તેના પર રોપ ન કરતાં ' ધૂશરી ' નિઃશ નિર્મળ નીરથી નવડાવતી નવડાવતી ઊગળા દૂધ જેવા અને લીસા સ્ફટિક સમ બનાવી દે છે, એટલે એ પથ્થરોનું સૌંદર્ય ' ધૂશરી ' ને અધિક સૌંદર્યવાન બનાવે છે. માનવ આ કહેવાતાં જડ જળની આટલી સહિષ્ણુતા અને ઉદારતા ન શીખે !

સામે પાર દુકાન તો મળી, પણ માત્ર દુકાનના મળવાથી અમારો પ્રશ્ન કંઈ ટળી શકે છે ! એ દુકાનો પાસે તો ખાવા માટે માત્ર આટો હતો. પેલા દુકાન-દારના કહેવા મુજબ દુકાન તો બરાબર નદીને કાંઠે જ હતી. પણ રથળ દુકાનમાં જ કંઈ નહોતું. બાકી આવા સંગમસ્થાન જેવું બીજું સુંદર રથળ ક્યાં હોઈ શકે ? આમ જો કુદરતના સૌંદર્યપાનથી જ પેટ ભરાઈ જતું હોત તો કેવું સારું !

દુકાનદારે ત્યાંથી આગળ એક ફ્લાંગ પર બીજા દુકાન મળવાની આશા બતાવી.

અમે અહીં સુધી તો એક માઈલ, દોઢ માઈલ, અને બે માઈલ આગળ જવાની અને દુકાન મળવાની વાત સાંભળી સાંભળીને આવ્યાં હતાં, તેમાં ફરી આની આગળ જવાની વાત સાંભળી અમે જરા ચીકણા અને અમારો અત્યાર સુધીનો કડવો અનુભવ તેની પાસે વર્ણવ્યો.

ત્યારે દુકાનદારે પોતાની મુશ્કેલી સમજાવતાં, અને એક ફ્લોગ દૂર દુકાન મળશે અને ત્યાં બધી વ્યવસ્થા થશે એમ ખાત્રીપૂર્વક અને બાર દર્શને ફરી કહ્યું : 'ખાશુજી, હમણાં તો મોસમ નથી. એટલે તમને આવે! અનુભવ થયો હશે. કોઈ ખરીદનાર જ ન હોય પછી માલ રાખવો પણ શા ખપતો? હવે જ્યારે આટલું આકાને આવ્યા ત્યારે આ એક ફ્લોગ વધારે નથી. અમે પણ અમારે જરૂરની વસ્તુઓ ત્યાંથી જ લઈ આવીએ છીએ એટલે ચોક્કસ ત્યાં બધું જ મળશે.'

હજુ બનુભાઈ, સુરેશ અને મહેશ આવ્યા નહોતા એટલે તેમની રાહ જોતાં, 'કુશી'ના સંગમ અને તેમથી પેદા થતું મધુર સંગીત સાંભળતાં બેઠા. અહીંએક કક્કાકે એ ત્રણે જણા બહાર પહોંચ્યા. જ્યારે તેમને અત્યાર સુધીની તેમ જ અહીંની બધી વાતો કહી ત્યારે તેઓ તો ઠરી જ ગયા.

પ્રિયવદને જરા ગમ્મત કરતા કહ્યું : 'આલોને ત્યારે અલમોગ જ પહોંચી જઈએ અને ત્યાં જ લહેરથી જમીયું. અહીંથી હવે બહુ દૂર નથી રહ્યું. કેમ જઈશું ને બાનુભાઈ!'

બાનુભાઈને હવે જવાબ આપવાની હેશિ રહી ન હતી એ તો પેતા દુકાનદારને ત્યાં અડો જમાવી પોતાની હિન્દી ભાષામાં વાતો કરવા માંડ્યા હતા. 'અમ કીનના ઢાળ આવેગા?' એ એમની વાતોનું એ સંભળેલું એક વાક્ય હતું.

*
એક ફ્લોગ ઢાળ ચડીને ઉપર ગયા ત્યારે દુકાન તો તુરંત જ મળી. દુકાનદાર પણ ખૂબ ભયો. આદમી લાગ્યો. અમારો આ સર્વ અનુભવ સાંભળીને તેમણે જાતે જ અમારા માટે રસોઈ તૈયાર કરી આપવા સંકલ્પેલું અને અમને આરામ લેવા કહીને તુરંત જ પકાવવાની તૈયારી કરવા ઉત્સાહભરે મંડી પડ્યો.

સોના મુખ પર આનંદ અને હાસ્ય રમવા માંડ્યાં. અને 'હાશ' કરીને વિશાળ વૃક્ષના મીઠા ઝાંઝામાં આરામ લેતા અને ગરબા મારતા પડ્યા.

'હવે તો અહીંથી અલમોગ માત્ર પાંચ જ માઈલ દૂર રહ્યું. આજે જ જમ્યા પછી થોડો આરામ લઈને આલી નીકળીએ તો કેમ?' રમેશભાઈએ સૌને આનંદમાં ભેઈ દળાવેથી સૂચના મૂકી.

'બરાબર છે! આ ઘી ખીચી ખાઈશું' એટલે જોર પણ બરાબર આવી જવાનું. પછી તો પાંચ માઈલ સા વિસાતમાં! પ્રિયવદને રમેશભાઈની સૂચનાને રોકો આપ્યો.

'પણ આ બાનુભાઈને પૂછ્યું કે?' મહેશે ભ્રમેલું. 'તમારા બધાની સાથે સાથે જો ઇચ્છા જ હોય તો મારો ખાસ વિરોધ નથી. માત્ર હવે જો ફૂલા મળી જાય ને! તો કામ સત્તર આના થઈ જાય!' બાનુભાઈએ પોતાની વાત રજૂ કરી.

'વાહ! વાહ! બાનુભાઈ તમે આટલી હિંમત અને તૈયારી બતાવો છે ત્યારે હવે અલમોગ પહોંચશું.'

'એમાં શંકા રહેતી નથી. ફૂલી માટે તો આ દુકાન દારને હમણાં કહી દઈએ. એ તો ચોક્કસ મળી જવાના, તે માટે નમે નિશ્ચિત રહો.'

આ અમાણે અમારી તે જ દિવસે અલમોગ પહોંચી જવાની યોજના એકાએક ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં ધમાઈ ગઈ. સાં પંડિતજીએ જમવા બોલાવ્યા.

જમતાં જમતાં જ ફૂલી વિષે પંડિતજીને વાત કરી અને તેમણે પણ મળી જશે એવી આશા આપી. એટલે સૌએ પંડિતજીની સ્વદિષ્ટ ખાંચડો-શાક આનંદ અને ઉત્સાસથી આરોગ્યાં.

જમી પરવારીને કલાક આરામ લીધો હશે ત્યાં પંડિતજીએ અમને જગાડ્યા અને કહ્યું : 'આ ફૂલા આવી ગયો છે. આ હમણાં ત્રણ વાગશે, એટલે હવે જલદી બપોડો તો સરજ આવશે એ પહેલાં પહોંચી જશો.'

ફૂલીનું નામ સાંભળીને જ બાનુભાઈ બેઠા થઈ ગયા. તેમને આનંદ કર્યાંય માતો ન હતો. તેમણે જાતે જ બધાના ઓઢવા પાથરવાના ભેગા કરી અને બધા સામાન બાંધવામાં ફૂલીને સહાય કરી.

સૌ તૈયાર થઈ ગયા એટલે તુરત જ ફૂલી સાથે સૌએ
અલમોડા તરફ પ્રયાણ કર્યું. બાનુબાઈ તો સૌની
મોખરે આલતા, અને જાણે અમે પાછળ પડી જતાં
હોઈએ તેમ લાગતું. ફૂલી સાથે વાતો કરતા જાય. વળી
ક્યારેક કંઈ ગીત લલકારવા માંડે. અને માઈલનો
પથ્થર આવે એટલે 'હવે બસ ચાર માઈલ આડી
રહ્યા. હવે ત્રણ જ રહ્યા.' અને એમ ને એમ ઉત્સાહ-
સહ વેગથી આગળ ધપતાં અમે સૌ પણ તેમની
જોડે ઉત્સાહભરે આલતા.

ત્યારે કોઈ ને સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય નિહાળવાની પરવા કે

દરકાર ન હતી. સૌની આંખો સામે અલમોડા સમીપ
અને સમીપ આવતું દેખાતું. કોઈ વટેમાર્ગ મળે તો
તેને વારે વારે પહેલાની જેમ 'અબ કીતના દૂર હે ?
અબ કીતના ઢાળ આવેગા' વગેરે પ્રશ્નો પૂછવાને
બાનુબાઈ હવે રોકાતા નહિ.

દૂર દૂરની ટેકરીઓની પાછળ સૂર્ય લપાવા માંડ્યો,
અને ધીમે ધીમે આકાશને અને હિમાદ્રિનાં શૃંગોને
સુવર્ણરંગે રંગી દેતો અને બીજી ટેકરીઓ અને
પર્વતો પર સમસ્ત ભૂમિ પર અધાર પછેડો પાથરતો
અદૃશ્ય થયો. બરાબર તે સમયે અમે અલમોડા
પહોંચી ગયા.

ભગવતીકુમાર હૃદય સર્મા

દીવાસળીની પેટી

માનવી—દીવાસળીની એક પેટી !
દશને નિસ્તેજ, જડ, નિષ્પ્રાણ—
કેં યુગો વીતી જશે, લાખો થશે ભૂકંપ
તોય નિદ્રાથી નયન ના ખૂલશે ?
કિંતુ ભિમના રસાયનયુક્ત પડપે
એક જો સંક્ષોભ કે સંઘર્ષની ચક્રમક
ત્યાં ઘસાયે, પૂર્વના સંસ્કારનો પાવક
પ્રજ્વળી ઊઠે, તદા જ્યોતિઃ ઝળહળશે
પ્રેમની, કલ્યાણની !

કિંતુ સિદ્ધિની સંગતી એ સળી
જો પડે રે, ગર્વ કેરા પુંજ પે
(ગર્વ તો પેટ્રોલ સમ !)

આગ વ્યાપી રે, જશે ચોમેર,
ફક્ત રાખોડી રહેશે !

માનવી—દીવાસળીની એક પેટી !

પ્રભાતરામ

ચંદ્રિકા-સ્વપ્ન

ચંદ્રિકા-સ્વપ્નમાં કેં ખુલ્યાં નેન છે.

કો મહામૌનમાં શાન્ત વિરમી ગયાં

મધુર મધુરાં અમૃત શાં સહુ વેણુ છે.

અવનીની પારની

કોઈ અજ્ઞાત ખીલેલી અહો, રેણુ છે !

નેનનાં મત્સ્ય મુજ

ગતિહિણી ગતિમહી

ક્ષીરનિધિમાં તરે

કોઈ શાતાભર્યા શીત તત્ત્વે ઠરે !

ચંદ્ર કેરો શું દુકડો મૃદુલ

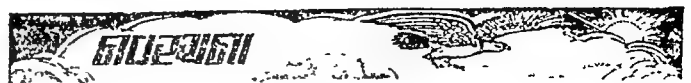
સ્તબ્ધ આકાશમાં

ચાંદનીમાં સરે !

ચક્ષુઓ ચાંદનીની મહીં ઓગળે !

શ્વેત, ઉજ્જ્વલ પ્રભાનો મહા સિન્ધુ

અણસીમ, કેવલ મધુર ઊછળે ઊછળે !

અદપની અનદપતા

જગતમાંથી હજુ પ્રુષ્ઠ પરવારી નથી ગયું એવી માનરમનની હાલત-
પરવાની આ પ્રસંગકથામાં આમાં રીતે દર્શાવટ થઈ છે. માનવ
એ હરેશાં માનવ જ રહેવાનો, પણ બનીને જ એની માનવતા એને
માનવ બનાવી દેવાની જ.....

હું છું અદપ માનવી ! સાગરનું મિન્દુ ! પણ શું
સાગરનો અંશ એ સાગરના સ્વરૂપ શો નથી ?
માનવીની અદપતામાં મહાન અનદપતાનાં તે કથારેક
દર્શન થાય છે. તો પછી શા માટે એને જગતમાં
અદપ કહેવામાં આવતો હશે ? શાસ્ત્રો, શાસ્ત્રકારો
અને લોકો કહે છે કે માનવી પોતાનું ધાર્યું નથી
કરી શકતો, એનું ધાર્યું થતું નથી, એ તુચ્છ છે
માટે જ એ અદપ બની રહે છે. ભલે એ બધું હોય
પણ માનવીની એ અદપતામાં જ શું સાચી માનવતા
છુપાયેલી નથી ? એ માનવતાને કારણે જ તો એ
પોતાના જીવનને ભગ્ન બનાવી દે છે, અને મૃત્યુમાં
વિલીન થઈ જવા છતાંય તે પેલા નિર્મળ આકાશ
જેવો ભગ્ન, ધરતી જેવો વિશાળ અને મેઘ શો ગંભીર
એક અપ્રતીમ મહામિન્દુ બની સમગ્ર વિશ્વમાં
વિલસે છે.

પણ હું તો ખરેખર અદપ જ છું, મારામાં એવી
તાકાત પણ નથી. કામને માટે શેઠે કલકત્તો મોકલ્યો.
ત્યાં તાર આવ્યો ને વળતી ટ્રેનમાં આ હમણું જ
આવીને બેઠો છું.

ટ્રેન ચાલી રહી છે. તિમિરને વીધતી, મારા મનમાં પણ
એવા હનરો વિચારો વીજળીની ત્વરાથી જીવનના
અધકારને વિદારવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. મન તો
જાણે જીવતું જાગતું વિચારોનું મશીન, છતાંય માનવી
અદપ ! વિચારો અને ટ્રેન વચ્ચે ભારે ઢોળાઈ જાગી.
પણ ભણા, તું મને નહિ પહોંચી શકે. કારણ કે હું
તો માનવનું પરિમળ છું. મન તો ગોળગોળ ધ્રુવરી
સેતું એટલું તો ઝડપથી ફરતું હતું કે ફુનિયાનું
અસ્તિત્વ છે કે નહિ, એનો જ ખ્યાલ નથી આવતો.
ત્યારે શું આ સધળું પોકળ છે ?

જીવનના અંતિમવાતમાં માનવી કેટકેટલી દોડદોડ કરે

છે ? તેનો શું કોઈ અર્થ નથી ? ના, ના, એવું તો
ન બને, માનવી જન્મે છે, જીવે છે ને મરે છે ત્યારે
જગત પર એની વ્યાહી સુવાસ મૂકતો જાય છે. માટે
રતો એને ઈશ્વરનું શ્રેષ્ઠ સર્જન કહેવામાં આવ્યો છે.
પણ મારે મન મારા પોતાને માટે તો માનવી ઈશ્વરનું
સુધકમાં સુધક સર્જન છે. જીવન આંધીરૂપ છે. એ
આંધીના ચક્રાવામાં એ ધૂમ્પા જ કરે છે, દિવસ ને
રાત અર્ધદીન...ખેવદીન, અંતે તે નામશેષ બની
જાય છે. એના હૈયાનું હીર ચૂસાર્થ જાય છે. આ
જુઓને મને ય આજે કોઈ ચૂમી રહ્યું છે. પણ તે
ચૂમે જ ને ! પાપો એવાં ક્યાં હોય તો ! એ પાપ જ
માનવીને હણી નાખે છે, પણ આપરે મારાં પાપેય
કેવા કારમાં ! હું નિમકકરામ, પાપી, વિશ્વાસઘાતી,
બેવફા દુષ્ટ...એ ભગવાન..!

ટ્રેન પૂરપાટ દોડતી હતી. એના એકેએક ધમધમ
મારું હૈયું ધડકતું હતું. ને રમ્પતપટ પર જૂનઘણનાં
જૂન નાચતાં પોતાની ભયંકર ઝલકલી વગાડતાં હતાં.
ને મને જાણે બીરો દેતા હતાં.

થેર પૈસા ન હતા, પત્ની ભયંકર બિમારીમાં સપડાઈ
હતી. મુશળધાર વરસાદ વરસતો હતો. છોકરાંઓએ
સાથે આવવા રજાશો કરી મૂકી હતી એવે ટાણે દુકા-
નમાંથી થોડો ધણો બોનોમાનો માલ લાવી વેચી દીધો
હતો. એક માત્ર પેટને ખાતર આ પાપ કયું હતું.
તે શું આજે સોને ખખર પડી ગઈ હશે કે ? ના
રે ના, વર્ષો પહેલાંની એ વાત ! અત્યારે તેની શી
ખખર પડે ? તો પછી ?

ટ્રેન અટકી, હું પણ અટક્યો. એ ધડી મન બદલાવવા
નીએ બીનચો સામે એક બીજા ઝુપામાં બેઠેલ કોઈ
મુઠ્ઠા કન્યાની સામે એક ઉદ્દન યુવાન આંખ મીંચ-
કારી રહ્યો હતો... એ બેનાની સાથે જ હું દોડ્યો.
મનનું તો જાણે કંઈ અસ્તિત્વ જ ન હતું. ને મનની

મૂંઝ તો એટલી બધી વધતી જતી હતી કે જેમ જેમ એ કાયડાને ઉકેલવા મથતો તેમ તેમ એ કાકડું વધારે ચુંચાતું.

તે દિવસે દુકાનમાં કામ કરતી પેન્કી ટાઇપીસ્ટ છોકરીની સામે મેં આવી જ આંખ મીચકારી હતી ને ! ખરેખર તેણે મારી ગેરહાજરીમાં વેર તો નહિ વાળ્યું હોય ને ! પણ મેં તો એટલું જ કહ્યું હતું : 'ચિત્રા તમે ખરેખર સુંદર છો !' અહીં આવ્યો ત્યારે તો હસી હસીને મારી સાથે વાતો કરતી હતી. ..ને હવે...? દગાબાજ પાપી... પણ માનવીના મનને એમ ઓછું જ પકડી શકાય તેમ છે ? જિ. જિ. હું જ એકલો અદ્ય નથી, સારી દુનિયા અદ્ય છે.

કદાચ મારું એકાદ બાળક મદિ પડ્યું હશે તો, એવું પણ બને ! આટલા વસ્તારી ઘરમાં મદિને દોઢસો રૂપરડી કમાનાર માનવી કોને પોષે ને કોને ન પોષે ? ...મરશે...જવા દો એ વાત, જે હશે તે થઈ પડશે.....

ને એમ અનેક વિચારોમાં અટવાતો, પટકાતો બીજે દિવસે જ્યારે હું નાગપુર સ્ટેશને પહોંચ્યો ત્યારે મારા હોશકોશ ભેડી ગયા હતા. જીવતા હાડપિંજર શો હું નીચે બિતર્યો, નીચે સામાન મૂકવા જઈ છું ત્યાં પાછળથી કોઈ એ ખભા પર હાથ મૂક્યો. એ કોણ ? શેઠ કે મુનીમજી ? મારાં ગાત્ર તો ઠંડાગાર થઈ ગયાં. એક અપરાધીની જેમ મેં આંખો મીચી દીધી ત્યાં અવાજ આવ્યો :

‘ ગુણવંતભાઈ, આવી ગયા કે ? ’

‘ હા ’ ને ઝમકારા સાથે જ મેં આંખો ખોલી... આ તો સુરેન્દ્રભાઈ ! અમારી પેઢીના જ માણસ.

‘ શેઠ નથી આવ્યા ? ! ’

‘ ના. ’

‘ તો પછી તાર કોણે કર્યો ? કેમ કર્યો ? ’

‘ તાર શેઠે કર્યો, મેં કરાવ્યો. ’

‘ તમે ? તમે તાર કરાવ્યો ? શા માટે ? ’

‘ કારણ વિના કોઈ કાંઈ કરતું હશે કે. ’

સુરેન્દ્રભાઈ એવી તો ધીરજ દાખવતા હતા કે જાણે એમના પેટનું પાણી હાલતું જ ન હતું, ને મારા હૈયામાં તો જવાળામુખી ફાટી નીકળ્યો હતો.

‘ પણ...પણ...મારો કાંઈ વાંક ! ’

‘ તમારો જ વાંક સૌથી મોટો છે, માનવી તરીકે જીવવા પણ તમે નાલાયક છો. ’

બાપ રે ! અંગેઅંગને વેધની ઝીણી ધ્રજારી પ્રસરી ગઈ, જરૂર હવે તો જેલમાં જવું પડશે. માલ ચોરી, પૈસા ચોરી, છૂપો વેપાર કર્યો...આ સુરેન્દ્રભાઈ એ જ બધું યોગળ ફાડતું લાગે છે. સા... માનવગત ...અદ્ય તે અદ્ય જ રહેવાની ! ગમે તેવો તો એનો અંશ તો પથુનો ને !

‘ ચાલો, મારે ઘેર ચાલો ગુણવંતભાઈ ! ’

જોયું ? એને પેતાને ઘેર લઈ જઈ મારો પીછો પકડવા માગે છે ?

હું ચીડાયો, છંછેડાયો, શા માટે આ માણસ મારો પીછો પકડે છે ? હું નાસી જવાનો તો નથી ને ?

ભર બપોરે સુરેન્દ્રભાઈ ને ત્યાં ગયો. આકાશમાંથી આગ વરસતી હતી, હું ધૂંઆપૂઆ થતો હતો.

અમે બંને એકા. થોડીવાર ચૂપ રહ્યા. છેવટે સુરેન્દ્રભાઈએ વાત કાઢી.

‘ ગુણવંતભાઈ ! તમારે એક દીકરી છે ખરું ને ? ’

‘ હા, ’ આ માણસને મારી દીકરીનું શું કામ પડ્યું હશે ? મને વિચાર આવ્યો.

‘ કોલેજમાં ભણે છે ને ! ’

‘ હા. ’

‘ એણે કાંઈ તમને વાત કરી છે ? ’

‘ શાના વિષે ? ’

‘ એના પોતાના લગ્ન વિષે. ’

‘ના.’

‘બસ આ જુવાન છોકરાઓની આ જ પંચાત છે, પ્રેમ કરવો છે, જવાબદારી સ્વીકારવી નથી. અને છોકરી-ઓથી તો તોખા, આમ તો પ્રાણ આપવા તૈયાર થઈ જાય, પણ વંચત આવે ત્યારે રચના બેસે.’

હું ચમક્યો. મારી છોકરી તો ખૂબ મરસ છે. કામ-ગરી, કાઠી, સૌનું કલું માનનાર... એના જીવનમાં વળા શો પથરો પડ્યો હતો? છેવટે મેં પૂછી જ નાખ્યું : ‘કહો તો ખરા સુરેન્દ્રભાઈ! મારી દીકરીને શું થયું છે તે?’

‘જુઓને, મારે એક દીકરો છે ને તમારે દીકરી છે!’... ..

‘તે તમારે એ બનેલાં લગ્ન કર્યાં છે એમ ને?’ હું પૂછી જોઈશ ક્ષમાને... તમારા પુત્રનું નામ શું?’

‘મારા પુત્રનું નામ તો મનોર, અને લગ્ન કરવામાં મને વંધો નથી, એમાં તમારી સંમતિ જોઈએ છે, આમ તો ક્ષમા અને મનોર એક બીજાને ઝોળખે છે, ચાહે છે, પણ.....’

‘પણ શું?’

‘હો આ પત્ર વાંચો.’

એ પત્ર મારી પુત્રી ક્ષમાનો હતો.

પ્રિય મનોર,

આપણે હવે લગ્ન કરી નાખીએ તો સાડું નહિ. તો મારે કલંકિત બની મૃત્યુને ભેટવું પડશે. કાં મૃત્યુ કાં લગ્ન, તારા અને મારા પ્રેમની આ સાચી કસોટી છે. બાપુજી આવે તે પહેલાં મારી જિંદગીનો રાહ તમારે શોધવાનો છે. સ્ત્રી-પુરુષના પ્રેમનો અંગમ પ્રેમ જ છે, તારી રાહ જોતી.

ક્ષમા.

હું હતપ્રથમ શો સુરેન્દ્રભાઈ તરફ જોઈ રહ્યો, મારા માથે કાળા ઘેર વાળ ધેરાતાં હતાં. આંખોમાં આંધી જામતી હતી ને ઢેવામાં વરોળ વાતો હતો... શું કરું? આ પાશવી દુનિયા, આ પાશવી માનવતા... એમાં માનવી કયાં જીવી શકે ખરો કે?

આવી કલંકિત પુત્રીને કંઈ સુરેન્દ્રભાઈ સ્વીકારે? પણ એ જાણે તો છે, તો પછી માજીયા ઉપર ગમ શા મારે દેતા હશે? -

‘મારો’ મનોર હોસ્ટેલમાં રહે છે, હું ત્યાં ગયો ત્યારે એ ન હતો, અચાનક ટેમ્પ પરની ચોપડી ફેંકતા આ કામળ હાથ લાગ્યો, પણ જગા દો એ બધી વાત, ગુણવંતભાઈ, છોકરીને બચાવવી હોય તો એક જ ઉપાય આપણી પાસે રહ્યો છે, એણે કરશો તમે?’

શું સુરેન્દ્રભાઈ, પોતાના પુત્રનું પાપ ઢાંકવા મારી પુત્રીની કતલ કરાવવા માગે છે, અને તે એક પિતાના હાથે જ. આ કસાઈ છે, કસાઈ બનીને મને કસાઈ બનાવવા માગે છે, હાથે અદૃશ માનવી! આખરે તું પણ મરી કસાઈ પણ બની શકે છે ખરો કે?

*

હું અનિમેષ નયને સુરેન્દ્રભાઈની આંખોમાં આંખો પડેલી જોઈ રહ્યો. એ આંખોમાં તો નરી માનવતા ટપકતી હતી.

‘જુઓ, આ પત્ર પકડતાં જ મેં મારા પુત્ર મનોરને જોડાવી બધી વાત પૂછી. પહેલાં તો બધી વાતનો એણે સ્પષ્ટ ઇન્કાર કર્યો. પણ પત્ર જોતાં જ દીલો પડી ગયો.’

‘મનોર, તારે ક્ષમા સાથે લગ્ન કરવા પડશે?’

‘ના.’

‘કેમ?’

‘એ તો હવે કલંકિત બની ચૂકી છે.’

‘પણ નરાધમ, એના જીવનને ચૂંચનાર તો તું છે!’

‘એની જવાબદારી એ ન સમજે તો સૌ કોઈ ગેરલાભ લેવાની શકે, સ્ત્રી એની પોતાની જવાબદારીનું ભાન તો હોવું જ જોઈએ ને!’

‘સ્ત્રી તો જેનામાં વિશ્વાસ ખૂટે છે, તેની પાછળ જીવન સમર્પણ કરી દે છે. અને એ જ એના જીવનની મહત્તા છે, મહાનતા છે, અને તેમ છતાં

કામ

દિવાળી : નવેં-ડિસેં ૧૫૫ : ૧૬૮

એ એ એની બૂઝ ન સમજી તો તેં શા માટે એનો દુરુપયોગ કર્યો ? અને એના જીવનને ખરબાદ કરવાનો તને શો અધિકાર ? તારે એની સાથે લગ્ન કરવા જ પડશે.’

‘અને ના કરું તો !’

‘તો મારી મિલકત પરનો તારો દક્ક તું ગુમાવી બેસશે ને એ સધળી મિલકત ક્ષમા અને તેને ચનાર સંતતિને મળશે !’

‘હવે, એની મને પરવા નથી. સહજ પ્રેમમાં ફસી જનાર નારીનો શો ભરોશો !’

‘એમ ? તો જા દુષ્ટ, મારા ધરમાંથી ચાલ્યો જા.’

*

‘ને ગુણવંતભાઈ, એ ચાલ્યો ગયો છે. મેં પણ એની પરવા નથી કરી. આવા કાયર અને દુર્ગુણી બાળકોનો તો નાશ થવો જ લેખે. જ્યારે વિશ્વમાંથી આવા અધમ મનુષ્યોનો નાશ થશે ત્યારે જ માનવ જીવન મહાન બનશે.’

ને સુરેન્દ્રભાઈ તદ્દન મારી નજીક આવી મારો હાથ ઝાલતા બોલ્યા : ‘ગુણવંતભાઈ ! જાત તમને વિશ્વાસ હોય તો તમારી પુત્રી ક્ષમાને મારે ઘેર મોકલી આપો. હું એનો સ્વીકાર કરીશ !’

મારા માથા પર આકાશ તૂટી પડ્યું, મને વિશ્વાસ

આવતો ન હતો. પુત્રે ભરખી હવે પિતા મારી પુત્રીને ભરખવા બેઠો છે ? ઈશ્વર ! શું માનવી આટલો અધમ બની શકતો હશે કે ?

પણ ત્યાં તો સુરેન્દ્રભાઈ બોલ્યા : ‘ક્ષમાને હું પુત્રવધૂ તરીકે સ્વીકારીશ, ભલે એનાં વિધિપૂર્વક લગ્ન ન થયાં હોય, ભલે મારો પુત્ર એને ત્યજીને ચાલ્યો ગયો હોય, છતાં જે અંતરાત્માની સાક્ષીએ અને જે વિશ્વાસે એણે મનોરતને દિલ અર્પણ કર્યું અને સારું જીવનસત્વ એને ચરણે ધરી નિજનું અગ્નિદાન અર્પ્યું એની એ પરમ ઉદાત્તાને અને પવિત્ર પ્રેમને હું પ્રાણુતે પણ રક્ષીશ. અને માનવીની અદ્યતાને આ મહાપ્રેમ દ્વારા મહાન બનાવીશ. અને સ્ત્રીના અપૂર્વ અગ્નિદાનની સાચી યશગાથા રચીશ. જાવ..... ગુણવંતભાઈ જાવ.....ક્ષમાને સત્વર અહીં મોકલી દો.’

મારું હૈયું નાચી ઊઠ્યું, અદ્યમાં અદ્ય માનવી પણ ઈશ્વર જેવો મહાન બની શકે છે, વિધિનિર્મિત અપકૃત્યને માનવી પોતાના અગ્નિદાન દ્વારા શુદ્ધ કરી માંગલ્ય સર્જી શકે છે. આ છે અદ્ય માનવીની મહામાનવતા, આ છે માનવીનું હીર, એ પોતાના હીરને જલાવી, પોતાની માનવતાને પ્રજ્વલિત કરી તેને વધુ ને વધુ પ્રજ્વલિત કરી શકે છે. ને એ અદ્ય માનવીની અનદ્યતાને હું પ્રણમી રહ્યો.

છેલ્લાં કેટલાંય વરસોથી હામિ વાંચતો આવ્યો છું. અનેક લેખકો સાથે માનસિક તાદાત્મ્ય અનુભવી ચૂક્યો છું. દરેક વખતે કંઈ ને કંઈ પત્રમાં લખવાનું મન થતું. પણ વાચકોના પત્રોની અસર માસિકોના સંચાલકોને નથી થતી એવી જડ ધાણેલી માન્યતાને કારણે ક્યારેય મારાથી પત્ર ન જ લખાયો. પણ હમણાં હમણાં વાચકોના પત્રોમાંથી કંઈ ને કંઈ હામિમાં છપાય છે એટલે આપ વાચકોના પત્રોની કદર કરો છો એમ સમજીને લખ્યા વિના નથી રહી શકાતું.

સાઠી વટાવી ચૂકેલા મારા જેવો ચૂસ્ત ગાંધીવાદી શ્રી રસમજાનાં લખાણો માટે ખૂબ ધીમેધીમે સેવે ત્યારે કોઈ દહરતાં જુવાનીયાં મને દંભીમાં મળી કાઢે. એ ગદ્ય-કવિતામાં જે સૂરીવાહ મને દેખાયો છે એ સાચો જ હશે—અને તે લખનારની પણ એ જ દૃષ્ટિ હશે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. દરેક અંકમાં તે લખાણ કેમ નથી મેળવી શકતા ? એવી જ બીજી વિનંતિ કરવા માટે લલચાઈ તેવાં શ્રી જયન્તિકા (જવેરી અને હવે) પરમારનાં લખાણો છે. મારી યત્ની અને અહીંની કોલેજમાં અધ્યાપન કરાવતી મારી મોટી પુત્રી એ બન્ને એ લખાણોની સરજતા અને પ્રવાહિતા ઉપરાંત એમાંથી ઊઠતા સત્યના રણકાને ખૂબ રસપૂર્વક આવકારે છે. તેમનાં લખાણો : બંહુ ઓછાં આવે છે એ વાતનો અમને રંજ છે.

—ઉદયશંકર ઝાંબડ [ન્યૂ દિલ્હી] ૧૮-૧૦-૫૫

દસાઈ અને તેની હવાઈ હુમલા સામે રક્ષણ કરવાની કળા

આ જળચર પક્ષીનું દસાઈ નામ તેના દશોર ઉપર આવવા અંગે પડ્યું હોય એવું જણાય છે. દસાઈને આડું બીજું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. આ જળચરના પગની રચના વઢકના જળચરના પગ કરતાં જરા જુદી હોય છે તેના આગળા બધા એકબીજાથી છૂટા હોય છે પણ આ આગળા ફરતી વધારાની ચામડીની કાર જોવામાં આવે છે. આવા કારણથી તેને જળ અને સ્થળ ઉપર તરવા તથા ચાલવા માટે સુગમતા રહે છે. આ પગનો રંગ ઘેરા લીનો હોય છે અને દેહ તદ્દન એકસરખા મખમલા કાળા રંગથી સજ્જ થયો છે તેનો અંદરો આપણુ ને સફેદ જણાય છે. આ સફેદ રંગનો ચાંદલો કડક ઢાલ જેવો હોય છે. ચાંચ બદકની ચાંચ કરતા પાતળા અને અણીદાર રાખોડી રંગની હોય છે. આંખો છેટેથી પણ રાતા રંગની વરતાઈ આવે છે. રાખાવે તે રોજે વળી ચરના-તરવામાં માને છે છતાં એકલી અડધી દસાઈ આપણને ગીલા અને ખાખોચીયામાં જોવા મળી આવે છે. નરમાદા રંગમાં જરાય જીવં પડતાં નથી.

આડ પોતાનો છાત અને જળ વનસ્પતિને ખોરાક પાણીની સપાળી ઉપરથી અથવા તો કુમકી મારી શોધી લે છે તળાવ કાંઠે તન ધોરાતા હોય ત્યારે સખા સમયે તેની સખ્યા પાણીકામથી થીડે દૂર પડેલા તન વીણવા માટે એક પછી એક નીકળી પડે છે. જે વખતે પોતાની જાન રક્ષણ માટે નજર રાખવા ચોકીયાતો ગણવે છે. જ્યારે આ ચોકીયાતો જરાપણુ વહેમાઈ જતાં તરત જ ભયસૂચક અવાજ કરી આખા ટોળાને જાગૃત કરી દે છે અને અવાજ સાંભળનારા આનર્તા જ તેનું આખું ટોળું માર્યા નીચાં નાખી સડેગટ પાણી બેગા ચઈ જતા નીહાળવામાં આવે છે.

દસાઈ આપણે ત્યાં એકટોખર માસમાં આવે છે.

અને એપ્રિલ અથવા મે માસ સુધી આપણાં જળાશયોને છાનના રાખે છે. શિયાળામાં જેમ ફડીને વધારો તેમ આડોની સખ્યામાં વધારો થવા લાગે છે. આમાં તેના સખાથી બદક પણ સાથે જોવામાં આવે છે પણ ક્યાંક બદક ન હોય તોપણ દસાઈ તો જરૂર જોવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે આડ એ મૂડ પક્ષી છે અને પાણીમાંથી જીવવાની ફરજ પાડીએ તો જ તે પાણી છોડના વિચારે છે અને જ્યારે પાણીમાંથી જીડે ત્યારે પહેલાં પાણીની સપાળી ઉપર પાખો વીંઝી દોડે છે અને આ વખતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેના કરતાં તે ૧ પાખો ટૂંકો છે એટલે હામાં પોતાના દેહને તરતો કરવા તેને તરારથી વીંઝી પડે છે. છતાં તેની જીવનમાં વેગ જણાતો નથી અને જીડે છે ત્યારે એક છેડે માથું અને બીજે છેડે પગ લટકતા જણાય છે એવું કારણ એવું જ કે આડને પૂછડી નજીવી જ હોય છે. સ્વભાવે દસાઈ બીકણુ નથી છતાં બહુ નજીક જવામાં વહેમાય છે પણ ગામને પાણી શેરડે તેનાં ભડક ચાલી જાય છે.

મારા પક્ષી અભ્યાસમાં ક્યારેય આ પક્ષીને ભાવ નગર આસપાસ બચ્ચાં ઉઠેરના જોવામાં આવ્યાં નથી. માત્ર એક જ વખત ઈ.સ. ૧૯૪૪ માં રૂપા પરી માતાને રસ્તે આવેના પાણીના ખાડમાં બાંધી બચ્ચાં ઉઠેરતાં જોયાં છે. અનાયાસે મારા પક્ષી નિરીક્ષણ પર્યાટનમાં આગર માસમાં મને અહીં જ આડો જોવામાં આવી તેની તરવરાટનાળી સ્તિન આવથી મારું મ્યાન તેની તરફ ખેંચાયું સાથે વિચાર આવ્યો કે આવો તરવરાટ આ પક્ષી શા માટે બનાવે છે? કુતુહલ ખાતર હું ત્યાં અવગોડન કરતો જોમો રહ્યો થોડા વખત પછી મેં નરને જોવાને એક છોડવો તોડતાં જોયો. પછી તેને ચાંચમાં લઈ એક ઊંચાના ઘેરામાં જઈ તે ઊંચો માદાને આપ્યો.

અને તેણે તેને માળા ગોઠવવામાં યરાયર ગોઠવી દીધો. આમ થોડા વખતમાં તેણે બધાં ઊંચા તોડીને માળામાં ગોઠવવા માદાને આપ્યા. પહેલી નજરે જોતાં આપણને તે પાણીની વનસ્પતિનો ઢગલો જ જણાય પણ આડ તેની ઉપર કુળાથી એક પછી એક ઊંચો ગોઠવતાં માલુમ પડી જાય કે આ તો તે માળો તૈયાર કરે છે.

આ અવલોકનમાં ત્યારપછી તે માળાથી જરા થોડે દૂર એક બીજી જોડી પણ માળો તૈયાર કરતી જોવામાં આવી. અને બીજા ખાડામાં પણ બીજી જોડીઓ માળો કરતાં નીરખવામાં આવી હતી.

આ પછી તો લગભગ દરરોજ આ ગળ જવાનો રસ લાગ્યો અને તેમાં એક જોડી બીજી જોડી ઉપર હુમલો કરવા ધરાદો કરે ત્યારે માથું નીચું દબાવી ખલાને ઊભા કરી પાંખો પાસે પાસે લાવી દે છે. જ્યારે તે આ પ્રમાણે પાંખો ઊભી કરે છે ત્યારે તેનો દેખાવ દેવહંસની પાંખોને મળતો આવે છે. આવા પ્રકારના લક્ષણને અંગ્રેજીમાં 'Swarming' કહેવામાં આવે છે. આવા ઠસ્સાથી તે તરતી તરતી તેના હરીફ તરફ ધસે છે અને જ્યાં બંને હરીફ સામ-સામા આવી જાય ત્યારે બંને પાણી ઉપર પોતાની પુંછડી ઉપર ખેડા હોય એમ ઊભા થઈ જાય છે. અને પાંખોથી તથા પગથી પાણી ઉગાડવા લાગી જાય છે. આ જલદ અને રાડીયા દંગલનો અંત તરત જ આવી જાય છે. અને બંને હરીફ પોતા-પોતાના કામમાં પરોવાઈ જાય છે. જ્યારે તેનું આ દંગલ અવલોકનમાં આવ્યું ત્યારે સહેજે એક વિચાર આપણા પ્રત્યે આવી ગયો કે જ્યારે ચાર છ મિત્રો નહાવા માટે બહોળા પાણીમાં પડ્યા હોય છે ત્યારે એકબીજા પ્રત્યે આમ જ પાણી ઉગાડવામાં મશગુલ થઈ જાય છે. તેમાં બે મિત્રો આ રસ લેતા હોય ત્યારે બીજા આવી ભળે છે. આમ દસાડીઓ પણ ઉગાડવા બેળી થઈ જતી હતી.

માળો બાંધી ઇંડાં મૂક્યા પછી પાણી વધે તો

નરમાદા બંને પોતાનાં પાંચ સાત પીળાશ પડતાં અને અંદર ખસખસી કચ્છાઈ લાતવાળાં ઇંડાંને પાણી ન પહોંચે તે માટે માળામાં વધારે ઊંચો કરવાના પ્રયત્નમાં પડી જાય છે.

જ્યારે ઇંડાં સેવાઈને બચ્યાં બહાર આવે છે ત્યારે તે બહુ સુંદર રંગનાં હોય છે. તેનું આખું શરીર કાળી રંગની ઇંવાડીથી ઢંકાયેલું હોય છે. પગનો રંગ આછો સલેટીયો રાખોડી અને ચાંચની આસપાસની રંગની રંગ ચળકતા રાતા રંગનો હોય છે. અને આસપાસ નારંગી રંગ અને કપાળ ઉપરની નાજુક ઢાલનો રંગ ભૂરો કે વાદળી જણાય છે. વળી એક ખાસ તો એ જોવાયું કે તેનાં બધાં બચ્યાં સરખા રંગના ન હતાં. તેમાં ખાસ કરી તેની ઓડ રાતી નારંગી કે કાળી સલેટીયા રંગની જોવામાં આવતી હતી.

જ્યારે દસાડીની બચ્યા ઉછેરવાની ઋતુ પૂરી થાય છે ત્યારે આ પંખીઓ મોટી સંખ્યામાં બેળાં થાય છે અને જ્યારે કાંઈ શિકારી પક્ષી તેનો શિકાર કરવા આવી ચડે ત્યારે તેઓ એક સામટા જથ્થામાં બેળાં થઈ જાય છે. જેથી શિકાર કરવા આવનાર શિકારી પક્ષીને તેમાંથી એક જ બચ્ચિતને અલગ પાડી ઝડપ કરવાની તક મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે અને છતાં સહેલી રીતે શિકાર મેળવવાની લાલચમાં તે પડ્યા વગર રહેતું નથી અને વારે વારે ઝડપ મારવા તૂટે છે. આવા સતત હવાઈ હુમલાથી બચવા આખું ટાળુ એકી સાથે પાણીમાં હુમકી મારતા પાંખ અને પગોથી પાણી ઉગાડી મૂકે છે. આ પાણીના સામનાથી ભીંજાઈ જવાની બીકથી પેલું શિકારી પક્ષી શિકાર મેળવવા માટેની હિંમત હારી જાય છે અને તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે. જેથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે આવા પ્રકારનો એકલ સામનો એક પ્રકારની રક્ષણ હરોળ ઊભી કરે છે. જો કે એટલું કહ્યા વગર ચાલે એવું નથી.

આડ જ્યારે શિયાળુ મુસાફરી કરે છે ત્યારે પોતે રાતના જ આ સફર કરે છે. કારણ કે તેની ઉગાડ જ

કલોરોફોર્મની જન્મકથા

મોટી કે નાની શસ્ત્રક્રિયા વખતે કલોરોફોર્મ કુંધાકીને દરદીને બેસાન કરવામાં આવે છે. પણ આ કલોરોફોર્મની શોધ ગા રીતે થઈ અને તેના શોધકને શી શી મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડી તેના પરિચય આ લેખમાંથી મળે છે.....

દોહસો વર્ષ પહેલાં શસ્ત્રક્રિયાની પદ્ધતિનું કદપનાયિત નગર સામે રાખીએ તો કમકમાટી વહોટે છે અને રોમાંચ ખડા થઈ જાય છે. એ પદ્ધતિથી શસ્ત્રક્રિયા કરતાં કરતાં દરદી સામે થવાને બદલે ખણીવાર માત્ર ભયથી જ મરણને શરણુ થતો.

ઈ.સ. ૧૮૨૯ માં એડિન્બર્ગની એ વખતની એક પ્રખ્યાત ઇસ્પતાલમાં એક દરદીની શસ્ત્રક્રિયા ચાલતી હતી દરદીના જે અવયવ પર શસ્ત્રક્રિયા કરવાની હતી, તેની આલુઆલુના ભાગ દોરીથી કચકચાવીને બાંધવામાં આવ્યા હતા. શસ્ત્રક્રિયા કરનાર ડાક્ટરના હાથ ધ્રુજતા હતા. તેના શરીર પર પરસેવો થતો હતો. ડાક્ટરના અને દરદીનાં કપડાં લોહીથી ખરડાયાં હતાં. દરદી વેદનાથી ચીસો પાડતો હતો.

આ હૃદયવિદારક દૃશ્ય જોઈને, લાં વૈદકીય શાસ્ત્રનું શિક્ષણ લેવા આવેલો એક ૧૮ વર્ષનો વિદ્યાર્થી માંડમાંડ બેસાન થતો બચ્યો. અને તે જ દિસે એ વિદ્યાર્થીએ દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે, શિક્ષણ પૂરું થયા પછી, પોતાનું બાકીનું જીવન, શસ્ત્રક્રિયાની આ પદ્ધતિને લીધે દરદીને થતી વેદનામાંથી તેને બચાવવા માટે કોઈ નવા સાધનની શોધ કરવામાં ગાળવું. અને

પોતાના નિશ્ચયને મક્કમપણે વળગી રહીને ૧૮ વર્ષ પછી, એટલે કે ઈ.સ. ૧૮૪૭માં તેણે શસ્ત્રક્રિયાના દરદીને વેદના મુક્તકરનાર ' કલોરોફોર્મ ' ની શોધ કરી.

કલોરોફોર્મના આ જન્મકથા નામ જેમ્સ જે. સિમ્પસન. જેમ્સ સિમ્પસનનો જન્મ સ્કોટલેન્ડમાં બાયગેટ નામના એક નાનકડા ગામમાં તા. ૭-૫-૮૧૧ ના રોજ થયો. સિમ્પસનના પિતા ડેવિડની, મામમાં પાંઉરાટીની એક નાનકડી દુકાન હતી. તેમાંથી તે માંડમાંડ કુટુંબનું ભરણપોષણ કરતો.

જેમ્સ ઉંમરલાયક થતાં તેને નિશાળે બેસાડ્યો. આ નવા વિદ્યાર્થીની અસાધારણ બુદ્ધિ જોઈને શાળાના મુખ્ય અધ્યાપક તેના અભ્યાસ તરફ વધારે ધ્યાન આપવા લાગ્યા. માત્ર ચૌદ વર્ષની ઉંમરે જ જેમ્સ શાળાની અંતિમ પરીક્ષામાં જીતે નંબરે પાસ થયો, અને કોઈ ખાસ પ્રયત્ન કર્યા વગર તેને ઓડનબરો વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મળી ગયો

જે વર્ષ પછી, એટલે કે સોળ વર્ષની ઉંમરે જેમ્સે વૈદકશાસ્ત્રના શિક્ષણની શરૂઆત કરી. જૂનદવાથી પ્રેરાઈને જ જેમ્સ સિમ્પસને આ વ્યવસાય પસંદ કર્યો હતો. ગામમાં રોગચાળો ખૂબ હતો અને તેનાથી

શિકારી પક્ષીને હાથ મારતા પ્રેરે છે આઝ અથવા દસાડીને અંગ્રેજમાં કૂટ (Coot) કહેવામાં આવે છે. છે આ કૂટ શબ્દ મધ્યકાલીન અંગ્રેજમાં આવે મુઘી એ જ પ્રમાણે ગાદ્યો આવ્યો છે. જે એમજ હોય તો સમજી શકાય છે કે આ સંતોષી સ્વભાવનાં પક્ષીની પીછાન ઘણા લાગ્યા સમયથી હશે એટલું આ શબ્દ માટે પૂરતું છે. અંગ્રેજમાં કૂટ એટલે મૂર્ખ થાય છે. એટલે જ Silly as a coot એવી

અંગ્રેજમાં કહેવાત છે જે કે આ પક્ષી મૂર્ખ કરતાં સંતોષી વધારે છે અને એ પણ જણાવ્યા વગર રહેવાતું નથી કે એ બીજાં ઘણાં પક્ષી કરતાં કાંઈ ઓછી આવનવાળું નથી. કારણ કે પાણી ઉપર વમવાવાળાં જળચર પક્ષીમાં તેના સ્વભાવ તંકારી છે આથી તેની ગણતરી કચ્છાખેર તરીકે જોઈ શકાઈ છે. દસાડીને વિજ્ઞાનિક રીતે ઓળખતા Fulica atra atra કહેવામાં આવે છે.

દવાદાર વગર મરનારા દરદીઓની વાતો તે નાનપણથી જ સાંભળતો આવ્યો હતો. તેથી નાનપણથી જ તેને ડોક્ટર થવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી.

બે વર્ષ સતત પરિશ્રમ લઈ અભ્યાસ કર્યો પછી તે ડોક્ટરી વ્યવસાયની હેલ્થી પરીક્ષામાં ઘણા ઊંચા વર્ગમાં પાસ થયો, અને એડિનબરોમાં જ તેણે પ્રેક્ટિસ કરવાની શરૂઆત કરી. થોડા વખતમાં જ પોતાની કુશળ ત્રિકિત્સા અને દરદીઓ તરફના સહાનુભૂતિભર્યા વર્તણૂકો તેના કાર્યક્ષેત્રમાં તે બાણીતો બની ગયો.

આ અરસામાં એડિનબરો વિશ્વવિદ્યાલયના વૈદક વિષયના પ્રાધ્યાપક ડૉ. હેમિલ્ટન વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી નિવૃત્ત થયા. મિત્રો અને દિતચિંતકોના આગ્રહને વશ થઈને યુવાન ડોક્ટર સિમ્પસને એ જગ્યા માટે અરજી કરી. વિશ્વવિદ્યાલયના અધિકારીવર્ગને કાને ડૉ. સિમ્પસનની પ્રસિદ્ધિની વાત અગાઉથી જ પહોંચી ગઈ હતી. તેથી તેમણે તરત જ ડૉ. સિમ્પસનની અરજી મંજૂર કરી, અને તેને વૈદક વિષયના પ્રાધ્યાપક તરીકે નિમણૂક આપી.

પણ આ બાબતમાં તેને એક મુશ્કેલી નડી. વિશ્વવિદ્યાલયનો એક નિયમ એવો હતો કે આ જગ્યા પર કામ કરનાર માણસ પરણેલો હોવો જોઈએ. પણ ડૉ. સિમ્પસન તો હજી સુધી અપરિણીત હતો. આ મુશ્કેલીમાંથી ડૉ. સિમ્પસને બહુ કુશળતાથી માર્ગ કાઢ્યો. તેણે પોતાની એક મિત્ર, મિસ ગ્રેસી ત્રિંડલને પત્ર લખી બધી હકીકત જણાવી, અને છેવટે લખ્યું કે તમે મહેરબાની કરીને તરત જ આવો, અને અર્ચમાં જઈને તમારો હાથ મારા હાથમાં મૂકો.

ગ્રેસીએ ઘણી રાજીખુશીથી આ કબુલ કર્યું, અને તરત જ મોટા સમારંભથી બંનેનાં લગ્ન થયાં.

થોડા વખતમાં જ ડૉ. સિમ્પસનની શસ્ત્રક્રિયાની કુશળતાને લીધે તેની ખ્યાતિ યૂરોપભરમાં પ્રસરી.

આ બધાં વર્ષો દરમિયાન ડૉ. સિમ્પસન, શસ્ત્રક્રિયા

વખતનું વિદારક દ્રશ્ય ભૂલ્યો નહોતો. તે પોતાના નિર્ણયને અવારનવાર યાદ કરી અસ્વસ્થ બનતો.

આ વખતે અમેરિકામાં વૈદક-શાસ્ત્રજ્ઞોએ ઇથરની શોધ કરી, બધા ડોક્ટરો શસ્ત્રક્રિયા વખતે ઇથરનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. ડૉ. સિમ્પસન પણ તેનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. પણ તેથી ન તો દરદીને થનારી તકલીફ ઓછી થતી, કે ન તો શસ્ત્રક્રિયા સફળ જ થશે એમ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાતું. આથી વેદનામુક્ત કરી શકે એવા એકાદ ઔષધની શોધ કરવાની ડૉ. સિમ્પસનની મહત્વાકાંક્ષા વધારે પ્રબળ બની.

ડૉ. સિમ્પસને હવે ઘણી જ ચીવટથી પોતાના સંશોધનકાર્યની શરૂઆત કરી. આખો દિવસ તે પ્રિપિતાલમાં અને વિશ્વવિદ્યાલયમાં કામ કરતો. આ અરસામાં ખીન્ન બે જણ તેને આ કામમાં મદદ કરવા તૈયાર થયા. તે પૈકી એક હના ગ્રોફેસર ડૉ. કીય અને ખીન્ન ડૉ. ડંકન.

દિવસોના દિવસ આ ત્રણ ડોક્ટરો ખાવાપીવાનું પણ ભૂલી જઈને પોતાના સંશોધનકાર્યમાં રમ્યાપમ્યા રહેતા.

એક દિવસ નકામા થઈ ગયેલા એક રસાયનની બાટલી ડૉ. સિમ્પસન નિરાશાથી ફેંડી નાખવાના વિચારમાં હતો ત્યાં તેની નજર તેના સહકાર્યકર ડૉ. કીય તરફ ગઈ. ડૉ. કીય પોતાના હાથમાંની રસાયનની બાટલીની વાસ લેતા હતા. એ રસાયનની વાસ લેતાં જ તેમનું શરીર શિથિલ થતું ગયું, અને થોડીવારમાં તે ભેલાન થઈ પડી ગયા! ડૉ. સિમ્પસન અને તેના ખીન્ન સહકાર્યકર ડૉ. ડંકન એ બંનેએ પણ એ રસાયનની વાસ લઈ જોઈ; અને તેઓ બંને પણ ભેલાન થઈને પડ્યા!

થોડીવાર પછી ડૉ. સિમ્પસનની પત્ની અને બહેન તેમને જમવા બોલાવવા પ્રયોગશાળામાં આવ્યાં, અને જુએ છે તો ત્રણે જણ ભેલાન સ્થિતિમાં પડ્યા હતા. પહેલાં તો તેમને લાગ્યું કે સંશોધનકાર્ય

માનવી જન્મથી નિર્વાણ સુધી એક સ્વાર્થ શીખે છે. પણ દુનિયાના રંગોથી રંગાઈ ગયા પછી એ સ્વાર્થ જ નેઈ શકે છે. અહીં અધેજ ઉપરથી તૈયાર થયેલા લેખમાં એવા એક માનવીનો પરિચય મળે છે કે જે આપણને માનવતાનો ધર્મ બતાવી નય—સમજવી નય છે....

એક તળાવને કિનારે થોડાં બાળકો રમતા હતાં. અચાનક તેમાંનું એક તળાવમાં લપસી પડ્યું અને ધ્યાત્મક થયો. બાકીના બધાં ગમરાઈ ગયાં અને મદદ માટે ખૂબી પાડવા લાગ્યાં. એટલામાં બાળુની ઝાડી તરફથી ધ્યાત્મક થયો અને એક માણસ તળાવમાં પડ્યો, તેણે એ છોકરીને પકડી પાડી અને તરતો તરતો એને કિનારે લઈ આવ્યો. બીજાં છોકરાંને લઈ તેને ઘેર પહોંચ્યો અને તેનાં માઆપને એ છોકરી સહીસલામત સોંપી દીધી.

તે ખારસો બિંબો અને મજબૂત બાંધાનો પચાસેક વર્ષનો આદમી હતો. તેની દાદી અને મામાના વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા. તેની ભૂરી અને સ્વચ્છ

આંખોમાં જુવાની તરવરતી દેખાતી દેખાતી હતી. તેનાં કપડાં ફાટકાં તૂટલાં હોવા છતાં તેનું ઉમદાપણ સ્પષ્ટ તરી આવતું હતું અને તેનું હૃદય દરિયાને કિનારે ધોવાઈ ધોવાઈ સફેદ થયેલા પથ્થર જેવું સ્વચ્છ માલૂમ પડતું હતું. તેનાં કપડાં બીજાં ગયાં હોવાથી છોકરીના પિના શ્રી. રીડરે તેને કોરાં કપડાં આપ્યાં અને તે જલ્દ આદમીએ વિદાય લીધી વિદાય લેતાં લેતાં તેણે પરસાળના થાંભલા પર ભૂરા ચાકના કટકાથી એક ચોકડી કરી અને આશીર્વાદ આપીને હોથ તેરી રીતે હાથ ઉઠાવી કરી તેણે આશ્વત્થી પકડી. વળતી સતારે શ્રી. રીડરે જોયું કે એ ડોસો તો તળાવ પાસેની એક ખાણમાં બેઠો રહ્યો હતો એટલે તેમણે તેને જગાડી પોતાની વાડીમાં આવેલી એક નાની પાટિયાની ઝોરડીમાં રહેતા સમજાવ્યું. પછી

પાછળ ઘેસા બનેલા આ શાસ્ત્રજ્ઞોએ, સંશોધનમાં સફળતા ન મળવાથી, આપઘાત કર્યો છે! પરંતુ નાડી જોનાં માસમ પડ્યું કે તેઓ જીવતા તો હતા! પછી બન્નેએ તેમને શુદ્ધિમાં લાવવા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા.

થોડા પ્રયાસ પછી, સૌથી પહેલાં ડૉ. સિમ્પસને આંખો ઉઘાડી. તરત જ મિસિસ સિમ્પસને તેને પૂછ્યું, 'કેમ, હવે કેમ છે? તબીબત કેમ છે?'

અત્યંત હર્ષમાં આવી જઈ પોતાની પત્નીનો હાથ દાબીને ડૉ. સિમ્પસને કહ્યું, 'જેસી, હું જીતી ગયો છું, અને જરૂર મર્યો છે! હવે અમે શસ્ત્રક્રિયામાં આંખો દરદીઓને વેદનામુક્ત કરી શકશું!'

આ રીતે તા. ૪ નવેમ્બર ૧૮૪૭ ના રોજ ડૉ. સિમ્પસન અને તેનાં સહકાર્યકરોએ પોતાના ગ્રાણ્ય હોડમાં મૂળીને, કલોરોફોર્મની શોધ કરી.

આ રીતે કલોરોફોર્મની શોધ થયા પછી ડૉ. સિમ્પસન તેના સફળતાથી ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. પરંતુ ધર્મચુસ્ત પાદરીઓએ તેનો વિરોધ કર્યો. તેમનું કહેવું એમ હતું કે 'આ કામ ઈશ્વરી નિયમોની વિરૂદ્ધ છે. આમ કરવાથી ઈશ્વર કોપાયમાન થશે.' 'ઈશ્વરી કોપ થી લોકો એટલા બધા ભયભીત બન્યા, કે દરદી પોતે જ કલોરોફોર્મની વાસ લેવા તૈયાર થતો નહિ શસ્ત્રક્રિયાની વેદના થાય તો ભરે થાય, પણ આ ઔષધની વાસ લઈ ઈશ્વરનો કોપ નથી વહોરવો એમ તેઓ માનતા હતા! પણ એક વાર ખુદ વિષ્ટોરીઆ રાણીને જ કલોરોફોર્મનો ઉપયોગ કરવાનો વારો આવ્યો, ત્યારે પેલા પાદરીઓએ કલોરોફોર્મનો ઉપયોગમાં ઈશ્વરની સંમતિ હોવાનું બહેર કયું!'

અને ત્યારથી શસ્ત્રક્રિયા વખતે દરદીને વેદના જાણાય નહિ તેથી કલોરોફોર્મનો છૂટથી ઉપયોગ થવા મંડ્યો.

તો તેમણે તેને વાડીનો રખેવાળ નીમ્યો અને તે ઝાડને કાપતો, કલમ કરતો, વાડીને સાચવતો અને મોસમમાં ફળ ઊતારતો.

થોડા વખતમાં તો આ ડોસો આખાએ ગામનું પ્રીતિ-પાત્ર બની ગયો. સાંજે જ્યારે એ ફરવા નીકળતો ત્યારે સૌ સાથે એ સુખદુઃખની વાતો કરતો. કોઈ લાકડાં કાપતું હોય તો તેને એ કુદાડી મારવા લાગતો. કોઈ બહેન બાગમાં એકત્રી કામ કરતી હોય તો ટોલીસસ તેને તેમાં સહાય કરતો. ઉનાળામાં એ ઊધાડા પગે બહાર નીકળતો અને લોકો પગ બગડશે એમ કહેતા ત્યારે એ જવાબ આપતો, ‘પગ તો તરત જ ધોઈ નાખી શકાશે, પણ હૃદયમાં મેલ લાગે તો મુશ્કેલી પડે. એટલું સાચવીએ એટલે બસ છે.’

ઉનાળાના એક દિવસે ટોલીસસ ફરતો ફરતો જતો હતો ત્યાં એની નજર એક બાગના સૂકાઈ જતા છોડવા અને ચીમળાતા ફૂલ પર પડી. એ તરત જ કામે લાગી ગયો અને બાગને તરખોળ કરી ત્યાંથી હાંથો, જતાં જતાં એ પોતાના બાળમિત્રોને કહેવા લાગ્યો ‘જુઓ, સાંભળો છો કે આ છોડવા આપણે આભાર માને છે તે!’ એ પૂરું કરી એ પાછા ફરતા હતા ત્યાં એક છોકરી પડી ગયેલી માલૂમ પડી. ટોલીસસે તેનો ધા ધોયો, પાટો આંધ્યો અને તેને ઘેર પહોંચાડી, તેના ઘરની દિવાલે ભૂરા ચાકથી ચોકડી કરી ચાલવા લાગ્યો. એટલામાં વાદળ ઘેરાયું. અને વરસાદ પડું પડું ચઈ રહ્યો. પાસેના જ ઘેર સૂકાયેલાં કપડાં પવનના અપાટમાં ઊડી રહ્યાં હતાં અને ગૃહિણી બહાર ગયેલી માલૂમ પડતી હતી. ડોસો તરત ત્યાં દોડી ગયો, સૂકાયેલાં કપડાં વાળી લઈ, પરસાળમાં ગોઠવી, ઘેર આવ્યો.

ગામનાં છોકરાં તો એની પાછળ ગાંડાં જ. એ એમને પોતાની વાડી પાસે જ રમાડે. જેમને જેમને બેન્ડબોલ ન આવડે તેમને શીખવે, અને આનંદ કરાવે. એક દિવસ એવું બન્યું કે આ ડોસાએ નવ દસ વર્ષની એક દૂંકા વાળ વાળી ‘છોકરી’ને બેન્ડબોલનું

બેટ દીનના ડબલાને પછાડતી પછાડતી આવતી જોઈ. ડોસાએ તેને પૂછ્યું, ‘બહેન કેમ આટલી બધી ગુસ્સે ચઈ છું?’ એ બાળક બોલી ઊઠ્યું, ‘હું તો છોકરી છું. મારું નામ પેનફીલ્ડ જડસન. મારી કાકી એવી છે કે જ્યારે જ્યારે એને ન ગમતું કશુંક હું કરી બેસું છું ત્યારે ત્યારે તે મને મારી બહેનનાં કપડાં પહેરાવી બહાર મોકલે છે.’ ડોસાએ કહ્યું: ‘ફીફર નહિ, આપણે એમને ઠેકાણે લાવીશું. તું છોકરીનાં કપડાં કાઢી નાખ અને ચાલ મારી સાથે. મને તારું ઘર ખતાવ.’ એ નાગા છોકરા સાથેનું ટોલીસસનું સંબંધ ગામ વચ્ચેથી ચાલ્યું ત્યારે સૌ કોઈ હસવા લાગ્યું અને દાંતડીડીયાં કરવા લાગ્યું. ઘેર જઈ ડોસાએ પેલા છોકરાની કાકીને કહ્યું, ‘જો તમે આમ એને છોકરીનો પોશાક પહેરાવનાં રહેશો તો કદાચ પ્રભુ એને છોકરી જ બનાવી દેશે.’ ત્યારથી એ છોકરાનું કામ સરળ બન્યું અને એ મોટો, બેન્ડ-બોલનો વિખ્યાત ખેલાડી થયો.

પછી તો ડોસાને જાપાવાળા ફેરિયા સાથે ઓળખાણ ચઈ એટલે એ એની સાથે જાણું વહેંચવા જવા લાગ્યો. પણ વિચિત્ર વાત એ હતી કે એ કાતર લઈને જાણું વહેંચવા નીકળતો, અને જે ગ્રાહકને એ જાપામાંથી જે કંઈ વાંચવા જેવું ન લાગે તે આ ડોસો કાપી કાઢે. દા. ત. કોઈ ઘરમાં ક્ષયનો દરદી હોય અને તે દિવસે જાપામાં એવા દરદીના મૃત્યુના સમાચાર જાપાયા હોય તો એટલી કાપતી આ ડોસો એ ઘર માટે કાપી કાઢે.

કોઈ ઘરમાં કોઈ માંદું છે એવા સમાચાર એને મળે એટલે એ ત્યાં દોડી જતો અને ઘરના બગીચામાં બેસી રહેતો. દવા લેના જવાનું હોય, સગડી સળગાવવાની હોય, દરદીની સારવાર કરવાની હોય, ગકટરને બોલાવવા જવાનું હોય, ચાળીઓ માંજવાની હોય, ઘર વાળવાનું હોય, બોંયનળિયું ધોવાનું હોય; કોઈ પણ કામ હોય—આ વૃદ્ધ હસતે મુખે દોડતો દોડતો કરતો અને દરદી તથા તેનાં સગાંને જેટલી રાહત આપી શકાય તેટલી આપતો.

બરફનું તોફાન થાય તો સૌની વહારે ટોલીસસંધાય
જ, ચીજ વસ્તુઓ ખોદી કાઢવા લાગે, રસ્તો સાફ
કરી તૈયાર કરી દે. અને કોઈનું નવું ઘર બાંધવું
હોય તો પાયા ખોદવામાં ટોલીસસની મદદ એને મળે
જ ખરી.

ભગ્ન ચીજો અને ભગ્ન હૃદયો સંધવાનું કામ ટોલીસસને
ખૂબ પ્રિય. હોય ત્યાંથી એ હાજર થાય અને સંધાણુ
કરી દે. છોકરાં તો ભાંગેલાં રમકડાંનો એને ત્યાં દબલો
કરી દે અને દર શનિવારે થોડાં છોકરાંની મદદથી એ
રમકડાં સમા કરવા લાગી જાય. દર બે સળ ચથેલાં
રમકડાંમાંથી એકને પોતાની પાસે રાખતો અને તેને
ઠીક લાગે તે રમકડાંની જાળકને એ આપતો.
ગામની ખહેનો ભાંગેલાં કાનસ, તૂટેલાં દીવા, ભાંગેલી
છત્રીઓ તેની પાસે લઈ આવતી અને ડોસો પ્રેમપૂર્વક
દરેકની ચીજ સમી કરી પાછી આપતો.

વસંતઋતુ આવે અને ટોલીસસ પોતાની વાડીનું
કામ કરવા લાગી જાય ત્યારે આખી વાનરસેના
હાજર થઈ જાય. અને આગરસ્ટ અધવચે જ્યારે
જમફળ તોડવાનાં થાય ત્યારે કેટલાક હાથ કામે
લાગી જાય. કોઈ નિસરણી મૂકી ફળતોડતું હોય તો
કોઈ ફળને રોપકીમાં ભરવું હોય, તો કોઈ સારાં
નરસાં, મધ્યમ એવાં ફળ કદ અને જાત પ્રમાણે
જુદાં પાડવું હોય અને ડોસો આ સૌ પર ખ્યાન
રાખતો, સૂચના આપતો કરતો હોય, ડોસો ભારે

ઉત્સાહથી કામ કરતો અને કામ કરતાં કરતાં કાયમ
પહેલાનો આનંદ ગાનદ્વારા વ્યક્ત કરતો. પવનથી
પહેલાં કે ખીજી રીતે તૂટી પડેલાં ફળને અવગ
રાખતો અને તે બધાં પાસેના અનાથ, શ્રમમાં પહોં-
ચાડી દેતો.

વિસામા વેળાએ સૌ બાળકો તેને વીંટળાઈ વળતાં
અને ડોસો તેમને માડી માડી વાતો કરતો. સૌની સાથે
આટલાં બધાં રતેહ અને નિકટતા હોવા છતાં ડોસો
કાણુ હતો તે કોઈ જાણતું જ નહિ. અને ડોસાએ
પણ પોતાના જૂનકાળની કોઈ વાત કદી ઉમેડી જ
નહિ. લોકવાયકા એમ ચાલતી હતી કે ડોસો એક
ખાલેતુજીવ કુટુંબનો નખીરા હતો અને સામાન્ય
લોકોના જીવનમાં સહાયખૂત થવા તેણે પોતાના ધર-
બાર અને સર્ગવદાલાં છોડ્યાં હતાં.

દસ વર્ષ આ રીતનું જ્ઞાન મેલામય પ્રયુમય જીવન
જીવ્યા પછી ટોલીસસને સાક વર્ષની ઉંમરે લકપાનો
દુમલો થયો અને એક દિવસ એની એક લાડકી
છોકરીએ તેને તેડી કેમિનમાં આરામ ખુરસીમાં આંબો
ખીચી બેઠેલો જોઈ ખૂબ પાડી છતાં જવાબ ન મળ્યો
એટલે તપાસ કરી તો ડોસો ચિરનિદ્રામાં પોદી ગયો
હતો અને એવું હમેશનું હારથ તેના ચેતનહીન
ચહેરા પર મુપકી રહ્યું હતું. અને ત્યારે ગામનું કોઈ
ઘર એવું નહોતું જે એના ખૂરા ચાકની ચોકડીથી
દીગી જોડતું ન હોય.

★

‘શરદ’ ૫૨માર

સહારા વિષ્ણુ

ફરે છે ગ્રહ બધા બ્રહ્માંડમાં ફેવળ સહારા વિષ્ણુ,
ફરે છે એમ હું નિશ્ચિન જુઓને આ ધરા ઉપર.

બેઠાલાલ ત્રિવેદી

શીખી ગઈ

નવલ કિશોરી નેણનું છૂટે નીતમ બાણ,
‘શરવિધા’ ધાયલ વહે: ‘શીખી જે ચતુર સુબણ!’

★

★

કામ

દિવાળી : નવેં-ડિસેં ૦૫૫ : ૧૭૬

વિશ્વશાન્તિનો મહાન પ્રયોગ

અજકાલ ભારતદેશમાં વિશ્વશાન્તિનો એક અદ્વિતીય પ્રયોગ ચાલી રહ્યો છે. આ પ્રયોગના હેતા અપિ વિનોખાજી છે. ભૂદાનયજ્ઞને નામે જે આદેશન આજે ભારતમાં ચાલી રહ્યું છે તેનો મર્મ સમજનાર વર્ગ બહુ ઓછો છે. સામાન્ય લોકો તો તેને ફક્ત ગરીબોને જમીન અપાવનાર આદેશન જ માને છે. પણ આદેશનના ચાલક વિનોખાજી તો એને વિશ્વ-શાન્તિના એક અદ્વિતીય આદેશન તરીકે જ ચક્રાવી રહ્યા છે, એટલે તો પુરીના સર્વોદય સમેલનમાં ઉપ-સંહારના છેલ્લા ભાષણમાં વિનોખાજીએ ‘કયા વિશ્વ-શાન્તિ કે કિએ આપ આપકી જમીનકા ઔર સંપત્તિકા છટ્ટા કિરસા નહિ દેગા?’ એ શબ્દો ઉપ-સંહારમાં કહેલા. જગતના દેશોમાંથી એ મહાન પ્રયોગ એવા કોઈકે કોઈકે લોકો આવે છે. તેઓ તો તેને એ દૃષ્ટિએ જ નિહાળે છે અને વિનોખાજીના ભૂદાન પ્રવાસનાં પાવનકારી દર્શ્યો જોઈ આશ્ચર્યચકિત બને છે.

હવે આપણે એ મહાન આદેશન સંબંધી વિચારીએ. જગતની પ્રજાને યુદ્ધ જોઈતું નથી. યુદ્ધ એટલે અનેક મુશીબતો. સામાન્ય પ્રજા યુદ્ધ શું કામ ઇચ્છે? યુદ્ધો મોટે ભાગે થોડીક ખોટી મહત્વાકાંક્ષા ધરાવનાર અને ટૂંકી દૃષ્ટિએ સ્વાર્થવૃત્તિ ધરાવનારને કારણે જ થતાં હોય છે. એના મૂળમાં ધણીવાર ખીજી પ્રજાઓનું શોષણ કરવાની વૃત્તિ પણ હોય છે. મુડીવાદી અર્થ-રચનાને કારણે જગત આજે કેન્દ્રિત ઉદ્યોગો પાછળ પડ્યું છે. આ રીતે કેન્દ્રિત ઉદ્યોગો દ્વારા ઉત્પન્ન થતા ઢગલાબંધ માલ તે માટે બન્યો શોષવાની તીવ્ર હરીફાઈઓ મુડીવાદી દેશો વચ્ચે ચાલે છે. એમાંથી સંઘર્ષ પેદા થાય છે તે પણ યુદ્ધો માટે કારણભૂત બને છે. એટલે જો ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા બદલાઈ ને સ્વાવલંબનની દૃષ્ટિએ સમાજ અને રાષ્ટ્ર વિકેન્દ્રિત રીતે જરૂરી માલનું ઉત્પાદન કરતું થઈ જાય અને

આખી દુનિયા આજે જે બનેલ પ્રયોગો તરફ મોં વકાસીને જણી રહી છે એ બદાન પ્રયોગ—એના પ્રણેતા વિનોખાજી એ બંને ભારતનું ગૌરવ છે. એ પ્રયોગ વિશે આ લેખ થોડો ખ્યાલ આપે છે.....

પોતાનો વેપાર વધારવાની રાષ્ટ્રોની જે વૃત્તિ છે તે દૂર થાય તો યુદ્ધને માટેનું એક મોટું કારણ દૂર થાય. આ વસ્તુ ત્યારે જ બને કે જ્યારે પ્રજા પોતે પોતાની જરૂરિયાત વિકેન્દ્રિત રીતે પૂરી પાડતી બને અને પોતાના જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતો જેવી કે ખોરાક, કપડાં, રહેઠાણ, ઉપચાર વગેરે બાબતમાં સ્વાવલંબી બને. ઉપર્યુક્ત ચીજોનો વેપાર ન હોય. જરૂરિયાત-વાળા કે એક બીજા સાથે પોત પોતાની ચીજોનો અદલો બદલો કરે અથવા એમ ને એમ આપે પણ એનો વેપાર ન હોય એવી સ્થિતિ નિર્માણ થાય એ આદર્શ સ્થિતિ છે. પ્રાચીન કાળમાં ધણે અંશે આપણા દેશમાં એ સ્થિતિ હતી. પૈસાનો છેલ્લો ઉપ-ડીને જ લોકો સુખપૂર્વક જીવતા હતા. ઘી-દૂધ જેવી ચીજો કુટુંબના માણસોને ખાતાં વધે તો જરૂરિયાત વાળા પાડેશીને અને ગ્રામવાસીને મફત કે તેણે તૈયાર કરેલી ચીજના બદલામાં અપાતી. ભારતની સંસ્કૃતિ ગ્રામસંસ્કૃતિ છે. અગ્રેજના આગમન પહેલાં આ દેશનાં ગામડાં મોટે ભાગે સ્વાવલંબી હતાં. લોકો ખોરાકી ચીજો ઉત્પન્ન કરી લેતા. કાપડ પણ ગૃહ ઉદ્યોગ દ્વારા કૃતિમ થતું. ગામની મુખ્ય વસ્તી ખેડૂતોની હતી. ખેડૂતો ગામ વસાવતા અને પોતાને જરૂરનું કામ કરનાર સુતાર, લુહાર, મોચી, દરજી, વગેરેને પોતાના કામમાં વસાવતા. આ લોકો ખેડૂતને હળ વગેરે જોગ્યો બનાવી અને સુધારી આપતા, અને કપડાં, જોડા વગેરે આવી આપતા. બદલામાં ખેડૂનો તેમને અનાજ વગેરે ખોરાકની ચીજો આપતા, અને વણ-કરો કાપડ આપતા. આમ પૈસાનો છેલ્લો ઉપ-ડી લોકો જીવતા. આજની દુનિયાને આપણે સુધરેલી માનીએ છીએ. આજે જનજનની સગવડો થઈ છે છતાં મને લાગે છે કે જે સુખ શાન્તિથી આ પ્રાચીન સમયમાં આપણા દેશના લોકો જીવતા એનું તો આજે આપ-ણને સ્વપ્ન પણ આવતું મુશ્કેલ છે.

આ અદાલત માટે નીકળતા અગાઉ પોતાના પવનાર આશ્રમમાં વિનોબાજી કાંચન મુક્તિનો પ્રયોગ ચલાવતા હતા. વિનોબાજી પૈસાને લઈ જો કહે છે. પૈસાનો જેટલે અંશે છેદ ઉઘડીને જીવી શકાય એટલે, અંશે જીવન સુખ શાન્તિવાળું અને છે એમ વિનોબાજી માને છે. એટલે જ ભૂદાન આદેશન દ્વારા વિનોબાજી એક નવો સમાજ રચવા માગે છે. અત્યારની પરિસ્થિતિમાં ક્રાન્તિ આણી તેઓ ભૂદાનમૂલક, અહિંસક સર્વોદયી સમાજરચના કરવા માગે છે અને તેને માટે તેમણે જીવનદાન કર્યું છે. તેથી તો એ જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતો ખોરાક અને કાપડની બાબતમાં દરેકે દરેક ગામ સ્વાવલંબી હોવું જોઈએ એમ કહે છે. ભૂમિ એ ઉત્પત્તિનું એક સાધન છે. ભૂમિમાંથી ખોરાક વગેરે માટે જરૂરી ચીજો ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી મોટા જગ્યામાં ભૂમિ હિંમત એક માણસ કબજે રાખી તેમાંથી ધણી બધી કમાણી કરવાની વૃત્તિ રાખે એ રિથિતિ ઇંગ્લાંડમાં નથી. ભૂમિ એ જીવવા માટે છે અને તેથી જે માણસો પોતાના કુટુંબના જરૂરિયાતો માટે જમીનમાંથી ઉત્પન્ન કરી જીવવા માગતા હોય તેમને ભૂમિ મળવી જોઈએ. આ કામ કતલ કે કાનુન દ્વારા ન થાય કારણ કે તેમાં અનેક દોષો છે પણ કરુણાથી થાય એ માટે ભૂદાન એ ભૂદાન પત્ર આદેશનનું એક અંગ છે. પરંતુ એ પણ એક અમુક પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવા માટેનું સાધન છે. સાધ્ય તો અહિંસક સર્વોદયી સમાજ રચના છે અને તેથી જ ઈશ ઉવનિષદના 'તેન ત્યકનેન ભુજ્યાઃ' એ મહાન મંત્રનો હિપદેશ આપતા વિનોબાજી આજે ટાઢ, તાપ અને ગરસાદને નહિ મણકારતાં ભારતમાં પગપાળા ઘૂમી રહ્યા છે. ઉવનિષદો કહે છે કે ત્યાગથી જ માણસ અમરત્વને પામે છે અને નાનવની પામે જે કંઈ બુદ્ધિ, શક્તિ, ધન વગેરે છે તેમાં સમાજનો પણ હિસ્સો છે તેથી માણસે તેનો સમાજના કલ્યાણ માટે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

હિંદુઓ લક્ષ્મીને-દેવી અને વિષ્ણુની પત્ની માને છે. વિષ્ણુનો અર્થ વ્યાપક એવો થાય છે. વ્યાપક તો

સમાજ છે તેથી લક્ષ્મીનો ઉપયોગ એક વ્યક્તિ પોતાની અંગત કે પોતાના કુટુંબની જ સુખસગવડ અર્થે કરે એ રિથિતિ બરાબર નથી પણ તેનો સાચો ઉપયોગ તો તેને બંધનમાં નહિ રાખનાં સમાજના કલ્યાણ માટે તેનો ઉપયોગ થાય તે જ છે. સંધર્ષો કરી લક્ષ્મીને બંધનમાં રાખવી એ કૃષણતા છે. કૃષણતાને પણ ઋષિઓએ ચોરીના જેવો જ અપમાન દુર્મુલ્ય માન્યો છે તેથી જ વિનોબાજી એકલા જમીન જ નથી માગતા પણ જેમ તે જમીનનો અમુક ભાગ દરિદ્ર નારાયણને પોતાના ભાઈ માનીને તેને આપવાની વાન કરે છે તેમજ ને માણસને પોતાની કમાણીનો અમુક હિસ્સો પણ આપવાનું કહે છે. આનું નામ સંપત્તિદાન છે.

શ્રીકૃષ્ણના સમયનું ગોકુળ એટલે એક આદર્શ ગામડું. ત્યાં દૂધ ઘીની નદીઓ વહેતી. લોકો પ્રેમથી રહેતા, ખાતા પીતા અને આનંદ કરતા. એટલે જ વિનોબાજી આપણાં ગામડાંને ગોકુળ બનાવવા ઇચ્છે છે. એક એક ગામ એક કુટુંબ તરીકે પરસ્પર પ્રેમભાવ રાખી જીવે અને આનંદમાં રહે એ રિથિતિ લાવવા વિનોબાજી પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. સમસ્ત વિશ્વને એક દુનિયા તરીકે એક મહાન સર્જનદારનાં બાળકો તરીકે ભાઈભાઈ તરીકે સુખશાન્તિથી જીવવાનો એક અનોખો માર્ગ વિનોબાજી બતાવી રહ્યા છે. રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીના એ આધ્યાત્મિક વારસ છે. બાપુજીનું જીવન કાર્ય જ્યાંથી અધૂરું રહ્યું છે ત્યાંથી આગળ ચલાવી પૂરું કરવા મથનાર એ બાપુના સાચા શિષ્ય કે પુત્ર જે માનો તે છે. તેથી બાપુજી પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખનાર દરેક માણસે વિનોબાજીના કાર્યમાં શક્ય તે મદદ કરવી જોઈએ અને પ્રેમનો જે મહાન સંદેશો વિનોબાજી જગતને આપી રહ્યા છે તેમાં પૂરો સાથ આપવો જોઈએ.

એક રીતે જોઈએ તો વિનોબાજીનો સંદેશ એ ત્યાગનો સંદેશ છે બીજાએને કંઈ પણ ત્યાગ કરવાનું કહેનાર પોતે પહેલાં ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી ક્યે મોઢે બીજાને ત્યાગ કરવાનું કહી શકાય ? વળી

કદાચ કરે તો પણ એની સામાં માણસ ઉપર શી રીતે અસર થાય !

ગાંધીજી ભારતની આઝાદીની લડત મહાસત્તા દ્વારા લડયા. આઝાદી એ સાધ્ય નથી; સાધન છે. સાધ્ય તો આપો સમાજ સુખી થાય, જનના સુખી થાય એ છે. હિન્દુ ધર્મમાં એવી માન્યતા છે કે તપને અંતે રાજ્ય મળે છે અને રાજ્યને અંતે નરક. એટલે કે તપશ્ચર્યાથી ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ભોગ ભોગવતાં જે સ્થિતિ માનવીના મનની થાય છે તેથી તેનો અધઃપાત થાય છે.

મહાસત્તા, પ્રજાસમાજનાદી પક્ષ અને બીજાં પણ કેટલાંક મંડળો પોતાના સભ્યોને ભૂદાન આદેશનમાં સક્રિય સાથ આપવાનું કહે છે. મહાસત્તાએ બાપુજીના નેતૃત્વ અને દોરવણી મુજબ આદેશન ચલાવી આઝાદી મેળવી, એ આદેશનમાં વિનોબાજી પણ હતા. મહા-

સભાના એ આદેશનમાં ભાગ લેનાર પૈકી કેટલાક આજે રાજ્યવહીવટ ચલાવવામાં પડ્યા છે. કદાચ રાજ્યની એમની કદમના છે. ઘણાના મનમાં એ વિચાર આવે છે કે મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ પૈકી બહુ જ ઓછા ભૂદાન આદેશનમાં દિલથી કામ કરે છે એમ શાથી બને છે ? દા. ત. સંપત્તિદાન તરીકે કમણીનો અમુક હિસ્સો આપવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય તેવા મહાસભાવાદીઓની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી નથી ? તપને અંતે મળેલ વસ્તુના ઉપભોગ કરતી વખતે નવા ત્યાગ કરનારને જ અખંડ સુખ મળે છે નહિ તો ક્ષીણે પુણ્યે સ્વર્ગમાંથી મૃત્યુલોકમાં જન્મ ધારણ કરી પાછા દુઃખમાં આવવું પડે છે એમ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે.

આ વાત બહુ વિચારવા જેવી છે. વિનોબાજીની કદમના મુજબની સમાજરચના થાય તે અર્થે કામ કરવાની બુદ્ધિ શક્તિ ઈશ્વર સૌને આપો એ જ પ્રાર્થના.

સાભાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

સોહિણીસંઘાર : ગુણવંતરાય આચાર્ય. પાનાં ૩૨૬. સાગચાર રૂપિયા. શુભાખની ટેકરી : દામુભાઈ શુક્લ. પાનાં ૨૮૦ સાગત્રણ રૂપિયા. રમિયો વાલમ અને બીજાં નાટકો : જયલિખખુ. પાનાં ૨૦૬. સાગત્રણ રૂપિયા. બૌદ્ધધર્મની પ્રાણીકથાઓ : જયલિખખુ. પાનાં ૧૦૬. સવા રૂપિયો. જૈન ધર્મની પ્રાણીકથાઓ : જયલિખખુ. પાનાં ૧૨૬ સવા રૂપિયો. હિંદુ ધર્મની પ્રાણીકથાઓ : જયલિખખુ. પાનાં ૮૨. સવા રૂપિયો. સુમંગલા : શિવકુમાર જોષી. પાનાં ૧૧૬. દોઢ રૂપિયો.— સાતેયના પ્રકાશક : ગૂર્જર ટ્રસ્ટરન કાર્યોત્તય, અમદાવાદ. વણાટ પ્રવેશ : શિવાભાઈ ગો. પટેલ. પાનાં ૮૭. એક રૂપિયો. ગદ્યસંબંધ (હિંદી) : સં. ગિરિરાજકિશોર : અમ્યાસંકર નાગર. પાનાં ૧૩૮. અઢી રૂપિયા—અનેના પ્રકાશક : ગૂર્જરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. ભવની કમાણી : પુબ્કર ચંદરવાકર. પાનાં ૨૨૬. પોણાચાર રૂપિયા. ખોવાયેલી દુનિયા : રાહુલ સાંક્રલાયન. અનુ. નવનીત મદ્રાસી. પાનાં ૨૭૪. ચાર રૂપિયા.—અનેના પ્રકાશક : લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ. ગાયત્રી પરિચય : લે. પ્ર. ત્રો. અવધૂત. પાનાં ૨૧. બે આના. ગોરેગાંવ. ચક્રા શેઠ અને સરપટ્ટર : પ્રસન્નકંસ. પાનાં ૧૦૪. એક રૂપિયો. આશા પ્રોવિઝન સ્ટોર્સ, અમદાવાદ.

‘ભમિ’ના દિલચરણ લખાણ-પરિમલની અડુભાઈ મગજ ઉપર અજબ રીતે લહેરઈ જાય છે. તેની સુસ્વિદા અને સુરલિ ઝરતી નવલિકાઓમાંથી હમેશાં લાક્ષણિકતા નીતરતી રહે છે. ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદીની આલેખ અને : શરીરચાત્રનું ગર્ભિત અને અનેરું જ્ઞાન આપતી લેખમાળાએ પણ સારા પ્રગણમાં આજે જન્માચું છે.

—વસંત પી. અખાણી [દારીજ] ૩-૧૧-૫૫

[અનુસંધાન કરના પાનાથી આણું]

સમજાય એવી મીની ખીની લાપા ન જોલતો હોઈ! ને જ્યારે એ આંખો જમ છે ત્યારે મારી દીકરી મારા ઊપડો લઈ ને કહે છે કે એવી રીતે મેં રાધુ જોડે વાત જ કેમ કરી? ને એ તો કહે છે કે રાધુ તો મક્કન કવિ છે! એટલે હું એને કહું છું કે એ બધી તો મને પણ ખબર છે, ને મેં પણ વર્ષો પહેલાં પેલી નિશાળના ચોપાનિયામાં છપાપેથી રાધુની કવિતા જોઈ પણ છે. પણ એને ને ધંધાધાપાને શું લાગે વળગે? ને વળી જે છોકરા મારા ધરમાં આવે જાય એ શું કરે છે એ મારે જાણવું જોઈએ એમ પણ મેં કહ્યું. મને તેના લક્ષ્યાંકોને રખડવા આવવા માટે મારું ઘર ઉઘાડું નથી કંઈ.

એમ એક અકસ્માતિયું વીતી જાય છે, ને પછી બીજું અકસ્માતિયું, ને એક દહાડો દુર્ગાપ્રસાદ મારી ઓફિસમાં આવી ચડે છે, ને એ કંઈક ચિંતામાં છે એવું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, એટલે હું એને પૂછું છું:

‘ ધંધાપાણી કેમ ચાલે છે, દુર્ગાપ્રસાદ ? ’

દુર્ગાપ્રસાદ કહે છે કે ધંધો તો બરાબર ચાલે છે. એટલે હું પૂછું છું કે ત્યારે તબિયત કેમ છે? તો એ કહે છે કે એ પણ બરાબર છે. એટલે મને સવાલ થાય છે કે ત્યારે ચિંતા શેની છે? છેવટે એ કહે છે કે એને ચિંતા રાધુ વિશેની છે. આવો છોકરો પોતાના જેવા કુટુંબમાં જન્મે - એની આગળ કુટુંબના ખીળ છોકરાઓના આવા સુંદર દાખલા હોવા છતાં! એનો બાપ ને ભાઈ ધંધામાં પડેલા છે, એવું આણું કુટુંબ ધંધામાં પડેલું છે, દરેક દરેક માણસ ધંધામાં પડેલું છે, ને છતાં એ માત્ર રખડ્યા જ કરે, ને બીજું કંઈ કરે જ નહીં! હું તો એને સમજાવી સમજાવી તમ આવી ગયો છું, દુર્ગાપ્રસાદ કહે છે, પણ એ બધું તો ભેંસ આગળ લાગવત વાંચરા જેવું બની ગયું છે. ને આ બધાનું પરિણામ શું આવશે? આખમાં આંસુ લાવીને દુર્ગાપ્રસાદ મને પૂછે છે.

એટલે મેં એને આશ્વાસન આપ્યું ને કહ્યું કે તમે

ચિંતા કરો માં. બધાં સારાવાનાં યદ રહેશે, જ્યાં તમારા જેવા બાપ બેસા છે ને ભાઈ જેવો ભાઈ બેસા છે ત્યાં... મને ખાતરી છે કે રાધુ ખરાબ છોકરો નથી.

આજો વખત મારા મનમાં તો ચતુર હતું કે ખરો વાંક તો દુર્ગાપ્રસાદનો જ હતો. એણે પોતે જ આખા ગામને પેલી કવિતા બતાવીને ને પછી એને પોતાની ઓફિસમાં દીંગાડીને છોકરાનું મગજ ફેરવી નાખ્યું હતું. એટલે તો એ હવે મગજમાં રાઈ રાખીને ફરતો હતો ને પોતાને ખીળઓનાથી અગિયારો માનતો હતો. પણ મેં એને એવું બધું કહ્યું નહીં જ નાંચ દુર્ગાપ્રસાદ તો હું એવું એવું કહેવા માગું છું એમ સમજી જ ગયો, કેમકે એણે જ મને કહ્યું:

‘ મને ખબર છે કે બધી મારી જ ભૂલ છે. પણ મને એ છોકરા માટે અસિમાન હતું. શું શું બનવાનું છે એની મને થી ખબર કે હું કહીશ એ એ નહીં કરે ને હમેશાં કવિતા લખતો જ રૂપાં કરશે! ’

‘ તમે ચિંતા કરો માં ’ મેં કહ્યું: ‘ સદુ સારાવાનાં ચર્ધ રહેશે. રાધુ સારા કુટુંબનો છે, ને અંતે તો કુટુંબનું લોહી એનામાં પોકારી ઊડવાનું જ. તમારા કુટુંબમાં હજી સુધી કોઈ કવિ બન્યાં ને જન્મ્યો નથી ના! ’

‘ નારે ના ’ દુર્ગાપ્રસાદે કહ્યું: ‘ મારા કુટુંબમાં એવી વાત બની હોય એવું તમે ક્યાંય સંભળ્યું છે? કોઈ દેવાળિયો કે કોઈ કવિ કહીયે મારા કુટુંબમાં જન્મ્યો જ નથી. ’

એ સાંજે જ્યારે હું ઘેરે આવ્યો ને રાધુને એક કાચ છપર મારી સરવાની પાસે બેસીને એક કાગળિયામાંથી કવિતા સંલગાવતો મેં જોયો ત્યારે મને ખૂબ ચુસ્તો ચડ્યો ને મેં એને કહ્યું કે પોતાનાં માથાપતે ચિંતા કરાવવી ને કુટુંબને નીચાંજોડું કરાવવું ને રખડ્યે રાખવું ને કવિતાને કયેં રાખવી એ કંઈ સારા માણસનું કામ નથી. મેં કહ્યું કે હું તો તારા કુટુંબનો મિત્ર છું એટલે કહું છું, ને જો તું મારી

ભાઈ

વિજાળી : નવેં-ડિસેં ૧૫૫ : ૧૮૦

સરલા જોડે કાચ ઉપર બેસીને એને તારી કવિતાઓ વંચાવતો ન હોત તો વળી હું એક શબ્દ પણ તને કહેત નહીં. મેં તો એની ખબર લઈ નાખી. પહેલા જઈને માણસ ખતર્તા શીખી આવ ને પછી મારી દીકરી જોડે વાત કરવા આવ. એટલે રાધુને ગુસ્સો ચડ્યો ને મારી સરલા તો એવી ખીજવાઈને બોલી કે જેવી ખીજવાઈને આખી જિંદગીમાં એ મારી સામે નહોતી બોલી. મને કહે કે હું સ્વતંત્ર ભારતમાં છું છું, રશિયામાં નહીં! એટલે મેં સરલાને કહ્યું કે બેરબો માટે એ બધું ઠીક છે, જો એને કવિતા વાંચવી હોય કે બીજું કંઈ પણ પ્રમાણિક કામ કરવું હોય તો એમ કરવાની એને છૂટ છે, પણ જે છોકરાના આપદાદા વેપાર કરતા હોય એ છોકરો આવા ધંધા કરવા નીકળે તો તો સર્વનાશ થઈ જાય. એટલે મારા ઘરમાં એનો ટાંટિયો જોઈ એ નહીં.

મને લાગતું તું કે હું મારી સરલાને ઝાળખું છું, ને એ હવે રાધુને મળશે કરશે નહીં, કેમ કે એના આપને ન ગમે એવું કશું એ કરે એવી નથી. ને બધું બરોબર છે. પણ આપણે તો સ્વતંત્ર ભારતમાં રહીએ છીએ. સ્ત્રીઓ એના કુટુંબથી પણ સ્વતંત્ર થઈ ગઈ છે, કુટુંબ એને નલાવતું હોય છે, છતાં. અલગત, જે સ્ત્રીઓ કમાઈ જાણે છે એને માટે સ્વતંત્રતા ઠીક છે. પણ તમને હું કહીશ તેમ મારી આખતમાં પણ એ સ્વાતંત્ર્ય સારા માટે જ હતું તેમ પૂરવાર થયું. જો કે પૂરવાર થયું એટલામાં તો હું લગભગ મરણશરણ થઈ ગયો, ને અત્યારે એને અંગે તો આ વિલાયતની મુસાફરી કરી રહ્યો છું.

પણ એ સમયે દુર્ગાપ્રસાદ જોવા જેવો થઈ ગયો હતો. એના આપે આખી જિંદગીમાં ચિંતા નહીં કરી હોય એટલી ચિંતા એ એક અકવાળિયામાં કરતો હતો. ને એના આપ તો રાજકારણની વાતો કરનારા ને દુનિયાને ખબા ઉપર જાંચકીને ફરનારાઓમાંના એક હતા. દુર્ગાપ્રસાદ વેપારતું શું થશે એના કરતાં એ છોકરાનું ભવિષ્યમાં શું થશે એની જ ચિંતા

ક્યાં કરતો હતો. મારી ઓફિસમાં બેસીને બાળક માફક એ રડી પડતો. છોકરો નંકામો નીવડ્યો! વરસે વરસે એ તો બગડતો જ જતો હતો. ને હવે તો એ એકવીસ વર્ષનો થયો હતો છતાં એને બીજા કશાનો વિચાર જ નહોતો આવતો, ફક્ત કો'ક ચોપાનિયામાં એની કવિતા: ક્યાંક છપાઈ જાય ત્યારે જ એને આનંદ આવતો.

જ્યારે જ્યારે એની કવિતા છપાતી ત્યારે ત્યારે સરલા મને એ વાંચી સંભળાવતી, ને જ્યારે એ વાંચતી ત્યારે એ કવિતા કંઈ ખરાય પણ નહોતી લાગતી, પણ હમેશાં એ કવિતાઓ ફૂંકો ને નદીઓ ને એવી એવી વાતો વિશે જ હોય. એટલે મેં એકવાર સરલાને કહ્યું: 'જો, આ પાંચ વરસ થયાં એ કવિતાં લખે છે એમાં એણે શું કંઈ કાઢ્યો એ મને ખતાવ. કદાચ ચોપાનિયાનાં બે પાનાં જેટલું એતું લખાણ થયું હશે. પાંચ વરસમાં એટલું કામ કંઈ ઝાઝું કામ ક્યું કહેવાય? કોઈ માણસ કવિતા લખે એની સામે કોઈ ને કશું કહેવાતું નથી...પણ પહેલા ધંધો. પછી કુરસદમાં ભડે ને એ ગમે એ કરે. કોઈ માણસ દિવસમાં આઠ કલાક કંઈ કવિતા લખી શકે નહીં, ને સમાજવાદીઓ પણ કહે છે કે માણસે દિવસમાં આઠ કલાક કામ તો કરવું જ જોઈએ.'

એટલે એ તો નિસાસો નાખે છે ને મારી સામે જોઈ રહે છે, જાણે કહેતી ન હોય કે 'તમે તો કશું જાણતા જ નથી.' ને તે દીથી એ મને રાધુની કવિતા બતાવતી બંધ થઈ જાય છે, ને હું રાધુ વિશે એની જોડે વાત કરતો બંધ થઈ જાઉં છું. ને દુર્ગાપ્રસાદ, એના ઘરમાં આવો કમનસીબ બનાવ બન્યો એથી નિરાશ થઈ જાય છે. એને દુઃખ એક જ છે કે પોતાનો જ એક છોકરો કંઈ કરવા જેવું કામ કરતો નથી. ને એ બધાંથી મારું હૃદય પણ લાંગી જાય છે. વેપારમાં આટલી બધી ચિંતા માણસે કરવાની હોય એમાં વળી ભારત જેવા દેશમાં આ એક વધારેની ચિંતા ક્યાંથી વળગી? કવિતાની?

ને પછી એક દિવસ દુર્ગાપ્રસાદ મારી આફિસમાં આવે છે ને એને જોતવિંત હું સમજી જાઉં છું કે એ ખૂબ આનંદમાં છે. વેપારમાં મોટામાં મોટો આઉટ મળ્યો હોય તોય એ આવા આનંદમાં ન હોય! ન જ હોય! એટલે મને વિચાર આવે છે, એવું શું થયું હશે? હું મારા સેક્સમેન જોડે ગુફતેગોમાં બેઠો હોઉં છું, પણ તરત જ એ ગુફતેગો બંધ કરું છું. દુર્ગાપ્રસાદને બાલુમાં લઈ જાઉં છું ને પૂછું છું:

‘શું થયું છે, દુર્ગાપ્રસાદ? જલદી કહો મને, હું તો આતુરતાથી મરી જાઉં છું.’

પણ એ તો એટલો બધો ઉત્કેરાયેલો છે કે એ બોલી પણ શકતો નથી. પણ હેવટે એ કહે છે,

‘તમારી વાત સાચી હતી, બહારીપ્રસાદ, મિત્રકુલ સાચી. મારો રાધુ ગાલો થઈ ગયો છે. કુટુંબનું લોહા પોકાયો વિના રહે જ નહીં. આજે સવારે જ એણે એ. જી. બી. સિલ્ક કંપનીમાં નોકરી લઈ લીધી. એક અડવાડિયામાં તો એના કામે એ બહારગામ છોપડી જશે. મારી તો જિંદગી ખચાવી એ છોકરાએ.’ ને દુર્ગાપ્રસાદ બાળક માફક રડી પડે છે.

એથી મને ખૂબ જ આનંદ થયો. હું તમને કહી રાહું એથી પણ વધારે. રેશમનો મને મોટામાં મોટો આઉટ મળ્યો હોત તો પણ એટલો આનંદ ન થાત. ભલે ને માણસ વેપાર ધંધા કરે, છતાં એનામાં લાગ-ણીઓ તો હોય છે ના? એટલે હું દુર્ગાપ્રસાદને કહું છું કે હું ગુફતેગોમાં રોકાયેલો હતો, પણ એ ગુફતેગો તો કાલ સુધી રોકાઈ શકતો. એટલે અમે તો બને છોપડયા ‘ચેનના’માં ને ધરાઈ ધરાઈને આ વાતની ખુશાલીમાં ખાધું, ને ખૂબ ખૂબ આનંદ કર્યો—હમણાં ઘણા વખતથી એટલો આનંદ અમે સાથે મળીને કર્યો જ નહોતો, ને દેશની વાતો કરી, ને અમારા ઓળખીતાઓની વાતો કરી ને બંધાની વાતો કરી. આ મુંબઈમાં આવીને અમે કંઈ ફાવ્યા નહોતા એમ

નહોતું અમે પૈસા બનાવ્યા છે. બધું ખરીદી રહ્યાં. ને અમારાં છોકરાં પણ સારાં હતાં. ચિંતા કરવાનું કશું કારણ નહોતું, ને કુટુંબનું લોહી માણસની નસોમાં પોકાર કર્યા વિના રહેતું નહોતું

હું ઘેરે ગયો ને મારી બેરીને આ શુભ સમાચાર આપ્યા. પણ જ્યારે મારી દીકરી સરલાએ સમાચાર સાંભળ્યા કે રાધુ હવે ગાલો થઈ ગયો છે ને ધંધાને કામે બહારગામ જવાનો છે ત્યારે એણે તો બહુ ખરાબમાં ખરાબ સાંભળ્યા હોય એમ એ તો રોવા જ લાગી. એટલે મેં તો મારા મનને કહ્યું આ બેરંગિયોને કાઈ કદી સમજી શકે જ નહીં. કાઈ કદી સમજી શક્યું જ નથી. એટલે મને તે શી ખબર પડે એ સા માટે રડી રડી હતી તેની? પણ મને એટલી તો ખબર પડી કે એનાં આંસુ આનંદનાં નહોતાં. એ હું સમજ્યો જ. એ એ વચ્ચે તફાવત ધણો મોટો છે. એટલે મેં તો એને રડવા દીધી ને મન વાળ્યું કે કદાચ હવે રાધુ બહારગામ જાય છે ને એને પોને મળી શકતી હતી એટલું હવે નહીં મળી શકે એટલા ખાતર એ રડે છે. કેમ કે મને ખબર હતી કે મેં એને રાધુને મળવાની ના પાડી હતી છતાં એ તો એને મળતી હતી જ. આ દેશમાં છોકરીઓ સ્વતંત્ર છે, ને એ વાતની જેને ખબર છે એવો બાપ એને મના તો કરે છે પણ જ્યારે એ મના મનાય નહીં ત્યારે આંખ આડા કાન કરી જાય છે.

એક મહિના પછી રાધુ બહારગામથી પાછો આવે છે. હવે એ તદ્દન બદલાઈ ગયો છે. એણે વાળ ટૂંકા કરાવ્યા છે. એના કપડાં ઈશ્વી કરેલાં છે. એ. જી. બી. સિલ્ક કંપનીવાળા શેફિયાઓ એના ઉપર ખુશ છે. મેં એમને ટેલિફોન કરી પૂછી જોયું હતું કે વાત કેમ છે. એટલે હું મનમાં વિચારું છું કે હવે જો એ મારે ઘેર આવે ને મારી સરલા જોડે વાત કરે તો હું એને કંઈ નહીં કહું, કેમ કે મને ખબર હતી કે સરલાને એ નહોતો ગમતો એવું નહોતું. પણ તમે શું ધારો છો, શું બન્યું હશે? જ્યારે એ ઘેર આવે છે ત્યારે સરલા એની જોડે બેસતી પણ નથી. એને

એ કવિ મટી ગયો એ વાતનો ગુસ્સો યશ્ચો હોય છે. સ્ત્રીએને રાજકીય હક્કો મળ્યા છે, પણ એ તો હતી એટલી જ મૂર્ખ રહી છે. તેમને રાટલો નથી જોઈ તો પણ મ્હેરાત જોઈએ છે...કવિતા જોઈએ છે.

એમ રાધુ પાછો બહારગામ જાય છે, ને એનો બાપ ખુશ ખુશ છે ને મને કહે છે કે બીજો કાઈ માણસ દસ વર્ષમાં એટલું શીખી શક્યો ન હોત એટલું બધું આ છોકરો વેપાર વિશે એ મહિનામાં શીખી ગયો છે. શીખે પણ કેમ નહીં? યસો વર્ષથી રામપુરિયા કુટુંબ રેશમનો જ વેપાર કરે છે. કાઈ ગાવાવાળાના કુટુંબમાંથી બીતરી આવેલો છોકરો જેમ ગાવા વિશે જાણે એમ આ છોકરો રેશમ વિશે જાણતો હતો. એની નાડમાં જ એ વેપાર હતો. એને કંઈ રેશમ અને સૂતર વચ્ચેનો ભેદ સમજવા નિશાળે જવું પડે તેમ નહોતું. પણ હું કંઈ બોલતો નથી, ને બાપ ખુશખુશાલ છે ને બધું સમજાવતું આવે છે. દુર્ગાપ્રસાદ તો છોકરા વિશે ગાંડો ગાંડો બની ગયો હતો. કુટુંબમાં જે કવિતાનો વારસો નડોતો બીતરી આવ્યો એ વિશે એ ગાંડો બન્યો હતો અને એને પોતાની આફિસમાં ટીંગાડતો હતો ને એ બધું મને કંઈ સમજાવતું નહોતું. પણ રેશમ! રામપુરીઓ ને રેશમ સમજે નહીં એ બને જ કેમ?

એ દરમિયાન, હું જેવો ધરતી બહાર નીકળું છું કે જોઈ છું કે જુદાં જુદાં ગામથી મારી સરલા ઉપર કાગળો આવ્યા કરતા હોય છે. પણ એ વિશે હું બોલતો નથી. છોકરો બહારગામ જાય છે ને પાછો આવે છે. જ્યારે જ્યારે ગામમાં આવે છે ત્યારે અચૂક એ સરલાને મળે છે. કાઈક વાર સરલા એની સાથે એક રીતે વાત કરે છે, કાઈક વાર બીજી રીતે, ગરમ કે ઠંડી, પણ હું કંઈ બોલતો નથી. જોયે રાખો. હું હમેશાં માનું છું કે માણસની નસોમાં એનાં કુટુંબનું લોહી પોકારવાનું. મેં હજી સુધી તો મારા કુટુંબમાં કાઈ કવિ બિ બન્યું નથી.

એ દરમિયાન રાધુનો મોટો ભાઈ, જે અત્યાર સુધી

એના બાપ જોડે લાગીદારીમાં ધંધો કરતો, એ છૂટો થઈને પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો માંડે છે. એટલે રાધુ આવીને એના બાપ જોડે લાગીદારીમાં જોડાય છે. ને એના બાપ! એની હારે તો વાત પણ થાય એવું રહ્યું નહોતું, એટલો બધો રાધુ વિશે એ ખુશખુશ થઈ ગયો હતો. દિવસના ચોવીસે કલાક એ છોકરોને બગાડ્યું રાખતો. એને બીક લાગતી કે કાં તો પાછો રાધુ કવિતા તરફ ખેંચાઈ જશે.

એ વખતે બજારમાં એક નવી જાતનું રેશમ આવે છે, ને જથ્થાબંધ માલના દરેક વેપારીને એના નમૂના મળે છે. રાધુ એ નમૂનાના ટુકડાને જોઈ રહે છે, ને એને અચ્ચ રાખે છે, ને એના ઉપર હાથ ફેરવ્યે રાખે છે. રેશમના એ ટુકડા જોડે એ છોકરો જેવાં એવાં કાઢે છે એવાં તો કાઈએ ક્યાંયે જોયાં નહીં હોય! જથ્થાબંધ વેપારીએ એ રેશમનું નામ તો પાડ્યું જ હોય છે—શું એ તો હું ભૂલી ગયો છું—પણ રાધુ તો એને જોયા જ કરે છે, સૂંધ્યા જ કરે છે, પોતાના ગાલ સાથે ને હોઠ સાથે, પોતે જાણે ગાંડો બની ગયો હોય તેમ, એને દાખ્યા કરે છે, ને પછી ફરીવાર કહે છે :

‘હિંદની હવા.’ ને એની આંખો ચમકતી હતી, ને જાણે એ રેશમના ટુકડાને અડી અડીને એને નરો ચડી ગયો હોય તેમ તેનો ચહેરો લાલ લાલ બની ગયો હતો. એવો જ લાગતો હતો એ! ‘હિંદની હવા!’

ને જ્યારે એ રેશમ માટે એ વરદી મોકલે છે ત્યારે એ સૂચના કરે છે એ રેશમના છેડે છેડે ‘હિંદની હવા’ એમ છાપવું, ને એક ખાસ જાતના રંગીન રેશમી કાગળમાં એને પેક કરવું.

ને ‘હિંદની હવા’ વિશે તો એવું ગાંડપણ ચાલ્યું કે સ્ત્રીઓ તો ‘હિંદની હવા’ સિવાય બીજું કંઈ માગતી જ નહીં, ને બીજું રેશમ લેતે યરોબર એના જેવું જ હોય છતાં જેના ઉપર ‘હિંદની હવા’ની છાપ ન લાગી હોય એ રેશમ ખરીદતી જ

નહીં. ને વરદીઓ તો દુર્ગાપ્રસાદ પાસે જ પહોંચવા લાગી, એટલા બધા પ્રમાણમાં કે ખીજ બધાનો તો ધધો જ લગભગ તૂટી પડ્યો. 'આ રેશમ ને એ રેશમ એક જ છે' હું બાળકોને સમજાવું છું. પણ તેમને તો કશું જોઈતું જ નથી, 'હિંદની હવા' જ જોઈએ છે. ને પછી તો દુર્ગાપ્રસાદ ખૂબ ગૌરવ અનુભવે છે ને એની ઓફિસમાં જે ટાઈ બાય તેને રાધુની પેથી 'હિંદની હવા' નામની પહેથી કવિતા, જે હજી તેની ઓફિસમાં ટીંગાય છે તે બતાવે છે. ને જ્યારે હું એને મળવા જાઉં છું ત્યારે મને એ કહે છે:

'બદરીપ્રસાદ, તમે સાચા હતા. ગજમનો છોકરો છે મારો!'

ને હું પણ એમાં હા પુરાવું છું. આપણે સારું તો રહેવું જોઈએ જ. જ્યારે માણસ સાચું કહેતો હોય ત્યારે સાચું કબૂલ કરવું જ જોઈએ. લાંબેને એથી આપણા ધંધાને તુકસાન પહોંચતું હોય તોયે શું થયું?

ને એમ રાધુ અમારે ઘેર પહેલાં કરતાં પણ જરા વધારે આવતો જતો થયો છે. ધધો વિકસે છે. દુર્ગાપ્રસાદ એન્ડ સન્સ ખૂબ કમાય છે રાધુ ને સરલા સાથે સાથે બહાર જાય આવે છે, ને રાધુ પૈસા પાણીની જેમ વાપરે છે. કશું કહેતો નથી. ટાઈવાર એ લોકો સુખી લાગતાં, ટાઈવાર નહોતાં લાગતાં. એકવાર-ઘેરે ઓવીને બંને જણાં ખખર આપે છે કે એમણે તો લગન કરી લીધાં. બસ, એમ જ. એમને મંડપ ને બપકા ને વિધિઓ ને એ બધું નહોતું ગમતું. એ છોકરો વેપારમાં બસે સફળ નીવડ્યો પણ જરાક વિચિત્ર તો હંમેશનો હતો. એથી મને ખૂબ આનંદ થયો, ને એથી મારા પૈસા પણ ખૂબ ખચી ગયા, કેમકે મંડપ વગેરે લગનના બધા ખર્ચા તો કંપાના બાપે જ કરવાના હોય ના! ને મેં લગન કરાવ્યું હોત તો વેપારધંધાની આબરૂને અંજો પણ મારે ઓછામાં ઓછા એ ત્રણ હજાર માણસને જમાવ્યા

પડત! કેટલો ખર્ચો થાત કહો જોડે! ને બીજું, હમણાના વંખતમાં તો તમારું છોકરું જાની સાથે પરણી બેસશે એની પણ તમને ખેંચર પડતી નથી. ત્યારે આ રાધુને તો હું એ નાનો છોકરો હતો ત્યારથી ઓળખતો, ને એ આટલો બધો સફળ બન્યો તો, ને રેશમની એક જાતને 'હિંદની હવા' જેવું નામ આપી શકે એવું ફળદુષ એ-વન બેજું ધરાવતો હતો! કેવા કેવા વિચારો આવતા એના મનમાં! ને અમે બધાં ખુશખુશાલ થઈ ગયાં.

સીઝન પૂરી થતાં રેશમની મીડોના માણસો નવા નવા નમૂના લઈને અમારી પાસે આવવા લાગ્યા. એ નમૂનાઓ જોરા કરવામાં હું ખૂબ રોકાયેલો છું. ને દુર્ગાપ્રસાદ જ્યારે મને મળવા આવે છે ત્યારે હું જોઈ શકું છું કે એ કંઈ એવા ખુશ મિત્રજમાં નથી.

'કેમ, શું થયું છે?' હું એને પૂછું છું.

'એ તો મારા રાધુની વાન છે' એ કહે છે: 'હવે ત્રણ દીથી ઓફિસમાં એ ફરક્યો નથી.'

'શા કારણે?' હું એને પૂછું છું.

હું તો એને ટેલિફોન ઉપર ટેલિફોન કર્યો રાખું છું ને એ મને જવાબ વાળ્યે રાખે છે કે એ ધરમાં ખૂબ કામમાં છે, ને મારે એને પજારવો નહીં. એ એટલા કામમાં છે કે 'ઓફિસે આવી શકાય તેમ નથી. બદરીપ્રસાદ, દુર્ગાપ્રસાદ મને કહે છે: 'હવે તો રાધુ થોડો ધણો તમારો પણ દીકરો કહેવાય. આનું કરવું શું?'

'હું તો ઘેરે આવ્યો ને મેં મારી બેરીને કહ્યું નહીં. એને બાપડીને ચિન્તા કરાવ્યાથી શો ફાયદો? પણ જ્યારે માણસને હોઝારમાં એકની એક છોકરી હોય છે, ને જ્યારે એની પાસે એના વેપાર સિવાય ખીજું કશુંયે હોતું નથી, ને જ્યારે એ પોતે જીવાનીને વડાવી ગયો હોય છે, ત્યારે હું રાધુ કહું છું કે તે સાંજે મેં જે કંઈ ખાધું એ ઝેર જ હતું. રાધુ સમજે છે શું એના મનમાં કે ત્રણ દિવસથી

ભાગ

દિવાળી : નવેં-ડિસેં ૧૯૫૫ : ૧૮૪

ઓફિસે આવતો નથી તે એના પોતાના આપને કહે રાખે છે કે એ ખૂબ કામમાં છે ને ઓફિસે આવવા પૂરતો પણ વખત પાસે નથી? વેપાર માટે વખત નથી! એ તે કેમ બને?

એટલે હું મારી વહુને પૂછી લઉં છું કે એને સરલા મળી હતી કે નહીં, ને એ મને જવાબ વાળે છે કે એણે સરલાને ટેલિફોન કર્યો હતો, ઘેરે આવવા કહ્યું હતું, પણ સરલાએ તો કહ્યું કે હું ખૂબ કામમાં છું, મને ડિસ્ટર્બ ન કરવી. એટલે મને યાદ આશ્ચર્ય કે મારી સરલાને રાધુ કવિ મટી નામ એ વાત ગળે બારી જ નહોતી; ને મારું લોહી દંડુ પડી ગયું. સ્ત્રીઓ વિશે કંઈ કહી શકાય જ નહીં.

એટલે જમીને હું રહી ન શક્યો ને મેં મારી વહુને કહ્યું કે મારે કલ્પવૃક્ષ એક ખાસ મિટિંગમાં જવું પડે એમ છે, ને મેં પહેલી ટેકસી પકડી લીધી ને દાદર ખાતેના રાધુના ઘર તરફ એને દોડાવી મૂકી. ટેકસીમાં બેઠાં બેઠાં મને વિચાર જ આવ્યા ક્યાં કે શું હશે, ને શા માટે આ લોકોએ આવા દાદર જેવા લત્તામાં રહેવાનું પસંદ કર્યું હશે? મરીન ડ્રાઈવ ઉપર સરસ ધરો હોય છે. ને એથી સરસ ધરો નેપિયન્સી રોડ ઉપર. તો એ લોકોએ દાદર ખાતે શા માટે રહેવું જોઈએ, પરણીને બાપથી છૂટા રહેવાનું અંગ્રેજોની માફક તેમને ગરબું, તો પણ? આ છોકરા ધધામાં ભડે પડ્યો, પણ છતાં એ જરા વિચિત્ર તો હતો જ, ને સરલા ભડે ને મારી દીકરી રહી, છતાં એના મગજમાં પણ બનબનતું ભૂમું ભૂમું હતું. એટલે હું ટેકસીમાંથી બનરું છું, ને એના ઘરની ટોકરી મારું છું ત્યારે મારું હૃદય ભારે ભારે થઈ ગયું હોય છે—જાણે કોઈ માંદા પડેલા સગાને મળવા કે દિવાળું કાઢેલી પેઠીના લેણદારોની સલામાં ગયા હોઈએ ને હૃદય ભારે ભારે થઈ જાય એટલું ભારે. જ્યારે નોકર બારણું ઉઘાડે છે ને હું ઘરમાં દાખલ થાઉં છું ત્યારે તો મારું હૃદય હતું એના કરતાંય વીસગણું ભારે થઈ જાય છે; કારણ કે એક ટેબલ પાસે રાધુ બેઠેલો

હોય છે, ને વાળ પાછા લાંબા વધી ગયા હોય છે ને એ તમાકુની પાઈપ ફૂંકતો હોય છે, ને આખું ટેબલ ચોપડીઓથી લદાઈ ગયેલું હોય છે. ને એ આખું ઘર કોઈ વેપારીના ઘર જેવું લાગતું જ નહોતું. રાયરચીલું પણ જુદી જ જાતનું હતું. કોચો અને મીણચતોની દીવીઓથી ભરેલું. મીણચતોની દીવીઓ શા માટે હશે કોણ જાણે, કેમકે અહીં તો વીજળીની બત્તીઓ હતી, કંઈ દેશની જેમ દીવીઓ નહોતી!

‘એક મિનિટ, કાકા’ રાધુ મને કહે છે ને એક ચોપડીમાંથી કવિતા વાંચે છે ને સરલા એની સાથે એકમત થતી નથી તેથી ગજબનો ઉલ્કેરાઈ જાય છે. જ્યારે રાધુ પૂરું કરે છે ત્યારે સરલા કહે છે:

‘એક મિનિટ, બાપુજી, બેસોને એક મિનિટ’ ને એ વળી કોઈ ચોપડીમાંથી મને બીજી એક કવિતા સંભળાવે છે.

એમ હું જોઉં છું કે ફરી પાછાં બંને પેલી માંદગીમાં સપડ્યાં છે, ને મને અન્યથા થાય છે કે જેને હું વધેથી આટલી સારી રીતે ઓળખું છું તે જ બાળકો આ બંને જણાં હોઈ શકે—એક મારી દીકરી અને બીજો દુર્ગાપ્રસાદનો દીકરો? મારી નજર સામે મને સર્વનાશ દેખાયો. મારી સામે જો કોઈ ખીણ ઓચિંતાની ફૂટી નીકળી હોત તો મેં એમાં ધૂળકા માર્યો હોત! એ લોકો તો મારી સામું પણ જોતાં નહોતાં, જાણે એમના પૂરતો તો હું છવતો જ નહોતો. રાધુ બીજી કોઈ ચોપડી ઉઘાડે છે ને વાંચે છે. સરલા વળી કોઈ બીજી જ ચોપડી ઉઘાડે છે ને સામું વાંચી સંભળાવે છે. ને બંને જણાં હું જરાપણ સમજી શકું નહીં એવી વાતો વિશે લડે ઝઘડે છે. ને એ પાઈપ ફૂંકે છે ને પેલી પાન ચાબ્યે રાખે છે. ને મને મને લાગે છે કે હું મરી જઈશ મારું હૃદય બેસતું જાય છે. પછી મારાથી રહેવાતું નથી એટલે હું બીજો થઈ જઈને ખૂબ મારું છું:

‘તમને થઈ શું ગયું છે, છોકરાંઓ? રાધુ! ફરી

પાછું? તું જૂથી જાય છે કે તું પરણેલો માણસ છે. રાધુ, ફરીથી કવિતા? તારું ચા. શું એકું છે?

અને એટલે રાધુ હું જાણું કે ભગવાનની આ સૃષ્ટિમાં સૌથી જડ પદાર્થ જેવા લાગતો હોઉં એવી નજરે મારી સામે જોઈ રહે છે. પછી એ મારી સામે હમે છે, ને એક ચોપડી ઉપાડે છે, ને તમને સાચું કહું છું, મારો બધો જ આનંદ એક પગમાં મારી સામે ફરી પાછો ધસી આવે છે. એ ચોપડીનાં પાનાં વચ્ચે રેશમના નમૂનાના દુકાઓ રાખેલા હતા અને એ લોકો આ નવા રેશમ માટે 'હિંદની હવા' જેવું બીજું કોઈ સરસ નામ શોધી કાઢવાને માટે આ બધી કવિતાની ચોપડીઓ ઉપધ્યાની રહ્યાં હતાં

એટલે, તમે સમજ્યા ના, વેપારમાં કવિતા કેસ પૂરે છે. પણ એ માટે તમારે મારવાડીના છોકરા થવું જોઈએ, ને એનો ઉપયોગ શી રીતે કરી શકાય તે માણસ જોઈએ.....ને ગભારિયામાં પડી રહી જૂથ્યા મરી જનારા પેવા કવિઓ જેવા ન બનવું જોઈએ.

'પણ હું તો બહુ માલો પડી ગયો ને ડાકટર કહે છે કે તમે આરામ લો. એટલે હું આ વિનાયન હાથેર કરવા જવા નીકળ્યો છું.'

'તો તમે મને કહ્યું કેમ નહીં કે તમે લેખક છો? એમા શરમાવા જેવું કશું નથી.*

*કેનનડ બ્રોન્ઝીની 'There's Money in Poetry' નામની ગાતોનું રૂપાંતર.

★

નટવરલાલ ખટ્ટલ

અવસર

કે અવસર ફરી ફરી નહીં આવે,
એકવાર ચૂક્યો તે ફેર ના ફાવે.
કે અવસર ફરી ફરી નહીં આવે

એક સોને મહેલો આવી ધડી,
એની કુંકુમ બરેલો પગલો પડી,
કે નહીં કુસુમોથી કેમ તું વધાવે?
કે અવસર ફરી ફરી નહીં આવે.

પેનાં આલે ઊગેલાં ચાંદ્રશ્યાં,
એને ચૂંટી લેજે તું ઘોડાંધણી.

કે રોજ ચાંદ તારી હથેલીમાં તા'વે.
કે અવસર ફરી ફરી નહીં આવે.

જેની ચાતકશી ઝંખના લાગી,
એ તકે આવી ઊભી વણમાગી.
કે મો-મગ્યા તું મેઘ નહોં પાવે,
કે અવસર ફરી ફરી નહીં આવે.

તને સાચાં મોતીની લાજ, લાધી,
એને રેશમની દોર રાખ બાંધી.
કે રોજ કંઈ સાગર મોતી નહીં લાવે,
કે અવસર ફરી ફરી નહીં આવે.

★

[અનુસંધાન ૪૮મા પાનાથી આશુ]

રાક્ષસ તેની સામે જોઈ રહ્યો. મહાદેવી સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. કોઈને કંઈ સમજાયું નહિ. મહારાજ કેમ ઉનાવળમાં, રોપમાં આવેગમાં હતા તે એકદમ કળી શકાયું નહિ. એટલામાં જેમ જળચરત વાદળો અચણ અતે ભયંકર ગડગડાટ થાય તેમ નંદરાજે ઉતાવળે, આકરા, તીખા, તીક્ષ્ણ શબ્દોમાં મોટેથી બૂમ પાડી.

‘આ શું છે બધું રાક્ષસ? આ બામણોએને શું તે બેગા કર્યા છે? આ રાજપુરોહિતના આસન પાસે આ કોણ બિભો છે? કદંગો, કદરૂપો, વાંકો, ત્રસો, દરડો, એવો આ બામણો કોણ છે? કોણે એને આંહો બોલાવ્યો છે? અને આ બધી ધમાક શી છે? હું એક દિવસ બહાર રહ્યો. એટલામાં આ કૌભાંડ કોણે તે બિબું કર્યું છે? ભદ્રશાલ સેનાપતિ ક્યાં છે? આ બધા બામણોએને આંહો શું છે? નંદરાજમાં એ દુષ્ટોનો બહિષ્કાર છે એ શું તમે ભૂલી ગયા છો? આ બધું છે શું રાક્ષસ?’

રાક્ષસ એ હાથ જોડીને આગળ આવ્યો. તે શાંતિથી બોલ્યો : ‘બીજું કંઈ નથી મહારાજ! મગધના વિદ્યાપતિનો આજે અભિષેક છે. આ મહાન આચાર્ય મગધના વિદ્યાપતિપદે સ્થપાયા છે!’

‘પણ એને સ્થાપે છે કોણ? કોણ તું?’

‘મને એ અધિકાર નથી પ્રભુ! મહાદેવીની આજ્ઞા છે!’

‘આ બામણો, વાંકો, ત્રસો, દરડો, કદંગો, કદરૂપો, એની દાદી ને નાક તો ભેગા થઈ ગયાં છે, એ શું મગધનો વિદ્યાપતિ? મહાદેવી ઘેરનાં થયાં છે પણ તું શું જોઈને ઘેરો થયો છે? લોક પણ ઘેરો થયા છે? એને કાઢો, કાઢો, આંહીથી કાઢો. એવો કદંગો માણસ મગધના રાજદ્વારે હોય નહિ. મહાદેવી તમે સ્વસ્થાને સીધાવો, તમારી શકટાલ મંત્રીશ્વર રાહ જુઓ છે!’

મહાદેવી સુનંદા ઉગ્ર અને રોપભર્યા અવાજે જવાબ

આપવા જતી હતી. તેટલામાં રાજકુમાર સુકદપ એક તરફથી દોડતો આવી ચડ્યો : ‘મા! એક શબ્દ તમે બોલતાં નહિ રાક્ષસ કાકાએ કહી તે વાત સાચી છે. આ બામણો મને ને નમને તક્ષશિક્ષાની વાત અમરતી કરી રહ્યો હતો. તક્ષશિક્ષા નામની કોઈ નગરી જ નથી!’

રોપમાં છતાં મહારાણીનું મોં સુકદપની મૂર્ખાઈ જોઈને હસી પડ્યું :

‘અરે! સુકદપ! મૂરખા.’

‘એ મૂરખો હશે મહાદેવી! પણ તમે તો ઘેરનાં છો’ નંદરાજે ઉતાવળે કહ્યું, ‘તમે હવે આંહીથી જાઓ. અમે આ ધૂત બ્રાહ્મણને સંભાળી લેશું! અરે પુષ્પગુપ્ત! ક્યાં છે પુષ્પગુપ્ત!’

પુષ્પગુપ્ત એક તરફથી દોડતો આવ્યો, તે આ દેખાવ જોઈને આમો જની ગયો. મહાદેવી સમજ ગયાં હોય તેમ એક તરફ પાછા ફરી રહ્યાં હતાં. સુકદપ આચાર્ય તરફ તિરસ્કારથી મોટેથી હસતો હતો. એનું જોઈને હમણાં આવી ચડેલા બધા રાજકુમારો પણ હસવા લાગ્યા અને એ જોઈ તે આખી સભા હસવા લાગી.

રાક્ષસે રચેલી આ માયા જોઈને પુષ્પગુપ્ત તો અવાક થયો. એટલામાં નંદરાજે તેને ઉગ્ર અવાજે કહ્યું : ‘શું જુઓ છે? આ બામણને પકડી લે. એ ભયંકર છે. પકડ એને...’

પણ પુષ્પગુપ્ત એક પગનું આંગળ વગે તે પહેલાં જેમ આકાશમાં ભયંકર વીજળીનો કડાકો થાય ને એ ચમકે અને માણસ ધ્રુજી જાય તેમ આખી સભા, નંદરાજ, રાક્ષસ અને પુષ્પગુપ્ત, વિદ્વાનો, બ્રાહ્મણો અને આગંતુકો, બધા એક પળગર ધ્રુજી ગયા. આચાર્ય વિપ્રગુપ્તનો ખડકના ભુક્કા કરી નાખે તેવો, મહા ભયંકર મેઘગર્જના જેવો, મોટો, રોપ-ભર્યો, તીવ્ર, અક્ષરે અક્ષરમાં વૈરનું ત્રિપતીયેવો, અવાજ સંભળાથો : એ અવાજ પણ ન હતો. જાણે

ક્ષણિક છે, માયા છે. ઠીક. હવે કહેશો, આ સ્વપ્ન સરખો તો, ક્ષણિક, માયાસ્વરૂપ, રણના મૃગજળ જેવો સંસાર રમ્યો કેણે ? શા માટે ? શાથી ? તો કહે, પરમેશ્વરે પોતાના આનંદ ખાતર, લીલા ખાતર. બસ, બસ, બસ, બસ, હવે મારું કહેવું એટલું જ છે કે ઈશ્વરે આ માયાવિની સૃષ્ટિ સર્જીને, જગતનું, પહેલામાં પહેલું જુઠ્ઠાણ અને મોટામાં મોટું જુઠ્ઠાણ સંસ્કૃતિ એમ ન કહેવાય ! ઈશ્વર સર્વશક્તિમોન એટલે એણે આવડી મોટી માયાસ્વરૂપ સ્વપ્નસરખી અસત્ય દુનિયા ઊભી કરી. આપણી શક્તિએ મર્યાદિત એટલે આપણે નાનકડી કલ્પનાઓ, નાનકડા બદાનાં, નાનકડાં ગૂઢાણાં ઊભાં કરીએ, કાલ્પનિક નાતીલાનું કાલ્પનિક મરણ નીપજવીએ. ઓફિસમાં રજા લેવા ખાતર અથવા કનૈયાલાલ સુનશી અમારા હરના સગા થાય, એવો હવાઈ દાવો કરીએ—મિત્રોમાં ઝોર લેવાને ખાતર ! કે ખિસ્સામાં એક પાઈ પણ નથી એવી મહાકથા કહીએ, લેણદારને ફર કાઢવા માટે—એમાં ખોટું શું ? આપણે પ્રભુને પથે જ ચાલી રહ્યા છીએ, એણે અસત્ય એવો આ અસાર સંસાર રમ્યો. આપણે અસત્ય બદાનાં, અસત્ય વાતો સર્જીએ છીએ એમાં ખોટું શું ? એટલે મને તો લાગે છે કે ઈશ્વરપ્રેમ માટે સત્ય બોલવા જેટલું અસ્વાભાવિક કશું જ નથી. બાકી તો દુનિયાનો રિવાજ છે કે ‘કૃષ્ણ કરે તે લીલા.’ મોટા માણસો કે ખૂબ ઈશ્વર કંઈક ખરું ખોટું કરે તો તે લીલા કહેવાય અને તમે સોળહજાર તો શું પાંચપંદર ઘેરો ગોપીઓને લઈને ફરવા નીકળો ને, બંસી વગાડના વગાડના, તો તો... પણ જવા દો, બીજી એક વાત કરું.

ઈશ્વરે તો આ અસત્ય માયારિની સૃષ્ટિ ઊભી કરી, માત્ર પોતાની મોજ ખાતર, માત્ર લીલા ખાતર, ત્યારે આપણે તો અસત્ય બોલાએ છીએ કોઈ કામ ખાતર, કોઈ મહત્ત્વના ઉદ્દેશ ખાતર. ઓફિસમાંથી ઘેર વહેલા છટકી જઈ ઘેર જઈ નિદ્રાની આરાધના કરવા ખાતર, ચંચળ લક્ષ્મીને આપણા ખિસ્સામાં રિયર કરવા, આરામ આપવા ખાતર, કે બાળક પત્ની કે મિત્રોના મતોરંજન ખાતર, ઈશ્વરની જેમ

અકારણે નહીં, વગર કારણે નહીં ! એટલે આપણે તો ઈશ્વર કરતાં સારા કે માફ અસત્યને સર્જવાના આનંદ ખાતર અસત્ય નથી સર્જતા, કંઈક કારણ ખાતર સર્જીએ છીએ !

જેમ જેમ જગતના અનુભવ થતાં જાય છે તેમ તેમ લાગવા માંડે છે સૃષ્ટિ સત્યથી નહીં, અસત્યથી જ ચાલે છે. આપણી સંસ્કૃતિ શેના જેની છે ! ખરેખર છે ખરું જેની ! ખરડનાં જેમ આપણી સંસ્કૃતિની આસપાસ પણ અસત્યનું બુલું ન હોત તો સત્યના તાપમાં એ કચારની ઝાગળી ગઈ હોત !

ચાલો, ફરીથી ધારી લો કે તમે સત્યવાદી છો. પૂરેપૂરા સત્યવાદી છો. વહેવા સવારે પંખીઓ કલરવ કરી રહ્યાં હશે, વાસંતી વાયુ વાતો હશે, પૂર્વમાં ઊંચા રંગોળી પૂરી રહી દશે અને તમારાં પત્ની તમને પૂછશે, ‘આ નાસ્તાનાં મિસ્કીટ કેનાં થયાં છે ?’ મેં જાને ઘેર જ બનાવ્યાં છે, હો ?’ ત્યારે તમે શું કહેશો ? તમે સત્યવાદી હશો તો લાકડાના કટકા જેવા એ મિસ્કીટ માટે એમ તો નહીં જ કહી નોકોને કે, ‘ઓહો, ખૂબ સરસ બન્યાં છે, જી. બી. મંધારામ તો આની આગળ પાણી ભરે ! અકાલા, મિસ્કીટ તે કોઈ મિસ્કીટ છે ! વાહ ! શો રંગ ! શો સ્વાદ ! શી સુગંધ...’ હું ! તમે તો રહ્યા સત્ય બોલનારા ! તમે કહેશો, ‘મિસ્કીટ ! આ પદાર્થને તું મિસ્કીટ કહે છે ! અને તે સારાં બન્યાં છે કે નહીં એમ મને પૂછે છે ! શિવ, શિવ, શિવ, શિવ ! તું આવા મિસ્કીટ ઘેર બનાવનામાં તારો વખત જગાડે છે એને બદલે રેડિયો કાનવાનું રાખી હોય તો કેવું સારું !’ અને તમે સત્યવાદી બની આવું કહેશો પણ શું પરિણામ આવશે ખરું ? તમે જાણો છો શું પરિણામ આવશે ! અને એક વાત બાધી લેને ભાઈ, કે રૂઝિઓએ રિસપોન્સ પ્રિવલેન્સ ફિગે રાખે તેવલ્લ કાઓ લખ્યાં હોય, પણ વહેલી સવારે, પંખીઓ કલરવ કરી રહ્યાં હોય, વાસંતીવાયુ વાઈ રહ્યો હોય અને હવા પૂર્વમાં રંગોળી પૂરતી હોય ત્યારે, ‘મેં ચકાવીને ફરતી પ્રિવલેન્સાનું મુખ દુનિતા પ્રેરે એવું નથી હોતું હોં !—ઘેરાગર પ્રેરે એવું હોય છે. અનુભવીઓનું તો એવું કહેવું છે.

સાચું બોલનારની ઇવનસંગિની એટલે જગતની દુઃખીમાં દુઃખી વ્યક્તિ. ‘સાચું કહું તો આ સાડી તને જરાયે શોભતી નથી.’ ‘સાચું પૂછે તો તારે ગાવાનું બધું જ કરી દેવું જોઈએ. તું જો તારી જાતને કાયલ સાથે જ સરખાવવા માગતી હોય તો સરખાવ, જરૂર સરખાવ, પણ તે કંઈની બાબતમાં નહીં, રંગની બાબતમાં! જોડું લગાડીશ નહીં હો, હું તો સાચું લાગે છે તે કહું છું.’ ‘ના મારાથી જૂઠું બોરીને આફ્રિકામાંથી રખ નહીં લેવાય, ભલે મેળાવણીમાં જવાનું મોડું થાય.’ ‘બેબી પૂછે કે આ બાપુજી તમે લડો છો? ત્યારે ના બહેન, અમે તો પ્રેમ કરીએ છીએ’ એવું જૂઠું મારાથી નહીં બોલાય, હું તો ચોખ્ખું કહેવાનો, ‘હા, બેબી, હું ને તારી આ લડીએ છીએ...’—ફરીથી કહું છું જગતનાં બધાં દુઃખો સહન કરી શકશે પણ હરિશ્ચંદ્ર કે યુધિષ્ઠિરનાં પત્ની બનવાનું? શિરસિ મા લિલ્લ, મા લિલ્લ, મા લિલ્લ...

અને તમારી ઇવનસંગિની કે બાળકો જ શું કામ? સત્ય બોલશે તો કે...ટલા બધાં માણસો મુશ્કેલીમાં મુકાશે, કેટલા બધા માણસો દુઃખી થશે એનો વિચાર કર્યો છે? કંઈ નહીં તો એ બધાંને ખાતર પણ આપણે સત્ય બોલવાનો આગ્રહ છોડી દેવો જોઈએ! પત્ની, બાળકો અને કુટુંબીઓ જ નહીં, તમારી આફ્રિકાનો બેબી અને પટાવાળો, બસનો કંડક્ટર, તમારો દૂધવાળો, શાકવાળો, તમારા લતાનો મ્યુનિસિપલ મેમ્બર, તમારા પડોશીઓ, તમારા લેખક મિત્રો, કલાકાર મિત્રો, તમારા સૌ મિત્રો એમની પત્નીઓ, એ મિત્રોના મિત્રો, એ મિત્રોના મિત્રોની પત્નીઓ, એ પત્નીઓના મિત્રો, એ પત્નીઓની પત્નીઓ—માફ કરજો, એ પત્નીઓના મિત્રો! પત્નીઓ, એ પત્નીઓના મિત્રોના મિત્રો—ટૂંકમાં તમારા સીધા કે આડકતરા સંબંધમાં આવનાર—અને નહીં આવનાર—સૌ દુઃખી થશે, જો તમે સદાય સત્ય બોલવાનું નક્કી કરશો તો! એટલે જ ફરીથી કહું છું કે સંસાર તો ખરડ જોવા છે, જેની આસપાસ

અસત્યરૂપી ભૂસું ભરી રાખે તો જ એ પાણી થઈ જતો અટકશે!

જગતમાં સૌ સાચું બોલવા માંડે તો જગત ચાલે ખરું કદાચ, પણ એના ચાલવામાં કંઈ મજા ન રહે, સૌ સાચું બોલીએ તો કવિતા કરાય નહીં, કારણ કવિતા એટલે કલ્પના અને કલ્પના એટલે અસત્ય. સ્વર્ગનાં સેવાય નહીં, કોરણ સત્ય નહીં તે જ સ્વર્ગ. સ્નેહ, પ્રેમ, માયા, મમતા સૌ નાબુદ સંબંધો પણ, નસકોરાં કૂતરાની દોડતા આવતા આપણને જોઈને ગોર્યોમાં ગરબા ગાવાનું છોડીને એટલે ચડી જતી બાલિકાઓની જેમ, અરસિકતાને એટલે ચડી જશે! ભણું હશે તો પત્રાચન જ થઈ જશે! સંસારના સુખ-દુઃખની વાત આપણાથી થઈ શકશે નહીં, કારણ સંસાર અસત્ય છે. સ્વર્ગનાં સુખની કલ્પનાનાં મહાલી શકાશે નહીં, કારણ સ્વર્ગ કાણે જોયું છે? અરે, બધું છોડીને ઇશ્વરભજન પણ નહીં કર્યાં કરાય, કારણ શી ખાત્રી ઇશ્વર સત્ય છે? આપણે કંઈ રામકૃષ્ણ પરમહંસ નથી, નરસિંહ મહેતા નથી, સંત કાંસિંસ નથી—આપણે માટે તો ઇશ્વર પણ માની લીધેલી જ વાત છે ને? એટલે ઇશ્વર ભજન પણ નહીં થાય, ટૂંકમાં સદા સાચું જ બોલવાનું રાખીએ તો સંસારમાં ઇવાય નહીં, ઇવાય તો ઇવવા જેવું રહે નહીં!

એટલે મને તો લાગે છે કે આપણે હવે ‘અસત્યનો સદા જય છે’ ‘સદા અસત્ય બોલો’ ‘સત્ય સમું પાપ નહીં, અસત્ય સમું પુણ્ય નહીં’ એવાં જ કોપી-બૂકના વાક્યો છોકરાં પાસે ધુંટાવવા માંડ્યાં જોઈએ. માનસશાસ્ત્રીઓ કહેશે કે અસત્ય જો ઉપદેશનો મુખ્ય વિષય બની જશે તો આચરણમાં અસત્યનો ઉપયોગ ઘટી જશે—સત્ય જેમ અત્યારે ઉપદેશનો વિષય બની જવાને લીધે આચરણમાંથી વિલુપ્ત થઈ જવા બેઠું છે તેમ!

પણ તો તો વાંધો નહીં, એવું થશે ત્યારે હું બીજો એક લેખ સત્યના બચાવમાં ને અસત્યના વિરોધમાં લખી નાખીશ! એમાં શું?!

સંઘર્ષ અને સંસ્કાર

એ સમી બહેનોમાં પણ સંઘર્ષ ભયે છે ત્યારે બનેલું બગડે છે અને સંસ્કાર ભયે છે ત્યારે બંને ભેંસી ચડે છે. અહીં એવી જ બે વિરુદ્ધ ભેંસીઓ એકી સાથે આવે છે—તાત્કાલિક સમસ્યાનું કારણ બને ને ?

સતી સાતેક એપડી ભણ્યા પછી ત્રણચાર વરસ સુધી ઘરકામમાં પાલકી બની અને તેને સાડું પર શોધીને માથાપે પરણ્યા દીધી. સુખી ઘરમાં એ વૈભવમાં પડી ગઈ. અને એની જુદી વધુ વિકાસ ન પામી. રેખા પાંચ-છ વરસે સતી થઈ નાની હતી. સતી સાસરે ગઈ ત્યારે રેખા અંગ્રેજ શાળામાં દાખલ થઈ હતી. રેખા નાનપણથી જ ભણવામાં હોશિયાર હતી. બંને બહેનો વચ્ચે મોટો તફાવત આ હતો : એક જુદી સાથે લગાઈ કમળી, બીજી સહીસહી રાખતી.

રેખા અંગ્રેજ ભણે તે સતીથી ન સહેવાયું. સાસરેથી જ્યારે જ્યારે ઘેર આવે ત્યારે ત્યારે રેખાના ભણ-તરમાં વિરોધ પાડતા બા-બાપુજીને સમજાવે છોકરીને વધુ ભણતર શું કામતું ?—એ એનો પ્રશ્ન હમેશાં હોય જ. અને રેખાની સગી બહેન હોવા છતાં રેખા તરફની સતીની દૈર્ઘ્યે હદ ઉપરાંત સ્વરૂપ પકડ્યું. રેખા બહાર જાય, એની બહેનપણીઓ આવે એ બધાં પુર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે હમેશાં સતીની રોકરોક હોય જ. રેખાને નિશાળમાંથી કોનેજમાં જવાનો વખત આવ્યો તો મ એ જ આડખીની આવી ત્રણ-ચાર બાળકોની માતા બની ચૂકેલી સતી રેખાને કોનેજમાં જતી રોકવા બધા પ્રયત્નો કરી ચૂકી. પણ રેખાની દબતા આગળ માત-પિતા વધુ બેચેન થઈ ન કરી શક્યાં. અને રેખા કોલેજમાં ગઈ.

ભણવા ઉપરાંત બીજી કેટલીય વિકાસશીલ પ્રવૃત્તિના પ્રાણરૂપ બનેલી રેખા સરસ કારકર્દી પામી. સમાજમાં સાડું રથાન પામી એનું નામ લોકજીભે ચડ્યું. લોકોએ એનો દાખલો લીધો. બંને બહેનો વચ્ચેનું આ અમાપ અંતર કોઈ બહેનોમાં ન આવે એની કાળજી રાખવા પ્રયત્ન કરવા લાગેલાં વડીલો માટે રેખા આશીર્વાદરૂપ બની.

દક્ષા વધુ ભણી નહોતી પણ ઉચ્ચ વિચારસરણી ધરાવતી હોવાથી એનામાં ઉચ્ચ સંસ્કાર ભર્યા પડ્યા હતા. પરણીને સાસરે જઈને સાસરિયામાં પણ માન-બેર રહ્યાં શકી બધાને સલાહ મેળવવાનું સ્થાન બની. દક્ષાના પતિની આવક ઓછી મોટી હતી, એટલે દક્ષાએ તેની નાની બહેન રમૂતિને પોતાને ગામથી લણવા માટે પોતાને ત્યાં બોલાવી ત્યારે સાસરિયામાંથી કોઈ એ વધી ન લીધો. દક્ષાનું માનભર્યું સ્થાન પણ એ હતું માટે જવાબદાર હતું જ.

રમૂતિને સંસારમાં માતા સિવાય કોઈ હતું જ નહિ. રિયન પણ સામાન્ય હતી. મોટી બહેન પરણીને સાસરે ગયા પછી એ કોઈની સાથે વધુ બોલતી-ચાલતી પણ નહિ. બે બહેનો વચ્ચે એટલો બધો મેળ હતો કે ન પૂછો વાત. અને એટલે જ દક્ષાએ રમૂતિને પોતાની સાથે રાખવાની અને આગળ ભણાવવાની વાત કરી ત્યારે વિધવા માતા તો ખુશ થયાં જ પણ રમૂતિની ખુશીએ કંઈ કમ નહોતી.

મોટી બહેનની મિત્ર જેરી દુહા, ઉમદા સંસ્કાર અને સતત દક્ષાની રમૂતિને જોયે ને જોયે લઈ જવાની કાળજીએ બધું ભેગું મળ્યું અને રમૂતિ દરેક રીતે પ્રગતિ સાધવા લાગી દક્ષાએ પોને ન મેળવેલું રમૂતિને મળે એ માટેના બધા પ્રયત્નોથી રમૂતિ ખુશખુશાલ થઈ ગઈ એક બહેન પોતાના નાની બહેનના વિકાસ માટે આવા અધાક પ્રયત્ન કરે એ કેમ ન ગમે ? અને જ્યારે રમૂતિ કોલેજ તરફથી સિબ્યજીટ મેળવતી વિદેશ જવાની હતી ત્યારે દક્ષાના હૃદયનો તો પાર જ નહોતો. વિધવા માતાને ખૂબ સમજવાને દક્ષાએ રમૂતિને વિદેશ જવા માટે માર્ગ કરાવી આપ્યો.

બંને બહેનો વચ્ચેનું આ નિકટતાભર્યું સખ્ય દરેક માળખા પોતાના બાળકોમાં ઉતારવા ઇચ્છતાં જ રહ્યાં.

મેનેજંગ એજન્સીની પ્રથા

મેનેજંગ એજન્સીની પ્રથા આપણા દેશને બ્રિટિશ હકુમતની ભેટ છે. ભારત પર બ્રિટિશ અમલની સ્થાપના થતાં પરદેશી મૂડીના રોકાણ દ્વારા આપણા દેશનું આર્થિક શોષણ અસરકારક રીતે થાય એ હેતુથી કંપનીનો કાયદો ધડવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી કોઈપણ ઉદ્યોગરૂઢો ચલાવવા હુમલે શેનભડોળ કાઢી શકાય અને કંપનીની નાણાકીય જવાબદારી મર્યાદિત રહે એવી ભેગવાઈ કરવામાં આવી. આ કંપનીને વહીવટ જેણે પ્રમાણમાં વધુ નાણાં શેરમંડોળમાં રોક્યા હોય તેવા મેનેજંગ એજન્ટના હાથમાં રહે એવો પ્રયત્ન થયો. આ કાયદા અનુસાર શરૂઆતમાં આપણા દેશમાં મોટે ભાગે પરદેશી કંપનીઓની સ્થાપના થઈ. આ કંપનીઓને મળતા આર્થિક લાભો ભેદ ધીમે ધીમે આપણા દેશના સાદસિક વેપારીઓએ પણ તેનું અનકરણ કરવા માંડ્યું. તેમ છતાં રાજ્યસત્તાના ઉત્તેજન અને સહાયતા લાંબે આપણને રાજકીય આઝાદી મળી ત્યાંસુધી આપણા દેશમાં પરદેશી કંપનીઓનું પ્રભુત્વ આક્રમક રહ્યું. આજે પણ આ દેશમાં પરદેશી મૂડીથી ચાલતી ફેક્ટરી કંપનીઓ છે. પરંતુ મોટા ભાગની કંપનીઓ હવે દેશી મૂડીથી ચાલી રહી છે.

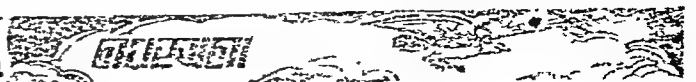
આપણા દેશમાં આજે ૩૦,૦૦૦ જેટલી કંપનીઓ છે. ફેક્ટરી અપવાદ સિવાય આ બધાનો વહીવટ મેનેજંગ એજન્સીની પદ્ધતિ અનુસાર થાય છે. આપણા દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં મેનેજંગ એજન્સીની પ્રથાએ સારો ફાળો આપ્યો છે. આ દેશ પર બ્યારે પરદેશી હકુમત હતી અને આર્થિક વ્યવસ્થા પરદેશીઓને વધુ લાભ મળે એવા ધોરણ પર ચાલી રહી હતી ત્યારે મોટા પાયા પરના વ્યવસ્થા ઉદ્યોગધંધાઓનો વિકાસ થાય એ દૃષ્ટિએ

મેનેજંગ એજન્સી વિશે સરસ સંમજુતી આપતા આ લેખ લખનારના અધ્યાસુપણા હરે-કોઈ અનહુ નથી. અમદાવાદ આકાશવાણીના સદસ્યવધી આ લેખ અહીં મૂકતા અલેજ હર્ષ થાય છે.

બાપારી કુનેદ અને વ્યવહારકુશળતાથી ફેક્ટરી સાદસિક મેનેજંગ એજન્ટોએ સારો જહેમત ઉઠાવી દેશના મહત્વના ઉદ્યોગો સ્થિર અને સંગીન પાયા પર મૂક્યા. ફેક્ટરી સમયથી મેનેજંગ એજન્સીની પ્રથાનાં અનિબંધ અને દૂષણો પ્રકાશમાં આવ્યાં છે.

સૌથી પ્રથમ મુંબઈમાં શેરહોલ્ડરોનું એક એસોસિયેશન સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. આ એસોસિયેશને મેનેજંગ એજન્સીની ખામીઓ, ગેરવહીવટ અને ગેરરીતિઓ જાહેરમાં મૂકી. દેશની આમજનતા, શેરહોલ્ડરો અને ધરાધાના ભોગે અઢગક નફાઓ અને અન્ય છૂપી કમાણી કરતા મેનેજંગ એજન્ટોની રીતરસમો વખત જતાં લોકોની ભયમાં આવવા લાગી. પરિણામે જેમ જેમ પ્રજાજગૃતિ વધતી ગઈ તેમ તેમ મેનેજંગ એજન્સીની પ્રથા સામે સામાન્ય જનતાનો વિરોધ પણ વધતો ચાલ્યો. આજે પરિસ્થિતિ એ બીજી થઈ છે કે મેનેજંગ એજન્ટો પોતે અને જેઓનું કિત તેઓની સાથે સંકળાયેલું છે એ સિવાય કોઈપણ મેનેજંગ એજન્સીની પ્રથાનો બથાવ કરવા તૈયાર નથી.

મેનેજંગ એજન્સીની પ્રથાએ દેશમાં મોટા પાયા પરના વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગધંધાઓ સ્થાપવામાં અને તેને આગળ વધારવામાં સારો એવો ફાળો આપ્યા છતાં એ તો નિર્વિવાદ હકીકત છે કે આ પ્રથા પુરાણા સંસ્થાનવાદના એક અવશેષરૂપ છે. આજે બ્યારે મૂડીવાદી અર્થરચના અને સમાજવ્યવસ્થા બદલાઈ રહ્યાં છે અને તેની જગ્યાએ વિકેન્દ્રિત અર્થરચના અને સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપવાની દિશામાં સતત પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે ત્યારે એ સ્વાભાવિક છે કે મેનેજંગ એજન્સી જેવી જૂનવાણી પુંથવાદી પ્રથા આજના સંજોગમાં બંધબેસતી

ન આવે અને તેને પરિણામે તેમાં ધરમૂળના ફેરફાર આવશ્યક બને.

મેનેજિંગ એજન્સીની અગત્ય વિષે એમ કહેવામાં આવે છે કે તે ઉદ્યોગ માટે નાણાં મેળવી આપનાર એક અસરકારક અને અનિવાર્ય સંસ્થા છે. આ હકીકત ઔદ્યોગિક વિકાસના સ્વચ્છતાના સમય માટે સાચી દર્શ પરંતુ આજે જ્યારે બેંકો, ફાયનન્સ કોર્પોરેશનો વગેરે નાણાકીય સંસ્થાઓ સંવસામગ્રી અને માલ પર છૂટથી નાણાં ધીરે છે ત્યારે તેના પર જોટલો બાર મૂકવામાં આવે છે તેટલે અંશે તે સત્ય ઠરાવી શકાય તેમ નથી.

મેનેજિંગ એજન્સીની પ્રથમા કેટલીક એવી મૂળભૂત ખાજતો છે કે જે આજના સામાજિક ન્યાયના ખ્યાલને અનુરૂપ નથી. તેમાંની એક તો તેના વારસાગત સ્થાન અંગેની છે. એક મેનેજિંગ એજન્ટનો પુત્ર પછી તે ગમે તેવા અશુદ્ધ અને ઉદ્યોગ ચલાવવા માટેની કોઈપણ લાયકાત વગરની હોય છતાંપણ તે તેના આપની મિલકતોને કેવળ વારસદાર હોવાથી જ દેશના મહત્વના ઉદ્યોગધંધાનો સંચાલક ચર્ધા મેસે એ બુદ્ધિશુક્ત અને આજના જમાનામાં સામાન્ય માનવીતે પશુ ગળે જીતે એવી વાત નથી. જે મેનેજિંગ એજન્ટ પોતાના સાહસ, આપારી કુનેહ અને વ્યવહારકુશળતાથી ઉદ્યોગની સ્થાપના અને વૃદ્ધિ કરી તેના પુત્રમાં પશુ તે ઉદ્યોગ ચલાવવા માટેના જવાબદારી અને લાયકાત આવી જાય છે એમ માનવાને આજે કોઈ તૈયાર થઈ નહિ. એટલે કોઈપણ ઉદ્યોગધંધાનું સંચાલન લાયકાતના ધોરણે થાય એમાં જ સમાજનું દિન ગ્રહેનું છે એમ સૌ કોઈ સ્વીકારશે. અને તેથી જ સને ૧૯૫૫ના નવા કંપની કાયદામાં આ સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે અને હવેથી મેનેજિંગ એજન્ટ વારસાના નહિ પરંતુ લાયકાતના ધોરણે થશે.

આજે કેટલીક કંપનીઓનો વહીવટ મેનેજિંગ એજન્ટને બદલે મેનેજિંગ ડાયરેક્ટરો કરે છે. તેઓને મહેનતાણ્યા

તરીકે અધિવૈ પગાર અને નફામાં અમુક ફિરસો મળે છે. આ મેનેજિંગ ડાયરેક્ટરો કેવળ લાયકાતના ધોરણે નીમવામાં આવે છે અને તેથી લાયકાત ધરાવનાર ગમે તે વ્યક્તિને મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર બનાવી તક મેળવી શકે છે આ પ્રથમથી ઉદ્યોગને સારો ફાયદો થાય છે કારણ કે તેથી ઉદ્યોગમાં સંચાલન માટે લાયકાત ધરાવનાર ચોખ્ખા માણસો દરેકમાં મળતા રહે છે.

મેનેજિંગ એજન્ટો ઉદ્યોગની જે સેવા બજાવે છે તેના પ્રમાણમાં અનેકગણું વધારે વળતર તેઓ કમિશનના રૂપમાં લે છે. એક દાખલો લઈએ. એક શહેરની ૬૫ જેટલી મીસો ફક્ત ૪૦ જેટલાં કુટુંબોના હાથમાં છે. આ ઉદ્યોગના મેનેજિંગ એજન્ટો એકાદ બે અપ વાદ સિવાય કાપડના વેચાણ પર ૩% થી ૪% જેટલું કમિશન લે છે. ત્યાંની મિલોના કાપડની વેચાણ કિંમત આશરે રૂ. ૮૦ કરોડ ગણીએ તો આ ૪૦ કુટુંબોને કમિશનના રૂ. અડીથી વધુ કરોડ જેટલા મળે છે. એ ઉપરાંત આ કુટુંબોને મિલઉદ્યોગમાં મૂકેલી અનામત અને રોશમાં રોકેલા નાણાંનું જે જે વ્યાજ મળે તે મુદ્દા. આમ થોડા માણસના હાથમાં અટળક ધન એટલું થતા સમાજમાં આર્થિક વિપત્તિ જામી થાય છે એટલે આ પ્રકારની આર્થિક અસમાનતા દૂર કરવાના પ્રથમ પગલા તરીકે નવા કંપની કાયદામાં ઉદ્યોગમાં થતા ચોખ્ખા નફામાં ૧૧ ટકા કરતાં વધુ કમિશન ન લઈ શકાય એવી કરવામાં આવી છે. ચોખ્ખા નફા કેને ગણવે એ અંગે પણ આ કાયદામાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. ખોટ કરતી મિલોના મેનેજિંગ એજન્ટો રૂ. ૫૦,૦૦૦ થી વધુ મહેનતાણું ન લઈ શકે એવું પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

ભારતની પાલીમેન્ટમાં નવા કંપની કાયદા વખતે જે ચર્ચા ચાલી તેમાં એક પક્ષે મેનેજિંગ એજન્ટો તદ્દન નાબૂદ કરવા માટે જોરદાર માગણી કરી હતી. પરંતુ અત્યારે તો હાલની મેનેજિંગ એજન્ટો સન ૧૯૬૦માં પૂરી થાય અને ત્યારપછી નવા કંપની કાયદા

પૈસો મારો પરમેશ્વર :

[લે. શૈલજનનંદ મુખોપાધ્યાય. અનુ. નટવરલાલ માલવી
પ્ર. ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, હવાડિયા ચકલા, સુરત.
કિ. ૩ રૂપિયા]

શૈલજનનંદ મુખોપાધ્યાય જેવા તેજસ્વી અંગાળી
લેખકની નવલિકાઓ એના કરુણરસપ્રધાનતત્વને
કારણે વધુ ચોટદાર બની છે. કરુણરસપ્રધાન મૌલિક
સાહિત્ય ઓછું હોવાને કારણે જ કદાચ શ્રી માલવીને
શૈલજનનંદની કૃતિઓ ગુજરાતીમાં ઉતારવાની ઇચ્છા
થઈ હશે.

શૈલજનનંદની આ નવલકથા કૂર ધા કરનારી ને કરુણ
છે. 'ચમરી છૂટે પણુ દમરી ન છૂટે'ના સિદ્ધાંતને
અક્ષરશઃ અપનાવતો શ્રીહર્ષ પોતાનો ને કુટુંબનો
સત્યાનાશ કેવી રીતે નોતરે છે એનું અતિ વાસ્તવિક
ચિત્ર લેખકે આ નવલકથામાં ખડું કર્યું છે. પ્રસંગ
અંગાળનો છે, વાતાવરણ પણુ અંગાળી છે, છતાં
ગુજરાતમાં પણુ શ્રીકૃષ્ણની ખોટ ન હોવાને કારણે
નવલકથામાં કોઈ તત્ત્વ પરાયું નથી લાગતું.

અનુવાદકે કોઈકે અંગાળી શબ્દો અંગાળીમાં જ
રહેવા દીધા હોવાથી ને એ વિષે સમજૂતી ન આપી
હોવાથી સામાન્ય વાચકને થોડો ગોરાગો થવા
સંભવ ખરો.

અળતાની શીશી :

[લે. શૈલજનનંદ મુખોપાધ્યાય. અનુ. નટવરલાલ માલવી
પ્ર. ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, હવાડિયા ચકલા, સુરત,
કિ. ૩ રૂપિયા.]

નવલિકાલેખક તરીકે શૈલજનનંદ વધુ તેજસ્વી ભાસે
છે. 'અળતાની શીશી' નામક વાર્તાસંગ્રહમાં 'કાંગાલી-
ચરણ' નામની પ્રથમ વાર્તા કરુણ હોવા છતાં 'પૈસો
મારો પરમેશ્વર' નામની નવલકથાના મુખ્ય પાત્રને
મહદ્ અંશે મળતી હોવા છતાં ખૂબ સચોટ છે.
કાંગાલીચરણનું માનસ ખૂબ વેધક રીતે ચીતરવામાં
લેખકે કમાવ કરી છે. 'ભૂતિયો આમો' સચોટ ને
કરુણપ્રધાન હોવા છતાં કાંઈક અસ્પષ્ટતાઓમાં અટ-
વાઈ મારે એવી વાર્તા છે. 'અળતાની શીશી' માં
તો લેખકે સામાન્ય રોશન માસ્તરની જિંદગીનો
ધમકાર સરસ રીતે ઝીંધ્યો છે.

પાત્રો ને કથા શેધવા માટે લેખકે ભક્ષકક્ષયા વર્ગમાં
જવાનો મોહ નથી રાખ્યો. સામાન્ય વર્ગનાં માન-
વીના છવતનું જ સહાનુભૂતિભર્યું ને સચોટ દર્શન
ઝંખણે કરાવ્યું છે. આથી વાસ્તવિકતાના શોખીનોને
નિરાશ થવા વખત નથી આવતો. છવતની મુખ્ય
વાસ્તવિકતા જ નિરાશા ને દુઃખ છે ને ?

અનુસાર ચાલે એવું નક્કી થયું છે. એ ઉપરાંત વધા-
રામાં સરકારે એવી સંજ્ઞા પણુ લીધી છે કે કોઈપણ
ઉદ્યોગોમાંથી મેનેજીંગ એજન્સીની પ્રથા કાઢી નાખ-
વાનું બ્યાજખી લાગે તો સરકાર તેની સત્તાવાર

જાહેરાત કરીને તેમ કરી શકશે.

મેટ્રીજીંગ એજન્સી હવે ક્યાં રીતે વર્તે છે તેના પર
મેટ્રીજીંગ એજન્સીની પ્રથાના ભાવિનો આધાર
રહેલો છે.

ગોરી અને કાળી ! :

[શ્રે. શૈવજનનંદ મુખોપાધ્યાય અનુ. નટવરલાલ માલવી
પ્ર. ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, હવાડિયા ચક્રવા, સુરત.
કિં. ૩ રૂપિયા.]

‘ગોરી અને કાળી’ ખાસતી ૭૨ પાનાની નવલિકા છે. ગોરીના શરૂઆતના આધુર્વભવો સમજાવવાના અતિરસિક વર્ણનમાં ને કાળીના નિરાશાજનક દાય-વરાળમાં ૫૦-૫૫ પાનાં ક્યાં સરી જાય છે એનો વાચકને ખ્યાલ જ નથી રહેતો. પણ ખરી વાર્તા તો હેતુક્ષાં ૧૫-૨૦ પાનામાં જ કહી દીધી છે. આધુર્વભવો જીવન જીવતી ગોરી ધીમે ધીમે દુખી બનતી જાય છે, નિરાશા ને અનિચિન્તા વચ્ચે જીવતી કાળી સુખી થતી જાય છે. અને ધીમે ધીમે માતૃત્વ પામે છે ને એમાં જ પોતાનું જીવન સાર્થક થયેલું ગણીને બંને હાર થાય છે નારીજીવન આપણા સમાજમાં— ખંભાળમાં કે ગુજરાતમાં— દુખી છે, પણ એ ટકી શકે છે માતૃત્વની જંખનાને કસણે માતૃત્વની આ ભાવના ઉપસાવીને લેખકે વાર્તાનો ‘નહી સુખી-નહી’ દુઃખી’ એવો અંત આણ્યો છે.

આ સંગ્રહની બીજી એટલી જ લાગો નવલિકા ‘કામિની’ પણ એક સાવ અલુપ્ત પણ ચારિત્ર્ય-શીલ યુવક રતનના વ્યક્તિત્વ ઉપર પ્રકાશ ફેંકી જાય છે. થડીલર એની રવાનાગિકતા વિશે વાચકને જાંઠાસ્પદ બનાવી મૂકતી આ વાર્તાનો અંત પણ કટખી ન શકાય એવો કરુણ આવે છે. ‘ભાઈભાઈ’ નામની ત્રીજી વાર્તા એના સચોટ પાત્રલેખનને કારણે અત્યંત રસિક બની જાય છે.

શૈવજનનંદના લખાણની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં કૃત્રિમતાનો છાંયો માત્ર નથી. પ્રચાર માત્રનો અંશ નથી. એ જે દાંઈ રજૂ કરે છે તે એક માનવ તરીકે, સહૃદયી કલાકાર તરીકે, આથી જ એ હૃદયના મર્મરથળને વીંધી શકે છે.

વનહંસી :

[શ્રે. શૈવજનનંદ મુખોપાધ્યાય. અનુ. નટવરલાલ માલવી,

પ્ર. ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, હવાડિયા ચક્રવા, સુરત.
કિં. ૩ રૂપિયા.]

‘વનહંસી’ નામનો એમનો વાર્તાસંગ્રહ પોને લખેની વાર્તાઓ વિષેની પણ સુંદર વાર્તા રજૂ કરે છે. લેખક એક પરિરિપ્તિમાં અમુક પાત્રો જુએ છે ને એમના વર્તન પરથી, એ શું ‘પગથું’ બરથે એની કલ્પના કરી વાર્તા લખી નાખે છે. વાર્તા લખાઈને પ્રસિદ્ધ થયા પછી એ તપાસ કરે છે તો પોતે આજેલા અંત કરનાં વોસ્તવિક અંત કામ વિચિત્ર જ જાનતો આવ્યો હોય. છે. આ કાવ્યો (‘I have a story’) સચોટ રીતે રજૂ કરીને આપણી ‘પ્રેમ’ની ભાવના વિશે લેખકે સચોટ કટાક્ષ કર્યો છે.

શૈવજનનંદની નવલિકાઓ મુખ્યત્વે કરુણ છે, પરંતુ એ સામાન્ય માનવીના જીવનમાં મથના સંગ્રામને જોઈ-સમજી શક્યા છે, એના પ્રશ્નો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવી શક્યા છે આમ છતાં એ કલાકાર તરીકેની દરજ્જાથી વ્યુત થઈને કાંઈ ‘વાદ’ના પ્રયાગ નથી બન્યા. એમની આ વિશિષ્ટ શક્તિને કારણે એ કવિ-વર ટાંગેર જેવાની પ્રસંસા ૧૫ પાગ્યા એ ઝાણી સિદ્ધિ છે. ગુજરાતી વાચકોમાં શૈવજનનંદની આ કૃતિઓ પ્રિય થઈ પડશે જ.

દોસામાર :

[સં. શાંતિ ના. શાદ, પ્ર. સરતું સાહિત્ય કાર્યાલય,
અમદાવાદ, કિં. ૧ આના]

પ્રાચીન લોકવાર્તાઓને સરળ ભાષામાં લખાવીને પ્રસિદ્ધ કરવાની સરતું સાહિત્ય કાર્યાલયની નીતિ પ્રશસનીય નીતી છે. ‘દોસામાર’ એ ધણી જાણીની લોકવાર્તા છે. એને આધુનિક રીતિમાં રજૂ કરવામાં લેખક સફળ નીવડ્યા છે. વિરામચિહ્નો ક્યાંક ક્યાંક થયેલો ખોટો ઉપયોગ જરા ખૂબે એવો છે. સામાન્ય વાચકને આવાં પુસ્તકોમાં જરૂર રસ પડશે ધીરામારની વાર્તા :

[પ્રયોજક : શિવમ સુંદરમ, પ્ર. સરતું સાહિત્ય
કાર્યાલય, અમદાવાદ, કિં. ૫ આના]

સ્વ. સાને ગુરુશ્રી આળોકની જ ભાષામાં આળોક સમજી શકે, આળોકને રસ પડે અને આળોકની બુદ્ધિ ખીલે તેવાં નાનાં નાનાં પુસ્તકો 'ગોડગોષ્ઠિ' (મીઠી વાતો) નામે મરાઠીમાં દશ ભાગમાં લખ્યાં છે. તેમાંનું આ પુસ્તક પણ એક છે. એક નાનકડી મીની કથાના વસ્તુ ઉપરથી વિસ્તારેલ આ આળોક વાર્તાનું વસ્તુ ખૂબ સદુ અને બોધદાયક છે. આસ તો કન્યાકેળવણીમાં ખૂબ લાગે તેવું, આને પોતાની દરજ્જાના જાનથી હમેશાં જાળવી રહેવા પ્રેરે તેવું અને સ્ત્રીઓને માટે બોધદાયક નીડે તેવું આ નાનું પુસ્તક દરેક કન્યાના હાથમાં આપવા જેવું બન્યું છે.

મૂળ મરાઠીમાંથી સરળ ગુજરાતીમાં સાને ગુરુશ્રી પુસ્તકો ઉતારનાર શ્રી. જયન્ત પરમારે આ પુસ્તકને પણ અને તેટલી સરળ ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો છે જે આળોક અને મોટેરાઓને હંશિ હંશિ વાંચના પ્રેરે તેવું બન્યું છે. આ નાનકડું પુસ્તક ખીજી આવૃત્તિમાં પ્રવેશે છે એજ તેની લોકપ્રિયતા સાબિત કરે છે. સાવ સીધી સાદી આખી સળંગ બોધદાયક વાર્તા છે એટલે દરેકને વાંચવી ગમે તેવી તો છે જ.

સંક્ષિપ્ત જીવનકથા :

[લે. જવાહરલાલ નેહરુ, અનુ. મહાદેવ દેસાઈ. સંક્ષેપક : મણિભાઈ દેસાઈ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. કિં. દોઢ રૂપિયો.]

પડિતશ્રીની આત્મકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ આપણને સ્વ. મહાદેવભાઈ એ આપેલો એટલે એ મૂળ વિસ્તૃત આત્મકથાનો આસ્વાદ તો માપવા વગર ચાલે તેમ નથી. ૧૯૧૬ થી જે અભૂતપૂર્વ સુકિતસગ્રામનાં મંડાણ થયેલાં તેની સાથે પડિતશ્રીનું જીવન એટલું બહુ સંકળાયેલું છે કે આ આખા જીવનચરિત્રમાં એ આખા સગ્રામનો ઇતિહાસ પણ આપી ગય છે. એટલે વિદ્યાર્થી તેમજ આમજનતાને તેની ઉપયોગિતા તો છે જ.

પણ મહાદેવભાઈના - એ ભાષાંતરને સાતમા ભાગ જેટલું ટૂંકાવીને મુખ્યત્વે પડિતશ્રીના જીવન-

ચરિત્રની એકસૂત્રતા ન તૂટે એ ખ્યાન રાખીને આ સંક્ષેપ કરવામાં આવેલ છે. મૂળ લેખકને કે ભાષાંતરકારને જરા પણ અન્યાય ન થયો હોય તેવી તેની પ્રચારિતા પણ જળવાઈ રહી છે વિદ્યાર્થીઓમાં જીવનચરિત્રોનાં જોડી અસર થતી હોય છે તે ખ્યાનમાં રાખીને આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ માટે તો ખૂબ જરૂરી થઈ પડે તેવું છે. અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે સાથે સામાન્ય વાચકોને પણ એટલું જ ઉત્તેજી થઈ પડે તેવું આ પુસ્તક લાંબા વાચનની કુરસદ ન મેળવી શકનાર માટે પણ આશીર્વાદ સમુ થઈ પડશે તેમાં જરાય શકા નથી. અને તેમાંથી પડિતશ્રી જેવી જગપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિનું જીવન તો દરેક માણસું જ લોઈ એ ને ! મોટાં પુસ્તકોના વધુ ને વધુ પ્રચાર માટે આપણે પશ્ચિમ પાસેવી મેળવેલો આ સંક્ષેપનો ગુણ કેળવવા જેવો અને અનુકરણ કરવા જેવો છે તો ખરો જ. મૂળ ભારે કિંમતનાં મોટાં પુસ્તકો આપણે ન ખરીદી શકીએ, આ નાનાં પુસ્તકો વસાવી શકાય. **રવિશંકર મહારાજ :**

[લે. બમસલાઈ મહેતા. સંક્ષેપક : દેસાઈભાઈ પટેલ પ્ર. બાવળોવિંદ કુમેરદાસની કુ., અમદાવાદ કિં. એક રૂપિયો.]

અત્યાર અમાકે પ્રગટ થઈ ચૂકેલાં શ્રી બમસલાઈ મહેતાનાં એ પુસ્તકો 'મહારાજ થયા પહેલાં' અને 'રવિશંકર મહારાજ' એ બન્નેમાંથી આળણીવતી આળાને સંક્ષેપ સંગ્રહસ્ત્ર એક જ પુસ્તકમાં શ્રી દેસાઈ પટેલે આપ્યું છે એ અત્યારે તો ગુજરાતમાં જરૂરનું છે. રવિશંકર મહારાજનું નામ આજે ગુજરાતનાં પ્રત્યેક ઘરના નાના આળકથી માંડીને મોટાને હેઠે ચડેલું છે. તેમના જીવન વિષે જાણવા સહેજે દરેકને મન થાય જ. એક સામાન્ય ગ્રામવાસીમાંથી અત્યારે લોકહૈયે વસી જનાર આ સાચા અર્થમાં બનેલા સેવકની દૃઢદૃષ્ટિ તો જુઓ, એમના એ પગલે પગલે કેટલાં બધાં ઉત્સાહથી આપણે દોડ્યા જઈએ છીએ ! ગુજરાતને આપા સાચા લોકસેવક એક જ મળ્યા છે. બીજા કોઈ પ્રાંતને જોઈય આપે તેવા બીજા એકેય મહારાજ નથી એ ગુજરાત માટે જોઈય

મહાત્મું નેમજો, તેમના આ સંશ્લિષ્ટ છવન ગરિ-
તથી વિભાગીઓ અને એકાદ વાચનાર માટે એક
સરો જોરાક ગણી રહે છે. આ પુસ્તક સર્વજોગ્ય
અને નેમું છે.

રૂબરૂ :

[શે. વિલિયમ શેકસ્પીઅર. અનુ. દસા મહેતા.
પ્ર. મૂર્તર મંથરન દાખાસય, સ્વમદાવાદ. મૂલ્ય,
વજુ રૂપિયા.]

નિર્મા અનુદાપમાં શેકસ્પીઅરના આજ નામના
પ્રખ્યાત નાટકનો આ ગુજરાતી અનુવાદ પહેલી વાર
૧૯૪૨માં પ્રગટ થયો. પહેલી આવૃત્તિની એ ૫૦૦
નકલ અપનાં લાગેનાં બાર વરગો પછી એજ
પુસ્તકનું પુનઃમુદ્રણ કરવા પ્રકાશક પ્રેર્ય એ તેમના
આદેશને માટે અનુવાદ માગી છે. પહેલી આવૃત્તિ
પ્રગટ થઈ ત્યારે આ અનુનું અગીર્ય દાખાં કરના
બદલ શ્રી દસાખદેનને એમેરથી આપકાર મળ્યો
રનો. અને તેમાં આ ગુજરાતી અનુવાદ માટે
આપકાર તયોરદ સાદર, રવ. બળવંતરાય દાકરે
પ્રવેશક—અને તે પણ ખૂબ વિરતન અને અભ્યાસ—

લખી આપેલો તેજ પુસ્તકની સર્વોપયોગિતા પૂરવાર
કરે તેનું દત્તું.

ગુજરાત માટે નાટકોનું એવું પણ કહેવાય છે કે જે
નાટકો લખાયા છે તે ભગવાતાં નથી અને જે ભગ-
વાય છે તે પુસ્તક એ પ્રગટ નથી થતાં. એટલે
વાંચન માટે ગુજરાતી નાટકોના “જોજામાં” એટલો
ઉપયોગ માય એ તો સાચ સીધી સાદી વાત છે.

વિશ્વખ્યાત અંગ્રેજ મહાકવિ શેકસ્પીઅરની આ કરુણ
કૃતિ ગુજરાતીમાં મ્યોંકમદ અનુવાદ તરીકે, અને તે
પણ શ્રી દસાખેન જેવાની પાવરથી કલમે ઊતરી છે
એ ગુજરાતી વાચકોને મોટી બક્ષિસ મળી ગણાય.
ઉપરાંત આ પુસ્તકની મૂલ્યવત્તામાં વધારો કરનાર
રવ. બળવંતરાય દાકરે લખેલો અભ્યાસ પ્રવેશક
સાહિત્ય ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે ત્રિધાર્થીઓને પણ
ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. અને અત્યારે આપણી
યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજી ભાષાનું સ્થાન માતૃભાષા લેવા
મેડી છે એવા આવતા યુગ માટે આવી કૃતિઓના
પ્રમાણિક અનુવાદજ આપણને એ સાહિત્ય સાથે
સામે અને એનું મદરત સમજવે એ દેખીતું છે.

★

નેપથ્યુન ઍસ્યોરન્સ કંપની લી.

૧૯૫૪

ની આખરે બહેર કરાયલું નવું બોનસ

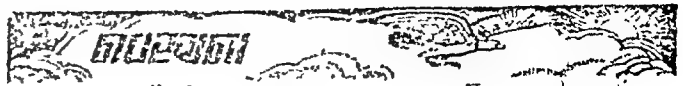
છંદગીના ચીમાની ઉપર..... રૂ. ૧૪
હિયાતીના ચીમાની ઉપર..... રૂ. ૧૨
દર વરસે, દરેક હજારની પોલીસી ઉપર

એજન્સી અને બીજી માહિતી માટે લખો :

નેપથ્યુન ઍસ્યોરન્સ કંપની લી.

૧૦૪, એપેલો સ્ટ્રીટ, કોટ. મુંબઈ.

Samaliya (Kiganja) Tea Estate

Proprietor : MOHAMEDALLY RATTANSI

*Producers & Manufacturers
of
Highclass Parrot Brand Tea*

P. O. Box 145

MASAKA
UGANDA

Jivanlal Vithaldas & CO. Limited

[Importers, Exporters, Cotton Ginners
and Planters]

Cotton Ginners at
Kamuli (Uganda)

Plantations at
Kikoma, Magala

Under Cultivation of COFFEE and TEA

Registered Office

Post-Box 191

JINJA

(Uganda)

Established 1903

Shah Hemraj Bharmal & Bros

(EXPORTERS and IMPORTERS)

★

Head Office NAIROBI

Post-Box 1007 : Phone 23721

House Phone 55501

★

Branch : MOMBASA

Post-Box 1067

Phone 3301

House Phone 3453

Branch : DAR-ES-SALAM

Post-Box 1310

Phone 2487

House Phone 4313

કમ્પાલા સાયકલ ટ્રેડીંગ કું. લિ.

(ઇનકોર્પોરેટેડ ઇન યુગાન્ડા)

પી. ઓ. બોક્ષ નં. ૬૧૦ કમ્પાલા ફોન નં. ૪૧૬૩ અને ૨૬૦૭

શામ્સ : " ABILITY "

સરોટી બ્રાન્ચ : પી. ઓ. બોક્ષ ૧૪૩ સરોટી : જીન્સ બ્રાન્ચ : પી. ઓ. બોક્ષ ૩૧૨ જીન્સ

દરેક જાનની સાયકલો અને તેના
સ્પેરપાર્ટ્સ આયાત કરનાર
અને વેચનાર

એલાઈડ કનસર્નર્સ :

સેન્ટ્રલ ટ્રેડીંગ કું. લિ.	પી. ઓ. બોક્ષ નં. ૧૬૧૦	કમ્પાલા.
સેન્ટ્રલ સાયકલ્સ લિ.	" " ૩૧૨	જીન્સ.
ઓરીએન્ટલ રીપેરિંગ કોર્પોરેશન	" " ૭૫	કીટાલે.
" " " "	૩૪૪-૪૬ કાલબાદેલી રોડ-મુંબાઇ	
ટર્નર બાર્કર એન્ડ હેન્ડ્રીક્સ લિ.	પી. ઓ. બોક્ષ નં. ૭૫	કીટાલે
ન્યુ ઇન્ડિયા ટ્રેડીંગ કું.		રાવપુરા-વડોદરા.
એકમી કેમેરા લિ.	પી. ઓ. બોક્ષ નં. ૨૪૬૫	કમ્પાલા

પૂર્વ આફ્રિકાવાસી લોહાણા સમાજ માટેનું
સુંદર, સુવાચ્ય સાહિત્યનું નવલું માસિક

★

લોહાણા બંધુ

તંત્રી : શ્રી ટી. પી. સૂર્યક : સંપાદક શ્રી ધનજી કાનજી ગાંધી

★

પૂર્વ આફ્રિકામાં વસી રહેલી લોહાણા જાતિના ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિને લગતા અનેક પ્રશ્નો ચર્ચાનું, માર્ગદર્શન આપતું અને દેશ-પરદેશના છેલ્લામાં છેલ્લા જ્ઞાતિ સમાચારોથી ભરપૂર, ૮૦ પાનાનું ત્રિરંગી ચિત્રવાળા આર્ટ પેપરના પુઠા સાથેનું અનેક રમણીય આકર્ષણોથી ભરપૂર પ્રકાશન. જેમાં ઈતર જ્ઞાતિઓના વાંચનારાઓને પણ એકસરખા ઉપયોગી અને મનોરમક નીરડે તેવા ખ્યાતનામ ગુજરાતી લેખકોની કલમથી લખાયેલી વાર્તાઓ, નિબંધો, નાટિકાઓ, કાવ્યો, પ્રવાસ-વર્ણન, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન ઇત્યદિ વિષયો ઉપર પુરૂષ સાહિત્ય ભરેલું હોય છે.

★

પ્રત્યેક સંસ્કારી કુટુંબમાં વસાવવા જેવું પ્રકાશન

★

વાર્ષિક લવાજમ શીર્ડોંગ ર૦, છૂટક નકલની કિંમત શીર્ડોંગ ર

★

લવાજમ મોકલવાનું અને પત્રવ્યવહાર માટેનું સરનામું શ્રી ધનજી કાનજી ગાંધી,
પો. બો. નં. ૩૩૬, કંપાવા (કુર્ગાંગ-આફ્રિકા.)

આજ અને આવતી કાલની વિવિધ કળાથી
 આપતા સાદા, ભરેલાં તથા છાપેલ
 સુંદર અને યેનમૂન વસ્ત્રોનું આગેવાન
 સ્થળ એટલે

કાનજ મેઘજ લિમિટેડ

પો. બો. ૩૧૭ — કંપાલા (યુગાન્ડા)

શ્રેષ્ઠ-સંસ્કારી પુસ્તકો ને સામયિકો મળવાનું સ્થળ

- * અમારે ત્યાં ગુજરાતી-અંગ્રેજી, ગુર્જરી, હિન્દી ભાષાના પત્રો, સામયિકો અને પુસ્તકો મળે છે.
- * ઘરેલુ સંસ્કારી ઘરમાં શ્રેષ્ઠ પુસ્તકો અને સામયિકો હોવાં જોઈએ. અમે ઓડર મુજબ મંગાવી પણ આપીએ છીએ બહારગામના ઓડર ઉપર ખાસ ધ્યાન દેવામાં આવે છે.
- * ગુજરાતની સુપ્રસિદ્ધ પ્રકાશન સંસ્થા ભારતી સાહિત્ય સંઘ લી. નાં તમામ પુસ્તકો મળે છે. તથા 'ભિર્મિ-નવરચના' ને 'તંદુરસ્તી' માસિકના ગ્રાહક નોંધીએ છીએ.

એકવાર અમારી દુકાને મુજાકાત લ્યો

પોપ્યુલર બુક સપ્લાય

પો. બો. ૭૬૯ કંપાલા (યુગાન્ડા)

જોડિયાં બાળકો

બાળકના જન્મની પ્રક્રિયા પછી હવે જોડિયાં બાળકો વિષે સમજૂતી આપતો આ સરળ લેખ એટલો જ માંહિતીપૂર્ણ અનેક છે. આપણા દેશનું જન્મપ્રમાણ વધુ હોવાથી બાળકના જન્મ વિષેની બધી હકીકતથી વાકેફ રહેવું દરેકને જરૂરી છે.....

જોડિયા ભાઈઓ કે બહેનોને ઓળખવામાં કેવી ભૂલો થાય છે! એમના ચહેરાનો ઘાટ, રૂપ, વાળ અને આંખોના રંગ અને વર્તનમાં એવું તો આખે-હુખ સરખાપણું હોય છે કે એમને ઓળખવામાં હાસ્યાપદ ભૂલોની પરંપરા જન્મે છે. અમેરિકાની મેકસિન હોસ્પિટલમાં ડૉ. એબ્રાહમી સંભાળ નીચે ચિત્રમંત્રી એક દરદી બાઈ હતી. તેને બટલર હોસ્પિટલમાં ખસેડાતો એમનો ધરાદો હતો: પછી જ્યારે એમણે બટલર હોસ્પિટલમાં એના જેવી જ દરદીને 'જોઈ' ત્યારે એમને અચંખો થયો કે 'આ બાઈને અહીં ક્યારની આણી છે?' દરદીની ફેર-બદલીની વાત નકારવામાં આવી પણ તપાસ કરતાં માહિતી મળી કે આ બાઈ તો મેકસિન હોસ્પિટલ-વાળી દરદી બાઈની જોડકી બહેન હતી. બે અલિન જોડકા ભાઈઓના પરીક્ષાપત્રના સરખા ઉત્તરો જોઈ શિક્ષકને ચોરીતો વહેમ આવ્યો. ખીજાર પરીક્ષા વખતે બંને ભાઈઓને જુદા જુદા ખંડમાં ખસાડ્યા આ વખતેય પણ સરખા ઉત્તરો જોઈ પ્રિન્સિપાલે બંને ભાઈઓને ઓફિસમાં બોલાવી ખખડાવ્યા: 'તમારા ભાપાના પેપરો સરખા છે. સરખા શબ્દો, વ્યાકરણ મળતું અને વળી ભૂલો પણ એક જ પ્રકારની છે. આ બંનું કેમ?'

જોડિયા ભાઈઓ કે બહેનોના દેખાવમાં આખેહુખ સરખાપણું તો હોય જ પણ એમને થતા રોગોમાં પણ મળતાપણું હોવાનું ઉપરની હકીકતમાંથી જાણવા મળે છે. મોરન્ટન મોન્ટેથ બે જોડકી બહેનો વિષે તોંધ કરતાં લખે છે કે 'બંને બહેનોને બાળ પણમાં શરદી બળીઆ લાપેટીઆ અને ચોરી એક સાથે થઈ આવ્યાં. બંનેમાં બાધિઓનાં ચિહ્નો એક જ જાતનાં અને એક જ પ્રકારનાં હતાં. પરણ્યા

બાદ બંને જુદાં પડ્યાં પણ એક જ તારીખે બંનેને ગર્ભાધાન થયું. સગલાંવસ્થાના ચોથા મહિને બંને ગાંડપણના ભોગ બન્યાં. બંનેના ચિત્રમંત્રમાં પ્રકાર સરખા હતા. બંનેને અડતાકીસ કઠાકના આંતરે દીકરા જન્મ્યા. આ બાદ મહિનાની અંદર બંનેનું ગાંડપણ દૂર થયું. અલિન જોડકામાં માંદગી એકી સાથે અને એક જ પ્રકારની આવે છે, ગાંડપણ પણ એકી સાથે આવે છે તેમ કદીક જો તે આપ-ધાત કરે તો પણ બંનેની એની રીત એકસરખી જ હોય છે.

સામાન્ય જોતોને જોડિયાં બાળકો જેમ કુતૂહલનું સાધન છે તેમ વિજ્ઞાતીઓને તે અભ્યાસનું અંગ છે. આ અભ્યાસમાંથી શારીરિક અને માનસિક રોગોમાં અનુવંશ સંસ્કારના કાળા વિષે ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. કેટલાક રોગોમાં વારસો, શરીરનો બાંધો અને પ્રકૃતિ કેટલો ભાગ ભજવે છે એ જાણી શકાયું છે. એક જ બીજકોષમાંથી પેદા થયેલાં અલિન જોડકાં એક જ જાતના અનુવંશ સંસ્કારને લઈ અવતરેલાં હોવાથી એક સરખા શરીર સાથે જીવનવિગ્રહ માટે સજ્જ થયેલાં છે. આ બાળકોમાં વધારેની આંગળીઓ, ફાટેલું તાળનું, ફાટેલો હોઠ, વગેરે શારીરિક ખોડો અને સારણગાંઠ ગાયબેટિસ જેવા રોગો સરખી રીતે વારસામાં ઊતરી આવેલા હોય છે.

પ્રસૂતિની અભ્યખીમાંની એક જોડિયાં બાળકોનો (Twins) અવતાર છે. આમ થવાનું પણ કારણ કદીક બે બીજકોષોનું ફલિતરણ હોય છે. બે બીજકોષો કાં તો એક બીજકોષમાંથી આવ્યા હોય કે પછી બંને બીજકોષોમાંથી એક એક આવ્યા હોય. બે બીજકોષો ફલિત થવાથી ઉત્પન્ન થતાં બાળકોની જાતિ જુદી જુદી રહે છે. કદીક એક

Woodworks Ltd.

GENERAL IMPORTERS & EXPORTERS.
Hardware General Merchants & Commission Agents
Furniture Makers, Joiners & Timber Merchants

Bankers :
BANK OF INDIA LTD.

4, Weatherhead road
Light Industrial Area

Directors

Shanabhai P. Oza Bhikhabhai J. Oza
A. R. Patel T. D. Dalwadi
Phone No. 2573 P. O. Box 677, JINJA Uganda

COMILLS

Colonial Saw Millers & Joiners Ltd.

IMPORTERS & EXPORTERS.
Hardware General Merchants & Commission Agents
Furniture Makers, Joiners & Timber Merchant
Cable and Telegraphic Address :
JOMILLS-JINJA

Bankers :
.Bank of India Ltd, JINJA

Directors :

Shanabhai P. Oza Bhikhabhai J. Oza
Ambalal R. Patel Tulaidas D. Dalwadi
Telephone 2839 P. O. Box No 684 9 Kirinya Road, JINJA Uganda

Commercial Corporation Ltd.

IMPORTERS & EXPORTERS
Hardware & General Merchants & Commission Agents
Cable and Telegraphic Address :
COMCORP-JINJA

Bankers :
BANK OF INDIA LTD JINJA

Directors .

S. P. Oza J. K. Patel T. D. Dalwadi
Phone No 2572 P. O. Box 573,
9-11 Main Street Nathwani Chambers Shop No. 10
JINJA Uganda

FOR HARDWARE, SANITARY & BUILDING MATERIAL ETC. ETC.

સરતું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય તરફથી બહાર પડેલા

આયુર્વેદના ગ્રંથો—ગુજરાતીમાં

સુશ્રુત આયુર્વેદ-એ ગ્રંથોમાં [મૂળ સાથે ભાષાંતર]
પાન ૧૩૭૨ : કિં. રૂ. ૧૫-૦-૦

આયુર્વેદિક શસ્ત્રક્રિયાનો આ ગ્રંથની અને આધાર-ભૂત ગ્રંથ છે. શસ્ત્રક્રિયાની સાથે આ ગ્રંથમાં રોગોનું નિરૂપણ, રોગોનાં મૂળ કારણો, નિદાનો, ઉપચારો વગેરે ઉપર માર્ગદર્શન આપેલું છે. આ ઉપરાંત રાત્ર્ય, શાલાકય, કાપચિકિત્સા, ભૂતવિદ્યા, રસાયન પ્રયોગો, દીધીયુ, થવા માટેના અથવા કાપાકલ્પના પ્રયોગો, ઔષધિઓના ગુણદોષ, વાચકરણ પ્રયોગો વગેરે વિષયો આમાં વિસ્તારથી આપેલાં છે. સર્જનીના મુખ્ય સિદ્ધાંતો ખતાવવા સાથે શારીરસ્થાનમાં આનુરંશિકતા (Hereditary) સુપ્રજનન (Eugenics) ગર્ભવિકાસજ્ઞાન (Embryology), શારીરકાર્થવિજ્ઞાન (Physiology), મનોવિજ્ઞાન (Psychology), સ્ત્રીરોગ (Gynecology), પ્રસૂતિવિજ્ઞાન (Midwifery) અને કોમારભૂત્ય (Paediatrics) વગેરે વિષયો આમાં શાસ્ત્રીય રીતે આપેલા છે.

આર્યભિષક અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ
પાન ૮૬૪ : કિં. રૂ. ૬-૦-૦

આ ગ્રંથમાં પ્રથમ વૈદ્યપદ્ય પ્રકરણમાં જુદી જુદી ૬૦૦ વનસ્પતિઓના ગુણ-દોષ અને રોગો ઉપરની તેમની ઉપયોગિતા ખતાવી છે. દરેક જાતના રોગો, તેમનાં કારણો, તેમનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા વિગતવાર આપ્યાં છે. લગભગ ૧૦૦ ધાતુ-ઉપધાતુઓના શોધન-મારણની રીતો, ઔષધોમાં તેનો ઉપયોગ, રચાવર અને જંગમ વિષના ઉપાગો, પ્રાણિજ ઔષધો વગેરે ઉપયોગી આવેલા છે. આયુર્વેદની મુખ્ય દવાઓ-ચૂણો, ગુટિકા, અવલેહ, પાક, આસવ-અરિષ્ટ વગેરે ખતાવવાના પાઠ આમાં આપેલા છે.

અષ્ટાંગહૃદય-વાલ્મીકી [મૂળ સાથે ભાષાંતર]

પાન ૧૦૪૦ : કિં. રૂ. ૧૨-૦-૦

આયુર્વેદનાં આઠ ગ્રંથો આમાં આપેલાં છે. દરેક જાતના રોગોનાં કારણો, લક્ષણો અને ચિકિત્સાઓ આમાં વિગતવાર સમજાવી છે. ઔષધિઓ, ધાતુઓ અને ખનિજ દ્રવ્યોના ગુણદોષો, વસ્ત્ર, વિરચન, નરય, અસ્ત્ર, શસ્ત્રક્રિયા, પ્રસૂતા અને ગર્ભિણીની ચિકિત્સા આંખ, કાન, માથું, આમડી અને લોહીના રોગો; અસાધ્ય, સાધ્ય તથા ગિટનાં લક્ષણો; પથ્ય, કુપથ્ય વગેરે ઉપયોગી આવેલાં પ્રમાણભૂત શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આ ગ્રંથમાંથી મળે છે.

ભાવપ્રકાશ-ભાગ ૧ લો [મૂળ સાથે ભાષાંતર]
પાન ૭૨૦ : કિં. રૂ. ૧૦-૦-૦

આયુર્વેદિક નિદાન અને ચિકિત્સાનો આ સૌથી સરળ અને ઉત્તમ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ પૂર્વ, મધ્યમ અને ઉત્તર એમ ત્રણ ખંડોમાં વહેંચાયેલો છે. એમાં પહેલા ખંડમાં સ્પ્રિષ્કરણ, ગર્ભપ્રકરણ, ખાત્રપ્રકરણ, દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, ઋતુચર્યા, હરીતકપાદિ વર્ગો, ધતુઓનાં શોધન-મારણની વિધિ વગેરે અનેક વિષયો સમજાવેલા છે.

શાર્દૂલગદ્યસંહિતા [મૂળ સાથે ભાષાંતર]

પાન ૭૮૦ : કિં. રૂ. ૬-૦-૦

આ ગ્રંથ આયુર્વેદિક ચિકિત્સા અને ઔષધિ યોગોનો સારભૂત ગ્રંથ છે. ઔષધિઓના ગુણ વીર્ય, વિપાક, પ્રભાવ વગેરેનું નિરૂપણ તથા રોગોની ગણના આપેલી છે. સ્વરસ, ગૂર્ણ, ગુટિકા, તેલ, ઘૂન, તેલ અને આસવ-અરિષ્ટ ખતાવવાની રીતો શારીરના શોધન માટે સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, વિરચન, ખરિન વગેરે પંચકર્મો તેમજ નરય, ધૂત્રપાન લેપ વગેરેની વિગતો તથા છેલ્લે શારીરના અત્યંત અગત્યના અંગ-નેત્રની ચિકિત્સાનું નિરૂપણ છે. આયુર્વેદની ધણીખરી દવાઓ આ ગ્રંથના પાઠ પ્રમાણે ખનતી હોઈ ઔષ્ધો ખતાવનારાઓ માટે પણ આ ગ્રંથ અવશ્ય ઉપયોગી છે.

આરોગ્યની કૂચી પાન ૩૦૦ : કિં. રૂ. ૨-૮-૦

વિશ્વનાથ કવિદ્રુત 'પથ્યાપથ્યમ' નામનો ગ્રંથ સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે. આમાં જુદા જુદા ૭૩ મુખ્ય રોગોમાં કયો ખોરાક લેવો જોઈએ તેની સમજ આપેલી છે.

વનસ્પતિવજ્રુત પાન ૭૬૦ : કિં. રૂ. ૨-૮-૦
લે ૨૨૦ જ્યૈષ્ઠ્ય દિન

આ ગ્રંથ મૂળ વરમેધી અપ્રાપ્ય દતો. આમાં જુદા જુદા ૬૮ વર્ગોની લગભગ ૬૧૧ વનસ્પતિઓ સંખ્યા માણતી અને તેનો ઉપયોગ વર્ણવેલ છે.

ખાત્ર યોધાદય પાન ૧૧૨ : કિં. રૂ. ૦-૬-૦

આયુર્વેદના સારસ્ય આ પુસ્તકમાં જુદા જુદા ૨૬૮ રોગોનાં નિદાન, સમજ તથા સર્ગ ઉપાગો ટૂંકમાં આપ્યા છે.

આથી અખંડનંદ માર્ગ, જલ, અમરદાદ અને ૧૫૭, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

સરતું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય

Muljibhai Madhvani & Co., Ltd.,

[INCORPORATED IN UGANDA]

Associated Companies :

Madhvani Industries Limited.

Madhavaninagar Sugar Works Limited.

Muljibhai Madhvani Investment Corporation Ltd:

Registered Office at JINJA

P. O. Box 54, JINJA (Uganda) B. E. A.

Cable & Telegraphic Address : "MERCHANDISE"

Having Sugar Factory, Sweet Factory, Oil Mill, Soap Factory and Refinery and Hydrogenation Plant at Madhavaninagar. Also Oil Mill and Soap Factory at Pilitok, Ginneries at Bubinga, Madhavaninagar, Pilitok. Tea plantation at Nakigalala and Kansiri Estates on Entebba Road and at Mwera on Mityana Road.

Enquire for our following well-known Products

Sugar, Sugar Candy, Sweets, jaggery, Golden Syrup, Simsim Oil, Groundnut Oil, Cottonseed Oil, Refined Oils, Margarine Vegetable Ghee, B. P. Standard Castor Oil, Shea-nut-butter and relative Oilcakes, Washing and Toilet Soaps, Maize flour and other local produce, etc. etc.

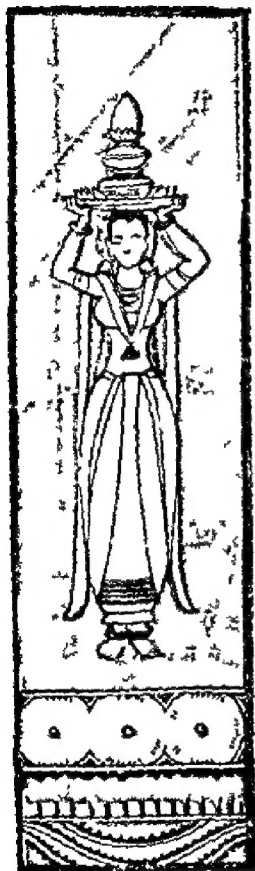
Agency Department

We have excellent business connection with first-class concerns of British East Africa and adjoining territories therefore we enjoy a unique position to represent Overseas Manufacturers to push sale of their products Overseas firms interested in appointing agents in British East Africa, for sale of their products are requested to communicate with us stating full particulars,

Vithaldas Haridas Co. (1955) Limi

IMPORTERS, EXPORTERS, COTTON GINNERS AND PLANTER

One of the Pioneer and Oldest
Firm in East Africa

Plantations at
Namanyoni, Nagoje

Registered Office JINJA (Uganda)

Tele Add 'VIHCO

P O Box 191

Phone 31

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તક વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ
માટે તાપ્તી થકાયો.

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત
શ્રી સી. મં. ગ્રંથાલય, નવરંગપુરા
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

૨૭૦૬૬

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અ'થાલય
અમદાવાદ - ૯